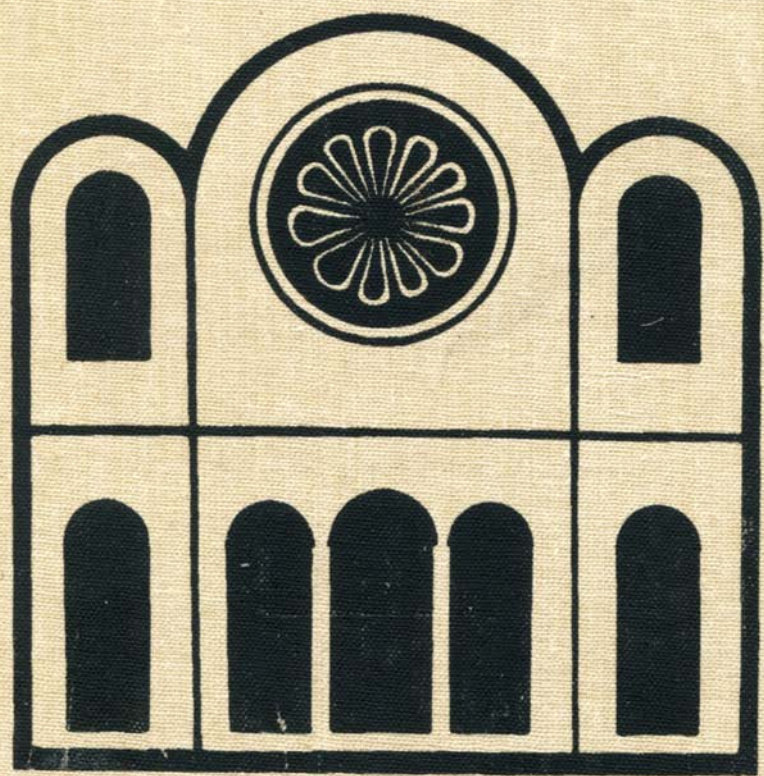

Степан ПУШИК

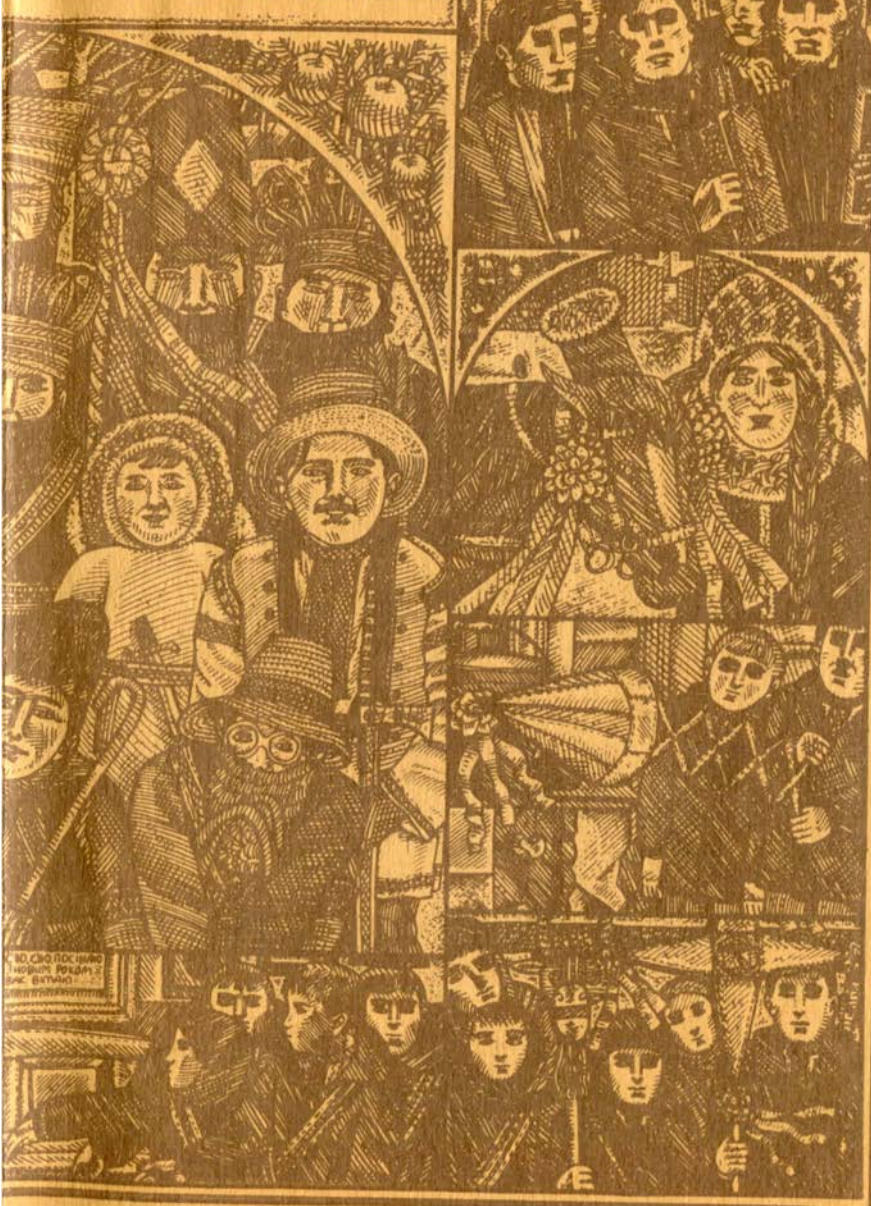
**ГАЛИЦЬКА
БРАМА**

НАРОДНИУ М

КAMP-ВЕРМЕН

НО СЮД ПОСЧИНО
НОУИИ ПИДИИ
САС ВАНЮИ

ОЦИФРУВАННЯ
КНИГ hurton.com

Степан ПУШИК

**ГАЛИЦЬКА
БРАМА**

РОМАН

Художник І. Г. Пенік

Ужгород
Видавництво «Карпати»
1989

ББК 84Ук7-4
П91

Новий роман українського письменника з Івано-Франківщини. Це художнє дослідження складної історичної долі, що випала трудящим Галичини, волелюбство і боротьба яких проти загарбників-поневолювачів знайшла відображення у фольклорних скарбах, архітектурі, живопису, прикладному мистецтві, літературі, численних пам'ятках історіографії. Автор розкриває нерозривний зв'язок минулого і сучасності, спадкоємність культурних традицій, яскраво висвічує новий радянський день краю.

Новый роман украинского писателя с Ивано-Франковщины. Это художественное исследование сложной исторической судьбы, выпавшей трудящимся Галиции, свободолюбие и борьба которых против грабителей-поработителей нашла отражение в фольклорных сокровищах, архитектуре, живописи, прикладном искусстве, литературе, многих памятниках историографии. Автор раскрывает неразрывную связь прошлого и современности, наследственность культурных традиций, ярко освещает новый советский день края.

Рецензент — І. Ільницький.

П $\frac{4702640201-007}{M215(04)-89}$ 43-89

© Видавництво «Карпати», 1989

ISBN 5-7757-0121-6

Та ж багато колись великих міст тепер стали малими, а ті, що в мій час були могутніми, раніше були невзначними.

Геродот «Історія»

І.

Мене замучить, мене вб'є ота дисертація. Хтось з наших студентів пустив на люди такий афоризм: хто вчиться на «червоний» диплом, в того сице обличчя, а хто на «синій» — у того червоне. Моє студентство — торішній сніг. Я ніколи не носив вузівського ромбика, отого поплавця, що втримує на поверхні життя. Вчені ступені присвоюють, а відзнак не дають. І добре! Студенти вибагли б щось і про цей знак, як ось про ромбик: дурість свою ромбом підкував... Вони й мене підколюють злегка, що я вже позеленів над дисертацією, що треба було йти до аспірантури. Та коби то я міг кинути все й махнути на три роки. Там би я себе краще почував.

А тут не сховася! Кожний тільки й знає, що питає, чи я захистився вже. А що відповіді? Що? Комусь, можливо, рядок пливе, як вода, а мені так іде, як з каменя. Ні, ніде не сховася ні від людей, ні від себе, і не допоможе тобі маска впевненості і безтурботності, яку натягас на своє обличчя, коли на запитання: «Що робиш тепер, Василю?», глибокодумно відповідаєш «Штурмую висоти науки»...

Правда, тепер таких небагато, що звертаються іще на «ти». Для більшості знайомих моя персона одягла шати поважності — мовляв, це ж той, Василь Іванович Чорнобривий, викладач і — щаслива людина. Має на кафедрі історії роботу, має кімнату із загальною кухнею в інститутському гуртожитку, який колись, давним-давно, ще за Австрії, був чиеюсю власністю.

Студенти вибагли, що моя обитель і обитель таких же безквартирних жерців науки на найкращій вулиці міста була за Австрії веселим будинком першого класу. Ще недавно тут мешкали студенти, але тепер усіх їх розселили по нових гуртожитках, а сюди послають нас, викладачів, претендентів на кращу долю, бо на квартирній черзі в місті — до вісімнадцяти тисяч сімей. І ось я, високоморальна молода людина, яка небагато заробляє і мало платить за житло, лежу на ліжку-

дивані й пробую собі уявити обличчя котроїсь з давніх дівць, та нічого не виходить. Пливають перед очима знайомі обличчя студенток, а коли з вулиці долітає дівочий сміх, виходжу на балкон, як колись аморальні кралі виходили слухати спів міських зальотників, і непомітно спостерігаю за веселухами, обтягнутими джинсами.

Під моїм вікном росте крилатий каштан. На ньому гніздяться кільчасті горлиці. Навесні, спостеріг я, горлик і горлиця довго придивлялися одне до одного. Самка сиділа на телеантені, а самець підлітав до неї, лопотів крилами, ніби плескав у долоні: «Лечу-лечу-лечу!». І тоді самка злітала, теж сплескуючи крилами, й щось гуділи обоє; летів горлик з горлицею вгору, й знову, ледацюги, сідали на телеантену — наслухали, як за містом кували зозулі. Скоро й вони починали: «Ду-ду-у! Ду-ду-у!» — гуділи. Мені здавалося, що вони так розмовляють між собою. Горлик каже: «Я зможу так, як зозуля». Горлиця: «І я зможу». — «Давай, хто краще!». І знову: «Ду-ду! Ду-ду!». Та хіба то так кув зозуля? — хочеться запитатися в них, але мене не розуміють дикі голуби. Журяться цілісінький день під вікном: «Ду-ду! Ду-ду!».

— Бог з вами! Я вже йду! — отак кажу їм щоранку, та й чимчикую до інституту.

Одного разу я залишив вікно відчиненим. Повернувся з занять — хтось є у кімнаті. Я ступив два кроки, а горлиця — пурх! — до вікна, вдарилася об шибку, немічно принишкла, пір'я розгубила. Я зловив птаху — серце її злякано билосся, напоїв водою.

— Що? Яєчко несла на моєму ліжку? — запитав. — Добра прикмета!

Погладив горлицю й випустив надвір.

Полетіла! А за нею кинувся голуб, радий, що подруга жива.

А мені чогось стало сумно. Я стояв на балконі й дивився на фасад будинку навпроти. Там атланти підтримували важкий балкон, на якому показувалася кругла, як беривка, жінка нашого професора-історика; під вікнами ревіли гривасті леви з ключами в зубах, а під дахом журилися білі маншкарони. Я витягнув дзеркало, бо хотілося пустити зайчика у професорське вікно, але не вистачило відваги. Я сам зазирнув у дзеркало, і побачив свої чорні козацькі вуса, високе чоло і якісь печально-сірі очі.

Горлиці прилетіли на свій каштан і співчували самотньому. А я стояв і думав про них, і про одного зі своїх учителів —

Сергія Дмитровича Когутовича — думав. Його вже нема в живих. А якби був, то я би нині сказав йому:

— Вчителю мій, вже минуло багато літ відтоді, як я закінчив школу. Багато забувається, та незабутні наставники. Я тепер теж учитель і часто зважую свої вчинки й учинки своїх педагогів. Доба творить педагогів і педагоги творять добу. Тоді учні не сміли носити волосся. Ви часто заводили нас до вчительської і кожному посеред голови ножицями вистригали хрест. З цим ще можна було миритися. Хоч пинішні учні носять гриви. Але мені завжди не подобалося, як ви ходили на полювання, як стріляли в птахів, у серн. Та нині я хочу запитати вас, учителю, чого ви любили на очах у своїх учнів убивати пташок? Одного разу несли вбитого сокола. А пам'ятаєте? Ми в колгоспі лупили кукурудзу, носили качани в кошниці; сірі верети горобців літали по колгоспному подвір'ї, а ви разом з директором Нестором Федоровичем Ясенчуком з малокаліберних гвинтівок били пташок. На зауваження якоїсь колгоспниці відповіли, що в Китаї так само чинять. Я й сьогодні бачу, як здригається поранений молодий горобчик у поросі. Сірий горобчик, сірий порох і нестерпна, мертва спека. А якось ви з шкільного ганку (в старій школі) вбили шпака на липі. Він здалеку вернувся додому та й свистав коло своєї шпаківні, хоч ще лежали білі сніги. Ваша кулька свиснула... З тої липи ми наламали гілок з великими бруньками, а вчителька ботаніки Марія Іванівна Легінь на уроці розказувала й показувала на тих липових бруньках, з чого вони складаються... В ті далекі роки десь аж із Балкан примандрували на Підгір'я кільчасті горлиці. Їх ми до диких голубів зарахували. Вчителю, ви любили полювати на кільчастих горлиць! З ганку цілилися в горличку, а в цей час вийшов з учительської молодий історик Андрій Васильович Орлюк і запитав вас:

— Нащо ви то вбиваєте?

— М'ясо добре з них,— була відповідь.

— Натє, Сергію Дмитровичу, гроші, куніть собі м'яса, а пташка нехай літає.

Опустилася цівка рушниці. Червона фарба залила обличчя, тільки очей не сягнула, й вони посоловіли враз. Ви буркнули щось про педагогічну безтактність. Так, ви були добрим мисливцем, учителю. Більше ви не стріляєте горлиць, учителю, а вони літають зграєю між білим містом і синім небом... Вас поховали в галицькій землі, на мальовничій горі, й дивно мені, що над вашою могилою навесні щебечуть пташки.

Вечір заколисав горлиць. Я теж утомлений.

Сиджу за столом і дивлюся на каштанове листя, сподоблене опадаючим цвітом. Коли відцвітає каштан, здається, що свічки догоряють, і з них скапує білий парафін на зелені підставки.

Віяло каштанового листа складається із семи різблених листочків.

Сім кольорів має веселка.

Сім днів у тижні. Думай: котрий колір понеділка, котрий вівторка, котрий середи... Колись сторони світу визначали за кольорами: зелений або синій — то схід, червоний — південь, білий — захід, чорний — північ. Мій край називався Червоною Руссю, потім — Галичиною, нині — Західною Україною.

Веселка сім кольорів має, а я над містом рідко бачу веселку. Каштановий лист має сім зубців. Чи то один листок? Чи то сім листків, під веселкою зрослися до купи на однім черешку? Біда, що тиждень набагато швидше злітає, ніж листок. Скільки то вже листків-тижнів упало з дерева життя мого!

За три тижні в гнізді будуть потята-горличата. Як вони швидко ростуть! Кілька сухих гілочок під ними, а ростуть як з води! Чи не тому птахи співають хвалу деревові, що росте разом з пташками, і гніздо пташине підноситься вище над землею — ближче до небес. Все прагне висоти. Діти вилізять на високе, просять батьків посадити ще вище, підкинути на руках угору. Діти — то батьки на вищому або нижчому щаблі.

Та що з цих мудрувань! Дисертація ще не стала щаблем у моєму житті, а безжурці молодість доїдає. Я пережив добу, коли на історію дивилися, як на непотріб. Мені вже незручно зустрічатися з професором Романом Володимировичем Верховинцем. Він на мене дивиться, як на ледаря. Не ганьбить, а тільки стоїть, рідковолосій та худий, як каштанова свічка, стоїть, облизує сухі губи, пальцем пробує, чи міцпа моя грудна клітка й повчає:

— Хто всюди, той ніде! Це не мої слова — так мудрі греки говорили. Людині важливо знати мету й відчувати, від чого відмовитися во ім'я мети. Ви — талановита людина! А талант — це родюча земля. Я не хочу вас образити — боже бо-роши! Але земля тоді родить, коли її обробляти, бо родючий ґрунт люблять і бур'яни. Вас природа зробила з доброго тіста. Треба вам відмовлятися від гостей. Не ходіть у гості, а ко-

ли йдете, то з мінеральною водою. Дурнів, які на нашу професію дивляться косо, уникайте. Завтра про таких забудуть. Чому він не доб'є мене?

Інколи хочеться сказати професорові: «Вельмишановний Романе Володимировичу, я — ще молодий, і не можу, як ви, постійно сидіти за столом, і тільки на годину виходити до парку, щоб зустрітися зі старенькою лікаркою, до якої у молодості ви були небайдужі. Ви її не забуваєте! А я вже відмовився від усього. Професоре, — плететься в голову, — ви маєте й дружину, а я ще неодружений. Ви маєте чотирікімнатну квартиру, високу зарплату, дачу над Дністром, спадщину, домашню робітницю, а моя мати з сестрою живуть у старій хаті, надіючись на мою допомогу. Я вам говорив, професоре, що теперішнє літо проведу на будові, а ви скривдилися, і в той же час попросили, а, точніше, наказали позаписувати всі легенди й перекази про старий Галич, бо це зникне дуже скоро. Постараюся обійти всіх дідів, бабусь і зібрати їхню мудрість, а ви вже будете чаклувати над тим матеріалом, мій професоре. А може, і я над ним помудрую.

«У вас — прекрасна пам'ять, — говорили Ви мені. — А великий Платон називав пам'ять богинею».

Але ж пам'ять, професоре, далеко не те ж саме, що й мислення. Я знаю казкарів, які носять у головах сотні сюжетів казок, а дехто з цих пам'ятливих людей не вмів розкинути умом, як зробити просту річ. Я знаю багатьох молодих людей, які талановиті, та лінуються думати й працювати. Я знаю брехачів з багатою фантазією, але брехач сьогодні не пам'ятає, про що брехав учора. Нікчема ніколи не вдягається в левину шкіру, а в лисячу або тхорячу. Я знаю дурнів, які під рукою мають мудреців, і ті за них нищать промови, ухвали, статті. І ніхто не називає це «нетрудовими доходами».

...Коли не пишеться, в моїй голові відбувається справжня дуель думок, а за вікном їх поглинає чорний каштан. Чому не нарікає дерево, що йому дано все життя простояти на одному місці, а щоб перейти на інше, треба загинути?

Чи знає каштан, що сьогодні — понеділок? Люди кажуть, що неділя — божий день, а понеділок дідьчий.

Закочую рукави поза лікті, сідаю за чистий папір. Він такий, як небо світанкове — зірок і місяця вже нема, а сонця ще нема. Кладу рядок, мов перший промінчик сонця. Сонце піколи не помиляється, а я блуди роблю, професоре, та й мушу часто виправляти написане.

А може, закінчити оту дисертацію та й написати книжку про себе, про пунктуального професора, про місто й село, і ще про шляхи-дороги, про земляків. Я з дитинства люблю до-

роги. Мені робяться святково на душі, коли кудись їду. Тільки до поезії подібна дорога.

Просьтеся на папір пережите. Я щось таки бачив на цьому світі. А ніяка вигадка не заступить пережитого. Вигадка навіть не тісто, не глина, з якої добре коники ліпити, це — ніщо, а пережите — зерно, яке можна висіяти на білому полі й дасть воно врожай...

Коли на душі солодко, то й пісня солодка. Птаха за коротку весну встигає виспівати все, що назбиралося в її серці за рік. Але тривожна птаха не співає, не розказує людям і деревам, який то світ красний, а кричить злякано...

А чого то думи людські бувають ясні, мов день, і темні, як ніч.

І приходять радісні думи вночі...

Й приходять сумні думи вдень...

То веселими соловейками прилітають, то чорними круками сідають на мою важку, зболену голову, ніби на високе дерево, а я не годен обігнатися від них, і думи гнуть мене додолу, і колись упаду я під вагою дум, років і хвороб. Коби лиш не хворіти!

А ясні думи полохливі, наче високі горді птахи, та й утікають від лихого слова чи події, що важким каменем падає на душу...

Соловейко — дитя весни, а крукові, мабуть, і взимку добре, якщо йому колись буває добре...

Думи людські ясні, коли на землі тепло й сонячно, і барометр епохи ніякої негоди не віщує. А нині земля тримається і на своїй орбіті, і на наших думках і діяннях. Нині на грані загибелі життя на Землі.

Нікому лиха не бажаю, і не хочу, аби ти сумною була, мамо-земле! Ти будеш і після мене. Ти повинна бути для доньок і синів! Для внуків і правнуків!

Весна моя коротка, літо моє коротке. Буде осінь лити студені дощі на широкі поля, на багряні ліси та парки, аби цю дивовижу загасити. Обгорять дерева, сніг їх, чорних, у біле вновие, а весняні дощі напоять землю цілющими, живлющими, молодильними водами, аби нову силу мала, розбудять тверді сні нашої матері!

Та досить, мрійнику, витати в небесах! Прикипи до паперу, думай, як викласти все те, що тримаєш в голові, що нашарувалося в записниках, що назбиралося по книжках у бібліотеках; шукай золоту нитку думки, берися за невідкладне — задуману повість про Галич. А мрії — мрії відклади на пізніше.

Всміхнися до Оксани з музичного факультету. Вона так світить очима, коли зустрічаєшся з нею в інститутському коридорі, або на вулиці, знаючи, що в тебе було велике кохання колись. Та в неї ще не було такого.

Та образ Оксани враз заступає яснокоса дівчина з рідного села. І я думками переносую туди, де зараз пахне травами і смерековою живицею. Марічко, як тобі живеться?..

Я здригнувся! Дзвонять.

Ніколя не питаю, хто дзвонить. Чогось схвильованій, відчиняю двері.

— Конкіскадори!!!

III.

Дужі руки підхоплюють мене на порозі, відривають від підлоги, вносять до кімнати, тричі підкидають угору, вішають на шию вінок бубликів, і йде віншування з днем народження:

— З днем народження вітаєм! Щастя-радості бажаєм! Миску і горнятко! І — учи-телятко! Чи учи-телицю!

— Іроди окаянні! — кричу. — А може, учите-льошу побажаєте?

— Хто? Ми — іроди? — перепитує Тарас Винар. Він, як скеля. Важкоатлетом йому бути, а не квацяти пензлем Дністровські красвиди. Кучма сива на голові, сірі очі, різьблені риси обличчя від чола до носа й бороди. — Я казав, що пшеничного перевесла він не заслужив! Треба було віника принести! Ти ще, Петре, журився, що нема чим поїхати до села й привезти калини! Кропиви йому? З будяків косицю! Ніхто за нього не піде! Ніхто! Йому місце — в Почаєві!

— З вами лише почни! — бурчу й запрошую до столу.

То мої друзі. Тарас Винар — мій земляк, із сусіднього села. Я можу забути, коли в нього день народження, а він про мій — ніколи. Там, де був центр старовинного Галича, він тепер обладнає експозицію музею, і зараз підколює мене, що на чільному місці вивісить мій портрет, коли я його в нього не викуплю. Я кажу, що хочу стояти межі князями. Він говорить, що пасує між літописцями. Я йому починаю про співця Митусу. Він — про Данила, князя Галицького, який наказав стратити Митусу. Петро Дубовик сміється, хоча йому, як композиторові, пасувало би заспівати оду на честь іменинника. Густі чорні брови роблять його безбожно вродливим, і якби не вони, хто знає, чи було б кому співати в дівочому ансамблі «Полонина», яким Петро керує, для якого пише пісні, підігрує на баяні. Петро любить показатися ввечері на

стометрівці й заїгти до кав'ярні «Юність» (хоч він давпо вже дід) на горнятко кави. Петро — окраса нашого товариства. З ним приплився й журналіст Михайло Лисенко. Якби цю вгодовану, руду й куду тушу вони забули в підворітні — я би радів. Сьогодні, як і завжди, він забув натягнути випрані шкарпетки, та не забуде зіпсувати комусь з нас, або і всім разом, настрої. Добре, що тут нема телефону, бо він вже сів би на дріт. Ще трошки, й Лисенко піде надвір до автомата й буде до півночі телефонувати до всіх знайомих розлучених молодичь, поки котрусь таки не виманить з хати й не приведе сюди. А відтак і собі і всім зіпсує настрої, як тільки його знайома приязно гляне на котрогось з нашого товариства. Я наперед знаю, що першою жертвою буде Петро. Він — найвродливіший. У тридцяті-сорокові роки Лисенко не одного відправив би на білі ведмеді. «Це носій зла» — каже про нього Винар.

Розсілися. Поки накриваю на стіл, Лисенко згадус, де й скільки він видудлив горілки, в той час, коли пили по кабінетах і під кабінетами, на природі й по їдальнях, де були «червоні кабінети» для вибраних. Композитор скаржиться, що болить печінка, й вірна дружина годус його петрушкою, зеленим часником, корінням кульбаби і поїть варом з шипшини, але на курорт не пускає. Тарас Винар мовчить. Я знаю, що батьків наших іменини були не такі, як наші. Батькам не несли дарунків, але напередодні свята в'язали через плече невимолоченим житнім, пшеничним чи вівсяним перевеслом з квіткою, зі стрічкою, з васильком — і все це називалося косицею. Я не знаю, коли народився цей прекрасний звичай у нашому краю. Може, тисячу років тому, може, й більше... Невимолочене зерно в перевеслі... На щастя, на радість, на многії літа... А над селом — місяць закосичений, і зорі, і тиша.

— Як там твій музей у церкві? — питаю Тараса.

— Ще тиждень — і побачиш, — говорить Лисенко.

— Через тиждень ще нічого не побачиш. Восени приїдь, — каже Винар.

— Мене серце кличе до мами.

— Може, весільні музики заграють там? — багатозначно питає Петро.

— Заграють, але пізніше. Матері хату будую.

— Пора мамі невістку привести, — каже Тарас Винар.

— Старого парубка оженити, як старого коня продати! — прорік Лисенко й тут же дістав облизня від художника:

— А коли той парубок ще й розлучений...

— Пішов би ти... — сердиться Лисенко й збирається йти.

— Куди ти? — питаю його.

— Мого дзвінка чекає одна кобіта¹.

Залишаємось утрюх. Молю бога, аби Лисенко не вертався, але він пішов потелефонувати до якогось Папуги, який має з ним іти до кобіти, бо інакше син цієї веселої жінки піколи не стане студентом. А цього Папугу треба рятувати, бо замішаний у махінаціях у вузі.

— Скільки літ тобі? — запитує Тарас.

— Ніби ти, бідний, не знаєш?

— Ні, я питаю, щоб знати, чи ми вгадали? Порахуєш бублики. То скільки?

— ...?

— Христа в такий вік уже не було, розп'яли, а дівка гавкати починає, — жартує Тарас, і тут же серйозно каже: — Наперед би більше! Так чи не так говорять смертні?

Чому він не скаже: «Наперед би глибше, мудріше, вартініше?» — думаю про себе.

«Буду літа пізнавати по зелених бучках» — наспівує Петро й хмурить розкішні чорні брови. Тарас каже, що всі жінки в місті від його густих, чорних брів «падають пляцком». Петра, як і мене, він малює вже третій рік, та невідомо чи закінчить його портрет до своєї або Петрової смерті.

— Коли захищаєшся? — заводить мене, чи точніше виводить з себе, композитор.

— Це тобі не пісеньку створити.

— А що пісня? — спалахує, як сірник. — Напиши ти, коли-с такий мудрий! Хто твою дисертацію буде читати? Багато вас, учених! Ти нам дай студію звукозапису! Піди й знайди платівку з українськими піснями! Нас більше п'ятдесяти мільйонів у республіці, але власної фірми «Мелодія» нема. Де таке ще в Європі? Де?

— Дякуйте, що двадцятий вік дав вам радіо, телебачення й мікрофони! — виголошує, а з уст готове зірватися: «Чому ви собі й мені не побажали: наперед би глибше! Я в усьому хочу глибини! Я не бажаю, аби моя дисертація була, як грушка-минушка! Не я дисертацію, а мене дисертація повинна підготувати стати справжнім викладачем. У нас повно вчорашніх номенклатурників на викладацьких посадах! Повно! Якби ви знали, як то важко писати!»

— Легкого нічого нема! — ніби вгадавши мої думки, прорік Тарас.

— Спокій воду п'є, а неспокій — мед! — з пафосом виголошує Винар. — Хлопці, бажаю вам, аби наші діти не говорили на трактор, що то коза!

¹ Жінка (діал.).

Петро замріяно дивиться на світло й спокійним голосом веде:

— Товариство, а куди ми поспішаємо? Хто нас квапить? Мене лякає, що в цьому проклятому атомному столітті всі кудись квапляться! Весь світ! Куди? На погибель устигнемо! Кожен з нас мічений Чорнобилем!

Я відклав виделку і подумав собі, що мені нині не вистає шкільного друга Івана Сірквича. Тарас підійшов до радіоли, угледів і потримав у руці Маріїну фотографію, підморгнув мені й став перебирати книжки. Знайшов збірник критичних статей Тараса Салиги, погортав і відклав. Узявся за мою фонотеку. Він любить народну музику, але на цей раз вибрав старий чорний диск з відомою піснею «Я люблю тебе, життя». Платівка виглядає, як тонюсінський кружок, що майстерно відрізаний з чорної колоди тропічного дерева. На платівці, як і на дереві, — кільця. Щороку на дереві відкладається нове кільце. Таке грубезне дерево, як ота платівка, могло вирости за сотні років. На платівці кільця-доріжки на однаковій відстані одне від одного. На жаль, однаково щасливих років на цій землі не було, нема й не буде. Правда й кривда ходять упарі. Клацнув умикач — кружок затанцював, і з динаміка полилося:

Я люблю тебе, життя...

На одному оберті, на одній доріжці вмістилася ціла фраза. А за цим обертом — другий, третій... Спочатку повільно пише кола голка, а далі все швидше-швидше-швидше... Мені не хотілося слухати саме цю пісню. Я люблю життя і без таких гучних слів. Хто його не любить? Хто?

«Я люблю тебе, життя» — летіли слова на крилах мелодії.

«Я люблю тебе, життя»...

І пісня скінчилася.

Можна ще раз покласти цю ж платівку. Слухати її ще раз й ще — багато разів слухати, але заново прожити життя неможливо... «Я люблю тебе, життя!» — шепочу про себе.

Колись ця пісня була в мене на касеті і тоді я, слухаючи її, дивився, як маліє магнітної стрічки, — і раптово закінчувалася вона разом з піснею.

— Коли я вмру, поховайте мене в рідному селі, — сказав Тарас.

І я доповнив його, думаючи про пісню, яка закінчилася:

— Я теж хотів би лежати там, де коріння мого роду.

— А я міський! Мене вивезе чорний автобус за місто, на Чукалівку, — мовив Петро. — Можуть і спалити. Мені тоді

буде байдуже. Мені тільки не байдуже, що наші керівники міські створили цвинтар на болоті. А решта — байдуже!

— Нічого не байдуже! Це ми себе потішаємо. Ми боїмося кінця дороги. Ти піди на цвинтар і глянь, що чиновники лежать на найкращих місцях, подивися, які пам'ятники їм ставлять. Місто Франкове без пам'ятника, а чиновники... Глянь: торгаші на новому цвинтарі гробниці повимуровували, немов княжі палати! — розійшовся Тарас. — Торгаш крав усе життя, а думає, що він щось будує, кладе піраміду для свого безсмертя. А колись заїде бульдозер, як ото на Радянській. Учора було там кладовище, а сьогодні вже сквер. Де ще є такі мудрені, як наші?

— Досить! — перебив його Петро. — Ми не на поминках.

— І справді, — погодився Винар. — Давайте поїдемо в суботу до села. Природа — єдиний наш храм.

— Спочатку поїдемо до мене, а потім до тебе, — кажу. — Мені потрібна робсила. Я будую матері хату.

— Я не зможу! В мене репетиція! — повідомив Петро.

І в цю ж мить з коридора долинув пискливий жіночий голос і Лисенків бас:

— Ти не бійся... Там файні хлопці сидять... Класики...

Коли чотири українці сидять разом, то це ще політичні оглядачі за круглим столом, а коли з ними є ще одна жінка, то це вже всесвітня революція. Тепер я не сумніваюся, що її розпочне й закінчить Лисенко. Прикро, що в моєму гнізді. Винар з Дубовиком почали збиратися додому... А я залишався сам у надії, що з Києва прилетить поштовим літаком мій колега Роман Василюк. Він тепер з дружиною Галею в столиці. І дуже змінився. Подібні метаморфози чомусь часто відбуваються з провінціалами, які потрапляють до столиці. Їм здається, що столичні люди — це сметанка на молоці, а провінція — жентинця. Але друзям я прощаю все і йому теж. Роман привозить торбу новин столичних і кілограм масла, яке можна купити в Києві без черги. А в нас продають масло по дві пачки в одні руки в суботу й неділю від сьомої до восьмої ранку, хоч область виконує її перевиконує всі плани вже не перший рік.

IV.

Коли ви про щось домовлялися в гостях, сприймайте це, як пусту балаканину. Нікуди Винар не думав їхати. Сьогодні в нього виставком, а ще чекає товарища з Києва, який їде в Карпати й везе йому мало що не Шевченків офорт. А ще — він хворий, і посварився з жінкою. Боже, що лише не нагово-

рять тобі художник, який зачпнввся у майстерні й малює! О ні! Пише. Тепер «малюють» письменники, а малярі — пишуть, бо вони — живописці. У Винарів повно картин, повно книжок, повно череп'я, назбираного на галицьких полях; старі мечі, шаблі, миски, підкови, горнятка, печатки, а всі стіни художникового особняка закладені полотнами славетних живописців, старими іконами, різьбою, керамічними виробами. І де він назбирав такого добра?!

Я люблю бувати у Винарів. Особливо люблю сидіти в підвальної кімнаті, де є камін і закарпатське вино.

А в композитора все скромніше! Двокімнатна квартира у «хрущовському» п'ятиповерховому. Дубовик нині піде на ретицію, і його жінка, наддніпрянка — Ніна, ревниво бурчатиме, що Петра вже давно треба повісити на тій «Полонині». Але що зробиш? За «Полонину» Дубовикові платять, а жона побурчить-побурчить, але в кінці місяця запитає про зарплату. А я через своїх милих та дорогих друзів (телефонував їм) утратив прямий автобус, і тепер ходжу по БАМі — так нову автобусну назвали неофіційно, як тільки перенесли її за місто. Раз далеко за містом — БАМ. А далі є мікрорайон, що Бангладешем найменований, бо він виріс саме тоді, коли народилася країна Бангладеш. Якось дуже скоро росте місто й поглинає села. Я чогось не можу звикнути до цієї автобусної, за яку пасажирки прокляли головного архітектора й учорашнього голову міста. Від гостинця її відділяє цвинтар села, яке недавно теж стало містом. Але людей ще тут начебто хоронять, і на могилах часто горять свічки. Особливо освітлені цвинтарі у задушний¹ день — першого листопада — та святого вечора, перед різдвом. Тоді всі цвинтарі, як вогненні кораблі, плывуть у сивому тумані в країну вічного спокою.

А он там, трохи вище заправної станції, де закінчується поле, був колись монастир, бо так і тепер ліс над потічком називають. Скоро туди теж дійдуть нові будинки нашого міста, яке від війни виросло вчетверо... І що то робиться на світі з тими містами? Гігантизм — це хвороба.

...Мудруй собі, Василю. Автобуса в твій бік нема. Посиди на лавці, пожурися, що скоро завалять пасічнянську церкву, бо цього хоче одна керівна дама, а ти хочеш у ній музею влшавки й писанки, і глянть на пасажира в чорному плащі, який пакує в рот ковбасу й джуглить пиво. Біля нього стоїть пес і залюблено дивається на їдця, який не здогадається кинути йому хоч би шкірку з ковбаси. Не дає. Тобі, собако, не-

¹ Помивальний.

довго бігати. Зловлять гицлі й одвезуть до вольєру медінституту. А ось підійшов старий рибалка в старому кітелі пововиного зразка, в міліцейських галіфе, в чоботях; на губі заслинена цигарка, а рука — в кишені.

— Була би шапка,— хоче зачепити старий собаку чоботом, але пес відскакує.

— Та хто би то носив? — каже пасажир, допиваючи пиво.

— Го-го! З кози тепер носять,— самовпевнено говорить отой, що з вудками і в «сталінці».

— Хто носить?

— Женщини.

— Вони все носять... Коням гриви стрижуть.

— Нащо гриви?

— Якись перуки та шиньйони роблять з кінського волоса.

Чоловік у галіфе неприємно сміється, потім прикушує язика, бо пасажирові в плащі вже ніколи — побіг до каси. Побіг і я, бо під'їхав автобус, який іде попри наше село. Чи візьме?

Наче фельдфебель, ходить по автостанції сувора диспетчерка з копицею волосся на голові: дивиться, аби всі пасажири з квитками були, аби не перевантажували автобусів. Цей суворий контроль введений відтоді, як сталося велике лихо: два рейсові експреси, а третя «Колхіда», зіткнулися на рівній дорозі; а ще раніше шофер заснув за кермом, як віз робітників — першу зміну, й з'їхав з недобудованого моста в річку. Були жертви, співчуття, похорони. Диспетчерка з великою «гулею» волосся на голові свариться, що людей набилося, як цвяшків. Підійшла до шофера, а баба з клунками тим часом впхалася в передні двері.

— Ваш квиток? — до неї чергова.

— Та я в шофера візьму.

— Вийдіть з автобуса — візьміть квиток.

— Та я задурно не хочу їхати... Я даю гроші...

— Задурно? — витріщила підведені синім очі диспетчерка. — Мені не треба, аби через вас з мене прогресивку зняли! Зараз же виходьте!

— Та дайте си говорити.

— А контроль не хоче говорити, хоч проси, хоч моли! Виходьте!

Баба вперлася, як віл,— не виходила. На диспетчерку всі закричали, зашуміли, затюкали, що жінці треба в поле йти, а їй тут добре командувати. З'явився шофер, диспетчерка підійшла до кабіни, він щось їй тицьнув у руку — пішла задоволена.

— Порозумілись! — засміявся товстогубий пасажир.

Шофер добрав ще безквиткових пасажирів.

Пахла дорога.

А тривожний вітер усе таки ходить попід груди, коли спливе на гадку, що наслідок аварії — двадцяттеро мертвих, і ще покалічені. І не втішить рідних співчуття, надруковане в газеті. Якби ці люди загинули в бою, то смерть сприймалася б якось урочистіше, а так — ніби чума скосила. Якось звикаємо до таких смертей, як до невідворотнього, і ніхто не береться заклинати машину від лихої днини й години.

Шофер упустив без квитка чорнявого сумного чоловіка. Чоловіки на головах не носять чорних хусток — на їхніх обличчях написані радість чи смуток. Пасажир цей залазив, а зі східців кричала товста молодиця:

— Куди лізеш? Спідницю задер мені аж на голову — вентиляцію робиш!

Чоловік мовчки припасувався, я став попри нього, й двері закрилися, але молодиця невгавала:

— Чоловіче добрий, станьте плесом, а це ребром — ви клуб мені відгризете! — Чомусь перейшла на ви, коли ми опинилися в одному автобусі.

— То цей тобі спідницю задирає? — кивнув на мене головою товстий, губатий пасажир, очевидно, знайомий цієї молодиці, бо безпардонно гикнув на весь автобус.

— Не цей! Цьому я би ще стерпіла, а оцей, підтоптаний...

Але жарт її повернувся проти неї самої.

— Йой-йой, жінко, мали би-сте якийсь статок! У чоловіка таке горе, що йому світ немилий, а вам гици в голові, — дорікнула стара жінка, й одразу в автобусі зашумукали, що брат його загинув у тій аварії, коли автобус упав під міст.

Жінка замовкла. Я хотів якось згладити цю незручну паузу й запитав активну молодицю, що була десь із-за Дністра:

— Кому то ви стільки хліба везете?

— План перевиковую! — відрізала.

— По свинях?

— Хоть би й так!

— Та гріх печеним хлібом свиней годувати.

— Гріх — не пиріг. Ви дайте в село комбікорму, та й не будемо з міста хліб возити. Дайте, най я собі гонорово куплю. А то всі мудрі! А як нема молока-м'яса, то перші кричите, що місто їсти хоче.

Я вмовк. У автобусі було душно. Всі нетерпляче чекали, коли автобус рушить. Три молоді модно вдягнені дівчини й два хлопці містушилися, як кури на гніздах, на задньому сидінні, яке називають у Галичині «бомбетлем». Чорний великань з широкими рудими бакенбардами і кулеметною стріч-

кою замість ремня висів над ними й змішив усіх найновішими анекдотами. Дівчата реготали, аж заливалися. Раптом одна з них показала пальцем надвір:

— Он твій Володя стоїть, як ніж до шпротів! — І склала в шнурок губи, задоволена тим, що сказала.

Чорний здоровань потягся до вікна й приплюснув собою біляву молодицю, що вся обклалася великими клунками.

— Джека! — закричав до тонкого й блідого хлопця, який стояв надворі коло автобуса, — Джека! Рокер! Джека — фанат! Зі мною дві чувихи! Хеві! — І з пальців зробив роги.

— Та ви сідайте, — боязко уступала йому своє місце молодиця.

— Що? — нашорошився проти неї паруб'яга, не зрозумівши її жесту.

Пасажири засміялися. Здоровань примовк на мить і взявся далі розказувати дівчатам раптово обірваний сюжет якогось фільму.

— А голову чувиха тримає отак-во. Ноги вперед, живіт випирає, потім руками за ноги себе, а там фраєр — металіст і виняра. Ну, не «чорнило», а законне, марочне. Зарубався по зав'язку. Тоді рожу отаку випускає! — І він зробив таку міну на обличчі, що я пирснув. — Спочатку заліз на крісло й дві лапи підняв, а штанишки з манжетами — упадеш! Тут іде другий чувак з «тумбою»; він — як плішка, а вона — тумба. Дав алкоголіку шпівца і пішов далі соблазнять. Люкс — кіно! Година задоволення!

Ще хтось сідав.

— Куди він бере? Нам на голову? — обурювалася дівчина з «бомбетеля».

Автобус рушив.

V.

У нас шляхи називають гостинцями, бо галичани гостей далеких і близьких сподівалися, сподіваються і будуть сподіватися. Гостя треба добре приймати, бо гість по світу славу розносить — так говорив князь Мономах. Але часто гостинцями приходили несподівані, непрошені, небажані, недобрі гості. Які лише біди-лиха ходили по нашій землі, то все йшли через Галицьку Брану. Не було війни, аби Галицька земля не посилала синів своїх на криваві танці. Коли святкувала земля, то в полоні всенародного свята був і мій Галич.

Я задумуюся часто. Чого то ми все рідше й рідше називаємо шляхи гостинцями? Відколи нарядили їх у асфальт, ніби у фрак заморський, то одразу взяли до вжитку чуже, важке

й глухе слово — ШОСЕ. А в слові «гостинець» вчувається гість. Пасує з хлібом-сіллю виходити на гостинець, бо це слово до слова «хліб» пасує. Ми не відкидаємо й слова «шо-се» — тільки хай би воно постояло трохи в синонімічній черзі... Словники — музеї слів, у них місце і для старого і для нового слова знайдеться.

Постелився гостинець до села, через село постелився, і пливу я по ньому в автобусі. Та навіть, коли не їду, не йду, а за столом працюю, то мені здається, що передо мною дорога лежить, що чекає вона на мене. Десь гостинець чекає, а десь важкий-преважкий шлях. І звиваються мені чумацькі вози-гостії, в яких возили сіль по Русі.

Та стоп, думки! Чуєте? Весілля йде селом! Ладкають:

Ой попід Галич, попід зелений
Гостинець столочений.
Ой там Данило із боярами ступає,
А калина дорогу заступає.

Вихопили бояри гострі мечі,
Стали калину січи...
Ой не для них вона саджена,
А для Данила споряджена.

Ладканко весільна, як тебе вітри не завіяли, орда не при-топтала, пам'ять не загубила. Та ж тебе ніхто за отих сімсот літ навіть до білої книги не записав, а треба би й до Червоної книжки занести, як рідкісну квітку, бо співається тут про князя Данила і про Галич.

Сперечайтеся, вчені, чи був той літописний Митуса церковним співаком, чи був той Митуса поетом-диваком, що не хотів Данилові служити, а я помовчу собі, та й подумаю, що і тепер Микиту називають Митусем, що в ті часи складав співанку якийсь Іван, Іваниха чи Іванишина дитина. І та пісня пережила твори всіх Митус — бунтарів і придворних співців пережила, бо вона ще й нині в серці, бо вона мовою народного серця писана над Дністром-рікою. А той Дністер заслухався, що тут сімсот літ співанку співають про князя Данила, про бояр його...

І гостинець слухає...

І думає шлях думу глибоку.

Колись цей гостинець називали Берладським і Золотим. Від Галича, де на престолі сиділи князі, стелився він аж до міста Берладі, що в пониззі Дунаю, йшов далі аж до моря, і їхали тим шляхом волами й кіньми, і купці гнали худобу, і воїни йшли та їхали; і далі, за Галич, ішов гостинець, а точніше, розбігалися тут шляхи — Угорський та Пруський. Га-

ляч стоїть поблизу географічного серця Європи, а в самому серці з дна морського виростили гори Карпати та й дарували людям сіль. А та сіль ішла звідси по цілому світу. Та й всюди знали люди Руські гори, Коломию, чумаків-коломиїців. І та сіль утримувала військо княже. І хто мав сіль, той був паном.

А нині їде автобус на Галич. Минає великий завод тонкого органічного синтезу, що розсівся на родючому полі межі залізницею і гостинцем та й гадає, що він вищий за Вовчинецьку гору, яка он за річкою бистою. Цією будівлею один великий керівник сподівався прославити землю Галицьку. Минає автобус завод, а один дивак намагається з вікна окинути оком гору за водою, яка вся з вапняку складена. Він облавив ту гору вздовж і впоперек. Ліс там називається Біїний. А в тому лісі окопів і окопів, і дикунків-печер повно. Є ще Козакова долина, де якесь городище було, а впні там скачуть муфлони. Там церква Мурованиця стояла, та й перенесли ту церкву до села Побережжя, і є завалена вибухом двоповерхова печера, яку чомусь Федьковим замком називають. Федьків замок? Чи Фітьків? Є село під горами Фетьків. І теж там городища старі.

Хай вже буде Федьків! Але хто той Федько? Звідки? Може, боярин якийсь зневірився в усьому та й поселився тут? А може, той Федько не скорився золотоординцям, що Галич узяли, та й укріпився на неприступній скалі над водою? А може, замок тут був, а лишилося тільки підземелля? Ніхто не скаже — не розкаже. Але Довбушева слава докотилася і сюди. І тут він сидів! Слідкуй за першим променем сонячним. Він упаде туди, де запасний вхід до печери. Там скарби опришків закопані. Але ж Олекса — не Федько? Федько й Олекса — легенди, а в кожній легенді є щось вище за буденну точність.

А це вже буденна правда!

В тридцять роки якийсь Шурій з Колодівки там рідну жінку убив. Вона з Вовчинця була. П'ятнадцять років газдували, поки Шурій коханку не знайшов — сусіду. І задумав газда чорне діло. Якось восени сказав жінці:

— Бери серп, підемо трошу жати.

Трошею-очеретом покривали тоді дахи.

— Ходи, подивишся на Федьків замок. Ти була там коли?

— Не була ще.

І вони йшли лісом-горою, вилзли на камінь. І тоді Шурій заду штовхнув свою жінку. Вона впала не на каміння, а на кущ, а з куща скотилася у воду, кинулася низом понад Бистрицю утікати, але Шурій з Колодівки наздогнав її та й закатрупив під горою.

Польська поліція арештувала Шурія. Війна його випустила. Він повернувся до села, та ніхто не хотів з ним і розмовляти. Пішов на війну й ніхто не знає, що з ним сталося.

Колись забудуть про це, як про Федька забули.

Та мені чомусь здається, що тут, на горі, княжа сторожа стояла. Коли піти від Федькового замку на захід потоком, то вийдеш до лісу, який тягнеться від Дністра до Карпат. А в тому лісі багато-пребагато потоків і одна дебра називається чомусь — з тязівського боку Деспідівкою, а з вікторівського — Деспідкою. При гостинці у Вікторові донедавна стояла межи липами фігура, і кожен, хто жив за фігурою, коли йшов у село, скажімо до клубу чи до крамниці, говорив:

— Йдемо в місто...

Хоч то одне село. Там і досі три могили над річкою, які я мрію колись розкопати та й дослідити, якщо одержу дозвіл Академії Наук, бо здається мені, що ті могили ще відтоді, як обри воювали Галич. І ще здається: в котрійсь із них є ключ до слова «Деспідка». Невже «ділок» колись називали «дівком», як «горілку — горівкою», як «сопілку — сопівкою»? Колись питали: «Де?» — «З-під дівка», — була відповідь. А ще розказують у селі, що звідси Галич починався. Пильна сторожа тут стояла, і коли їхав чи йшов чужий, то коло рогатки грізно питали смотриці:

— Ви хто?

І через це вартових називали вихторами. Жартують, що й нині найбільше сторожів у місті саме з нашого села. І хочеться мені розповісти про цих людей, що ходять у формі спеціалізованої військової чи то позавідомчої охорони, й сам не знаю, як це зробити? Чи то праця в них чи не праця? Раз гроші платять, то робота, а в нашому селі її називають сторожівкою.

Є цілий полк сторожів у місті, і ціла рота сторожів — з Вікторова. А це тому, що за одну ніч сторожівки — два дні дома. Є час і в колгоспі щось зробити, і в себе на подвір'ї. В гарячу пору коса рук сильних хоче, а сторожі руками не працюють. Сторожівка — то добре, бо ти і в селі, і в місті, і з карбованцем у кишені. Та ж у кожному приміському селі проживають міські вартівники — сторожі, що називаються позавідомчою охороною.

До мене додому забігає інколи погрітися старий і худий Іван Васильович Волосан, мій далекий родич і недалекий сусід із села. Він і тут, у місті, сусід, бо в парку охороняє атракціони. Люблю я перед сном пройти парк, постояти, погомоніти з дідом, який ще Австрію пам'ятає, і знає багато

співанок, казок, анекдотів. Бувало, плавають лебеді на еричному озерці, цілуються закохані за озерцем, їздять патрулі-міліціонери, а Волосан сидить на лавці під смерекою, та й мрійно розкажує, як Осмомисл-князь женив у Галичі свого сина Володимира, та не приїхав на весілля київський князь Ростислав Мстиславич. Розсердився Осмомисл й написав грамоту, що раз той такий мудрий — не приїхав, то він пришле йому гарячих пирогів-вареників, аби попробував, які то смачні пироги з бринзою галицькі кухарки на весілля його сина варили. А київський князь відписав, що варениками його не здивуєш, бо і в його князівстві вареники не гірші, але хотів би галицьких гарячих у себе в гридниці попоїсти. І так іронічно висловлювався в тому листі, що розсердив князя Ярослава. Осмомисл сказав кухареві своєму:

— Варіть пироги, споряджайте гінців, аби на свіданок повну макітру князю київському привезти.

Місили кухарки тісто, ліпили з карпатською бринзою вареники-пироги, варили, заливали гарячим маслом, а тоді ще клали посуд у гаряче топлене масло, попелом з жаром обєипали. Сідлали коней, брали послы князів дарунком, і мчали вершники від Дністра до Дніпра Комонною дорогою через Бушувці з гарячими пирогами, ще й співанку про макітру пирогів везли. Довезли гарячими.

Я цю історію переказав профєсорові, й він запалився: «Позбирай усі галицькі перекази, легенди. В них є те, чою не знайти в літописах».

...Гора з Федьковим замком справа. З-під тої гори в першій день війни наші зенітники німецького літака з високості зняли та й посадили його на полі, що під лісом, зліва від гостинця. Той ліс називають Лазами. Може, то від польського часу лишилося? Не знаю. Але знаю, що Лазами називається той ліс, у якому траву косять; знаю, що наші Лазы стають Чорним лісом і тягнуться до Карпат; знаю, що там могили багато розкопаних і не розкопаних. І ті могили залишила доба «карпатських курганів». Одна могила височіє над Турецьким вивозом у Тязеві, і колись той вивіз був глибоким-преглибоким, бо коли їхав газда возом, то коней з фірою не видко було, а коли куці піднялися, то з-за вільшини й вершника на коні не видко було. Тепер засунувся-заплив землею Турецький вивіз, трактори заорали його та й сказав сівач:

— Мир цим людям і кожній хаті!

А 1676 року величезне турецьке військо, очолене пашою Ібрагімом Шейтаном, тобто Сатаною, розлилося по Підгір'ю з надією, що Покуття ляже до віг султана так само, як і По-

ділля з Кам'янцем над Смотричем, з Язлівцем, Чортковом і Бучачем. Ібрагіму вдалося захопити Єзупіль, який ще недавно називався Чешибісам; його військо облягло Галич, в якому на той час було до 200 дворів. Крім українців-русинів, жили в місті поляки, німці, караїми, євреї. То були ремісники, землероби-рільники, купці й торговці. А ще був староста галицький Авдрій Потоцький, який утік і з Галича, і зі свого міста Станіслава утік, залишивши населення на ласку божу й на коменданта Камінського. Місто Станіслав не підкорилося Ібрагіму. А Галич упав. Комендант галицької твердині боягуз ротмістр Ляхович підняв білий прапор на стінах старостинського замку, і разом з сотнею-гарнізоном здався в полон туркам, що вже понищили всі довколишні села, міста, перетворили в руїну Скит Манявський. Тепер вони наказали руйнувати замок, аби вже ніколи-ніколи не міг він відновитися.

Та через століття після турецького погрому австрійський дослідник Галичини Бельсазар Гакке, або ж Гакет, приїде до Галича, й, стоячи на лівому березі Дністра, на Оболоні, замальовуватиме майже лису Замкову гору, а на вершці цієї гори увіковічить ще цілий, але не діючий уже замок, що пам'ятав цей напад, і пам'ятав козаків запорозького полковника Товпиги, які воювали тут восени 1648 року. А потім, через сім літ, знову в Галичі були ті ж самі або й інші запорожці, були тут і шведи, були й росіяни.

А тоді, 1676 року, шляхта кинула славетне місто Галич до ніг Ібрагіма-Шейтана, і його яничари гнали полонених галичан через Лису гору, у бік Тязева, і сюди, напевне, зігнали також єзупільських бранців, і з навколишніх сіл зігнали, очікуючи, що впаде й Станіслав. Але місто, обстрілюване з гармат, трималося. А тим часом король Речі Посполитої, зібравши під Журавном велику силу війська, вже готував туркам належну відсіч. Ібрагім-Шейтан був розбитий, і вертався він цими дорогами, ведучи із собою Юрія Кульчицького з-під Самбора, який 1683 року стане героєм Відня. Можливо, що й у Турецькому вивозі якийсь підрозділ турків був розбитий, і про це легенда лишилася, яку дід почув від свого діда, а той дід від свого діда, й тепер у нашому автобусі розказує ту саму легенду новітній дід своєму внукові... Чую деренчливий голос, та обличчя не бачу:

— Тут колись велика битва була. Козаки паздогнали турків, побили ворогів, а полонених визволили. А вище вивозу Турецького стояв княжий чи боярський терем, бо й донині поле під лісом називається Теремнище.

А може, ще до княжих часів тут терем стояв? Чогось пливе на голову гаївка, яку тобі твоя бабця співала:

Дівки-молодиці терем будували,
Терем будували, уколиці клали,
Щоби не залетів сивий соколюшко,
Щоби не виносив дівочької крася...

Я знаю, що там є потік, який Головною називають, а терем стояв за потоком. А що за Головна? Головне укріплення? Чи головна галицька дорога йшла колись? Чи головна управа була? Ніхто не знає. Тільки про якийсь суд у Тязеві розкажуть, і я вже сам додумую, що тут могли судити й страчувати злочинців і бунтарів. Коли був князь, то й ката мусив мати. Кат владу княжу підпирив, а той його майстром справедливості величав, хоч відчував до нього огиду. Ката князь не страчував, а бунтаря стратив.

Вище Теремнища є ліс «Великий Лаз», що тягнеться у бік Карпат...

Все перозгадані назви. Як пшаточки смальти з розбитої мозаїки. І сам не знаю, як мені з тих кавалочків скласти картину? Як відновити все те, що діялося тут п'ятсот, вісімсот, тисячу років тому. А люди якось це уміють робити. Академік Борис Олександрович Рибаків пише, що скіфський Гелон — місто, про яке писав Геродот, стояло за 35 кілометрів від теперішньої Полтави та й було таке велике, як Москва на початку двадцятого століття. А нині там село Більськ, а міста нема. Місто в черепках, місто в землі, місто, яке цвіло дві з половиною тисячі років тому, зникло...

Ми більше знаємо про Геродота, ніж про себе.

Ми навіть не знаємо, коли Галич став городом.

Отут було літописне село Кезів. Інші кажуть, що Тяжів. Тепер воно новими будівлями пишається, мурованим Палацом культури, на фасаді якого бандуристка-дівчина у вінку зі смальти викладена. І чого саме її виклав художник? Чи знав він про те, що сюди з кобзою проходив розвідник Богдана Хмельницького Ярема Кончевський, будив народ, закликав до повстання? А чи знав той художник, що до Великої Вітчизняної війни не було на Україні жінок-бандуристок? Кобзарі вироджувалися. А киянин, викладач консерваторії Володимир Бурячек, спробував дати бандуру в руки жіночі. Гастролює по світах перше тріо бандуристок, сотні чи й тисячі дівчат, жінок співають під бандуру, возять українську пісню світами. Художник на фасаді нового Будинку культури зробив мозаїчне панно: дівчина у вінку зі стрічками її бандурою.

Мені хочеться зійти з автобуса саме тут, і йти до села через ліс. За селом є пасіка, обсаджена смерічками — райський закуток. Та в автобусі точиться цікава розмова літніх людей.

— Дивіться, як скоро нова вулиця виросла. Будинки всі муровані, — говорить якась бабуся.

Озався голос знайомий:

— А знаєте, чого ми були такі бідні? Та тому, що кожне покоління мусило витратити силу й кошти на будівництво хати. Ми з дерева будували, а інші з каменю, аби вистачило хати на два-три покоління. А скільки тут війн прокотилося! Горіло дерево від вогню, добре горіло.

— З дерева хата здорова, — сказала та молодиця, що стояла передо мною.

— Та здоровіша. Але й мурована нічого. Та подивіться, яке життя настало: в'їжджаєш у село, як у місто — камениці стоять одна в одну. Коли ми так будувалися, як тепер?

Повернувся старий обличчям назад, і я впізнав свого одпосельця Петра Польського. В нашому селі були два Петри Гірняки, тому-то одного називають Руським, а другого Польським. Петро Польський їде з міста з онуком.

Наш автобус натужно бере Лису гору.

VI.

Привітався з Петром Польським. Прислухаюся, про що то старий з малим онуком балакає. Малий білий, як сонечко, а очі сині, як цвіт льону, який сіюсь на оцих сілецьких полях. Малий дивиться у вікно, як машини повз автобус пробігають, стріляє їм услід з іграшкового пістолета.

— Дідусю-дідусю, я вже десять шоферів убив...

— Умгу, — озивається задуманий Гірняк.

Про що він думає?

Може, про те, як цим старим-престарим галицьким шляхом їздили смертні й безсмертні; їздили князі, королі, царі, хани, наші, воеводи, гетьмани — й ані слідочки не лишилося від них, як від старого міста Чешибісів, яке татари, а пізніше турки палили. Але на місці того міста виросло нове містечко Єзупіль, а після Возз'єднання воно Жовтнем назване. А вище містечка поле Филиповське. Воно тепер колгоспне поле, а колись (літопис пише) володів ним боярин Филип. Підступний боярин був. Поля тут сорок гектарів мав — не бідний був. Та й, певне, не один такий лан держав. А може, двір його десь тут стояв? Нижче того лану, над потоком Вишнівцем, блищить Духова кривниця, яка, колись і тепер, цілю-

щою водою людей напуває. Там лісові потоки зустрічаються, сонце сходить — у криниці золоті коси полоще, а колись до цієї криниці приходили язичники вдосвіта перед Купайлом Сонцеві вклонитися, та й дивилися, як купається воно у великій воді Дністровій, отам, де Побережжя — село, що за Жовтнем і за Бистрицею, а за ним — Стриганці, Рошнів, Милування.

Пізніше поні з усіх світів християнів тут збирали, відправи були, воду з Духової криниці брали — недуги лікували. А поні коло криниці трактористи та комбайнери відпочивають, спрагу вгамовують. І видко звідси, як під горами ріки блищать.

Гей-гей, скільки то води в ріках сплигло за віки!

Гей-гей, скільки то тут людей загинуло!

Гей-гей, скільки то тут сіл вигоріло!

Гей-гей! Скільки тут війська переплило!

Йшли і йшли, але шлях не заорали! Шлях жив, живе й житиме, як ріка Дністер, на якій нові мости кам'яні, хоч зміліла ріка, звужилася. Гостинці поширилися, ріки звужилися!

Було тих мостів на великій ріці! Ще в княжі часи були мости — пишуть. Якийсь Сем'юнько міст на Дністрі палив у добу князя Данила, щоб той Галич не здобув.

Кривавий Брід є донині, а мости вмирили. І в княжі часи, і в Козаччину, і за польських, і за австрійських часів мир будував мости, а війни руйнували. І вже пам'ятає старий Гірняк новий міст намощений, коли панська Польща запанувала, а незадовго, 1939-го, пани втікали до Румунії. Радянське військо переходило Дністер тим мостом, а потім війна жорстока підірвала ту споруду.

Тепер широкі мости на Дністрі, бо часи нові. Чую добре слово про будівничих. З Гірнякових уст чую.

Та чи колись хтось пом'яне хоч словом тих, що по п'ятдесят тисяч полону на торги невільницькі гнали? Тих, що міста-села палили, будівничих та сіячів різали, зневажали, карали їх!

Про них згасне пам'ять.

Іде автобус Галицьким шляхом, свищать колеса на асфальті.

— Шофере, станьте — прошу вас! — подає голос Гірняк, і виходить надвір через передні двері, а я висуваюся через задні.

Тут Лиса гора, що стала вже Чубатою, а Лисою називали ще оту гору, що за Крилосом, поблизу Галич-гори.

Тут білим конарем відходить дорога вліво — лісом тече до села.

На роздоріжжі, де була колись корчма, автобусна будка, як писанка. Викладений з різнокольорової смальти, скаче вусатий козак на карому коні з шаблею у руці, а по боках його — бунчук, булава, мушкети з корогами. Над верхнім напис, наче на старовинній картині: «Полковник Семен Височан», хоч схожий на козака Мамаю.

І кожен знає, що народився Височан у селі, за лісом, а за цим селом нове село заснував — Слободу Височанську. А коли Хмельницький пішов на Львів, «Галицький Богдан» — так називали Височана — зібрав п'ятнадцять тисяч війська й Підгір'я повстанням запалив. Та ще й доброго побратима мав з Грабівки, що за Калушем, межі лісами.

Мій професор Роман Володимирович Верховинець підсував мені томище Владислава Лодзінського «Правем і левем (Обичає на Червоней Русі за пановання Зигмунта III)». Я говорив йому, що не вивчав мови польської. А він: «Мови братів треба знати, як свою рідну». Нашу історію писали латиною, німецькою, польською, російською, вірменською; угорською, грецькою, шведською, англійською, французькою, тюркськими мовами... Історик повинен знати багато мов».

І Лодзінський навчив мене польської мови... Він розповів, як батько Семена Височана — Гнат — громив татарів на старому галицькому шляху. Як 1629 року під Бурштином, яким володіли ополячені Сенявські, сталася грізна битва: гетьман Гриць Чорний розгромив татарську орду, що поверталася з полоном і награбованим добром з Волині та Галичини. Ворогів тоді розгромлено, молоденького ханіча Іслам Гірея полонили козаки й віддали полякам, але і місто Бурштин було зруйноване разом із замком.

А через дев'ятнадцять років почалася народно-визвольна війна.

І я вже уявляю розвідника Богдана Хмельницького, Ярему Кончевського. В Галичі на ярмарку він допитується, як дійти до Вікторова. Тут вперше чують його кобзу, слухають думи козацькі, й ті пісні, що вже забулися-загубилися, слухають. Кобзу чують у Залукві, де нині стоїть пам'ятник Богданові Хмельницькому. Кобза грає у Підгороддю, а на неї з гори дивиться дитинець-городище. Кобзар уже у Вікторові коло церкви, під тим дубом, що ріс ще в часи Осмомисла й Данила Галицького та й тепер росте. І ось кобзар уже допштанься, де Слобода Височанська. Про батька Семенового, Гната, Хмельницький чув, може, й зустрічався з ним у Львові. Це той самий, що кримчаків бив на галицьких шляхах, що хотів шляхтича Шулятицького вбити, коли той напастував Височана в Боднарові. Цей Шулятицький — очі й вуха га-

лицького старости Потоцького, але й Височан Гнат — сила та відвага на Підгір'ї. І такий же в нього син Семен. Готовий виступити зі своїми та з опришками — гірськими орлами.

Потім кобзар пішов через Мислів і Завій до Грабівки. Тут він ночував у священника Івана Коритка, і говорив йому:

— Скидайте, отче, реверенду — так Богдан наказує!

За Кончевським слідували. А його кобза забриніла в Росільні, Дзвінячу й Солотвині. Звідси вже близьенько було до Маняви. А там є Скит! І монахи слухали дзвін кобзи, і молилися, аби бог дав добру долю Богданові Хмельницькому й перемогу.

Звідси Ярема Кончевський пішов до Надвірної, де Пнівський замок. Вороги схопили його в селі Волосові. На суд привезли до Галича. Катували, ой катували Ярему! І тратили в Галичі, на Губині, коли чути було дзвін копит Богданових коней, коли перемагав він на Жовтих водах, під Корсунем і Пилявою. А Іван Коритко вже збирав хлопів, як писали шляхетські історики, в глибокому зворі; у лісі коло Грабівки збирав. Той потік-звір донині називається Ксьондзовим. А Височан перших повстанців з гір і підгір'я скликав у своїй Слободі Височанській. Повстали Вістова, Сапогів, Бринь, Пійло, Сівка, Довге й Берлоги... Височан з Коритком пішли на Студінку й на Бабин. А в Бабині Зарічному, в отому самому Бабині, де через триста літ без чотирьох гітлерівці спалили село й розстріляли до сорока чоловіків, зловили повстанці шляхтича Рожнятовського, й провадили катюгу аж до Калуша, що враз перетворився в столицю повсталій Бойківщини, де під руку селянського полковника Івана Коритка з Грабівки стало десять хоругв війська, а в кожній хоругві було по 1000 осіб, бо майже кожне село виставило свою сотню. Уряд у Калуші очолив Гриць Величкович. І вже йде Іван Коритко на допомогу Височанові Семенові Пнівську фортецю брати. В Семка-полковника аж 15 хоругв, і з ним Березовський Лесь з Гуцульщини — права рука Височанова. Отинія стала столицею всього Покуття, бо ж у той час Покуття починалося від річки Лімниці й сягало Черемошу, а з півдня Карпатський хребет відтинав його від Угорщини; з півночі — Дністер був межею; а ще раніше від ріки Стрия починалося Покуття. А нині Покуття — кут між Черемошем і Прутом.

Але хто міг розмежувати море, що ревіло й стогнало, Україна визволялася з неволі під проводом Богдана Хмельницького. І вже Семена Височана називала шляхта «Галицьким Богданом», бо його військо тоді здобуло багато шляхетських замків, а також Пнівську фортецю під горами. Тут від-

значилися Драгомирецькі, Жураківські, Березовські, Грабовецькі, Голинські, Витвицькі (тоді багато було прізвищ, утворених від назв сіл), які дорого заплатять за це повстання. Як тільки Хмельницький відступить від Львова, підуть королівські війська, шляхетські загоони гасити полум'я вогню на Підгір'ї. Галицький староста Станіслав Потоцький очолить регулярне військо. Стануть йому до допомоги Цетнер і Куропатва, яким належала Пнівська фортеця, а ротмістри Олександр Бидловський, Лукаш Врублевський, Станіслав Новосельський, Каспер Островський, Олександр Грудзіцький на заклик коронного гетьмана Миколи Потоцького підуть рубати, вішати й стріляти височанців і коритківців. Найбільше любили вони настромляти галичан на палі та колесувати жертви. Адже ж за старання катам обіцяно землю й маєтки тих, хто пішов з Височаном до Богдана, хто втік у гори, в опришки, і до Волощини і на Угри майнув; на Січ Запорізьку. Тепер на сеймику в Галичі ухвалено виставити корпус збройний, до якого ввійшло 100 гусарів, 300 козаків, 100 стрільців. Другий корпус регулярного війська сягав тисячі осіб. У Галичі, в Калуші, в Рогатині, в Отинії та по всій Галичині мордували, вбивали, різали, палили й грабували шляхетські карні загоони. Вікторів, Бринь і більшість повсталих сіл були сплюндровані вщент, фактично перестали існувати. І по всій Галицькій землі, як і по всій Україні, круки шматували тіла посаджених на палі повстанців-височанців. І Коритко і Гриць Величкович з усім урядом своїм, що цілу осінь 1648 року діяв у Калуші, помирили на палях. Батькам, братам і сестрам довелося розплачуватися за синів та братів, які пішли за Дністер і влилися у військо Івана Богуна. Мабуть, що саме тоді по всій Україні найбільше розповсюдилися люди з прізвищами Бойко, Коломієць, Галич і Галицький, Гуцул і Гуцуленко...

А що сталося з родом Височановим у Вікторіві та на Височанці? Те поле, на якому був двір Височанів, довгі роки належало вікторівським панам Бруньовським, Закшевським. І ліс Грабники, що відділяє Височанку від Вікторова, теж належав панові. Очевидно, що земля ця перейшла у власність того ката, що розправлявся з повстанцями 1648 року, а далі вже ґрунт переходив від батька до сина, аж поки не настав 1939 рік, коли останній пан утік із села. Після війни на Височановім дворіщі постали колгоспні конюшня, корівник та й інші господарські приміщення. Коли артілі укрупнилися, то двір колгоспний став полем. Забулося, що село це заснував Гнат Височан, бо навіть знаку пам'ятного нема нині. Навіть прізвище таке викоренила шляхта. І я ходив хата-в-хату,

випитував людей, чи пам'ятають про рід такий? Не пам'ятали! Лишень старий Калиновський, що колись сляською торгував, переконував мене: був Височан у роду Третяків. А потім я відкрив собі, що на Височанці й у Вікторові живе багато Горальників і Горальчуків. Гураль — по-польському — це той же Височан або ж Верховинець. Можливо, що шляхетський писар позаписував Височанів Гуральями, тобто переклав прізвище на польську мову. Це могло робитися свідомо, аби не дратувати шляхту Височаном. Та й чи писар то робив? Священикова рука записувала до книг імена новонароджених і виписувала з книг, коли людина вмирала. Можна було подати до староства папір з повідомленням, що всі Височани пішли з козаками на Велику Україну, а тим часом роди жили в цих селах під прізвищем Гураль чи Гораль. В Горалів народжувалися сини й ставали Горальниками та Горальчуками. І кілька таких родин є у Вікторові та у Височанці й нині.

Можливо, що й нащадки Височанові вернулися до рідного батьківського села із Лисянки, що в Придніпров'ї, та й попросили священика, аби під іншим прізвищем «втягнув» їх до книг. А могло бути, що й вказівка така прийшла від староства: землю й майно сконфіскувати, а прізвище Височан витравити, щоб його й не згадував ніхто.

Все могло бути!

Окупанти створили навіть проект плану знищення України-Русі.

Чомусь довго, дуже довго нарікали шляхетські історики на понів русинських, що покозачилися під час Хмельниччини. Це Іван Коритко посприяв тому, що угринівський піп став найбільшим розбійником, як писав галицький писар. І йому до пари був Іван з Підгайчиків, і долиньський священик був такий же, і пійльський, і жуківський. Така-то була доба тоді! Коли весна, то навіть палиця суха цвіте.

А пині невідомий художник виклав зображення Височана зі смальти, а інший художник, Михайло Фіголь, намалював селянського полковника Семена на коні, й полотно це висить в Івано-Франківському художньому музеї, в тому ж самому костьолі, в якому був похований перший ворог Височанів — Андрій Потоцький. Не знаєш, чи це іронія долі, чи то закон вічності такий, що залишається в історії народу той, хто був не тільки з народом і в народі, а хто був попереду інших. І нині жителі Вікторова клопочуться про встановлення пам'ятного знака своєму славетному односельцеві, що народився тут, що повстав проти гніту й закликав інших повставати. Про нього письменник Теодор Микитин написав

повість, поетеса Галина Турелик створила поему, а історик Володимир Грабовецький — видав дослідження...

Шляхта хотіла славу його затерти, а слава розцвіла, аби не вмирати ніколи...

...Дивиться на мозаїку Петро Гірняк. Каже, що теж книжку читав про Височана. Балакаємо — автобуса чекаємо або машини попутньої, бо старий з малим не хочуть пускатися в дорогу до села. Я малого питаю, чи він стару бабу цілував у місті на мості? Малий не знає, що відповісти — на діда дивиться, а дід сміється, що теперішні діти цього жарту не знають, бо його внук у місті, у пологовому будинку народився. То колись величне було, коли дитину перший раз брали до міста, а тепер... Тепер світ на колесах, і бузків мало лишилося — вже дітей не носять, а шукають, де би гніздо покласти та й своїх буслят вивести. На електричних стовпах буслят виводять великі білі птахи. Коли виростеш, малий хлопчику, поможи буськові гніздо покласти. Колесо на дереві чи на даху поклади, або він вивів своїх дітей, відлетів з ними аж на Зімбabwe, що в Африці, й знов вернувся до Дністра.

А малий хлопчик з цяцькою-пістолетиком! Стріляс. Ніхто не вчив його цього, а він любить стріляти. Дух воїна у генах. Від дідів, від прапрадідів кров перенесла той дух.

Дід його, Петро Гірняк, багато воював. Дивиться в ліс та й згадує, що колись на горі старовинне укріплення було, бо видніється слід валу, а частина лісу «Городищами» називається. Певче, тут військова сторожа — дозорці стояли. Звідси аж до гір видко. Овид широкий! Світи широкі!

— То фронтова гора, — каже Гірняк. — Тут голови люди лишали і першої війни, і сеї, що була — все голови тут лишають.

— Чотирнадцятий рік пам'ятасте? — заштую.

— Як нині пам'ятаю! Австріяки відступали, а з-за Дністра йшло російське військо, як мряка за вітром, як дими, як вода, пливло та й пливло на конях, по шість у ряд. Ми боялися росіянів, бо нас австріяки страхали: «Прийдуть москалі, будуть чоловіків вішати по вербах, а жінкам груди відрізувати» — така пропаганда йшла... Розвідка військова заскочила до нашого села, та й мене, малого пастушка, запитали, чи австрійців нема, а я відповів, що втекли, а старший — «харашо» — сказав — і поїхали! Мій сусід, Панько Мазурчик, виліз з потока й запитав, про що військові зі мною говорили. Я розповів, а словом «харашо» закінчив. Старий Панько побілів, як стіна, та й закричав: «Хлопи! Утікаймо в ліси, бо солдат руський сказав, що всіх чоловіків мають харашіти!».

А пізніше обзнайомилися ми із солдатами, та й уже ніхто не боявся руських. Вони царя не любили, і цісаря не любили...

Гірняк страшні речі розказує про ту війну, про Галицьку битву, про яку світова історія знає. Висотою 330 була позначена Лиса гора на військових картах.

Могили тут. Давні-прадавні могили.

Он та могила, що зліва, з п'ятнадцятого року...

З п'ятнадцятого року в могилах молоді хлопці лежать...

Одних цісар австрійський загнав у окопи, других цар російський.

Солдат на солдата з гарматами, з гверами, з багнетами йшов.

— Йшло їх, ішло,— каже Гірняк,— як трави та листу, до гір ішло все, а з гір мало верталося. Російські гармати з гори били по селі, а німці з Рура привезли гармати-мерзери. Дві кулі пустили з того канона, та й міст на Дністрі розбили. Ревла куля, як худобина голодна,— вікна вилітали, дахи розшивало, а люди хліб під кулями молотили. А потім військові вигнали нас за фронт, бо на горі, за селом, з'їхалися, зійшлися вояки з усіх світів на кривавий танець...

А під ліском Тиндиком, де старий Верховий гостинець, що у княжі часи був деревом мощений, у рукопашну йшли царські й цісарські вояки. Відбувся бій на тім полі, де Ставний або Мозолів потік з Ксьондзової млаки витікає, де колись дружинники княжі вчилися на конях їздити та зброєю володіти — такий полігон був там. Коли рукопашний бій закінчився, лежав під палючим сонцем над селом, на горі в житі, Іван з-під Дрогобича — австрійський вояк...

І лежав під палючим сонцем над селом на горі Іван з-під Лубен — російський солдат... Обидва молоді в молодому житті під Галичем лежали.

Обидва пробиті багнетами.

Мали рани глибокі, болючі — кров загусла коло них...

І просив Іван з-під Дрогобича, страшним голосом просив: — Добий мене, братчику, най не мучуси.

А Іван з-під Лубен з окровавленим страшним обличчям підтримував розпорений живіт обома руками й ліз на колінах на ворога свого подивитися, який рідною мовою братчиком його називав. Просив з фляги води напитися, але Іван з-під Дрогобича не розумів його, бо в австрійському війську форфляшами фляги називали.

Впав Іван з-під Лубен у високе жито та й казав, аби вистрелив у нього Іван з-під Дрогобича:

— Я вже точно не житиму, а тебе ще, може, врятують, як санітари знайдуть, бо мої вже відступають за Дністер...

Два «вороги» отак говорили й страшними голосами кричали на горі за селом галицьким, а круки висотувалися з Чорного лісу та й понад Лазами, понад окопами й бліндажами чорними клубками котилися по синьому небу й падали в жита, мертвим очі видзьобувати. З усіх сторін злітали ворон, крилами сонце заступав, криком землю морозив у спекотну днину. А гармати били і били, а перші аероплани літали. Тут Галицька битва йшла. Генерали Олексій Брусілов і Альберт Макензен собі славу в мемуарах виспівують, а царі Микола і Франц-Йосиф на той світ підуть покутувати гріхи свої.

А обох Іванів удома матері чекали, квіти надії сіяли, слізьми поливали, а треба було взяти піску жменю, посіяти по білому каменю, — «Як той, мамо, пісок зійде»...

— Там крові було, що можна було човном плавати, — говорить мені Петро Гірняк. — Виходили люди, бралися за голви: «Хто той хліб їсти буде, як він на крові вродився?».

Гірняків онук ці слова уважно вислухав і запитав:

— Діду, діду, а ви були на війні?

— Був.

— Скількох убили?

— Нікого не вбив.

— Чому?

— Я стріляв, а куди бог кулю піс — не знаю. «Най собі Франц-Йосиф з Николаєм б'ються, — говорили ми. А коли з'їм-вип'ю, тоді мені світ веселий, а вбивати?.. Ми під Бродами від осені до весни голодували в окопах. Вояки з голоду пухли, в ставках топилися, віпалися на камашах¹. Я вночі вибрався з окопу та й порачкував з панської ями бульби вкрати, а там голос: «Ти — жулік! Тебе що, Франц-Йосиф не годув?»». А я до нього: «А тебе Николай?» — «Нема вже царя Николая! Арештований». А від нас таїли, що в Росії царя скинули, що там — революція. Нас зі східного фронту всіх до Італії перекинули. А там гори Альпи до неба високі — на гору ми цілий місяць гармату на шнурках тягнули, а за одну ніч батарею з гори пустили та й утекли. Нам там сушені буряки — цвібах — давали їсти, а перед штурмом ром давали. Говорили: «Нема руму — нема штурму». Я перед штурмом випив рому й упав. А капрал з Ямниці Іванчук підняв мене та й сказав йти вперед. Ми з ним жили, як браття. Був ще капрал Парипа з Ганусівки. Він там убитий — дістав кульку в саме чоло... Там, у Італії, кукурудза така, як рука по лікоть. Ми молилися, аби піти патрулями. Мали-смо багнети; наломимо княхів, розпалимо вогонь — печемо. Трохи

¹ Обмотках.

сирі качани, але я — молодий!.. Було там місто розбите. Везли яйця на фронт, вагони розбили, і станція біла стала від яєць. Ми по шкаралущі ходили, як по вапні.

— А по війні як було? — питаю.

— Я по війні кості звозив з поля на цвинтар. Жінка аж боялася зі мною спати. Я кавальці з пальців збирав. Багато вбитих у ямах було, багато пси порозтягали, звірі вбитих їли... Є на цвинтарі яма така, що я всі кості зсяпав у ту яму й черепи людські. По війні ми ту гору, що он там за лісом, де штурм був, Чорною назвали, хоть вона біла — земляця-попелиця гною хоче й біліє...

Так Гірняк говорив, а мої думи побігли в дитинство... Я народився — куля в подушку забилася. То вже друга світова війна закінчувалася.

Під Лисою горою ми, малі, гільзи та патрони збирали.

Ми там порох випорпували та й робили навесні самопали, аби в свята було з чого салютувати.

Ми там шрапнелі збирали, бо на вудку з оловом добре мариену-рибу ловити, яка по дну ходить та й тупим ротом попід каміння поживи шукає.

У лісах-темеях кулі гарматні, міни, гранати усіх європейських марок знаходили та й кидали у вогонь.

Йой, чого то Василь ходив вогонь піддувати, коли гарматна куля грілася! Бука розпороло, живіт хлопцеві розпороло, кишки по кущах розметало, а він хотів літаки робити, літати хотів до зірок, і туди душа його полетіла, а тіло пішло в сиру землю.

Та не треба про це матерям нагадувати, аби їм серця не боліли! Але серце матері завше за дитиною болять... А котрась з них оцю пісню склала:

Горо ж моя, горо біла,
Чому-с давно не згоріла?
Тому-м давно не згоріла,
Бо я кров'ю обкипіла...

Матері шрапнель топили-плавили на вогні, а бабусі старі оловом ляк відливали, а вода до стелі летіла, та й залишався химерний зливок, який тільки вуйна Наталка Гармашка вміла розтлумачити. Коли собака перелякав дитину, то стригли з межі очей собаки шерсть й підкурювали, коли коза — з кози. А що робити, коли вибух гранати нагнав страху, і ти зривався серед ночі й плакав?

Бабусі не вірили металові. Вірили ярому воскові, який бджоли по зелах збирають. І мені в дитинстві віск зливали. Мати з дитятком вилилася, й берегли той восковий портрет

довго-предовго, людям показували і говорили, що я щасливий народився.

Батько в скалі, там де село комарівської культури розкопане, громову стрілу знайшов, таку, як веретено, та й заховав у стріху, бо то помічне — говорили. Крем'яна стріла... І нема батька, а я хотів би сказати йому, що колись давно-давно — десять, двадцять, сто тисяч років тому, люди жили, і якийсь майстер-умійко зробив з кременю цю стрілу, аби мамонта чи дика-вепра, чи тура, чи ведмедя вбити, аби рід свій захистити від ворога — то накошечник списа мав би бути... То не Перун і не святий Ілля метнув її у скелю-бердо, де нечиста сила любила сидіти, а людина добула кремій з каменю-вапняка білого, і залишила після себе загадкову печеру, і могилу...

Старі кургани по Лисій горі, яка межі трьома селами.

Приповідають діди, що тут колись билися дерев'яними кулями. Мертвих спалювали, могили висинали, і не було кого ні пам'ятити, ні ховати, коли 1915 року куля з гаубиці надала на воїнів.

Під час німецької окупації Василь Ткач з нашого села узяв рискаль, двох помічників теж з рискалями, тай пішов з ними по лісах розкопувати тисячолітні могили — золота шукав, бо він бачив до війни, як археологи старий Галич досліджували, бачив, що домовину князя Осмомисла знайшли, бачив золоті речі, добуті із землі, та й вирішив, що теж відкопає золото, і розбагатіє голодного 1942 року. Тоді в Галичині був теж голодний Ленінград.

Він умер у рік Перемоги...

Через тридцять років я прийшов до його дружини, сів на крісло та й почав:

— Скажіть, вуйно, що було в тих могилах?

— Та я з ним не ходила копати... Я корову мала, город мала, а він усюди горшки з попелом відкопував, але золота не знайшов. Ще черепків та кремінців наносив повну хату, а один крем'яний ніжик я була вкрала в нього, та й молоду бульбу чистила — зручне... А були такі могили, що нічого з них не добув...

Горщечки з попелом... Трупоспалення... Карпатські кургани... Вінок городищ попід гори... Куфічні монети... Пограбований саркофаг Ярослава Осмомисла... Вкрадений саркофаг невідомого князя, недосліджений ще... Розкопки дилеганта — це теж пограбування...

— Може, він щось записував? — допитувався я в старій.

— Та щось писав, а як фронт ішов, то закопав дві скрині на зарінку. А ще цілу фіру книжок закопав. Він мав і свої,

і з читальні. Води розгулялися, зарінок затопили, а він умер від тифу. А черепками діти бавилися. Потім прийшов якийсь учитель з Крилоса, забрав, що лишилося, а від учителя ще щось забрав... Я йому і старі гроші віддала.

«Краще би то в землі лежало», — думаєш.

Але бачу, як нині меліоратори під Лазами кладуть через могилу дренажні трубки. Підходжу до них.

— Щось добулося?

— А я не копав глибоко... Я обійшов могилу... Моторошно якось... Все ж могила, хоть і стара... — так говорить молодий чорнявий тракторист з механізованої колони.

Могили, як згаслі вулкани, родять хліб.

Дренаж зробили — втекла криничка, що біла з-під цього високого поля.

А лісом окопи з першої світової...

А лісом окопи з другої світової...

Оті новіші, то вже мати моя ходила копати. За неї виборці голоси в урну кидали, а вона, як депутатка, повідомляла, що розпорядження звиче прийшло: іти військовий аеродром будувати. А коли вибухнула війна, збирала ровесниць окопи копати на Лисій горі, бо такий наказ був. Піт очі заливав, бо літо йшло до своєї Верховини. Було тоді свято, нині вже забуте, — зеленець. Зілля цілюще святять на зеленець. 1941 року це свято припало на 22 червня... Ото посвятило «зеленцю» тої чорної неділі! Бог війни кропив кулями на землі й у небі, направо й наліво. А ще зеленець називають святом божого тіла. Цвітом рож обсипати храми — звичай поганський.

Йшли молоді, йшли старі окопи копати. Одна Котичка не пускала свою доньку межи військо. А коли вже відступили наші, не зайнявши тих окопів, які так у першу світову були потрібні, стара підмовляла дітлахів:

— Я вам, хлопці, файно заплачу, але підіть отій депутатці вікна вибийте, бо вона мою доньку гонила окопи копати!

Коли вмерла Котичка, ніхто з нашої родини до неї на похорон не пішов...

...Нема транспорту до села, та й ми з Гірняком, то се, то те згадуємо. Я випитую — він розкаже. Та треба вже рушати до села пішки.

Біжать машини на Львів. А малий дідів онук стоїть на роздоріжжі й стріляє за машинами.

— Будеш шофером? — питаю.

Малий заперечливо хитає головою.

— Солдатом буду, — каже і фуркотить собі під ніс, ніби то двигун працює.

Білий, як голуб, Петро Гірняк хмурить тугі брови.

— Колись, як народиться дитина, то лишень «вішта», «гайта», «війо», а тепер — «вр-вр-вр» — все на моторах.

— Може, підемо, — кличу старого.

— Я вже не годен пішки ходити. Та й ноги мої дорожчі, аби я за десять копійок ішов з Лисої пішки.

Онук його далі стріляє за машинами, що пробігають по чорному блискучому полотні галицького шляху.

— Діду, а що ліпше? Наган чи револьвер? — питає малий шмарок.

— Мир ліпше, — кажу малому.

Малий не зрозумів — позирає то на меча, то на діда. Мовчимо. Але хлопчик хоче почути, що скаже йому дід.

— Мир, Івасю, найліпший, — каже старий Петро і намагається пояснити малому, що таке мир.

Але хлопчик зовсім розчарований. Йому подобається, коли стріляють... Йому подобається війна на екрані телевізора... Як добре, що вона на екрані телевізора...

VII.

Лиса гора тільки з одного боку ще лиса, а з інших боків уже — чубата. Виросли ліси, які поховали дебри, вали, ставища, потоки, джерела, окопи, могили... Ще живі ті люди, що 1941 року вперек Лисої копали окопи та бліндажі, бо сподівалися наступу гітлерівців та хортистів від гір, а довелося відступати від Галицької Брами — так називається й тепер те місце, де був колись в'їзд до Галича, — й аж до Зеленої Брами, що на Кіровоградщині. Там був страшний бій з гітлерівцями, де люди стояли не на життя, а на смерть. Про ту битву в Зеленій Брамі написав повість російський письменник Євген Долматовський, який бачив битву на власні очі.

Тоді гітлерівці сунули більшою силою, і довелося відступати до Дніпра, і, може, не один воїн здогадувався, що тут, на Синіх Водах (тепер Сивюха-річка), за вісімнадцять років до Мамаєвого побоїща, перебито хребет Золотій Орді, й землі по Дніпро звільнилися від ординської неволі. А через вісімнадцять літ піде Волинський полк помагати Дмитрові Донському на поле Куликове... А полк Дмитра Боброка (з містечка Бібрки) завдав вирішального удару хану Мамаєві на Непрядві-річці.

То було дуже давно!

8 вересня 1380 року.

А 15 липня 1410 року відбулася велика Грюнвальдська битва між польсько-литовською армією під командуванням

польського короля Владислава II Ягайла та великого князя литовського Вітовта і військом Тевтонського ордену. В цій війні брав участь і галицький полк, в якому були воїни не тільки з Галича, але й з інших міст і сіл.

І ще стояло тоді містечко Чешибіси між Вовчинецькою та Лисою горами, над Бистрицею-рікою, що ось тут, на короткому відрізку від свого устя і до Вовчинця-села, виглядає немов стовбур старої верби, бо від Вовчинця, де возноситься порита шанцями та окопами Вовчинецька гора, від Бистриці, немов пагони-літорости, починаються Бистриця Чорна, Бистриця Золота й Ворона-ріка або ж Велесниця. Оця Ворона сягає головоницею Стра — чи Стригори, верхівка якої називається Бабою; тут є Кострубки — урочище, Марин Кут, що нагадують нам імена дохристиянських богів! А коли сягнути оком на село Лосву, то згадуєш, що лойкою називають гадюку. Є ще тут село Стримба, а поблизу гирла річки Бистриці — село Стриганці. І цей корінь «стри» буде поєднувати назви населених пунктів, водоймищ із Стрибогом. І той ворог, від якого дістала назву чорна річка Ворона, говоритиме нам про світ наших предків, які снілять у високих могилах, від яких дістала назву свою доба «карпатських курганів». Цих курганів-могил багато на Підгір'ї, і вони ще розкажуть нам немало цікавого про наших прадідів у десятих і сотих колінах.

А ось ліс «Хоросна» або Майданський ліс, бо ж є село Майдан Середній, а при в'їзді до села, над деброю, старе роодище, і кожен майданець розповідає, що тут стояло місто Губчин, і жив у тому місті лихий цар, який очима убивав людей і руйнував будинки. Його тримали закованого у пивниці. А коли вивозили на прогулянку, то зав'язували йому злі очі. Але одного разу, перед великоднем, губчинські жінки пекли паски, варили яйця, рихтували шинки, писали писанки, мили хрін, а злоокий цар захотів прогулятися. Його висадили на бричку чи в карету посадили, як завжди, із зав'язаними очима. Він удихав у свої груди пахощі святкових страв, згадав розповіді про прекрасне біле місто серед зелених лісів, у якому він жив, і все просив і просив, аби йому розв'язали очі, щоб глянути на Губчин. Цього не смів робити візничий, але не міг він і не послухати свого царя. І зняв візничий пов'язку з очей! І вмить попадали люди й провалилися будинки під землю.

— Що ж, гарне місто було, але невелике, і не шкода його, — прорік цар.

І про такого ж самого злоокого царя розповідають у селі Грабівцях, де над Бистрицею Золотою, в лісі, є старе роодище. Тут знайдено скарб монет куфічних. Але ще не знайде-

но того льоху, в якому жив злоокий цар, де не можна було на світ і на людей дивитися, бо все гинуло від його погляду. Але відважні люди поховалися за одвірки із сокирами, і коли цар виходив на світ із підземелля, то люди порубали його. А чи не таким злооким був гоголівський Вій?

Ці легенди називають забобонами нині. Але я знаю, що це не так. На цьому світі нічого просто так не виникає і не зникає. Міф треба вміти прочитати, бо ж у кожному слові легенди спресовано дуже багато інформації. Якщо ниші японці випускають такі радіоприймачі, як карточки-календарики, то так само історія наша спресована в легенди й перекази, і потрібне тільки джерело струму, аби історія заговорила. Таким джерелом можуть стати наші думки, наше серце, якщо є в них вогонь патріотизму, почуття гордості за свій народ.

Літописець Нестор недалеко втік від тих діячів свого часу, які наvertsали на нову віру русичів хрестом і мечем. Він Волоса назвав худоб'ячим богом, але й простолюди називали тоді смердами, а згодом — і бидлом...

Але як то добре, що християнські місіонери, описуючи свої трудні діяння в боротьбі з язичництвом, залишили нам замкові щілини, до яких неважко підібрати потрібні ключі, щоб відчинилися двері до майданецького та грабовецького підземель, які були на території городищ.

Ой Майдане, Майданочку, Майдане зелений,
Якби в тобі це дім божий, був би-с запалений.

Жив колись місіонер християнський Отто Бамберзький, що заплив був до Щеціна, і побачив там слов'янський храм Триглава. Храм його вразив тим, що в ньому стояв триголовий ідол — великий бог, якому поклонялися не тільки щецінці, але й інші слов'янські племена, бо ж у Карпатах одна з гір і досі називається Терглоу (Триглав). Очі й уста Триглава були закриті золотою пов'язкою, аби він не бачив і не карав людей за їхні гріхи — так зрозумів символіку пов'язки місіонер. У храмі Триглава зберігався золотий і срібний посуд, буйволячі роги для пиття й для грання (тобто музичні інструменти — роги), багато зброї та різні запаси. Третину воєнних трофеїв воїни дарували Триглавові. На честь цього бога були свята з іграми, танцями й бенкетами-пирами. Відгомін цих свят залишився в наших гаївках, купальських піснях, колядах і щедрівках, у легендах про Трояна.

Один із «руської трійці», Яків Головацький, ототожнював Триглава з індійським Тримурті. Цей автор, як і його побратим Іван Вагилевич, був залюблений у Галич, у міфологію

слов'ян, бо ж разом з Маркіяном Шашкевичем всі троє були галичанами.

Влітку 1834 року двадцятирічний студент Яків Головацький стояв на лівому березі Дністра. Він ще не знав, що доля готує йому славу будителя, що стане він поетом, перекладачем, ученим, педагогом, навіть ректором Львівського університету, потім переїде до Росії, й спочине в литовській землі, у Вільнюсі. О скільки доброго й недоброго нанищать про Якова Головацького вчені мужі, як і про Івана Вагилевича. Перший був із села Чепелі, з-під Бродів. Другий був з гір Бойківських, з села Ясеня, що над Лімницею, яка впадає в Дністер поблизу Галича, там, де видніється собор Пантелеймона.

І ось Яків Головацький стоїть над Дністром, і зліва, за рікою, бачить ще не зруйнований, як нині, замок галицького старости, а справа, на іншій горі, Пантелеймонівську церкву, яку католики-францісканці встигли присвоїти собі й назвати костьолом Свентого Станіслава.

Про що думав, стоячи над Дністром з того боку, де Галич-Заріка, Яків Головацький? Чи не про друга Маркіяна Шашкевича думав, що найяскравіше світився в їхній «тріїці»? Ні, тріїці, ще не було! Ще три роки йти їм трьом до «Русалки Дністрової». Але, можливо, тепер, коли стоїть Яків Головацький над Дністром, у його серці народжується назва альманаха, який вийде через три роки у Будапешті.

«Грецький історик Геродот писав, що скіфи походять від Геракла й дочки Дніпра, яка так нагадує фольклорну русалку, — думає він. — Дочка Дніпра народила трьох синів.

І десь у лузі, чи, може, аж за Луквою-річкою, що ось тут добігає до Дністра, спалахує гаївкова пісня:

Мала мати три сини, три сні, три сини —
Всі три були русини, русини, русини...

«Русалка — наша мати» — думає він. А далі думка біжить до літописної Мокшші, якій була присвячена п'ятниця. Це та ж сама Параскева-П'ятниця! Але ж П'ятниця — Діва? Зате Середа — Баба, що має 12 дочок. А хто ці дочки? Дванадцять сузір'їв чи дванадцять місяців? Чи, може, годив дванадцять? І в пантеоні слов'янському було 12 головних богів. Це їм, мабуть, у жертву дванадцять страв готували для тайної вечері на святвечір, і тепер готують. І дванадцять полів приносять, щоб розпалити ритуальний вогонь-ватру, бо ж будуть ворожити, що вродиться цього року, а що ні. І внесуть до хати сніп вівса, який називається Дідухом; а сіно під обрусом — Баба. І бабами навивають прямокутні пал'я-

ниці, що стоять на обрусах у різдвяні свята. Головацький думає, що все це треба позаписувати, все видати.

Та вже вечоріє, і Яків Головацький думає-гадає, де ночувати йому. Багачі мандрівника до хати не приймуть. Йде він мостом. Бачить маленьку вбогу хатину над Дністром; попроситься туди на нічліг, хоч там, мабуть, будуть кусати і блохи, і блощиці. Підійшов до хвіртки. Вийшла з хати немолода, жовта, як віск, жінка:

— У нас нема де... Багато дітей...

І справді викотилися на поріг аж тров череватих пуцьвірників у дрантливих сорочечках. Одне пальчик запхало в рот, і дивиться, чи не дасть панич цукерку. А панич і сам голоден, що аж кишки до живота пристали. Йде далі Яків. Бачить заможнішу хату на Караїмській вулиці. Вийшла молодиця пишногорда, але до хати не запросила:

— Чоловіка нема дома...

Пішов далі. А голова ще нижче опустилася. Почвалав понад самий Дністер, а церква Різдва, збудована в XIV столітті, залишалася позад нього. На устах юнака бриніла іронічна приповідка: «Звідси — гора, звідти — вода, а посередині — біда, то Галич». Але Галич є ще й на горі, за замком, і за рікою. Тенер то не місто, а село. І Яків повертає у бік гори, за яку зайшло сонце. Під горою робиться вже темна ніч. Блищить свічка у вікні. Поковтав, як кажуть у Галичі, в двері. Вийшла на поріг немолода гадзиня. Стала — руки в боки, начебто вона галицька княгиня:

— Ой, я би почувала якогось пройдисвіта! А до корчми — на нічліг!

Маленький ротик заплив товстими щоками, і слова вилітали, як свист. Коли гримнули двері за нею, Яків почув голос якогось чоловіка:

— Паничу! Ви кого шукаєте, паничу?..

— Нічлігу, — відповів Яків Головацький, який уже надумав був вийти на Замкову гору й там заночувати.

— Ходіть до мене. Я маю таких самих, як ви, синів. Вони ще до школи ходять. А я — ткач Михайло Сегін. Не знаєте мене?

— Не знаю, бо я зі Львова. Студент я.

— О, Львів! Наш Галич, хоч і менший, але старший від Львова. Львів король Данило заснував. Він спочатку збудував Холм, а потім — Львів, бо ж сипа мав Левка. Він Галич любив, як сина свого. Женив сина у Галичі князь наш Данило, — розповідав ткач Сегін, коли йшли брукованою вулицею до нього додому. — Певне, он в тому замку весілля було.

Яків мовчав і не перебивав, хоч знав, що це лиш здогадки, бо ніхто напевно не вкаже, де був галицький княждвір. Він думав про те, як уміло властями вибивалась історична пам'ять з голів простолюду, але вона все одно живе. Але чи може ткач знати про Ярослава Мудрого? Про Мудрого, може, й чув. Але не знає, що в нього був син Володимир, який сидів на столі у Новгороді над Волховом, ходив на греків і молодим умер. А потім великим київським князем став Ізяслав Ярославич, і почав стрий притісняти сина Володимирового Ростислава. Ростислав сів на стіл у Тмуторакані, але його там отруїв багатий грек-котопан. Погано ставилися «стрийки» до внуків Володимирових. У Тмуторакані певний час сидів ізгосм Володар Ростиславів. Мабуть, що Рюрик, Володар і Василько організували вбивство Ярополка Ізяславича під Звенигородом, а потім за це Василько заплатив своїми очима. Васильків син Іван був першим князем у Галичі, якого ми знаємо з літописів, а коли вмер, то сюди перенісся Володарів син Володимирко. Він мав сина Ярослава Осмомисла. Коли вмер Володимирко, то Ярослав став галицьким князем. Він мав Стефанію-дочку, яку віддав за польського князя; мав Єфросинію Ярославну, яка пішла за сіверського князя Ігоря Святославича. Він мав і сина Володимира, що посватав був Болеславу у героя «Слова», князя Святослава Всеволодовича. Мав він і коханку Настасю, що народила йому нещасливого Олега. Мало сидів у Галичі Олег. Мало сидів у Галичі Іван Берладник. Мало сидів угорський королевич Андрій, коли почалася боротьба за Галич між Володимиром і Олегом, Володимиром і його сватом Романом. Переміг Осмомислів син Володимир. І немов рок долі, що Володимир Ярославич, Мудрого син, починав династію, а Володимир Ярославич, Осмомислів син, завершив її. Роман Мстиславович, сват Володимирів, об'єднав Галицьке і Волинське князівства. Коли його вбито в Польщі, під Завихвостом, тоді почалася котора й крамола в Галичі. Галицькі бояри під проводом Володислава Кормильчича виступили проти об'єднання Галицької та Волинської земель. Малолітні Романові сини Данило й Василько опинилися на чужині. Сини князя Ігоря та Єфросинії Ярославни і онук Ізяслав прийшли ділити край на чотири пайки. Бояри закликали угорців і повісили двох Ігоревичів — Романа та Святослава. Де ж вони страчували князів? Чи не на Касовій горі, що тягнеться від Бовшева до Більшівців? І хоч ходить легенда, що Данило Галицький там касу свою законав, коли ішли ординці на чолі з Батисм, є ще слово «касити», що означає «тратити». Чи на «Губині» в Галичі тратили? І тікав, герой «Слова о полку Ігоревім» Во-

лодимир Ігоревич з Галича від Данилових воїнів, і син його, Ізяслав, утік з Теробовлі. А ще угри довго, аж сім років, у Галичі сиділи, коли король угорський Андрій та король польський Лесько пожепили дітей своїх малолітніх Коломана й Соломію, щоб тільки Галичем володіти. Гризлися свати на землі Галицькій, і аж із Новгороду Великого прийшов Мстислав Удатний, який мав дочку Анну, що стала Данилові Романовичу за дружину, й народила йому синів: Лева, Романа, Шварна, і ще кількох, що малими відійшли зі світу цього. Данило вперше зустрівся з ординцями на Калці. Він послав свого тисяцького Дмитра обороняти Київ, коли князь Михайло утік з міста перед Батисвою навалою. Данила стріла вість про загибель Галича, коли вертався з Угорщини, і поїхав він назад, за гори. А потім поїхав Данило аж у далекі азійські степи, щоб виклопотати ярлик на Галицько-Волинську землю. А ще був князем Лев Данилович. Близько 1300 року вмер Лев, і тоді його син Юрій став князем Галичини й Волині. Польський історик Ян Длугош писав, що 1308 року Юрія Львовича не стало вже. Інші історики гадають, що 1315. Сини Юрія, Андрій і Лев, називали себе «божою милістю князями всієї Русі, Галичини й Володимирії». Іноземці писали, що були брати Юрійовичі «непоборним щитом» перед ординцями, і, мабуть, що у битві з татарами 1323 року «зійшли з цього світу». Що сталося з ними? Чи полягли в борні? Чи отруєні ординським ханом, як писав швейцарець Іван з Вінтертура? В Юрія Львовича була ще й дочка Марія, яка вийшла заміж за сина мазовецького князя Тройдена — Болеслава. Її син, теж Болеслав, прийнявши православ'я, став Юрієм II, «божою милістю князем і дідичем королівства Русі». Але в душі він залишився католиком. У той день святити вербичку-шутку по церквах, коли бояри разом зі своїм князем сідали за обідні столи. Хтось із бояр підсипав отрути до вина чи до княжої страви. 7 квітня 1340 року Юрія II не стало. Сперечаються історики, чи боярин Дмитро Дядько був номінальним князем, чи син Гедиміна Любарт намовив бояр усунути Тройденовича зі стола, а за цей вчинок підняв високо боярина Дмитра Дядька. Князь-литвин і сам після хрещення став Дмитром-Любартом. У той рік, коли Венеція поклала хрест на феодалізм, через рік після чумного 1348 року, на Галичину й на Волинь посунули полки польського короля Казимира. Ніхто нині не знає, скільки крові пролилося тоді в Галичі. Тільки відомо, що Галицька земля була приєднана до Польської корони. Через чотири роки Галичем на короткий час оволоділи литвини. На місто будь-коли могли напасти ординці або ж угорці.

Король польський Казимир III наказав у 1367 році на горі, що над Дністром і Луквою, побудувати дерев'яний замок і обнести його земляним валом...

Таке розказував Яків Головацький у хаті галицького ткача Михайла Сегіна, бо ж на новому місці тяжко заснути людині, а ще коли багато побачиш, і все побачене важко переварити в собі. Нарешті сон поборов Якова, і він розплющив очі тільки тоді, коли сонце зійшло десь аж за Дубовецькою горою, і помандрувало міряти Дністер та наддністрянські поля, луги та ліси. Яків поснідав з ткачем, і коли виходив з його хати, жінка-ткачиха провела його очима аж до брами й сказала навздогін:

— Аби ви ніколи на зле місце не ступали!

Він ще раз подякував господареві за нічліг і низько поклонився галичанці. Тепер він прямував на Замкову гору, з якої очам відкривалися задністрянські та залуквянські простори. Гора, схили якої були колись круто стесані, уже спливала й позаростала густими кущами, каштанами та липами. Деревя росли навіть на кам'яних стінах. Цей новий замок почали мурувати 1620 року. Тоді ординці по кілька разів на рік налітали сюди палити все, грабувати, гвалтувати, вбивати, красти людей, як худобу, й гнати на кафецькі торги. Можливо, що й Настю Лісовську — Роксолану — гнали з Рогатина через Галич, ще за сто років до спорудження цього твердого замку з вузькими бійницями та оборонними вежами, валами. Галич з трьох боків був обнесений валами, а з двох — його захищали ріки Луква й Дністер. 1621 року татари ввірвалися до міста через одну з трьох брам і вчинили страшний погром. Цей ординський напад прискорив будівництво нового замку. Сорок дві тисячі золотих, які галицький староста Андрій Потоцький затратив на будівництво твердині, сейм дозволив покрити за рахунок староства, тобто злупити із селян та городян. Ремісників у Галичі було до двохсот, стільки ж налічувалося й господарів, а ще тут жили дев'ять землевласників, сорок землеробів-загородників, шість попів. З півтори тисячі населення, яке лишилося з двадцятитисячного Галича в тринадцятому столітті, було кілька десятків сімей караїмів і євреїв, кільканадцять німців, а решта всі — українці та поляки. Багато русинів-українців стали католиками, як он ясний староста Андрій Потоцький, що відмовився від предківської віри, аби тільки панувати на цій землі. Ні, не відмовлявся, то предки його зробилися перешпіванцями. Яків Потоцький був сином мельника в Золотому Потоці, що за Дністром, поблизу Бучача. А ось зумів стати вихователем королевича, й дістав два села в нагороду. А далі пішло й ці-

пло. Андрій — вже галицький королік. Він опинився в скрутному становищі. З одного боку турецькі й татарські напади, а з другого — опришки і повстанці. Він намагався тиснути на галицькі братства, нищити пам'ять, що Галич був столицею князівства, нищити літописи, грамоти, книги. Вміли, де силою забрати, де спалити, де викунити й знищити. Але найкраще — рубати голови. Бургомістр Кендзолька скаржився Андрієві, що Федь Микитич, Василь Китайчук, Яків Грекович — всього тридцять галичанів чинять опір католицьким ксьондзам і владі. Але ж не буває опору, якщо нема тиску! Галичани боролися як могли. Вони розуміли, навіщо будується замок на горі, а костел під горою; для чого з'явилися тут різні францісканці й домінікани; навіщо зрівняли в правах руську й польську шляхту. Он Потоцькі видумали легенду, нібито Болеслав Кривоустий переховувався у млині їхнього предка в Золотому Потоці коло Бучача, коли був розбитий князем Ярополком під Галичем, і нібито прорік, що рід Потоцьких за це колись возвиситься. Яків Потоцький справді зробився вихователем польського королевича. Це допомогло йому стати дворянином. Але ж була жорстока правда, коли Потоцькі пищили своїх земляків, які в загонах повстанців йшли на Галич і Рогатин. Потоцькі в той час ще не були старостами й гетьманами.

Коли повстав славетний Іван Муха, Рогатином і деякими іншими селами володіли Микола й Отто з Ходеча. Галицький староста Микола Ходецький збирав королівське військо у Ходорові. Бо ж коли впаде Рогатин, то Муха піде на Львів. Яків Потоцький тоді ще не відзначився! Він згодом не одного селянина зарубав! Не одного проткнув списом! Не одного посадив на палю! А коли володар Чешибісів зрадив польського короля, Яків Потоцький став єзупольським паном. Можливо, що й через це Чешибіси стали містом Ісуса — Єзуполем. Доволі вже панів Чорторійських, а тут ще й Чешибіські пани народжувалися! Доволі бісівських прізвищ! Потоцькі — краще звучить. Тепер уже можна й повстидатися Золотим Потоком, що за Дністром, і видумати, що Потоцькі не з цього Золотого Потока прийшли, що вони уродженці глибинної Польщі, з-під Кракова, бо й там є Золоті Потоки. Але це на совісті пізніших істориків-шовіністів.

А коли Богдан Хмельницький підійшов під Львів, коли Підгір'я здригнулося від виступів Семена Височана та Івана Коритка з Грабівки, коли Україна воз'єдналася з Росією, то худий, як тріска, галицький староста Андрій Потоцький збагнув, що славу Галича треба стерти вщерть, аби ніхто не думав і не гадав, що Галич — столиця давнього Галицько-Во-

ливського князівства. Не було такого! Річ Посполита є і була! Річ Посполита від «мога до мога»!¹ Потоцький розшибувався в сеймі, аби чимскоріш заснувати нове місто. І він уже знає, де це місто виросте: в межиріччі двох Бистриць — Чорної і Золотої. Там, серед дібров, лугів, полів та млак, де б'ють теплі джерела, річка Рудка натворила великих боліт, і тому село, в якому шість — сім десятків дворів, називається Заболоттям. Воно належить панам Радковецьким, що походять з Радчого. Але з ними буде коротка розмова, якщо сейм і король затвердять ухвалу на будівництво нового міста, яке не могли б здобути ні турки, ні татари. Місто буде по сусідству з Княгининим — селом, яке належало колись Володимирковій, Ярославовій чи Данилової жонам. Тепер Княгинин належить Потоцькому, старості галицькому, а колись місто поглине це село, і Угорники, і Микитинці, і Опришівці, і Крихівці, і Пасічну, бо ж кожне місто росте вгору й розростається вшир.

Православних у нове місто не пускатиме. Не будуть українці ні ремісниками, ні купцями, ні урядовцями. Брама відкрита для католиків, для вірмен і євреїв. Цих небагато. Їм можна дозволити займатися ремеслом і торгівлею, але теж з умовою, що вірмени перейдуть у католицьку віру. А куди ж їм діватися? Вірменів турки загнали сюди. Їх треба нацьковувати на євреїв, аби конкурували між собою, аби гризлися, аби ворогували. Вірменам, наприклад, можна дозволити мати свою церкву й своїх радних у магістраті, навіть свого в'їта, суд, але євреям цього Потоцький не дозволить, а тим більше русинам. Розділяй і володарюй — це правило створили не в Речі Посполитій, а в Римській імперії. Історики доводять, що римській імператор Траян доходив і до Дністра. На території Галича теж знаходяться монети, випущені в обіг ще при імператорі Траяні. Виходить, що і в ті далекі часи купці знали сюди дорогу, і звідси знали дорогу до Риму. Тепер сам Потоцький інколи їздить до Риму, бо ж там папа римський, кардинали, бо ж у них можна відкупитися від гріхів і прилучитися до світової політики. А Потоцькі — великі грішники. Один з них, Микола, вмер у татарській неволі. Нема такого галичанина, аби не проклинав Потоцьких, а особливо — після Хмельниччини. Хмельниччина навчила галицького старосту Потоцького єдиного: клятих русинів треба так бити, аби їм поляки боялися. Треба нищити їхні святині, висміювати, компрометувати тих, кому вони вірять, вибивати бунтарський дух; нищити звичаї, обряди, називаючи це по-

¹ Від моря до моря (польськ.).

ганством,— так міркував тоді, й робив таке українцям-руси-
нам ясновельможний і славетний Андрій Потоцький, гали-
цький староста, який тепер вважав себе поляком. Головне,
що є невільники, які брали участь у війні Хмельницького
проти Польщі. Він цю дармову силу використає на будівни-
цтві нового міста. Або смерть, або рабська праця в кам'яних
кар'єрах під Вовчинецькою горою, в лісах і на земляних та
мулярських роботах. Він, Андрій Потоцький, усе обдумав,
усе виважив. Тепер головне — діяти; добиватися і добитися.
Сейм і король давали згоду на будівництво нового міста, яке
вирішено назвати на честь Андрійового батька Станіславом,
а коли під Віднем 1683 року загине від турецького ятагана
двадцятирічний син Потоцького Станіслав, і його, разом з
мішками кави, без голови привезуть батькові, щоб поховати
у підземеллі кафедрального костелу, тоді почнуть говорити й
писати, що Станіслав названий не на честь батька галицько-
го старости, але на честь сина — героя віденської кампанії,
де перебито хребет туркам...

Тепер Яків Головацький цісарською дорогою або ж, по-
галицькому, гостинцем, ішов у бік колишнього королівського
міста Станіславова. Шлях стелився через Галич-Гору на
Крилос, де нова Успенська церква, де Золотий Тік у вінку
солом'яних хат, де високі вали та рови, які нічого ще не го-
ворили Головацькому, бо центр давнього Галича шукали не
тут. Яків ішов повз Прокалиїв сад, який називають ще Пер-
калевим садом, і ця назва зачарувала мандрівника.

А якби Головацький через Мурафину-хутір звернув у бік
Дністра, то побачив би на горі над рікою велике городище,
а під ним село Пітрич. А далі — село Козина, за яким є по-
ле Божків, а за крок чи за два — ті ж самі Чешибіси, що
після ординського погрому стали Єзуполем. А за Дністром —
місто Марії — Маріямполь, яке колись Чортополем називали.
Чи на Ординців списати загибель містечок, чи то різали вуха
душпастирів старі, дохристиянські назви? Кажуть, що місто
Чешибіси підходило до Лисої гори, під якою в потоці є Ду-
хова криниця. А по той бік гори тече Циганський потік або
ж Дровнич. Над цим потоком, при дорозі, стояли таборами
цигани, коли кочували по Європі, і губили своїх дітей з два-
надцяті фіри, то в цьому, то в тому селі. І є там джерело —
Біла Глина, над яким калина цвіте і соловейко щебече. А чо-
му ніхто не знає нічого про оті валки, що забігають у ліс?
Про глибокі потоки та про рови, що підходять до Городища
на Лисій горі? На Лисих горах збиралися колись відьми на
раду з чортами. Місця ті подекуди ще називали «відьминими
гульбищами». Виходить, що тут, де схрестилися шляхи-гос-

тинці, де густі ліси, подалі від лихих очей, жінки сходилися ворижити, щоб легко дітей родити, щоб худібка велася, щоб земля родила. Що може бути здоровішим, як купіль у холодній росі напередодні Купала? Тільки місяць міг надвлягтись на білі тіла красунь на Лисій горі. А місяць — був уособленням чортівського бога, бо ж він то рогатий, то лисий (круглий). Отакий і дідько — лисий і рогатий, у червоній свитці. Тому-то вірять люди, що дідько має силу тільки тоді, коли настає місяць і коли він світить. Якщо ж місяця нема на небі, то й нечиста сила не страшна. Місяць згасає майже на три доби, і люди вірили, що він спускається в некло, де чорти його чистять, аби ясно світив закоханим. Можливо, що й Стрибог-Триглав тому й уявлявся триголовим? За Лисою горою — Вихторів, а тепер — Вікторів. Гуцули ще й нині вихора називають «вихтір». А чому то існує переказ, що на Миколаївській горі три брати монастир заснували? А з другого боку Лисої гори — ліс, а в лісі — Чортова поляна й Чорне озеро... Там Дровнич — потік, сірководневе джерело, дебри, нори, трави, кущі, дерева... Але найцікавіше — Городище, заросле густим лісом і укріплення на Обшарках.

Стояв Яків Головацький на чубку Лисої гори й бачив місто Станіслав, що мріло вдалині, там, де закінчувалася Вовчинецька гора. Колись він напише книжку про міфологію слов'ян. Тричі на рік змінюється природа. Зелений ліс, золотий і білий... А чому то на Юрія вінки коровам на роги плетуть, і собі пастушки такі ж вінки плетуть на голови? А коли приходять зелені свята, то мають подвір'я й городи, а хлопці ставлять віху-берізку на горі. А в багатьох селах Петра і Павла святкують теж, як пастуше свято. Святкують ще й русалії, і вірять, що четвер перед Зеленою неділею — русалчин великдень. Гуцули кажуть, що нявчин великдень і русалії називають — «розигри». На Волині та на Поділлі нявчин великдень — мавчин великдень; на Бойківщині-майчичин. А ще напередодні Купала над Дністром хлопці палять віхті соломи й вимахують вогнями у бік води та півночі з вигуками «Тігет! Тігет!», або ж «Кегет!». Потім скидають недопалки під купу хмизу, й тоді спалахує купальський вогонь. Хлопці з дівчатами беруться за руки й перескакують через ватру купальську. Вогонь і вода очищають молодих людей від всього злого... А ще вінки плетуть, як і колись плели. І за водою вінки пускають. А ще підперізуються дівчата чорнобилем-липицею, аби до них парубки липли, як той чорнобиль до тіла. А ще в росі нагі купаються! А ще на дерева-трепети лізуть, аби хлопців чарувати.

А де ж квітка папороті цвіте? Куди йти? Де її шукати?

Вона відкриває скарби. А Яків Головацький знає, що кожен має знайти свій скарб. Він буде збирати розсипаний скарб — пісні, і видасть їх окремою книжкою, аби світ дивувався з цього багатства.

То не одна книжка буде, а кілька книжок. Бо ж як можна помістити в одній книжці всі гаївки, всі купальські пісні, всі обжинкові співанки, всі колядки, всі щедрівки? А ще є так багато коломийок! Тут співають давні балади, вояцькі пісні, заробітчанські, співанки про кохання! А ще до будь-якого танцю галичани мають свої приспівки!

Кожного зустрічного Яків Головацький випитував, як тут святкується коляда, й чудувався, що діти від кінця листопада «відбувають проби», тобто збігаються на репетиції. Найменші — збираються в «зірку», а старші «йдуть у вертеп». Зірка в Галичі восьмикутна, зі свічкою усередині. Її вносять до хати, а під хатою або в сінях колядують: ангел, цар, два пастухи, Ірод, чорт, веселий дід-єврей, що продає курку й гарно танцює. Ця різдвяна вистава з піснями та дійством — початок українського театру. Але поки збереться «зірка», то не раз ще носваряться й поб'ються дітлахи. А «вертеп» — то вже «хатка» або ж «шопка», де свічка горить, а по стрічці бігають і кланяються людям ангел, шість пастушків, три царі, дід-єврей. Ту «хатку» два хлопчики вносять до хати. А в сінях звучить коляда. І ось уже ступає на поріг крилатий ангел у білій, вишиваній сорочці, з довгим, золотистим волоссям, зробленим з найкращого лляного повісма й у вінку, віншує господарів. За ним громадою входять пастушки. Вони так щиро колядують! Так поетично оновідають про різдвяну подію! Пастушки в сіряках і капелюхах, з довгим волоссям і з довгими коштурами. Припаленим корком понамальовували собі вуса закручені, а фарбою — підрум'янили щоки. А ось уже колядою вітають прихід трьох царів. Всі три царі в коронах, накриті капами — покривалами, один — з булавою, другий — з шаблею, третій — з кадилом. А найвеселіший дід уже зловив у сінях курку й у кошику несе продавати до хати газдині. Він розповідає, що жінка його «з Медині й приїхала на дині»; що вона «з панського роду, з хлопського ходу, не хотіла робити та вмерла з голоду». А чоловік «узяв собі лопатку, викопав ямку, поховав, затоптав і — «Я на її гробі, погуляю собі»... Веселий дід нагадує Чугайстра. А село Мединя, — знає Головацький, — поруч, за річкою Луквою і над річкою Лімницею. Мединських людей називають чомусь «гарбузами», комарівських — «ревусами», сапогівських — «личаками», вікторівських — «караїмами», тязівських — «грибочками», сілецьких — «гайдамаками». Сілецький дід розповідає

Головацькому, що в його селі є Бідунець, де тяжко возом проїхати, а ось тут, ближче, — Теребіж-поле, Вишневець-по-тік, Свидовець-луг. Він колядує Головацькому:

Ой як се було з пащаді світа:
Не було тоді неба і землі,
Тільки-но було синєє море.
На тім синім морі явір зелененький,
На тім яворойку на горі гніздойко,
А у тім гніздойку три соколойки.
Впускали вони ся в синєє море...

Коляда бривіла про жито, яру пшеницю, траву зеле-
неньку.

А потім слухав Яків про те, що напередодні Нового року збираються парубки в «Маланку». Найперше треба знати щедрівку:

Чесний, славний господарю,
Прийми нашу Маланочку,
Най вона си погуляє,
Як рибонька по Дунаї,
Як рибонька з рибонцями,
Так Маланка з молодцями.
А Маланка Дністер брила,
Рясний фартух замочила,
Повій, вітре, з околата,
Суши фартух від болота...

І вже молодий парубок Василь робить собі високу шапку з вівсяної соломи, а другий парубок шиє маску Маланки. За цією Маланкою буде побиватися старий Дід з торбами. На Поділлі цей Дід водить ще й Козу, а тут він намагається вкрасти хліб зі стола, підмазати попелом піч. А ще ходить Циган з Циганкою, Купець з Купчихою, два Дідьки, Музикант, Козак-Воїн, Ведмідь чи Коза, Коминяр, Смерть з косою. Є і тут Коза та Ведмідь у Маланці, але аж у Войни-лові. Хто побудував нову хату, то обов'язково пускає Маланку, аби потанцювала, аби веселість і достаток принесла. В кого є дівчина на віданню, то теж пускають до хати Маланку, бо ж вона зручна — вийде заміж дівчина.

Наша Маланка — господиня,
Лаву мастить — припіч мие.
Господарю, не злякайся нас.
Чим маєшся — відправляй нас.
Чи з коцюбов, чи з лопатов.
Чи з Маланков кострубатов.

А після опівночі йдуть селом музиканти. Під вікнами грають «надобрідень», і віншують господарів з Новим роком. Особливо Василів віншують.

А вдосвіта маленькі хлопчики хата-від-хати вішшувати біжать:

Сійся-родися жито, пшениця,
Всяка пашниця.
Коноплі по стелю,
Льон по коліна,
Аби вас ніколи
Голова не боліла...

Сіяли-засівали кожну хату... А маленького хлопчика могли й принести в кожусі, й він цвірінькав:

Я — маленький хлопчик,
Став собі на стовпчик.
Я не вмю вішшувати,
Тільки в руку цілувати.

Старих людей годилося цілувати в руки, бо ж ті руки напрацювалися на цій землі.

А на Щедрий вечір, коли по вечері одну хвилину навіть Двістром тече вино, попід вікна щедрують хлопці та дівчата:

Пасла дівчина чотири воли
В ялині, в ялині пині,
При зеленській дубині.
Шиттєчко шила, воли згубила
В ялині...
Татусю, підіть, волоньки знайдіть...

І татусь волів не знайшов, і матуся не знайшла, і братчик не знайшов, і тільки миленький знаходить воли в ялині при зелененькій дубині. А Дубина при дорозі, якщо йти з Лисої гори до Вікторова. А у верхів'ї Лімниці чомусь щедро-го вечора ходять з «козою», і сіють-посипають зерном з того Дідуха-снопа, що в куті стоїть до щедрівки.

Головацький дивувався, що тут весняні обрядові пісні називають «гаївками», а всю оту забаву, що у великодні свята відбувається коло церкви, називають «ягівкою». А що, коли? Так, так! «Ягівка» — галицька, то «ягілка» — подільська. Виходить, що Баба Яга, Дід Ягіл і дівчина Ягілка — одна сім'я. То слов'янська Прозерпіна-Персефона, оця Ягілка. І веснянки названі її іменем: ягівки, ягілки, гаївки, магілки, гагілки...

Ягіл-Ягілочка,
Ягілова дочка
Устала ранесенько,
Вмилася білесенько.

Ягіл-ягілочка,
Ягілова дочка
Квіточки збирала,
Вінок заплітала.

Ягіл-ягілочка,
Ягілова дочка
На вулицю вийшла,
Як зоренька зійшла.

Ягіл-ягілочка,
Ягілова дочка,
Вибери собі дівчину,
Як червону калину.

Виходить, що з піснями приносили в жертву дівчину. Про це мовиться в чарівних казках, коли цареву дочку змієві ведуть, а наймолодший син Іван визволяє її. Він має побратимів-звірів, подарованих за те, що не повбивав їх матерів: ведмедицю, вовчицю, лисицю, зайчиху, гуску (качку). Вони його рятують, принісши цілющої й живлющої води.

Назва божества — ЯГІЛКА. В інших ягівках-гагілках-гаївках вона Біла Дана:

Ой ти, ой ти, Білоданчику,
Поплинь, поплинь по Дунайчику.

Тут же воскресає «Кривий танець», що нагадує плин води і змія. Це теж гімн Ягілці.

На Поділлі знаходимо населений пункт Ягільницю, а під Києвом — Яготин.

І приходить до нас з чарівної казки Бага-Яга, в якій одна нога костяна, а друга г...а, що хата в неї без вікон — без дверей і на курячій лапці.

Чи не корінь дерева ота лапка?

Чи не стовбур дерева — нога костяна, а листя відмерле — гній?

Чи не насінина або й земля — хатка без вікон, без дверей, що повертається на вимогу наймолодшого сина, переможця змія, слов'янського дракона?

Тепер ми маємо Бабу-Ягу, Ягіла-Діда, і Ягіл-Ягілочку-Ягілову дочку.

Зійди, зійди, сонечко,
На Дідове полечко,
На Бабише зіллячко,
На наше подвір'ячко.

Так співали й співають у Галичі навесні.

То ж виходить, що Ягіл-Дідо то є той самий Дід-Дідух, що його забирали додому з останнім снопом з поля й клали на різдво в кут. Дідух стояв у куті до Щедрого вечора. З цього кутнього бога робили шапку Василеві — нареченому

Маланки. Ним перев'язували щепи в саду, щоб добре родили ягоди, сливки, грушки та яблука.

Бабою називали лісове сіно, яке стелили під обрус на стіл празничковий. Оце і було те Бабине зіллячко.

Колись та Баба (Яга чи не Яга?) була на Лімниці, де села є Бабин Зарічний і Бабин Середній, де Студінка й Первозець.

А Галиця чи Ягілка, чи Гагілка, чи Ягівка, чи Гаївка була на могилі. Півдіва — півзмія. В казках змія — оберігає кордопи. Мабуть, що Змійові вали названі на честь Галиці. Мабуть, тому й могила Галицина на Качкові межі валами.

Мабуть, тому князі носили на грудях великі змійовики, як носив його Володимир Мономах. Багато знайдено змійовиків і зображень Дів зі змієвидною природою.

Це божество замінила християнська Мати Божа — Марія, тому й перші собори на Русі — Успення Богородиці.

Головацький записував русальну пісню:

Ходили дівочки коло Мариночки,
Коло мого Вудола-Купала!
Гратиме сонечко на Івана!
Накупався Іван, та й у воду вшав.
Купала під Івана!

І Яків Головацький уже бачить вербу над Дністром, яку дівчата пов'язали вінками з квітів та різного зілля. Вони ходять колом навколо «вудола», тобто ідола, а хлопці з ковтками вилазять на ту вербу й ллють воду на дівчат, аби жонами були й легко дітей родили. А ще дівчат хлопці поливали Обливаного (Поливаного) понеділка. А перед сходом сонця полізуть у воду купатися ті, що мають струпи на тілі, бо ж купальська вода цілюща. І купаило-гильце вербове кинуть на грядку, щоб добре огірки вродили. Збитки роблять купальської ночі, як і на Андрея взимку.

А вже сонце грає!

І бринять черешні в садах над Дністром...

І парубок своїй коханій закосичив ворота черешневою гілкою з ягодами.

На Спаса повесуть яблука та грушки святити, зілля різне.

А на Максвея мак посвящать, мед і зілля. І коли нема дощю, коли сохне все, то жінки йдуть до криниці, ллють молоко у воду, сиплють зерна маку — таку жертву приносять водному божеству — аби послав дощ на поля, на пастівники, на ліси...

А в цих, галицьких, лісах родяться щвряки або ж паничі, тобто білі гриби, червонюхи-підосичники, кобзарі-підберез-

ники, які ще й калічками називають; лисички, голубінки — сиріожки, польські гриби, рижики, моховики, підпеньки, порхавки, оленячі ріжки... — та яких тільки грибів нема в цих лісах! Навіть букові гриби — гливи можна збирати тут узимку:

Пішли дідो по гриби, а баба — по гливи,
Дідо свої посушили, бабині — зогнили.

І цю коломийку-зозулицю треба включити до збірки пісень. А коломийок є так багато! Вони — українська «Іліада» й «Одіссея».

І як тільки гуни й обри не витоптали цього зілля-рясту?

І як угри не знищили?

І як татари й турки не випалили пісень наших, не висушили народну душу?

І вже думає-гадає Яків Головацький, що коли відступив льодовик, то, мабуть, з Індії піднялася висока хвиля племен, покотилася через Кавказ, сгинула сюди й пішла по Європі до Атлантики, а звідти вернулася, бо далі була велика вода. Бо ж тут Галич, а на Піренеях — гали. Десь тут, між Віслою та Дніпром, був гребінь високої хвилі переселення племен, а пізніше й народів. У самому центрі слов'янського світу стояли гори Карпати, в яких збереглося багато давніх пережитків, і Головацький мандрує тепер до цих праслов'янських гір. Може, десь там, на скалах, збереглися давні письмена, які розкажуть, що, окрім антського князя Божа, були ще князі. Божа розп'яли готи. Але ж панування їхнє було коротким. Ніхто, правда, не знає, чи сиділи в Галичі князі до появи тут угрів, але хтось-таки був володарем Червенської Русі. Про Кия, Щека й Хорива можна й помовчати, бо ніхто не скаже, з якої легенди прийшли вони на Київську землю. Тут же Оскольд і Дір були. Князя Ігоря древляни роздерли між двома березами, коли втретє прийшов давину брати. Квягиня Ольга їздила хреститися до Царгорода. А як тут жили люди? Сюди, в Галичину, християнство з Маравії могло прийти й раніше, ніж до Києва. Святослав, син Ігорів та Ольжин, обходився без християнської віри, аж Володимир Святославич вирішив хрестити Русь. Він ходив воявати й Червенські городи. Але тільки про Івана Васильковича відомо, що сидів у Галичі на столі, а що раніше було? — не дізнатися. Сто років Галич був столицею, сто років... І тридцять сім разів змінювалися правителі. А потім Данило Галицький зробив Холм резиденцією. Пізніше вознісся Львів, де й обірвалася династія русинських князів Романовичів. На Юрієві Тройденевичу обірвалася, коли отруїли його галицькі бояри.

Василь Дядько, боярин, не насидівся правителем. Польського Казимира, завойовника Русі, називали поляки Великим або ж Третім. Він був королем тридцять сім років, до 1370-го. А після його смерті на дванадцять років став польським королем Людовік угорський. Він помер 1382 року, й Жигмунд Люксембурзький гадав, що королівська корона прикрасить його голову, але поляки не пустили гостя до Кракова. Куцу Ядвігу було обрано королевою Польщі, а 1386 їй видано за велетня-литвина Владислава Другого Ягайла, який 48 років був правителем великої держави. Після його смерті, 1434 року, на одинадцять літ став королем Польщі Владислав Третій польський та угорський, а вже 1447 року на 45 літ і зим королівська корона була віддана Казимиру. Коли страчували Івана Муху, повстанця, 1492 року Ян Ольбрехт став називатися «правителем Польщі, Литви й Русі», а з 1501 року сидів на королівському столі його брат Олександр. Жигмунд Перший коронувався 1506 року й королював 42 роки. Він мав титул князя Глоговського. Тоді татари плюндрували Галичину. 2 серпня 1519 року під Сокалем відбулася велика битва з ординцями, а через п'ять років дванадцятитисячне турецько-татарське військо знову посунуло на Україну, знову полилася кров. Того ж, 1524, року або ж 1525-го, як свідчив Львівський літопис, турки обложили Рогатин. У ті літа саранча хмарами носилася над краєм, падала на поля, луги й городи. Така подія сталася 8 серпня 1542 року. Коли ж умер Жигмунд Перший, і на сеймі королем було обрано Жигмунда Другого Августа, в той час місто Ярослав погоріло. Цей король владарював від 1548 до 1572 року. Тоді польсько-литовська армія йшла походом у Прибалтику, щоб присднати Лівонію до Литви. Були в цьому поході й галичани. А на початку 1558 року кримський калга з наказу хана з двадцятитисячним загоном татар налетів на Україну. Вони повернулися з сорокатисячним полоном, не зустрівши віде ніякого опору. При будівництві замку в Ярославі спалахнула морова хвороба, а коли збудували замок, то гомоніла Галичина, що у Львові 5 травня 1564 року обезглавлено молдавського господаря Стефана VII Томшу. І знову налітали татари на Поділля. А 1568 року після паски сніг випав, а великдень у тому році був 18 квітня за старим стилем, то ж виходить, що в травні падав сніг на Галич. Жигмунд (Сігізмунд) Другий помер 7 липня 1572 року. Тоді поляки запросили собі на стіл французького принца Генріха Валуа. 11 травня 1573 року він коронувався, а вже 17 липня 1574 року таємно виїхав до Парижа, щоб зайняти там французький стіл, який залишився вільним після смерті його брата Генріха Карла IX. Той помер

30 травня того ж року. Тоді ж молдавський господар Йон вів боротьбу проти турецького султана Селіма II. Він запросив на допомогу українських козаків на чолі з гетьманом Іваном Свірговським, які вкрили себе великою славою на Волощині. А в Польщі було безкоролів'я. Цим скористалися татари, які безкарно грабували Україну, сягаючи аж Жешова. Восени, 1 жовтня 1574 року, в свято Покрови, татари спробували напасти на Львів, але були зустрінуті сильним вогнем, і не наважилися штурмувати місто. Українські козаки, очолені Богданом-Яковом Ружинським, вирішили відомстити ворогам за все. Вони штурмом узяли Перекоп і пішли громити татарські поселення. Тим часом у Польщі з'явився новий король. Ним став князь трансільванський Стефан Баторій (1576—1586). Як його зустріли поляки, засвідчує гумористичний вірш, що досі ходить по галицьких селах:

Стефан Баторій
Заліз до комори,
Наївся грушок,
Аж 'му пук бджушок.

Це він, Баторій, йдучи на лови, наказав стратити у Львові козака Івана Підкову, який татарів бив, і туркам залив немало сала за шкіру. Аж земля здригнулася (землетрус був), коли покотилася по пласі Іванова голова. 1582 року поляки й галичани перейшли на новий стиль у літочисленні, а через чотири роки Стефан Баторій умер, і 1587 року став королем Польщі Жигмунд (Сігізмунд) Третій, який сидів на столі до 1632 року. Королівська влада перейшла до його сина Владислава, якого короновано було 1633 року, і він був володарем до 1648 року коли почалася визвольна війна українського народу. Багато тоді різних подій проgrimіло. Але для галичан найстрашнішим був 1590-й рік. Тоді татари місто пустили з димом, пограбувавши його. А через чотири роки це повторилося знову. Тоді голод був, мор великий людей косив, і землетрус у п'ятницю великодню 1596 року землю сколихнув. Славетного героя Северина Наливайка страчено, Лжедмитрій з'явився у Львові, й похід був на Москву, де й закінчилася ця велика авантюра. І задумувався Головацький над тим, як би то склалася доля його України, коли б Хмельницький не стояв під Замостям, не чкав обрання нового короля, замість померлого Володислава, а пішов прямо на Люблін, на Краків, на Варшаву, продиктував свої умови миру шляхті, посадив на стіл королівський свою людину... Але жити заднім розумом легко! Сталось так, як мало статися! 1648 року королем Речі Посполитої обрано Яна-Казимира, який пообіцяв визна-

ти всі претензії Богдана Хмельницького. Він тільки пообіцяв, але робив свої темні справи. Думав Головацький, як діяв би Тиміш Хмельницький, що приїжджав колись і до Коломиї по сіль, а згодом одружився з дочкою молдавського господаря Василя Лупула чорнявою Роксандрюю. Та Хмельниченка було вбито в Сучаві. Ядро гарматне розтрощило віз, на якому сидів Тиміш, і великий осколок з колеса розпорів молоде тіло. Мертвого гетьманенка везли із Сучави через Чернівці, і батько на Поділлі зустрів свого сина.

Після Яна Казимира став королем Польщі Ян III Собеський, який прославився тим, що разом з українськими козаками, яких привів полковник фастівський Палій, розгромив турків під Віднем, у 1683-му, і підписав «вічний мир» з Росією. Але вічного миру не могло бути на світі. Коли Собеський ішов визволяти оточеній турками Відень, то Андрій Потоцький, староста галицький і гетьман польний, залишався замість нього основним господарем у Речі Посполитій. Він відігнав турків за річку Смотрич, бо ж за Бучацьким миром вони зайняли були Галицьку землю до Нижнева на Дніпрі й до Черемоша — попри Снятин проходила границя! Тепер доведлося повертати загарбаче.

А потім за польський престол билися з Ліщинським два Августи. Август II Сильний, курфюрст саксонський, був королем польським у 1697—1706 та в 1709—1733 роках. Він брав участь у Північній війні на боці Росії. Його противник Станіслав Ліщинський підтримував шведів, і під тиском Швеції таки став польським королем у 1704—1711 та в 1733—1734 роках. Саме в цей час, коли точилися війни між Росією і Швецією, в самому Галичі й поблизу Галича не раз з'являлися українські козаки, російські та шведські війська. На місто Львів шведи наклали були таку велику контрибуцію, що золото й срібло вивозили з міста возами. Скільки добра вивезено з Галича — ніхто нині не знає, як і ніхто не вів обліку загблих на цій кривавій землі. Недарма ж Русь Червона...

Останнім польським королем став Станіслав Август Понятовський. Це при ньому відбувся перший поділ Польщі, й Галичина відійшла під австрійську корону, як окреме королівство Галичини й Володимирії, хоч усі танцювали під дудку австрійських імператорів. Ненавиділи одну одну Марія-Тереза, володарка Австро-Угорщини, й співучасниця вбивства рідного мужа, гріхолюбна руйнівниця Січі Запорізької Катерина II, російська монархиня. Ці дві найвищі дами ділили Україну, як смачний пиріг. Головацький перебирав у пам'яті імена й інших володарів Галичини: Йосифа II, сина Марії-Терезії, як писали тодішні часописи; його брата Леополь-

да II, який уже в 1790 році надумав скасувати панщину, але це йому не вдалося зробити, бо вже 1792 року лежав на кладовищі. Франц II, прийнявши титул австрійського цісаря, скасував реформи Леопольда, й володарював собі аж 43 роки.

Це при ньому Яків Головацький відвідав Галич. Правда, жити й творити письменникові довелося й за цісаря Фердинанда I (1835—1848), і за Франца-Йосифа I, який був цісарем рекордне число літ, — аж шістьдесят вісім! Починаючи від «весни народів», від революційного 1848-го, цей політичний труп на столі сидів аж до воєнного — 1916 року. Коли Франц Йосиф I умер, то на 1916—1918 роки став цісарем Карло I. Але імперія вже тріщала, й це не могло не торкнути вождя. Карло I відрікся від престолу, коли закінчилася перша світова війна, коли відкололася Галичина від Корони, й утворилася тут на деякий час Українська Народна Республіка. Вона була скоріше для пана, ніж для Івана. Тим часом Франція та Англія відмобілізували польську армію пілсудських, геллерів, мостицьких, щоб кинути її проти Радянської України, а заодно загарбати й Галичину. І скоро знов запанувала тут воскресла Річ Посполита. Буковину загарбала Румунія, а за Карпатським хребтом утвердилася «найліберальніша» Чехословаччина, в якій українці теж називалися «чехословаками», і ще у вісімдесяти роки двадцятого століття деякі старі закарпатські українці говорили, що за національністю вони «чехословаки»... Та возз'єднання українських земель було вже не за горами.

Після возз'єднання галичани, підсумовуючи першу половину двадцятого століття, згадували і голодні літа першої світової, коли російська армія годувала голодне населення, і непостійні часи ЗУНР, і окупацію Польщею, і створили таку приповідку: «Коли прийшли австріяки, то були сякі-такі; коли прийшли москалі, тоді був хліб на столі; коли настала Україна — було бідн по коліна; а коли прийшли поляки, то стягнули останні штани з...»

VIII.

Через ліс боялися йти жінки самотою, бо під час війни на границі двох сіл, у Дровничі, зайшлий гуцул Юрко Семенюк згвалтував і задушив молоду крилоську дівчину. Зняв з неї кожух, привіс додому і в гній закопав. Гомонять, що він мав знак на обличчі — червону пляму.

У селі вчинили над ним самосуд.

Переказують, що тут, на границі сіл, де тепер середина лісу, у княжі часи гребля була. Тому-то й досі гостинець

греблею називають. Дорога тут, як вухо; яйце коти — не розіб'ється. За лісом — тополі й каштани над гостинцем шумлять на вітрі про давно минулі дні.

Саджена дорога — так кажуть про цей шлях, що вибігає з лісу, та й, мов меч, затиснутий у зеленій руці, лежить серед поля й падає в долину, а там — моє рідне село. Йду туди та й думаю...

Шляхи всі обсажені черешнями, липами, дубами, яблунями, тополями й каштанами, яворами й кленами... — якого тільки дерева нема при велелюдних галицьких гостинцях, аби мав подорожній де відпочити. Але тепер подорожні не пішки ходять, а на машинах їздять, і дерева докірливо хитають головами, що кожен поспішає до власної смерті, бо далі пікуди поспішати, далі тільки один шлях...

Каштани шумлять наді мною. То ще пан наказав каштанами і тополями-раїнами гостинець обсадити, а сам любив у кареті сюди їздити, а син його на коні верхи прогулювався. З сусіднього села старою дорогою виїжджала, теж на коні, панна — вірменка, дочка козинського дідича Ромашкана, та й вони обоє їхали до лісу слухати, як трава росте... На панну панич свиснув. Коли Гітлер напав на Польщу, пішов панич на війну — не повернувся... Настав вересень 1939-го. І кінець був панам, а початків не пам'ятає ніхто. Ходить чулка, що пан у Війську Польському дослужився до майора, і вбито проти гітлерівців воював. Та чи правда то?

Панський палац стояв на горі, а навколо нього квіти й дерева цвіли, а вижче, над річкою, були стайні, конюшні, будинок, де посесор мешкав, хатки для форпалів, а за річкою — млин, і ще два млини мололи в селі.

Було тут панів, було. Одного називали, що він без серця — людей катував, землю силою забирав, жінок гвалтував.

А про другого розказують, що збудував хату на Чистоводді — там є криниця потужна, п'ять джерел б'ють з-під каменів. Сам собі носив воду у відрах, сам запрягав воли в плуг, сам орав, сів, косив, молотив. Пани сміялися з нього, що хлопоманією захворів. Пани запрошували його в гості, а той не їхав на бали. Любив селянські оповідки слухати, що там, де двір його, колись Іван Муха з польською шляхтою бився. Здобув Муха із селянським військом Галич, пішов на Рогатин, а там його шляхетське військо побило. Велика сила повстанців упала, велика сила потонула в Дністрі при відступі, а вождь урятувався. Та й мав Іван Муха любку під Коломиєю. Поїхав сам чи відвезли його пораненого до неї лікуватися. Розказував Муха коханці про свої битви, про поразку повстанців. А каштелян Микола Ходецький усюди шукав, куди дівся

Іван Муха, він великі гроші обіцяв за голову проводиря повстанців. І зрадила коханка Івана. Зрадила жінка Івана Муху, зрадила жінка Олексу Довбуша, зрадила жінка Устима Кармелюка, хотіла жінка зрадити Хмельницького, зрадила рідна сестра останнього опришка Андрія Чайківського. В краківській в'язниці загинув Іван Муха. Панство епіграму розпустило про нього:

Фраєр Муха
Лупить котів поза вуха.

Принижували. Та за побратима Івана йшов помститися Андрій Борула. Він теж велике військо зібрав. Але 25 листопада 1492 року його схопили на Дністрі. І відрубали голову Борулі в Хотині, а побратимів скинули зі стін хотинської фортеці. Певне, стогін його передсмертний долітав понад Дністром аж до Галича. Тут пам'ятали і про Муху, й про Борулу, бо перший визволив Галицьку землю по Рогатин, а другий — по Галич. А може, то був один чоловік — і Муха, і Борула?

Про Муху тому панові розказували звичайні селяни. А пани пана кликали на бал до Галича чи до Єзуполя — Чешибісів. І він, довірливий, поїхав межі пани галицькі.

І пана-хлопомана отруїли в Єзуполі. Неживого з балу привезли.

Замість нього посів ці ґрунти дідич Палецький, що мав фільварки і під горами, і над Дністром. Коли женився, то гармати-моздіри салютували на Кривулі. Тоді чотири коні його до шлюбу везли.

Пані йому двох доньок народила, а третього сина. А на старість щось помакітрилося дідичці в голові.

Не того, що графський син її найстаршу доньку посватав.

А того, що молодша донька з простим службовцем львівського староства без її дозволу обвінчалася.

Не того, що син нежонатий ходив.

А того, що найстарша донька не нажилася з графом — молодю вмерла під Краковом.

А того, що дідич Ян Палецький, її чоловік, байстриків полишав по селах. Він на річці в човнику плавав та й на молодицю-селянку очком кидав, бо вродлива була, як одя земля галицька. Піддував хлопку. Їхав з нею до Відня на розваги, а пані собі кулаки кусала з ревнощів. Дивилася в люстерко, а воно пояснити не могло, чого то пані паню не любить, а з хлопкою кохається. Пані правим оком дивилася в ліву кишеню, ще й головою махала, як конина вимучена — верви! нерви! — а Ганиуся Вельванка мала біле личко, що

ружами цвіло, і мала чорні очі, як турецька кава. Вельванка після солодких віденських днів і ночей поверталася до села, та й сама не знала, як украстися до рідної хати. Чи прийме чоловік, чи прожене? Чоловік був у полі, а свекруха їсти варила, дитину її бавила та й гнала курку з хати:

— Ану йди геть звідси! Іди, звідки-с прийшла!

Ганнуся вискочила з сіней надвір, бо гадала, що то до неї слова свекрушині. Гадала, що проганяє свекруха, аби йшла собі до пана. А панові її вже не треба було. В пана висока політика, карти, горілка й нові коханки.

А потім цей пан умер, і був новий пан-курвар.

Потішаються, як то Сенька Лопухівська приходила кохатися з паном, коли пані дома не було. Пан лакея до криниці по холодну воду послав, казав панську гарбату варити. Лакей панові солодив чай, а Сеньці подавав посолений:

— Чи добра гарбата? — питав пан Сеньку.

— Добра, проше пана...

А коли завагітніла, то перестала до пана на чай ходити. Чоловік байстрюка на себе записав, бо пан дав морг поля й дерева на хату. А польський син своїх дітей нащадив, а діти — внуків... А потім польських панів шляк трафив, як і Річ Посполиту.

Тільки бувало, як зійдуться в неділю колишні панські наймити, та й посідають у колгоспній конюшні на порозі, та й на вози посідають і згадують, як то свердликом проверчували дірку в стіні панської комори, як із засіка зерно текло прямо в мішок. Дерев'яним корком, маскованим вапном, затикали тоту дірку, та й несли зерно до Янкеля Габера за горілку міняти. То тоді починалися чудеса в панському дворі: зчинився шум—стали коні танцювати. Тут пан надплив звідкись. Наймити покидали мішки з зерном, чекали, що буде пан казати. А з пана Палецького зробився чорний пес, став ланцом видзвонювати, а з пса — блудний кінь. Хотіли зловити коня, присилити до конюшні, а він помчав до лісу. А з лісу, з панської гущі, надійшло весілля. Стали на мості, музики заграли й пан танцював під мостом. Весілля скоро пропало, та на мості якесь теля лежало, й не пускало з краденим перейти на той бік. Тоді наймити на чолі з Іваном Беньком, неперевершеним оповідачем, пустилися річку брести, а теля з моста стрибнуло Бенькові на ший, й зробилася з нього дівка. Кричав Іван, та голос затовкся йому в грудях — не добувся крик, а дівка виламала прут, і підганяла його, як коня, й цілу ніч возив Бенько панночку по селі, по полях, по цвантарях. Аж коли запіяли когути в селі, пішов сильний вітер лугами-шугами. Зіскочила дівка з Іванових рамен, та з неї

вробилася коза. «Козю! Козю!» — кликав Бенько козу, вимордуваний, обірваний, обдряпаний. Коза передніми ніжками заплескала йому перед носом та й поглумилася—перекривила: «Козю! Козю!». Бенько замертвів — коза пропала. Не міг зорієнтуватися Бенько, де стоїть. Шукав дороги — не міг знайти. Молився, плювався, аж тоді ковтнуло йому до голови, що знає примовку від блуду: «Твої сліди собі бери, а свої тобі даю». Проказав, вивернув на другий бік сорочку і всю одіж — а він на панському дворі з мішком на плечах. Сховав мішок у солому, а сам побіг через газони під палац. Не виходить пан з покоїв, а виходить крісло панське. Іван перехрестився — крісло примерзло до бетону. А тоді вже пан вийшов...

...Різні чудеса творилися в панському дворі, на мості, під мостом, у млині. Всього було п'ять панських млинів. Тепер ще стоїть один, як музейний експонат, лишень нема кому з нього музей зробити, аби млин і молот, і про давнину розповідав.

Колись прийшов до млина аж із Поділля мельник. Пан узяв його на роботу. А вночі панські скирти погоріли. Прийшла поліція, арештувала мельника, а потім випустили з постерунку, бо не було свідків, що то він скирти спалив. Тільки залишилося в пам'яті людській: був той мельник комуністом, і послали його до села агітувати на бунт проти пана. Він страйк організував у самі жнива, і зник.

Старий пан умер. І стару пані поховали.

Старі баби нині балакають:

— Ади! Школінний найбідніший був у селі, але на цвинтарі поруч з паном лежить. На панах уже навіть хреста нема, а Школінного могила така, як має бути...

Той бідняк Школінний жив коло церкви у старій вартівні, де колись початкова школа була, яка заснувалася після знесення панщини.

Молодий пан збанкрутував, продав палац євреві-корчмареві, а єврей громаді, і громада з тієї цегли теперішній Будинок культури воздвигла в центрі села. Колись називався той будинок «Народним Домом». Написали на фасаді будинку: «В єдності — сила». Але часто єдності в селян не було.

Коли пан утік, з інших його будов лікарню зробили, пошту, а війна все спалила, зруйнувала, знищила, розтягнула, тільки те місце й нині «Газонами» називають. Ми на газонах шматочки кольорового скла з вікон панських збирали та й дивилися через ті римські скельця на небо, на село, на ліс, та й світ кольоровим-мальованим виглядав. Панський сад вирубали, але одна яблуня довго росла, аж поки не здичіла. Все

виродилося й здичавіло. Все змінилося: одне на ліпше, а друге — на гірше.

Коли я підріс, сусід Гармаш кликав мене помагати розміряти площу, де було панське поле, під колгоспний сад. Я ходив, носив «вінкель», бив палки в землю, а за нами йшли колгоспниці, копали ями та й садили яблуні, грушки, сливи та горіхи. І тепер там, де свистали канчуки панських гайдуків, де палаци панські стояли, росте наш сад, і є тут пасіка, а до вуликів з поля, з лісу й саду бджоли мед носять.

І пасічник їздить до бджіл на велосипеді. Він далекий родич наших сусідів Гармашів — Володимир Сівчук, музикант і співак. Він дуже хотів у драмгуртку брати участь, та, біда, — заїкається, бо губа в нього подвійна. Він любить випити, любить і похвалитися:

— Й-я-я був пе-е-ершим коммсомольцем...

Слухати його важко, але зрозуміти можна, як то в сороковому році вчитель створив комсомольську організацію. До сорок першого було десять хлопців-комсомольців. Вчитель загинув, вчителя давно нема, а один з перших комсомольців ще живий.

Сівчук зрізує «язики» з рамок, дає дітлахам, аби мед лизали та ссали з тих «язиків». А бджоли кружляють, вшпетити хочуть, гудуть коло трепети-осоко́ра.

— Бгуу-ла ме-ені зааглізла бжоола у вуухо. Та я три дні снаати не міг. Так гіби таанки-гармаати били у вусі. Я до лікаарні ходив. А лікаар подивився й скаазав — не торкаати, бо мооже укусиити. Та й на третій день виилізла, віігби з шаахти — літаати не могла.

Та й почне про секрети свої. Що бджолам треба чистої води, чистого повітря й чистої людини до них треба. Про горобців скаже, що ловлять бджіл, коли ті, втомлені, солодкий пожиток несуть. Та й сядемо під кущем порічок, на пахуче сіно сядемо, та й помудруємо трохи.

Про бджіл золотих помудруємо.

— Сади, поля, люди повмирають без бджіл, — каже Сівчук. — Бджоли корисні навіть тоді, коли нема медозбору. Пасічникам треба доплачувати за те, що вони держать цю муху, бо тепер треба боротися за кожен рій. Кліщ убиває цілі пасіки.

— А звідки впав той кліщ на нашу голову? — питаюся його.

— Завжди щось паде на людину: чума, холера, тиф, а нині — рак. Колись саранча була! А тепер кліщ Вароа Якобсоні з'явився! Його виявили на острові Ява ще 1904 року. Звідти його завезли на Індокитайський півострів. З Китаю

він проник до нас. І ось уже тридцять років мандрує по країні. Він може жити протягом цілого місяця без харчу. Поширюється з швидкістю — шість кілометрів на рік. Але йому допомагають люди. Наші пасічники повезли пасіки в Сибір, щоб узяти меду, а привезли кліща. А інші кажуть, що з Дніпра привезли біду косівські гуцули, а, точніше, кутські. Десь 1977 року з'явився в нас кліщ. Він сидить на бджолі, як вершник, і висисає з неї все живе, і муха гине. За тричотири роки гине рій.

— А який то віп?

Сівчук підводиться, йде до будки й виносить масний папір, на якому поприлипало щось схоже на насіння стиглого льону.

— Я борюся з кліщем мурашиною або щавелевою кислотою, або запихаю у вулії горіхове листя. Але горіх треба щодня класти, бо листя сухе не страшене кліщеві. Він за вісім днів виводиться, а бджолі треба двадцять одного дня. То страшний шкідник! Зимому кліщ зимує їсть бджолу. Так і гине рій! Я тепер лазю для бджіл придумав. Борюся... А ще любисток зганяє з бджоли цю заразу.

— Коби знищити триклятого, тоді буде меду ріками.

— Що кажете? Ви гадаєте, що нема страшнішого ворога?

— А який?

— Оті хімікати, які сиплють на поля! Гине риба! Гинуть птахи! Гинуть звірі! Хворіють і вмирають люди! То скажіть, прошу я вас, який виграш від того всього, що ми натворили?

— То скажете, що треба назад вертатися до кременю та до сохи?

Сівчук ще більше став заїкатися.

— До чистоти треба вертатися! До порядності! Були в народі неписані правила, що не можна було робити, то вчені недовчені назвали це забобонами! Я вже забув, як виглядав той рак, що плавав у ріці, але скільки вмерло від раків у нашому селі! Ніхто не рахує, в що обійшлося підвищення врожаю зерна на один центнер, що ми втратили при цьому! Я держу бджіл, а мій сусід сидить на тракторі. Колись виїшла така постанова, що ріпак не можна косити тоді, коли на ньому медуєть бджоли, а тільки ранесенько, або ввечері. Але хто пам'ятає, що був такий папір, коли з району телефонують що треба підганяти надої? Ще приїде кореспондент і напише, що ріпак не косять, хоч погода. І надрукує в газеті! Іде мій сусід косити ріпак, і косять бджіл! Я одного разу плакав, коли побачив, що колгоспна худоба їсть з ріпаком мої мухи. Худобі писки пухнуть від жал бджолиних. А мати два-три вулики в кожному дворі, то й лікарень не треба.

І мед, і перга, і молочко, і прополіс — все лікує! А як перви заспокоює бджолина музика! Та ви побудьте два-три дні на пасіці, подивіться, який порядок у цих трудівниць, яка самосвідомість, і вам захочеться весь світ удосконалити!

— А трутні — це як родичі чиновників, що користуються незаслужено різними соціальними благами: спецлікарнями, спецмагазинами, спец...

— О ві! Трутні у вуликах виховують молодих бджіл! Тут нероб нема!

Ми сидимо на пасіці, вслухаючись в золоту музику дивного створіння природи, яке ніколи нікого не їсть, а навіть у квітах знаходить не тільки прекрасне, але й корисне, і приносить людині на здоров'я, на життя, на довголіття: саме дав природі родючість і красу. Сівчук — то вже мудрість нашого села. Він багато бачив на своєму віку! Зміни двадцятого століття бачив та переживав. А ще доведеться пемало побачити й пережити. Ніщо не стоїть на місці! Все в русі й оновленні. Згадує, як то він парубочив, коли мати моя дівочила. Сміється старий, а здається, що бджола його в губу вкусила. Через неї він, мабуть, заїкається. Сівчук буде довго жити. Червоний, веселий, здоровий, і нічого його не болить.

Звідси, від пасіки, видко над річкою, біля моста, довгий будинок, що покритий черепицею. Тут колись мешкали панські форналі. Будинок цей — щось трошки ліпше або й гірше за барак. Правда бараком його ніхто не називав, але й будинком називати цю споруду ніхто не наважувався, а говорили — «хатки». То були не хатки, а клітки — багато кліток. У кожній клітці мешкала більша чи менша сім'я. Мешкали до війни, мешкали й після війни. Мешканці хаток мали дві дороги: старі переселялися в ще менші клітки, в домовини, і їх відвозили на цвинтар, а молоді вбиралися в пір'я, будувалися і переселялися звідси в нові власні будинки. Дехто при цьому не забував відрізати частину панського будинку, й зліпяти з того якусь кучу або курник. Тепер на хатках доживають віку дві старі-престарі баби. І ніхто не скаже, хто кого переживе. Чи хатки старих? Чи старі цей будинок? Тепер на річці збудували новий міст, підсинали гостинець, і машини їздять на рівні даху панського будинку, а старі баби нотернають, аби котрийсь п'яний шофер не виїхав уночі КРАЗОМ на червоний череничний дах їхнього житла, і не придавив баб раніше, ніж встановлено долею і природою. Я розкажу Верховинцеві про цей будинок.

Різний люд мешкав на хатках. Але найзнаменитішим був панський форналь Іван Бенько, якого привіз пан із-під гір, де місто Болехів, ще молодим хлопцем. Він пас у пана корови, їздив кіньми, спав по жолобах з худобою, і ніхто не годен сказати нам, де й що вкусило Бенька, що він так файно навчився в пана фантазувати. Барон Мюнхгаузен не зблід би перед Іваном Беньком, але й не зігнував би його. І не згоріло б село, якби в шкільному музеї була фотографія Івана Бенька — сільського казкаря та небилчняка нічим не гіршого за німецького барона Мюнхгаузена. Пам'ятника Бенькові не поставлять, бо якби всім знаменитим людям, які вийшли з нашого села, почали ставити пам'ятники, то вийшла б ціла галерея статуй, і колишній голова сільради Тимофій Ворона дуже образилися би, що вони пам'ятника не заслужили за те, що взяли собі до села обласний вендиспансер, а потім пемало зусиль треба було докласти, аби цей заклад виселити назад до обласного центру. Правда, Тимофій Ворона після головування стали бригадиром, і їм дуже не сподобалася біла фігура межі липами, що була встановлена на честь знесення панщини в Галичині, в травні 1848 року. Предки наші закопали під пам'ятником всі ті канчуки, якими їх били панські гайдуки, а саму «фігуру» обсадили липами, підкреслюючи цим, що воля тільки липова настала, і панів ще шляк не трафив, і ніякий дідько їх не вихапав. І 1872 року гучно відзначалося сторіччя приєднання Галичини до Австро-Угорщини. А ще через сорок шість років розсипалася клаптикова імперія. Тоді організувалася ЗУНРа (Західно-Українська Народна Республіка), яку завалили Геллер і Пілсудський при допомозі Антанти. Але й Речі Посполитій прийшов кінець на цих землях у 1939-му. І якби то Гітлер не приліз на танках на три роки, то на Радянській Україні інакше життя потекло би.

Про всі ці зміни й переміни співає ніспі Іван Бенько...

Одні люди поскладали, інші він сам видумав.

Він мав вірного друга в особі мого вуйка, маминого брата, Гриця Бігунця. Між ними була гора літ, але ту гору розвалили дві рушниці, з якими ходили вони на полювання, і перемолов націоналізований Радянською владою панський млин. Але коли гітлерівці захопили наш край, і розгадувалися в ньому, то 1942 року настав такий голод, що навіть мельникові кури поздыхали, чи то ба... з'їли їх німці, які щомісяця, як не контингент забирали, то худобу «переглядали», щоб конфіскувати її. І скоро стало село, як обкорена липка,

і пішло з торбами на подільські села, але на Дністрі стояла шуц-поліція, що конфісковувала повні торби галицьких жєб-раків. Пухло з голоду село, вимирало село. І мій дід Бігу-нець умер з голоду... Аж 1943 року набралися галичани ро-зуму: хліба жали, зерно ховали, і чи не в кожній хаті були жорна, які переховували по криївках у потоках, у сінах, у пивницях. Жорна обезсмертив Іван Бєнько, який у ті роки склав таку пісню:

Пише Сталін до Гітлера:
«Мелють жорна, як холера».
Гітлер йому відписує,
Що він жорна сконфіскує.

Бєнько тоді, як і за пана, мешкав на хатках. У тридцять дев'ятому, коли радянські кіннотники вересневої ночі в'їхали до села й одразу повели коней до панської скирти з ко-нюшиною, газди повалили до панського двора. Якийсь моло-дий солдатик питав сторожа:

- Старік, коровка є?
- Нема.
- То бери!

А сторож Бєнько боявся брати, побіг з жінкою радитися, та коли вернувся, то вже ні хвоста на фільварку не було. Він не взяв ні корівку, ні бичка, а пробрався до палацу й прихопив найбільшу свою мрію: панську рушницю. Він ту рушни-цю нікому не показував ні перед війною, ні у війну, ні по війні, але полювати з нею ходив. І якби не рушниця, то Бі-гунець ніколи не дружив би з Бєньком.

У війну Гриць Бігунець на третьому селі, в Козині, пас у багача худобу й коли почув, що через його село проходили ковпаківці, побіг за ними аж у Чорний ліс, та не наздогнав. Через рік, коли пошарпані угорські вояки втікали за Карпа-ти, Гриць пішов слідом за ними шукати рушниці, але знаходив хліб, консерви, багнети, автомати, патрони, й знайшов гармату, що засіла в баюрі й не було сили такої, яка могла би її з баюри витягнути. Гриць узяв на патик кільце кабелю й з тим прийшов до села, а в неділю він з хлопцями вже лу-нив з гармати, й село не знало, яке то військо наступає з лі-су, бо з мадярами, німцями і власівцями бої йшли вже аж у Карпатах.

Бігунців батярський місяць скоро скінчився. В хаті, яка падала горілиць, та й одним вікном дивилася на високе небо, не було муки й око запорошити, а брати й сестри хотіли їсти. Гриць кинув мішок на плече й повів кукурудзу до млина, але млин стояв. Тоді Бігунець почав коло нього мудрувати доти,

доки не пустив, доки не загуркотіли камені, доки кукурудзу не змолв, а тоді вже мука сама пішла додому, він став мельником, бо півсела стояли в млині й під млином. Бенько прийшов перший. Молодий мельник з усіх брав мірку, а від найправдивішого чоловіка не взяв. За це Бенько старався віддячитися, але казками. Бенько цілі ночі просиджував з Бігунцем у млині, і навіть у свята перебував тут, коли млин стояв. Бенько сидів на порозі, виймав з кишені варені квасолі, кидав у рот, і починав... Він починав не про те, як його пав привіз з-під Болехова. Тепер він ніби соромився свого минулого й говорив, що спочатку служив у багача, а пани в нього були пізніше. А оскільки мій вуйко Гриць теж їв наймитського хліба, то їм обидвом було про що поговорити під млином і в млині.

Бенько з Бігунцем мудрували про свої наймитські гаразди, а я то все слухав, слухав і дещо запам'ятав.

НАЙМИТСЬКІ ГАРАЗДИ

— То я скоро пішов на свій хліб,— починав Бенько.— Прихожу я з-над ріки, де жабам очі колов, а тато сидять коло великої миски з киселицею та й кажуть: «Жівко, він бринзу б'є по чужих садах, треба нам його у люди виводити — най їде служити». Та й по розказі! Другої днини веде мене тато до багача, як теля на продаж. Дали їсти й дивляться, як їсть наймит. Добре їсть — то буде добре робити. Я що з'їв, що — ні, а решту випив. Тато пішов, а я лишився. Петечину з себе зняв, простелив у стайні в яслах, переночував, а другої днини каже газда: «Хлопче, йдемо в ліс пруття на пліт рубати». Раз кажуть — я готовий. Укроїла газдиня такий тонкий окрасць хліба, що сонця видко, та й іди, роби. Я питаю: «Чого такий тонкий?» А вона: «Щоб легше носити». — «А чого такий твердий? Я не вгризу!» — «Там є вода — розмочиш»...

Тут вуйко Гриць не витримує, бо його прориває... «соціальна несправедливість»:

— Добра зараза була! А моя газдиня ліпша була, як газда. Він коханку мав, забігав до любаски, то вони й по два місяці не говорили. Що він хоче сказати, то каже мені, а я переказую жінці, а що жінка хоче сказати — то знов переказує, аби я ніс чоловікові. Я був такий телефон. А коли старий олютиться, то все мені: «Ти, джимбаку дурний!» — прозивався... Але вибачте, що я вас перебив.

А Бенько розгладить вуса, махне своїм тілом уперед-назад як маятник, і:

— ...Та й поїхали ми в ліс. Але я хочу їсти.

— Нема роботи, як кишки марша грають... — це вуйкові слова.

— Пішов я хліб мочити. Поки воду аж в границях знайшов — газда набрав фіру ріща. Каже мені: «Я їду додому, а ти рубай дрова».

— Він то вдома нажереться! — бунтується вуйко.

— Я нарубав таку купку, аби було що прилягти, аби мене гадина не вкусила. Але спочатку пішов подивитися, чи мій хліб розмок. Я до води — а хліб жаби з'їли! (Тут вуйко Гриць не витримував і згадував чиюсь маму-повію). Я, голодний, ліг на ріща, та й проспав до вечора. Приходжу з лісу додому, а газда питає: «Нарубав?» — «Нарубав». А сам про себе подумав: «Нема папи — нема «отченаш»; яка плата — така робота». Переночували: (газда з газдинею на постелі, а я — в яслах), а другої днини їдемо по дрова. А я був говірливий, як нині — починаю газді баки забивати, а він мені: «Замовчи, шмаркачу! Я — газда, а ти — слуга! Відповідай, коли про щось питаю, а так — мовчи». Та раз мовчати, то я мовчу. Віз мій газда шплінтував льоником. Колеса на дорозі: гур-гур! гур-гур! — підскакували, і льоник випав. Я би сказав, газді, що буде аварія, але він сказав — мовчати. Мовчу. Вкріпився на помісниці, а колесо відходить, відходить і... Схопився газда на ноги «Ти видів?! Ти чого сидиш ззаду, бовване?!» — «Та я, газдо, все бачив, але ви казали мовчати». Він потягнув мене зо два рази батогом — я відскочив від воза. «Що я маю, газдо, робити?» — «Йди, дивися, йолопе, що люди роблять, те й роби». Я пішов додому. А люди одні сіють, другі — орють, а треті — волочать. Іду до села. А один сусід обдирає стріху з хати. Я взяв собі серп та й, поки приїхав багач, облупив і йому стріху з хати. Ще не доїхав до свого двору газда, а люди вже питають: «Пане Горбейчук, чим хочете хату крити? Бляхою чи черепицею? Ваш служба від самого ранку так пильнує роботи!» — похвалили мене. Газда, як глянув на хату, та й паморока зайшла йому в голову: «Ну я його облуплю!». А хата була висока! Поки він висадив своє черевисько, я пірнув у сніпки та й заснув. Увечері чую: так я змерз — зуб на зуб не попадає. Була на подвір'ї копиця — я перебрався в сіно. Але як унадиться біда з бідою, то не з одною: надїхали вночі бричкарі, що возили булки, і вкрали в багача сіно, й мене у сіні — привезли до міста...

Ще не скоро буде кінець тій повісті. Бенька обступили помольці та й слухають. І мати моя прийшла по мене до млина, де її брат Гриць меле, сиділа і слухала. Клякала додо-

му, але я не хотів іти. А вночі в млині ліхтарня світилася, чорти женилися — все гуло, здригалося, — а під місяцем з лотоків на велике колесо вода біла падала, білий вуйко Гриць вигрібав муку білу, біла риба в млинівці грала, а навколо млина під білим місяцем все спало твердим білим сном. Потім вечеряли. Вуйко Гриць укроїв велику байду запашного хліба, а я їв, і від тоді — я ніде ніколи не їв і не їстиму такого смачного, такого поживного, такого духмяного хліба, який пахнув одразу всіма пахощами, які можна відчутися в полі, в хаті, в селі за все своє життя, і ще тими пахощами, тою силою, яку мала твоя земля до твого народження. А до того всього Іван Бенько розказував свої пригоди, де переплелось розумне й нерозумне, веселе й сумне; і такі розповіді могли народжуватися тільки в той важкий час, тільки в тому млині, тільки на зламі двох епох, бо сьогодні я хотів би зустріти тут Івана Бенька, та його вже нема, а замість водяного млина в сусідньому селі Комарові меле електричний, бо з нього млино дешевше, але не таке добре, бо мука в ньому запарюється. А цей млин заріс бур'янами, бузиною, вербиною; в млинівці висохла вода; заросла млинівка, закидали її всяким сміттям, тільки неглибокий окопчик слідиться на межі дворів та гордів; поламалися лотоки, зогнило чи згоріло млинове колесо. Під високим дубом, на цвинтарі, лежить Іван Бенько, і десь пропала його рушниця. Нині я намагаюся відтворити хоч дещо з його неблиць. І важко! Воскресає в уяві пригорблений, блідий і трошки шепелявий галицький Мюнхгаузен. Ні, не барон, а дідичів наймит. Книжку про баронові пригоди писало кілька письменників, то хай би додали до тієї збірочки ще й оці «пригоди».

ОКО

Всі ви знаєте, що мій брат був паламарем у церкві. Його прозивали Шойла, хоть він, як і я — Бенько. Коли ми були малі, то брат Гнатко був дуже прикрий — любив битися. Раз ми побилися, а тоді почали прозиватися. Я йому: «Ти — Шойла!» А той дурень схопив камінь та й у мене... Я той камінь зловив коло самого ока. Я дивлюся, а моє око по дорозі покотилося. Я за своїм оком! Зловив око, вмив у млинівці та й заклад на місце. Правда, відтоді маю більмо на оці.

СТІНА

Та й якийсь час мав я чистий спокій — не ліз брат до мене битися. Але щочетверга тато з мамою їздили до міста, а нас з братом лишали на домарстві. Обідали ми з братом, а

він усі шкварки виловлює, а мені лишається пісний борщ. Я його ложкою — по чолі за це. А він — по пьску. А я йому: «Будеш сам корову пасти!». Він до мене лізе битися. Я його, як ударив, а Гнатко падав та й вивалив у хаті задню стіну. Бідна моя головонька! Кажу братові: «Копай, неси, місь глину з половиною!». Взятися оба до роботи, стіну раз-два замурували, поліпили, побілили — поки тато з мамою прийшли, стіна висохла, що вони нічого не замітили.

СВИНЯ

Тато з мамою щонеділі ходили до церкви. Та й одного разу мама наробили вареників та й лишили нам з братом, аби ми собі зварили. Кинули на окріп вареники, наварили повну макітру та й їли би, але пісне дре в горлі. Каже брат: «Зараз буде солонина». Взяти ми з хати ніж, пішли до стайні, а там, у кучі, була свиня. Я свиню притримав, брат кавалок стегна відрізав, пішли до хати, натопили солонини, наїлися вареників, і, поки тато з мамою прийшли з церкви, все заросло на свині, що навіть слідно не було, де ми різали.

ЩУПАК

Пішли ми з братом у Гущу по гриби. А літо було таке сухе, що поганки ніде не було — не те що гриба. Йдемо ми, сумні, Верховим гостинцем, а серед дороги — велика калабана. Вода в ній майже чисто висохла. Дивимося: а там щось велике плаває. Гій! Що то може бути? Писок, як дзьоб у качки? А то ще живий щупак, такий з на три кроки довгий. Присить: «Беріть мене!». І ми з братом, як його взяли! Як принесли! Як кинули перед хатою! — то вікна забриніли! Мама того щупака перед святою вечерею собі зрихтували, всім сусідам дали, половину в місті продали, а хвіст і голову, як викинули, то півцебра було...

ЯК ВОДУ ПИВ...

Я вже говорив, що літа стояли посушливі. Пас я тоді багацьку худобу в Лазах. Так мені дуже пити захотілося, а до кринички далеко. Що тут робити? А я мав сопілку. Приклав свою флюярочку до рота, як цмоком потягнув до себе, то зі Ставного потоку води напився. За два-три кілометри вода йшла до мене.

ГРИБ

Пас я коні в лісі. То файна була робота. Вовки мене боялися, коні вовків боялися, та й далеко не відходили від мене. А я собі ліг на галяві, слухаю, як соловейки тьохкають! як сова кричить! як жаби квакають! — та й заснув. Рівно опівночі щось мене підносить. Пролуплюю очі — го-го-го-го! — я вже високо від землі. Гриб уночі виріс, і мене підняв. Ледве я на грибі дочекався ранку. А тоді зсунувся з гриба, сів на коня, й миком додому, по брата. Брат позичив воза, приїхав. Та й, гадаєте, ми два хлопці-луцаки могли того гриба на фіру висадити? Взяли пилу та й пилою нарізали повний віз кавалків. Такий був гриб чистенький, що навіть малого хробачка не знайшли в ньому.

СНІГ СЕРЕД ЛІТА

Пас я і на другу ніч коні. Чи то червень був, чи то липень — того вже я не пам'ятаю. Я коні попутав, наламав гілля — зробив собі таку постіль у траві та й заснув. Пробудився вдосвіта, а то всюди біло-біло — снігу навалило коням по черева, а я не годен з-під снігу вилізти. Пролежав так до полудня. Та й що гадаєте? Шума — з снігу. А багач іде до мене, й не вірить, що так було.

ЧОБОТИ

Зробив мені сапогівський швець чоботи. Я взув їх і пішов на толоку. Музика як заграла! Я пішов з дівкою у танець, як дубнув, то лиш халяви лишилися. Тепер таких танцюристів нема.

КОЖУХ

Мій тато-небіжчик мав добрий кожух, то не такий, як теперішні кожухи. Ще дідо мій у тім кожусі парубочив! Тато парубочив! Я в тім кожусі до дівок ходив! — і ще коня два роки накривали тим кожухом. Якось їхали мама по дрова, загорнулися в той кожух, а дорога в лісі вузенька — гілля, корчі. Як зачепилися мама за грабовий сук, підвісилися й висіли, але кожух не роздерся. Ото я розумію що кожух! А гуня була би розпоролася!

У ЛЬВОВІ

Довідався пан, що я хлопець-хитрак, і узяв мене за фірманна. А до старого з'їжджалося панство з усіх світів! Їли, пили, сварилися, мирилися. Їздили й наші пани на бали. Пани паню це любив, то він радіш був, аби вона кудись їхала. Каже якось він мені: «Рихтуйся, Янку,— повезеш паню до Львова». А то такі сніги-хуги, що добрий господар пса надвір з хати не вижене. Але пані треба конче їхати. А я ще у Львові не був. Іду. Приїхали до міста, а там хата на хаті, хата на хаті, а зверху ще й хатчина. Я собі думав: «Все добре, але як там люди попід вікна колядувати ходять?» Пішла пані до ресторації обідати, а мені дає тримати валізку. Ми пає година-друга, а я змерз, аж моя пані виносить мені кільце ковбаси, хліб і куриво, а коневі мішечок цукру. Я їм, а вона відкриває свою валізку. Я очі свої забув! Там повно грошей! Самі золоті й срібні. Дала мені десять золотих на горілку, сказала почекати, а сама пішла з валізкою. Я чекаю. А попри мене проходжується якась паванька. А я тепер теж пан! Десять золотих у кишені! Я на неї — оком моргнув, а вона на мене — очком... Я до неї — хі-хі-хі, а вона — ха-ха-ха. Питаю, чи би в неї не зігрівся? А вона: «Дуже прошу». Купую шампана, шурую за нею. Зігрітися, то я добре зігрівся, але чую, хтось ковтає у двері. «Йой, то мій чоловік!» — каже вона. «Де сховатися?» — питаю. А вона відкриває вікно: «Скачи!». Я подивився вниз: «Мамко моя солодка! Та то третій поверх». Я скочив, та й по пояс у жито. Бродив, бродив по житах — нема моїх коней. Я дивлюся: біжить на мене тічня вовків, а я не маю де сховатися. Була там стара верба. Я забіг у дупло, причаївся. А тут кожен вовк став, і пісяє на мене. Я хапаю добру гирлигу та й по хребті одного! та й по хребті другого! — всіх вовків повбивав, а тут ще біжить кривий. Я вискочив на нього, зловився за вуха та й приїхав аж до села. Тут пси, як зачули вовчий дух, як кипулися за вовком, а мене з вовка як вітром здуло. Собаки — на мене. Я ледве врятувався! Приходжу до панського двора сказати, що кобила пропала у Львові, а кобила лежить у конюшні з лошатком, якого в дорозі народила. Та то вже не лошак, а таки кінь. За день, за два міг до воза запрягти. О!

НА ВІЙНІ

Почалася війна. Беруть мене австріяки на фронт. Закликали до сентирунку, лікарі дивляться і лише прицмокують: «Хлопець, як лушак! До тяжкої артилерії!» А я показую біль-

мо на оці: «А це що?» Найстарший лікар подивився та й каже: «До артилерії він не піде! На форшпан!». Дали мені коні, довозив я бомби до фронту. Був там файний колега з-за Галича — Петро Тисак, що все тіло собі списав і змалював. Я попросив його, аби й мені на тілі щось написав. Він узяв туш, голку й виколов мені на пальцях І. Б. — Іван Бенько. «Ну, — думаю, — тепер як куля мене рознесе, а палець знайдуть, то будуть знати, що погіб Іван Бенько!..» Незадовго везу я бомби, а каноніри мене спостерегли — б'ють з канонів, що рятунку нема. Тут одна куля розривається межі кіньми! Коні живі, а мене землею присипало, що лише видко двох пальців, на яких є «І. Б.». Під'їхав на коні пан-капітан і питає: «Ще живою Іван Бенько?». А я грубим голосом з-під землі відповідаю: «Еще живою!» Капітан відпорпав мене, витяг флягу з ромом, і п'є до мене: «Трінкен зі, гер Бенько!»¹. Я собі шлюгнув зо два рази, віддав флягу капітанові, а віжками скрутив, виїхав на міст, підклав плечі, й висипав бомби з воза у воду.

РИБА В КОЛЕСАХ

Де б чоловік не був, а вдома найліпше. Але добра мені дома не було. Знов я служу в пана. Але не вожу його, бо пан купив собі машину, — їжджу кіньми. Іду я з братом Гнатком по сіно. Заїхав у ріку, присвистав коням, аби води напилися — вїо! Коні стоять. Я б'ю — не годні зрушити з місця. Я кажу братові: «Давай зліземо з воза, поможемо коням. Позакочували штанки, злізли з воза, а в колесо понабивалося такої риби, як друччя! Не могли колеса крутитися — гальмувало. Ми накидали цілий віз риби, половину продали в корчмі, а половину відвезли додому. Та де-де! Тепер нема і десятої частини тої риби, що колись була!

КАВАЛЕРИСТ

Я так утікав з фронту австрійського додому, що штани дерлися. Впав на корч — здер більмо з ока, а око ціле. Прийшли до нас польські пани, беруть мене служити, а я вже службу нюхав — не хочу. Зловили мене, завезли до Познані, дали доброго коня: «Служи, Йване!». Служу. Вчать нас, улавів, шаблюватися. Виїхали в ліс — рубайте корчі. А я був молодий, мав кучері. Як свиснув на коня, як замахнувся шаблею, а шапка з мене впала, я зачепився чуприною за дуба й повис. Висів я так з півдня. А тут надбіг другий кінь, я шаблею перерубав своє волосся, й сів прямо на коня.

¹ Пийте, пане Бенько! (нім.).

КУЗНЯ В СТУДНІ

Іхав я раз на коні полем. Іду я, їду, а мій кінь хоче пити. Дивлюся: в криниця-студня, але без цямриння. Кінь мій нагнув голову та й полетів разом зі мною на дно. Летіли ми так з триста метрів. Кінь п'є воду, а я дивлюся на небо: зірки світять удень. З триста метрів мала та криниця! Але нічого. Я там підкував коня і поїхав далі.

ПІЛСУДСЬКИЙ

Познань — велике місто. Ніхто там тебе не знає, і нікого ти не знаєш. Одного разу вийшов я у місто, заходжу до кав'ярні, а там сидять самі генерали. Я хотів іти назад. А один з них питає мене: «Ви — пан Бенько? — Я. — Сідайте з нами та й щось нам фayne розкажете». Я дивлюся, а то сам Пілсудський межи ними сидить.

ПАНЯНКА З ПОЗНАНІ

Зайшов до кав'ярні наш пан-капітан, та й уздрів, що я з генералами шампана п'ю. На ранок — я вже його ординарець. Служба йде, як по маслу. А в пана-капітана була донька: панна Зоська. Та й так помалу, помалу дійшло до кохання. Вже строк служби виходить, пан-капітан каже: «Яне, я знаю, що ти кохаєш мою Зоську. Бери її — я вам вілію і літак подарую». Має хлопець біду на здорову голову. Кажу капітанові: «Та я, пане, не відказуюся від панни Зоськи, але в мене є вдома фрау Маріні. Мушу поїхати до села, від родичів дозвіл узяти». А сам собі думаю: «Поцілуйся в ніс, пане-капітане. Ти хочеш, аби я був Яном, а я буду собі Йваном. Мені треба такої жінки, аби робити вміла, а твою Зоську треба, як образок тримати. Таки моя Маринця краща, як твоя Зоська». Поїхав я додому, та й не вернувся. Вже забув про Зоську. Аж одного дня латав я жінці капці старі. Чую: фуркотить літак над хатою. Я вилітаю надвір, а літак зачепився за конарі та й сидить на ясені, а панна Зося кричить з кабіни: «Яне, що сталосся? Чому не вертаєшся? Я тебе хочу!». А я кричу з землі: «Відчепися, бо я тебе не хочу!». А вона: «Рятуй, Янку, бо я впаду з літаком та й заб'юся — вже бензину мало є!». А моя Мариня те слухала-слухала, аж тут якийсь комар її укусив, схопила граблі, драбину, підлізла, підсадила граблями літака, та й Зоська моя полетіла. Правда, ще махорки скинула, аби я мав що курити.

МАК

Коли їхав я з Познані додому, то в одної польки купив насіння маку. І що ви собі гадаєте? Посіяла моя Мариня насіння, то такий мені мак уродився, що з одної головки вийшло сім центнерів.

ПІВЕНЬ БЕЗ ГОЛОВИ

Був би той мак і донині, але кури так його дзьобали, так порпалися на городі, що визбирали до зернини. Я озлостився, вхопив бобовину, кинув за курми та й когутові лапку підломив. Вийшли мама з хати, кажуть: «Йой, Іване, що ти наробив?!» — «Та нічого, мамо. Буде юшка з тістом». — «То бери когута на ковбан та й відрубай головку». Я цюкнув сокирою по шийці, головка відлетіла, а когут вирвався та й вилетів аж на панську купу гною. Там попорпався трохи в сміттю, а звідти прилетів назад, сів на оборожину й закукурікав на ціле село. Я його звідти збив поліном, мама обскубали і наварили весільний баняк юшки, та й ще натопили празничну миску смальцю з когута.

КАРТОПЛЯ

Їхав я з війська додому, а якийсь пан віз бульбу. То була бульба, чи то з Африки, чи то з Австралії. На станції він виходить, а одна бульба з мішка висунулася та й упала. Я її вхопив та й сховав у кишеню. Привіз, посадив, і виріс такий корч, як бузина. Іду я восени бульбу копати. Та де її викопаш! Корчувати треба. Кличу брата Гнатка. Приїхав брат конем, зачепив за гичку: «Вйо! Враз!». Ледве ми викорчували корч, а під ним лише одна бульба, але така, що на віз не годен був узяти. Ми принесли велику пилу-трачку, по кавалкові різали, й возили возом додому, поки всю не перевозили. Було що цілу зиму їсти.

ТРЕТЯ НИВА

А на́рік ми садили лущину з тої бульби. Засадили аж три ниви. То вам не грачка — три ниви бульби обсапати, підгорнути, викопати. Наймив я сапальників. А то червень! Пече! З робітників піт джурить: вони раз-у-раз воду п'ють — не годні спрагу вгасити. Я тоді беру снігу, та й кидаю на них сніг, та й сніг... Сапальники освіжилися, відійшли, й за день обсапали три ниви бульби. Підгорнув брат Гнатко. А восе-

ни йдемо копати бульбу! Яка то красна бульба вродилася! Ми до спігу ледве-не-ледве викопали дві ниви, а за третю забули. В різдвяні свята мама грілися на печі та й щось собі подумали, що ми не дві, а три ниви мали. Кажуть: «Іване, ще нива бульби не брана!». Відправили ми коляду, пішли в поле, та й давай бульби копати! Але ж то була бульба! Що один корч — тачка бульби! А одна така вродилася, що з неї вийшло дві миски терчанки на дереви, й двом коровам лущини до січки.

СМЕРЕКА

Оженився мій брат Гнатко, а теща його була кріпко напасна! Не годен з нею бути, будує хату. Поїхали ми з ним у гори шукати ялини на підлогу. Домовилися з лісничим, завіз нас у ліс: «Вибирайте!». Вибрали ми таку смереку, що з одностайної дошки була підлога — п'ять метрів широка.

І не стримався вуйко Гриць, запитав Бенька:

— А як ви ту ялицю різали?

— Го! — не розгубився оповідач. — Та ми з братом п'ять чи шість пил докупи збивали, аби зрізати.

— А як ви таку широку дошку до хати занесли, коли вона п'ять метрів мала?

— Ей, що ти розумієш! Та ми з братом спочатку клали підлогу, а потім хату...

ГОДИННИК

А вже по цій війні, пішов я ліс косити. Косив, косив, затупилася моя коса — не тне. Я знайшов свіжий пень, забив бабку в пень, виклепав косу, й далі кошу. Напав на таку траву, що не можу косу витягнути. Що раз махнув — пластанка сіна! Що махну — пластанка сіна! Вже мої руки не хочуть мені служити. Ліг я під ліщиновий корч — заснув. Спав немало й небагато, коли протер ліве око — сонце заходить, протер праве — вечоріє. Чую: щось під вухом: чик-чик-чик-чик. Що за машинерія? Пробираю траву, а під травою купа торішнього листя. Я розгрібаю листя, дивлюся, а там золотий годинник — чик-чик-чик-чик. Торік хтось тут косив, чи гриби збирав, і забув годинник...

Бенько носив кишеньковий годинник на ланцюжку, прив'язаному до петельки на штаних. Іван всюди сіяв сміх і радість, та сам ніколи не сміявся. Він умів і любив ловити рибу. Вудкою — то вудкою, підсакою — то підсакою, а коли

тепла вода — саками. Кликав до спілки мого вуйка Гриця Бігунця, і молодий зі старим рибалили.

Бовх! Бовх! Бовх! — б'є бовт у печеру, виганяє велику й малу рибу, а Іван Бенько тримає в обидвох руках саки, а права й ліва ноги на третіх вічках сіток слухають, чи не вдарила риба в сак. Бовх! Бовх! — молода вуйкова сила б'є під корені й кущі. «Гов!» — кричить Бенько, й підхоплює сак, а там уже прокушує нитки щупак, і хоче вирватися з сітки. «Ломи карк!» — кричить Бенько. Вуйко кидає бовт, помагає Бенькові ловити щупака, бо в другому сакові друга щука є. Тут уже не збрешеш! Тут видно, на що ти спосібний! На березі повно дівтори, які рознесуть по селі, як ти ловив рибу. А щупаки уже зловлені. А в щупаків очі злі, а в щупаків зуби, як пилки, а в щупаків хвосту сильні, а в животах щупаків є рибки. На селянку беремо рибу-щуку-забіяку, а дрібнішу рибу Бенько скидає у торбу, що при боці в нього. Бенько в кальсонах старих і сорочці.

І знов б'є бовт у печеру. І знов гуде-варяться там, аж булькотить каламутна вода. А коли не хоче риба втікати з печери, тоді вуйко Гриць витягає її руками за зябра. Вуйко і мене навчив печеркувати отак.

Та вже вечір. Смажиться на молодій сметанці свіжа риба, а ти на порозі стріляєш риб'ячими міхурами, а вуха твої в хаті: Бенько розкажує про те, як борсука вбив на горі під лісом.

— Ходив я, ходив цілий день, та й нічого не вполював. Тоді я зайшов на поле, виламав кукурудзяний киях, пішов назад у ліс, рушницю прив'язав до берези, качав до курка рушниці, а сам пішов спати. Ранесенько йду я до лісу, а там борсук отакий великий (показує руками) лежить! Сам з рушниці вбився.

А вуйко Гриць наслухався в млині, що цей звір добрий господар, чистоту любить, та й переповідає за столом, що борсук не паскудить у тій норі, де спить, що він кілька покоїв має під землею, як колись пан мав. А хитра лисичка лінується нору рити, а закрадеться до борсукового підземного палацу, та й там напаскудить. Розсердиться борсук, покине гніздо, а паскудна лисиця замешкає його.

Але Бенько махне рукою: «Ей, що ти, молодіку, знаєш!». Та й почне розказувати про нові придибашки.

— Восени я полюю на зеленому житі. Ходити далеко не треба. Сяду собі на холерному цвинтарі, коло трупарні, й дивлюся, як по одному вибігають зайці з-під гори. Пасуться, як коні, на зеленому житі, але я ще не стріляю — чекаю, аби до-

купи зійшлись. А тоді як бахну! Вбиваю п'ять зайців і одного лиса.

А моя мати, яка цей світ завжди бачить кращим, ніж він є, стиха запитує:

— Ви, нанашку, ходите ногами, то, може, виділи-сте, як папороть цвіте?

— Видів! Такого нема, аби я не видів! На Івана серед ночі, коли годинник дванадцятую годину покаже. Мені одна пані з міста замовила той цвіт дістати — великі гроші обіцяла. Я пішов у границі, заліз у дебру, а на Лисій з тьох сіл відьмп зібрався. Я вже забув про папороть, бо там є і моя близька сусіда.

— Котра? — питає вуйко Гриць.

— Е! Котра! То справа сусідська. Я могорич пив за те, що нічого нікому не скажу. А вона добру горілку робить! Я її там запитав: «А ти, газдине, чого на вінику сюди прилетіла? А вона прутом, як шарнула мене! Ади-во! Знак маю! — І показував Іван Бенько шрам на обличчі.— Вона росу збирала, мотуза доїла, колесом по межі котилася, а молоко від чужих корів в дійки її корівки з вух, з очей, з рота й з носа летіло... Але цвіт папороті я таки знайшов! Знайшов і віддав пані.

— Як? Та то ваше щастя було? — стримує сміх моя мати.

— Бо дурний був! Сам знаю, що дурний!

— Чого ти, чоловіче, тоді стайню замикаєш, коли твої воли вкрали? Чого ти раніше не замикав? — сміється вуйко Гриць. Від душі, щиро сміється! І коли він ще довше буде сміятися, то образиться Бенько, й більше в млині нічого не розкаже. Навіть про те не розкаже, як за ним дідьки гналися, коли він цвіт папороті знайшов у лісі.

...А коли вуйко покинув млин, то пішов зв'язківцем. Усі телефони, усі радіолінії в районі прокладав, і доробився на рупшицю.

Відтоді стали вуйко з Беньком нерозливводи. Обійшли всі ліси, всі поля. Не було ні горбка, ні долинки, де б не побували ці два мисливці. Здається, що за все своє життя вони вбили два-три зайці, а то так проходили. Ще й мене брали, коли я підріс, на ту свою мисливуку.

Я сам не знаю, чим пояснити те, що відколи вуйко став мисливцем, Іван Бенько все рідше й рідше оповідав про свої пригоди. Зате Гриць Бігувець, мій вуйко, все краще й краще розказував про своє полювання. Правда, ніхто не бачив його трофеїв, і я скоро збагнув, що Бенько своїми оповідками трошки заразив мого вуйка. Він навчився цікаво оповідати про те, чого не було насправді. Але чи є таке на світі, чого не могло бути в Галичині?

— Пішли ми з Беньком на нічну мисливку. Я у потоці засів, а Бенько під лісом. Зійшов місяць, чатуємо, дивимось, чи зайці не виїдуть на конюшину пастися. Через півгодина прибігає до мене захеканий Бенько: «Що сталося, вуйку?» — «Втікаймо звідси, бо в лісі якісь лихі люди: одні плачуть, другі сміються, а треті кричать». Підходжу до лісу, прислухаюся, а то жінки йдуть з міста та й голосно розмовляють, аби не боялися. Став я за корч, вистрелив угору, а жінки тихенько, тихенько та й — бігом додому... Пішли обидва далі в ліс, а там корчуванка, яку колись орали, жито сіяли, а тепер на тій поляні нічні танці зайці заводять.

Засіли за кущами, чатують з рушницями. За якийсь час прибігає Бенько до вуйка: «Чуєш?» — «Що?» — «Один б'є, а другий кричить!» — «Хто?» — «То — Лихе. Треба втікати! Може, хтось когось убиває?!» — «То йдемо рятувати?». Я йду вперед, а Іван Бенько — ззаду. Підходимо до дороги... А то брати-Галинії п'яні. Молодший так нашуфлювався в місті, що вже йти не годен. Старший брат висаджує молодшого на ровер, аби везти, а той б'ється, кричить.

І не хочеться мені слухати вуйкові придибашки, бо за ними тьмлявіс Бенькова слава. А Гармашева Югина слухала-слухала розповіді мисливців, та й забаглося самій щось розказати:

— Мій татуньо пішли в ліс, уздріли оленя — олень, як забздів, то татуньо впали...

Повна хата сміху. Така Югина, що не знає, де й що сказати, ні розказати, ні з людиною поговорити, ні заспівати: почне пісню про козака, що дівчину покохав, з'їде на вдовиного сина, а закінчить коломийкою.

Та Югина, то не Бенько, з яким ми худобу пасли. Він нам у лузі таку казку розказував, що за три дні не міг закінчити її. Ми, малі, питалися його:

— Діду, а чому ви на цій війні з Гітлером не воювали?

— Та чому би не воював? — казав Бенько. — До війни мене вкусив комар у руку, я комара зловив, і за ту кару відірвав йому ногу. А коли прийшов з війни, то комар мене знову вкусив.

— Діду, а той комар ще живе?

— А де би він міг дітися? Але не прилітає, вже боїться мене.

— А ви звідки знаєте, чи то той самий комар укусив? — дивувалися ми.

— Бо він був без ноги...

Довго жив Бенько. Він ще був тоді, як злодії церкву обікрали. Вночі залізли, повиносили старі ікони, килими, золо-

ту чашу, стародруки. Після того коло церкви збудували вар-тівню, та й село по черзі ходить вартувати храм. Ходив і Бень-ко з вуйком Грицем. Опівночі вийшов надвір, понюхав пові-тря:

— Он там-во хтось пішов.

Вартові насторожилися.

— А ви звідки знасте?

— Я занюхав.

Певне, щось привиджувалося старому. Скоро прийшла по нього смерть. Грабар викопав йому могилу якраз на тому міс-ці, де Бенько привида бачив. Сумно без нього. Вуйко Гриць Бігунець рушницю продав. Не ходить більше на полювання, але їздить до міста на сторожівку, та й ще в шкільній ко-тельні палить, аби дітворі тепло було.

Прийде він своїй сестрі, а моїй матері, хату мурувати. Тоді наговоримось про Івана Бенька.

Х.

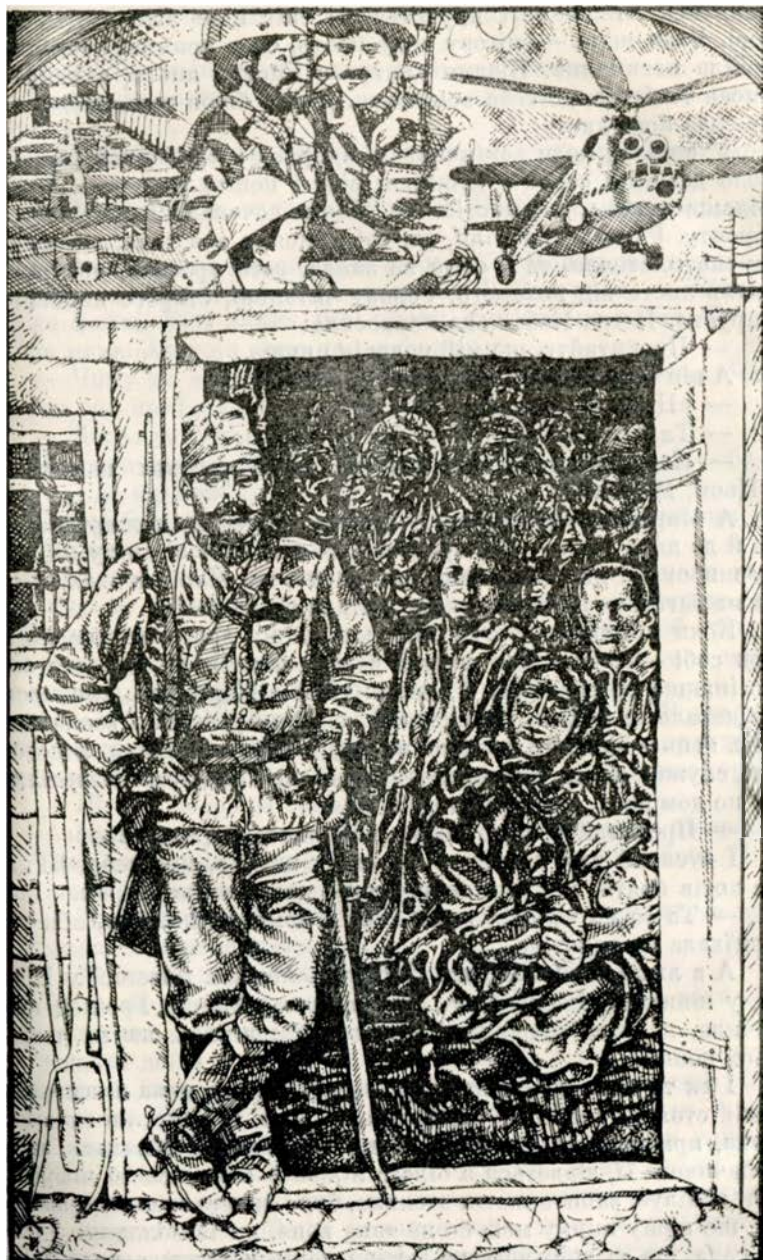
А ще на «хатках» мешкала колись панська доярка, ім'я якої мало хто знав. А Віденку кожен знав. Так прозивалися їй. Була Віденка бідна-пробідна, біднішою за неї рахувала-ся височанська Настуня Верітка, що хати не мала, та й меш-кала у дуплавій вербі, а пізніше замешкала стару діряву боч-ку. Діоген-жіяка! В тридцятих роках двадцятого століття то було. Настуня мала метелики в голові, їй ніхто не дивував-ся. А ось Віденку за дурну ніхто не мав. Ота панська найми-чка носила в грудях таке велике серце, що про нього можна поему написати.

Спочатку Віденка так жила, як усі. Доїла панських корів, а чоловік її, Василь, конюхом був. Чоловік — не ворона, а для хати оборона. А хатка — панська, маленька, тісенька...

Та вибубнили війну в серпні 1914-го. Брали хлопців і мо-лодих газдів з села брали. Прикликали панського наймита Василя. Йшла Марія за чоловіком, до гори йшла, через ліс йшла, а на Лисій горі тричі вмліла.

Злетіли кучері з Василевої голови, та й рознесли їх місь-кі горобці на гнізда. Війна, як борвій, гнала молодого воєка по цілій Європі. Рідко писав до села, бо село кілька разів за війну було за колючими дротами фронтів. Та й не вмів писа-ти Василь, і Марія не вміла писати.

А коли в Альпах бився з італійцями за цісаря Василь, то півдня диктував капралові листа в штелюнку, аби той лист долетів до його жінки. Розказував, що люди гинуть на чужині, як мухи, що їсти нічого, що гора висока-превисока, коли по-

дивитися вниз — світ крутиться, і сніг ціле літо стоїть на горі. Води нема — снігову воду п'ють, бо в криниці «таліяни трійла насинали». Півдня диктував Василь листа, а капрал писав та й сам до себе всміхався. Довго йшов заадресований до села його лист.

У неділю, коли закінчилася відправа в трибанній церкві, коло дзвіниці стояв з кошиком вїт і пошту роздавав. Було більше чекань, як листів. Та Марія дочекалася вісточки з фронту. Руки її тремтіли, очі світилися, а вся вона, як велике свято, стояла, та й сама не знала, кого просити, аби прочитав листа від коханого. Голову читальні, старого клявого парубка, Петра Кабалука попросила:

— Прочитайте, що мій чоловік пише...

А він розгорнув лист і розреготався:

— «Цьом, Марійцю».

— Та ви читайте...

— Подивися сама, що тут на двох картках написано «Цьом, Марійцю».

А Марія не вірила, що її Василь може так пожартувати, та й до дяка пішла, аби прочитав. А дяк упав зі сміху на лаву широку. І пішло по селі, як притча, що Марія з двох слів, та на багатьох картках, листа дістала від чоловіка.

Коли прийшов другий лист, то Марія довго носила його при собі — соромилася комусь давати читати, бо вже все село інакше не називало її, лише: «Цьом, Марійцю». Але щось не давало ні ходити, ні спати, і вона аж у неділю взяла десять яєць у хустину й пішла на друге село до церкви. Відстояла службу божу, а коли люди вироїлися надвір й розлетілися по домівках, приступила до дяка:

— Прочитайте мені, прошу вас, листа від чоловіка.

І вусатий дяк прочитав спочатку потихо, про себе. Яйця не хотів брати, лишень співчутливо дивився на Марію.

— Та то не чоловік пише... То з команди нишуть, аби ти приїхала по чоловіка...

А в листі написали, що її Василь лежить ранений у Відні, у шпиталі військовому... Не барилася Марія. Грошей позичила, полотно продала, і до Австрії помчала, як на чотирьох конях.

І як то вона допиталася до Відня? І як то вона в австрійській столиці знайшла той шпиталь? І як то вона, не знаючи мови, прийшла до свого чоловіка Василя? Сподівалася, що, побачивши її, зірветься з білого ліжка й кинеється їй назустріч; обцілує, запитаннями засипле, буде дивуватися-чудуватися, що вірну жінку має, бо не така вона, як ті молоді з його села, що за військовими лазили попід касарні, а нині бай-

стружків колишуть. Його чесна жінка приїхала до великого Відня.

Стала Марія посеред палати та й закаменіла.

Бо в тому шпиталі калік і калік, що оком страшно глянути!

Бо в тому шпиталі стогін та плач, та крик, та тяжке зітхання.

А її чоловік у куточку лежить білий, як папірець, як крейда.

Чи не впізнав? Мо, не хоче бачити її? Може, якась віденка йому до шпиталю їсти носить? Файні кралі у Відні. Дуже файні. Білі личка, білі ручки, рум'яна на губах. Тут і війни нема. Австрія воює не в себе вдома...

— Чому ти не вставш? — запитала й хотіла додати: «Чи не рад, що приїхала за стільки світа?»

— Зараз устану, — сказав зів'ялими устами.

Не стрималася Марія, покривало з ніг зірвала й — бабовх! — до підлоги...

Такою була найвища хвиля зустрічі жінки з чоловіком у віденському військовому шпиталі...

Підбігли лікарі, давали їй нюхати якісь ліки. Вивели галичанку на коридор. Вона там сиділа ні жива, ні мертва, а її Василь кривавими сльозами ридав, товк головою об стіну, але голова не розкололася. Мав Василь голову міцну, мав серце здорове, печінку, та обох ніг і обох рук не мав...

А на коридорі говорив головний лікар з Марією. Розказував, що сам цісар приїжджав до шпиталю, ходив по палатах, зупинився перед калікою — вояком Василем і питав жовняра:

— Що ти хочеш за твій героїзм, сину?

— Кулю хочу, — відповів Василь, і цим образив цісаря...

Таке розказував лікар Марії, а вона не розуміла його. Лікар поспішав і нетерпляче допитувався:

— То ви забираєте його додому, чи ні? Бо коли ні, то ми для нього знайдемо місце тут.

— Я його беру, — видихнула з серця Марія.

Лікар засвітився весь, і хворі засвітилися, коли вони ці слова почули, а жінка почорніла вся.

Віденці добрі люди. Навіть підвезли її з Василем до потягу, який ішов на Львів, де війна варилася четвертий рік. Обіцяли Марії велику пенсію на чоловіка, коня обіцяли. А по війні мала раєм стати її хата, і життя мало настати райським. Їй дуже багато обіцяли добрі віденці. Вони тільки забули, що всяка імперія нині чи завтра неминуче має тріснути й розвалитися. Вони боялися про таке й подумати. А держава австрійська тріснула й розсипалася дуже скоро і

замість королівства Галичини і Володимирії виникла Західноукраїнська народна республіка, яку зруйнувала Польща.

І ніхто не платив Василеві пенсії в селі, коли настала Україна з паном. І знову поранених привозили до села, бо тоді билися під Львовом українці з поляками. А потім на двадцять літ вернулися знову поляки, й пан польський до села вернувся, а Марія гадала, що дідич пропаде на війні, і їй хоть хатчина на хатках лишиться...

Василь-каліка тільки десять літ проглипив. Сина Марії залишив. Ніби йому з ока випав той син. Виріс високий і сильний. А сорок четвертого року пішов син Іван на війну, та й під Дуклею голову склав. Хотіла Марія й до Словаччини поїхати, та не змогла, бо хвора була.

Від першої війни, відколи вона чоловіка з віденського шпиталю привезла додому, й до самої смерті називали її в еєлі Віденкою. Поховали її не у Відні, а під Галичем на високій горі поховали...

Та це, мабуть, не зацікавить професора Верховинця.

ХІ.

Гріє серце дорога до батьківської хати. Коли глянеш на село з гори, з-під лісу, то воно в долині, неначе зелений герган, тягнеться обабіч річки-серпантинки. Нові будинки, колгоспне подвір'я, церква срібна за селом на горі, а другу, горішню церкву Діви Марії, побудовану 1839 року, розібрали, ще 1964 року, посиротивши цвинтар між річками. Видко звідси кілька менших сіл, ліси й поля, сади й дороги, які міряв ти своїми ногами, якими котилася історія твого краю, твого народу, й всесвітня історія. Нема на земній кулі племені такого, яке б не залишило свого сліду в ділі, в слові, в музиці, в танці. Нинішній день — то останній день минулого й перший день майбутнього.

Хліб і страва є найвища справа,
Ціль всіх змагань, замислів, турботи...

Ці слова належать Іванові Франкові, який прекрасно знав, що людина живе не хлібом єдиним. І були в кожному селі люди, які це розуміли прекрасно, бо ж читали Тараса Шевченка, Івана Франка й багатьох інших письменників читали, а в тридцятих роках один із селян узявся писати історію свого рідного села. Історія Юрка Житняка, якого називали в селі комуністом, загубилася у вирі війни, та залишилися потатки-чорновики — невеличкі зошити, що й нині пахнуть руками орача. Руки тримали плуга, ціпа, сокиру, сапу,

рискаль, і взялися за перо. Але перо й не поворухнеться на папері, якщо ти не масш чим засіяти цю білу ниву. Юрко Житняк знайшов у селі кількох старих дідів, і слухав їхні спогади, дещо записував від них. Він передилачував немало журналів та газет, читав історичну літературу, перш ніж узятися за написання «Історії села». Я не знаю, скільки днів визрівав початок його твору, який мав бути зачитаний у сільській читальні до ювілею товариства «Просвіта»: «Село лежить уздовж горбовини, яка тягнеться від західно-полудневої сторони, тобто від Карпат зелених, на схід до Дністра. Височина горбовини змережена великим числом старовинних могил. Деякі з них належить датувати тілопальними часами. Більшість відноситься до епохи Київської Русі та до пізнішої — періоду татарсько-турецьких нападів»... Житняк перелічує всі старі могили, ніби саме в них спить та історія, якої не вистачає для його розповіді, та скоро обриває цю думку, й малює нам річку, яка тече собі з Чорного лісу, не знаючи ні дня, ні року, ні навіть століття свого народження, й ніколи не думає про свою смерть. Як не дивно, але назви малих річок жіночого роду: Бистриця, Тиса, Липа, Свіча, а великих — чоловічого: Дунай, Дніпр, Дністер, Буг, Прут... Не всі, звичайно, але є в цьому якась закономірність.

Ось і тут течуть Луква, Луквиця, Лімниця...

Та кожна річка від джерела. Але все наше село на джерелах. Їх тут десятки! Кожен потік має по кілька криничок! І, певне, кожен рід мав десь своє джерело. Звідкись він пішов, десь колись народився він, як і все село наше якось народжувалося. Тепер село — вулиця. А в ньому — до тисячі дворів. Віками село розбите було на ділянки. Був Горішній кінець, Долішній і Середина. А ще Горішній кінець ділився на Бережанку, Ватравілку, Деспітку, на кутки, що названі іменами родів. Деякі прізвища вже зникли в селі, а деякі стали прізвиськами.

Колись мені стрілило в голову засісти в архіві за старі метрикальні книги, в яких священники занотовували дати народжень, шлюбів та смертей. Книги горіли, пропадали, губилися. З дев'ятнадцятого століття є тільки одна-єдина церковна книга, в якій двадцять п'ять років велися буденні записи. Тоді ще слова «прізвище» не було. Воно прийшло до села десь перед полуднем двадцятого століття; раніше писали просто — «порекло». За чверть століття зникли такі «порекла», як: Стойки, Зализюки, Духовичі, Петріві, Медведюхи, Маціборчині, Заремб'юки, Німаки, Вельбани, Пахольчуки, Дорошенки, Климочки, Сачави, Калапішки, Маривяки, Стрільціви, Семчуки, Козарі, Кисіви, Кілійони, Павлиші,

Киселиці, Вихованці, Капішки, Малярі, Сенюки, Пителі, Залижани, Гуменюки, Палятецькі, Деспітські... Де вони поділися? Та в одного синів не було, а в другого сини з війни не вернулися, а в третього сини поженилися на багатших чи бідніших селах; а ще виїжджали до тих Америк, про які й нині співанки ходять по селі. А щось перекрутили писарі, як ось колишні Залиги стали нині Салигами. В церковній книзі запис є, що 1863 року при двох церквах два дяки навчали дітей читати й писати. До одної школи двадцяттеро дітей бігало, а до другої — десятеро.

Та нема ні слова про те, як чума й холера людей косила, хоч донині знають у селі, де був чумний, а де був холерний цвинтарі. Приповідають старі діди, як то просмолювали себе смолою грабарі, аби мор до них не чіплявся, як часник їли і горілку пили. Моровиця панею попід вікна ходила, сміялася, вила собакою в полі, а в Лазах гриби сіяла. Люди міхами гриби носили з лісу, та хто наїється тих грибів, то вже його нема. Йдуть просмолені грабарі, гаками з хат трупи витягають, везуть на цвинтар страшний, прикопують мертвих і вапном присипають, а тоді сідають пити горілку, їдять часник, а чума далі воює.

Та й не знали, як позбутися моровиці. Аж гірський дід порадив переодягатися за царів, пастухів, з вертепом ходити серед літа, а газдиням одягати кожухи, та й колядувати попід вікна. Вчула чума голос коляди, та й подумала, що то вже зима прийшла: забралася за високі гори, за моря глибокі.

А ген-ген, над третім селом Мединею, думна гора стоїть. А попід ту гору крута дорога стелиться. То Чумал-гора. Кажуть, що до тої гори чума в панській кареті доїхала, а там уже заорали їй шлях мудрі люди. А насправді, то чумний цвинтар заораний-переораний-забутий.

Ой не раз ходили пошесті селом. З гострою косою костомаха ходила, та ніколи не могла витягти всіх до ноги. Вже було так, що після ординського нападу залишилося тут шестеро, та знову прийшли люди. Одні прийшли, а другі народилися. Якусь Василиху забрали яничари, а чоловік її тоді в лісі був. Повернувся додому, та в хаті нікого й нічого не застав. У коморі все виметено, зі стайні все забрано. Виліз із потока сусід і сказав: «Татари були!». Заплавав-затужив чоловік. Пішов до Вістови, привіз собі дівчину та й жив з нею. А через багато років прийшла вночі незнайома жінка та й попросилася на ніч. Постелили їй на печі. Ночувала, та вранці не хотіла злазити з печі. Газдиня молода натякнула, що треба би й честь знати. А подорожня відповіла: «На своїй печі лежу». Розказала, що з Татарщини втекла, що то її

хата і піч. Пішли до попа правди шукати, бо газда з вістовською вінчався в церкві. Сказав священник: «Раз ви не маєте дітей, то має більше право перша жінка». А друга сказала: «Раз так, то забираю все з хати, і всю худобу забираю, бо тут нічого не було, коли я прийшла». Забрала вістовська віно своє. Газда тяжко зажурився. А його перша жінка сказала: «Не журися, чоловіче, а краще візьми мою сорочку та й подивися на неї звідвороту». А сорочка така, що гидко її в руки взяти. Та глянув чоловік, а там і вошей і грошей повно. «Іди,— сказала,— на гостинець! Будуть волохи худобу гонити. Купи пару воликів і корову». І розгазувалися знов чоловік з жінкою... І вістовська собі газду знайшла і розказувала внукам, що колись у її селі на горі віха-чуга стояла, а коли йшли вороги, то палили віху — людям вість давали, щоб ховалися. Ось і Вістова тому.

З нашого села теж женилися у Вістові. А із Вістови інші приставали до нас, дівчат брали. Та хіба ти годен знати про всіх, хто тут жив за довгі літа?! Життєва ріка то приносить когось, то відносить у світ широкий. І хоч нині набагато більші будинки будують у селі, та людей менше, і дітей у школах менше, хоч уже школа нова побудована. Міста ростуть, квартали у містах замало, а села маліють, і рук не вистачає в селах — час такий. Та кожне покинуте подвір'я дихає пусткою і болем невиліковним.

Та я вже доходжу до білої хати з високим дахом-стріхою, що стоїть на високому щовбі. З одного боку річка подвір'я кроїла, тому її бульдозером навернули через луг текти, а з двох боків глибочезний потік відгородив подвір'я від світу. Здається, що той потік багато тисячоліть тільки те й робив, що брав розгін на горі під лісом, мив корито, вигрібав з дна яру каміння, ніби добирався до водоносної жили, горнув його до річки й гатив кам'яною грядою воду. Та гать творила широке й довге плесо, де ми купалися, рибу ловили й у коритах та на вербовій чайці-довбанці плавали по широкому зеленому плесу.

Стоїть хата. Вона хоче діждатися нової, аби спокійно вмерти. Та поки що ти входиш у широкі білі стіни, бачиш укриті шкрумом бантини, бачиш на балці старі серпи, знаєш, що зліва, за стіною, комора, а справа — двері до хати. Гтворяєш їх, переступаєш хатній поріг, і ти вже в рідному гнізді. Тут була підвішена колиска, в якій вигоюдався ти, сестри, брат, що роз'їхалися по світах. Уже нема того гака, на якому колисалася люлька, нема й коліски, та є велика піч з двома коминами, і коли мати вилазила гріти простуджений поперек у просі, то казала, що лізе на Говерлу. Сільська піч

багато віків була і лікарнею для старого, і дитячими яслами для малого. Вже прогнувся широкий сволок, з вирізьбленим на ньому хрестом, а стіна ніби нахилилася до середини, ніби не годна втримати тих усіх образів та портретів, які мати все вивішує і вивішує, бо думає, що буде щасливішою (і вона, і її діти, і хата) від того, коли більше ікон висітимо в хаті на стінах. Що ще було тут колись? Дерев'яна постіль, вапчонок, де спав з братом (і дошка не гризла в боки), широка лавця, стіл і одне-єдине вікно. А над ложником — тарелі з козаками. З тарілок тих уже череп'я в сутичі під бузиною, де колись дідько сидів. Він ховався в бузинському корчі, та ніхто його не бачив. А з бузини робилися сопілки, пукавки й сикавки, а чорні бузинові ягоди йшли на чорнило й на фарбу: з цвіту робили «джусівку», з ягід — вино, варення, а з м'якуша бузинового — Іванців-вставанців таких, як оце ми.

Та чомусь усякий непотріб викидали в сутич під бузину.

А онуч, костей, металевих речей не викидав господар. Це трималося для міняйла. Не знаю, хто винен, що назавжди розпався цех онучарів-міняйлів, які однокінками їздили по селах з вапном, сплькою, когутиками, свистульками-зозульками, макітрами, горшками, збанками, тарілками й викрикували-вспівували речитативом:

Міняй! Міняй!
Онучі давай!
Давай внучі з кур'ячками —
Буде таріль з косичками!
Давай! Давай!

І цим сільським санітарам неслося все, що не потрібне на господарстві, що нині вивозиться високоосвіченими і культурними господарями на дороги, зсипається й скидається в потоки та річки, у ставки й озерця. Нема нині великих санітарів наших сіл — міняйлів, а до міста із села не повезеш онучі та кості навіть за японський магнітофон.

А ще на поді чи в комірчині можна знайти пляшки з-під дьогтю, що довго служили галицьким селянам і городянам. Дьогтем мазали чоботи й колісниці; дьогтем лікували різні хвороби; дьоготь гуцулів і бойків рятував від голодної смерті. Тебе розбуджував крик дьогтяря, що прийшов чи приїхав з гір до галицького села:

Деготь! Деготь! З березини,
З самої середини!
Прийшла Явдоха,
Взела дегтю троха!
Прийшла Павліна,

Помастила коліна!
Прийшов Лесь,
Забрав деготь увесь!
Деготь! Деготь!

Не чути цих вигуків у селі. А в горах зелених остання береза пішла вже на сувеніри та на віники. А коли настане Новий рік, то тисячі тисяч ялинок упадуть від сокир, аби зробити коротку радість для сімей. А ще тисячі ялинок зрубують на весільні деревця. Ялинка вмире, символізуючи дерево життя, яке вважається немирущим. А ще недавно вівсяний сніп-Дідух успішно заступав ялинку. А на сволку висів зроблений із житньої соломи «павук». То був ромб із ромбнятками на кутах. Солому насилювали на нитку або й на кінську волосінь; золотисті стебла прикрашали кольоровою фольгою — золотили «павука». На кінській волосіні підвішували цей дивний виріб на сволок, і коли відчинялися чи зачинялися двері, то «павук» починав крутитися на волосіні й вигравав золотисто, як живий; він мінився кольорами, немаче радів приходові гостя. А особливо тішив «павук» дітвору! Не треба було ялинку рубати — «павук» не гірший за ялинку, а дерево нехай росте собі в лісі темному, де ходить хитрий лис, зачіпаючи пухнастим хвостом ялівцеві кущі. А колись і ягоди ялівцю носили гуцули по галицьких селах, і віск-озокерит, і твори богомазів...

То не узори були накатані по стінах, а косиці та витиванки з паперу прикрашали хату, в якій тьмяно світила лампа на кружку чи під сволком. Коли ж ти сідав уроки робити, то дозволялося зняти лампу й поставити її на стіл, щоб тільки не розбити скло. Водюю виганяли із хати нечисту силу Щедрого вечора. Із подвір'я виганяли. Батько кропив, а я попереду хліб носив. По деяких селах того «щедрівника» треба кусати, але в нас не було такого закону. Лишень Василем-Колядником-Дідухом перев'язували щепи в саду, аби родили добре.

Навесні сипали багато сивьки до вапна, аби хата наша була такою, як небо над дахом, бо навколо білим і рожевим зацвітав сад, а трава в саду була зелена. Цвіла навіть та яблуня, що ніколи не цвіла, і батько хотів її зрубати, та я її випросив у батька святого вечора, коли сонце повертало на літо, а зима на морози. І дерева підбілювали від землі, щоб сад наш світився вечорами і вночі.

Коли цвів сад, кипіло все навколо пташиними співами. І коли осипалися пелюстки, кипіло все щебетом. А он і перша ягода з'явилася, і перший гриб. Підходила зелена субота. На Зелені свята кожен господар їхав чи йшов до лісу липи

на май урубати, подвір'я замаїти, бо ж липа бере на себе всі ті прокльони, які розлючена жінка посилав в печінки своєму чоловікові. А з того маю батько надере лика і намочить у ріці, щоб шнурки плести. Можна й козубець сплести з липового лика, а можна й личаки. Жартують: виліз на липу бо-сний, а зліз узутий. А коли Івана Купала буде, то липа зацвіте золотом, і дасть свої гілки обламувати, цвіт обривати на ліки.

Липа, дуб, черемха, дикі черешні, ясени загородили подвір'я від холодних вітрів.

Коли глянути на нашу хату з-за ріки або з гори, то її ледь-ледь видно: сад її обступив — сховав стареньку. Вона вже стояла тоді, коли батько женився. Він пристав до чужих людей, але жона йому вмерла, і він привів молоду дівчину — мою матір. Виходить — чужі люди живуть у цій хатині, чужі розвалять, а стоятиме нова — мурована, з широкими вікнами, з підлогою смерековою, з кахельними печами та міськими меблями. Мати внесе свою старість до нової хати.

А на новосіллі згадаються всі, хто тут жив. А першим поселився старий Гармаш. Обклався був дітьми, як торбенятами, та й підмовляв молодого Івана Молодюка:

— Мій син візьме твою сестру, а ти бери моєї жінки сестри доньку та й клади на цім боці хату. Подивися, яке місце фayne! Як тут сухо! Як тут світло! Як тут пташки щебечуть!

— Та заїзду доброго нема,— говорив Іван Молодюк.

— Будеш через мого подвір'я їздити.

Тоді нове століття починалося. Тоді батько мій, Іван Чорнобривий, народився, коли на осідку майстри дерево тесали на хату. Хтось, ще мені невідомий, народжується тепер, і хто зна, чи і його крона та корінь не сягне цього подвір'я. Та я хотів би зберегти нашу стару хату, де народився, де жив мій батько. Я хотів би знати своїх предків до сотого коліна.

Це через професора перебираю кісточки своїх прадідів. Одного разу Сергій Дмитрович Верховинець захворів. Якийсь там сідальний перв так запалився, що він не міг ні ходити, ні лежати, ні сидіти, обома руками опирався на топірчик, аби звестися на ноги, й ледве дивав по кімнаті. Він потелефонував, аби я забіг до нього, й дуже вибачався, що завдає мені клопоту. Просив відіслати рекомендованим листом верстку його наукової праці й листи. Він понаписував кипу листів — і в труні писатиме,— й постогнуючи, випитував, що робиться в інституті. Я розказав, що один з викладачів дійшов до того, що взяв хабар від заочника й виставив йому залік, і що це виявили, і що весь інститут шумить. Професор позеленів,

і з його уст зірвалося нецензурне слово. Він вибачився, а я мало не розреготався, бо мені здавалося, що професор не знає такого слова. Я відвернув голову вбік, і вдавав, що роззираю його картини та книги, але очі мої дивилися на білого голуба, що сидів на підвіконні й тримав у дзьобі якийсь дарунок. Я запитав: «Що це таке, Сергію Дмитровичу?» — «Наш родинний герб», — відповів Верховинець. Він говорив, що коріння його родоводу простежується до шістнадцятого століття. Я слухав та й іронічно посміхався. Сміявся не з нього, а з себе. Бо яким міг би бути мій родинний герб? Коса, граблі, плуг, серп, батіг... Подібний герб ти вже бачив на старій печатці гірського села. Навіть у «Історії міст і сіл» відтворили цю печатку, на якій наохрест складені коса, серп, граблі. Але постривайте! Щось подібне я вже бачив у нашому селі! Але що? Ага, після війни пожежники на кожній хаті прибивали бляшану табличку, де були намальовані або відро, або драбина, або сокира, або вила... Це означало, що на випадок пожежі ти мав би хапати те, що в тебе намальоване на табличці й бігти рятувати будинок і майно погорільця. Хоч, правда, ніхто не дотримувався цього припису.

Хати горіли. Пам'ятаю, як погорів перший голова колгоспу Дмитро Васильович Бандура. Говорили, що від грому зайнялася його хата. А в мого сусіда, колишнього заступника війта, Василя Крисяка, точно від блискавки кульової спалахнула. Люди збігалися на порятунок, та не з тим бігли, що на табличці намальоване, а хапали все, що під руки попадалося. А були ж відра під руками. Чоловіки до вогню лізли, а жінки двома шнурами ставали від вогню до криниці й від криниці до вогню — з рук у руки йшли відра, лилася вода у вогонь. Примчала й пожежна машина з району, та не могла через річку переїхати, бо після зливи дуже розгулялася. Вода все прибувала й прибувала, а вогонь худнув і худнув, поки не вбила його вода, поки не злизав прозорий язик червоного півня; а дим розтікся по селі, по садах, по городах, по полях, перемішавшись з темрявою — вечір наставав.

А потім ішла збірка від хати до хати. Збирали гроші на погорільців. Давали, хто скільки хотів і скільки міг дати, аби потерпілі знову стали на ноги, знову вбиралися в пір'я, знову газдували. Збирали інколи й на втрачену корову. В селі були неписані закони: з кожного по нитці — бідному сорочка; громада — великий чоловік: усі плюнуть — утоплять, а всі подують — висушать. А хтось виховував ту громаду. Мусили бути проводирі в неї.

Село наше горіло не раз, але піколи не могло згоріти вщент, бо хати тут порозкидувані по горбах і долинах, бо подвір'я широкі, бо води багато, і в селі майже не чути сварок через те, що чиясь курка залізла в чийсь город, або хтось чийогось подвір'я пригородив до свого.

Садове село, велике село, підгірське село, а в ньому батьківська хата. Тут рід мій.

Ой, роде мій, каже, роде,— ти великий сходе.
З тобов, роде, як зійдуся — радості нап'юся.

Від баби дізнався я, що в дев'ятому коліні був у мене прапрапра- (скільки тих пра-) дід-опришок. Мав він п'ять братів Бігунців і разом з ними ходив панів «стригати». Наприкінці сімнадцятого століття ту ватагу добре знали в горах і на Підгір'ї. Навколо них до п'ятдесяти хлопців-молодців групувалося. Ще Довбуша на світі не було, як ці опришки діяли під Калушем і під Коломиєю.

Ніхто мені не скаже, чи четвертували їх, чи вішали, чи на палі насаджували, чи розбіглися по Волощинах та Угорщинах, але один з них прибився до нашого села, прикинувся сиротою, та й у бездітного газди наймитом став. А газда йому наймичку висватав. Так народилася нова сім'я. А що той опришок був сильний, а що приніс гірського духу-волі, то почали народжуватися самі хлопці. До роботи — огонь і до танцю такі ж. Порекло їм було — Бігунці.

Кирило Бігунець — то мій дід по матері. Іван — брат його. 26 липня 1884 року народився мій дід Кирило, а брат його Іван — на вісім років пізніше. Кирило посватав Явдоху. Явдоха народила Гриця й Катерину, але діти помирали. Кирило пішов на першу світову війну, а поки вернувся, тиф скопив і жінку.

А недалекими сусідами були Чорнобриві й Волосани. В Чорнобривих було три хлопці й дві дівки, які вже повіддавалися. Кирило у Волосанів сватав двадцятирічну Анну, мою бабу. Дідові було тоді тридцять п'ять років. Першої шлюбної ночі Анна завагітніла, бо ж рівно через дев'ять місяців народилася донька Гафія — моя мати.

Коли народилася моя мати, то батько вперше женився. Баба Анна не могла на весілля піти. Мине двадцять три роки, й Гафія без весільних мувик, бо ще жалоб за дідом не мивув (дід Кирило вмер голодного 1942-го року), піде жити з Іваном Чорнобривим, у якого вже тоді був син і дочка від першої жінки.

Коли мій батько, Іван Чорнобривий, лежав поранений у Альпах, у його селі російські солдати зганяли до панського

двору молодих дівчат і хлопців овес молотити. Молотили овес, молотили жито, молотили пшеницю, а за день молотуби селянам платили по п'ять кілограмів зерна. А тоді прийшов наказ: виділити підводи й везти зерно до міста. У війну не було: «Не поїду, не можу, не хочу». Вже австріяки обстрілювали з гармат панський двір, коли сільський війт говорив: «Дає одного коня Гармаш, а другого — Молодюк. А хто поїде, то радьтеся самі». На цьому розмова закінчилася, та не закінчилася вона на високому щовбі за потоком, де жили Гармаші й Молодюки.

— Я даю свого огера й фіру, а ти послай хлопця зі своїм конем, — сказав Гармаш.

Федькові Молодюкові йшов тоді сімнадцятий рік. Він любив свого білогривого коня пасти в Калиновому лузі, де черемхи й вільхи високі росли та й шуміли йому про щось рідне й таємниче на межиріччі, а головаті верби в дуплах одудів викохували, та дятлів, та шершнів, виколисували на прутах своїх сорок, синичок, горобців...

Федь радо їхав на форшпан, як говорили тоді. Тільки мати його не хотіла, аби син їхав. Передчувала щось недобре. В панському дворі вантажили мішки з вівсом, і котилися вози битим гостинцем. А тоді з-за гори високої, з-за лісу темного вдарили гармати, й спудилися інтенданти та їздові, схарапудилися коні. Розірвалася куля над дорогою, й шрапнеллю віз засипало, на якому їхав юний Молодюк. У коней жодна шрапнель не потрапила, а все олово в молоде тіло Федькове забилося та в мішки з вівсом. А з кіньми щось сталося, й вони звернули зі шляху вправо та й побігли Верховим гостинцем, яким колись князі їздили, та понід панський ліс-гущу; добігли аж додому й привезли Гармашам багато вівса на возі, й ще тепле синове тіло. На юному тілі нарахували вісім ран.

А за сином на той світ пішов і батько з туги великої. А мати ходила-ходила, поки за Чорнобривого доньку не віддала, а тоді як злягла, то лежала на печі до другої війни, та й умерла вслід за дочкою, яку сухоти висушили, а голодний рік доконав. Першу жінку батькову, певне, спогади догризали, коли нова війна накопилася, бо не могла Молодочка не пам'ятати, як її брата мертвого коні з гори привезли на саме подвір'я. Друга війна світова забрала багатьох молодих хлопців із села, а старших газдів пощадила, бо не встигли їх мобілізувати: гітлерівці й хортисти наступали на цьому напрямку дуже скоро. Та через три роки фронт сюди прикотився знову...

Мама на фермі. Я йду до Гармашів. Йду провідати матір свого друга, який мов наднова зірка засвітився в моєму житті й згас. Мати його давно вже не стає на ноги. Багато таких жінок у селі, яких на старість заболіли суглоби. Вони кажуть, що це колгоспні коноплі так їм догодили, ще в ті перші роки, коли доводилося мочити соломку до самих морозів у нашій річці. А я думав, що догодила їм і босонога молодість, яка припала на війну, коли не мали ноги в що взути, і гумові чоботи догодили, які не скидали навіть у морозі.

Марина Гармашка лежить на ліжку, а над її головою портрет мого друга, а її сина Богдана. Донька її Югіна привезла собі з сезону малу Любцю й тепер напасне дівчатко — найбільша розрада для старої: води подасть, куркам зерна насипле, хату замете, розсердить і втішить, як заспіває. Вона вже кожну співанку від початку до кінця виспіває — не так, як мама.

Частую ліками Марину. Вона дякує. А обличчя спалахує рум'янцем. Я хочу почути якусь легенду, а стара починає про те, що жінки хворіють, а чоловіки стоячки мруть. Ми обоє починаємо рахувати скільки то на нашій середині — перії одиноких чоловіків, а скільки одиноких жінок. Нараховуємо сорок п'ять дворів. Багато це чи мало. В Новгородській області, куди я їздив, як співак-соліст (ми ж змагаємось з Новгородом), такими, як наша дільниця, бувають села. Є і в нас невеликі сільця, але українське село, як правило, велике. Починаємо лічити, хто ж проживає на нашій Середині, й виходить, що вісімнадцять подружжів, двадцять сім удовиць, старих дів, покриток, і один-єдиний удовець Максим Волосан. А війна закінчилася не вчора...

Марина — рідна сестра Сівчука-пасічника. Вона за Гармаша пішла молодесенькою — ще вісімнадцяте літо зозуля не кувала.

Гармаші знають, що вони панського роду. Дід чи прадід у задністрянських Свистільниках фільварок мав.

Дід чи прадід у карти добре грав.

А то була вже не гра, а страшна хвороба, від якої ніхто не міг урятувати старого Гармаша, хіба тяжка біда-лихо. І біда підстерегла картограя. Цілу ніч різалися в карти Володимир Гармаш і Володислав П'єтровський. Їх були би кіньми не розтягнули — такий азарт охопив обох.

Ну й грали!

Спочатку на гроні. Добра карта йшла П'єтровському — випорожнив кишені Гармашеві. Тоді земля банкувала — виграв Володислав землю. Програв Гармаш коні, програв коро-
ву; навіть стайні й будинок попливли, як піна за водою. За одну ніч розв'язав пан пана з господаркою — п'яна голова до того довела.

— Ще граєш? — сміявся Гармашеві у вічі П'єтровський.

Гармаш уже не мав нічого за душею, та ще мав панський гонор у п'яному серці.

— Я ще граю.

— А на що ти граєш?

— Я ще граю на жінку. Я граю на жінку, і ти граєш на жінку.

— Я маю свою.

— Ти виграєш — будеш мати дві жінки, а я виграю — буду мати дві жінки.

І два пани грали на рідних жінок. І Гармашеві випав виграти. У «очко» виграв паню П'єтровську. І тоді П'єтровський, щоб не ганьбитися, так говорив Гармашеві:

— Тобі двох жінок забагато. Ти одну не маєш чим годувати. Даю тобі за свою жінку віз з кінями, три морги землі, хату і більше грати не хочу.

— Як так?

— А так, як чуєш...

І П'єтровський поїхав додому. Більше ніколи-ніколи не грав у карти Гармаш. Продав землю, продав хату, посадив жінку з сином на віз і поїхав геть зі Свистільників. Думав-гадав заїхати в гори високі, купити ґрунт на горі-кичері та й там жити. Але як тільки переїхав Дністер, його охопив страх, що в горах опришки, що в горах він ніколи не жив і не знає, як там жити. І він прочув, що в селі один господар продає ґрунт, бо хоче сина вивчити на пана, та й переїхав Перевізний брід на маленькій річці й зупинився тут назавжди. Гармаш купив кілька моргів бідненького поля-понелиці на високій горі над глибоким потоком, і згодом докупив кавалок лісу й дебру з крутим берегом. Тут ніхто ніколи не селився, хіба що над потоком стара могила була з незапам'ятних часів, а він коло тої могили поклав невеличку хатчину.

Старий Гармаш зазнав панських гараздів, а син його Андрій посватав бідну дівчину, та й темно-чорно гарував на цій горі за річкою над потоком. Єдиною втіхою для нього були два загони царини, які дістала у віно його жінка Катерина. На ту землю вона народила чотирьох синів і п'яту дочку Олесю, яку віддав Гармаш за коваля-поляка Влодка Сірковича.

А що перший син — Михайло Гармаш оженився на друге село. Дітей він не мав, то взяла жінка приймачку за свою, а Михайлові дітей малих бджоли заступили.

А що другий син Микола закохався в чорняву, як циганка, Софію. Та не посватав її, а взяв іншу дівку з багатством і з одним оком, та й хворобливу до всього ж. Чи він гадав, що одноока вмре? Чи що він собі думав? А у війну, щоб на фронт не йти, то переховувався в Софії-сироти. І скоро ні від кого не могла приховати Софія, що носить від Миколи дитину. Микола втік від Софії, та й разом з братами Іваном і Йосипом викопав криївку в потоці. Ховалися. А на самий Новий рік солдат-чекіст побачив, що черешня інешм обросла, а з-під неї димок куриться. То Іван відхилив ухідний лаз та й курив. Солдат гранату затулив у руці й закричав: «Здавайтесь, бандити!». Він гадав, що то бандерівці там ховаються, а то цивільні три брати там сиділи. Він їх, позв'язуваних до купи, привів до школи, де гарнізон стояв. А далі так було: старого Івана відпустили, а Миколу з Йосипом повезли до району, а звідти пішли вони солдатами до Польщі, а з Польщі до Берліна, але вже в шинелях ішли. Та й по медальці привесли з війни. «За перемогу над Німеччиною» — дали їм медалі.

Микола хаці вирубав у тому потоці, де він з братами від війни ховався, та й викохав у дебрі сад широкий та великий. Він і колгоспний сад садив там, де панський двір був. А в одноокої жони теж донька росла. Пережила хвороблива одноока і чоловіка, і його коханку Софію, і всіх, мабуть, переживе, та не годна пережити тих садів, що ростуть і цвітуть щовесня. А мені здається, що то зацвітає пам'ятник нещасливому коханню, яке інакше не могло проявитися, як Миколиною покутою. Законну дочку він віддав за фельдшера, що звідкись приїхав до нашого села, а незаконна донька Ганна, з якою я ходив до одного класу й смикав її за довгі коси, поїхала на жнива в таврійські степи та й зосталася там, над Чорним морем, дружиною молодого механізатора.

Чи здогадується Ганна, що в Чорному морі, де купається нині зі своїми смаглявими дітьми, є вода з тієї криниці-джерела, з якого пили закохані її батько й мати? Чи не здогадується? Чи не схоче згадати, бо вона незаконна дочка, а незаконні діти не приходять на могили незаконних батьків. Вона тільки тоді з'явилася в селі, коли померла її мати, щоб поховати стару і продати материну хату.

Іван Гармаш у колгоспній кухні їсти свиням варив. Він другу жінку привів, що перша вмрла. Та й має четверо

дітей від молодої дружини. Мав він ще й сестру Олесю — Сіркович по чоловікові. З нею він пережив усіх братів.

Є ще один Гармаш — Ілько, який від 1928 року працював на м'ясокомбінаті в Торонто, а останні роки був уже на пенсії. Мав астму. Та й так кашляв у Канаді, що почувли його кашель на Прикарпатті. А оце недавно їздила до нього сестра Олеся.

Олеся з Йосипом жили в старій батьківській хаті. То була хата на дві половини: в лівій кімнаті газдували вона з чоловіком Влодком Сірковичем, дітьми, старою мамою, а справа, через сіни, — брат з жінкою та дітьми. Комина в хаті не було, й з обох каглів на сіни бухкав клубами синій дим та й розтікався попід високий солом'яний дах, а посеред сіней була викопана пивниця, в яку час від часу хтось з хатніх падав, якщо забували опустити віко. Там зберігалася картопля та різні наливки, починаючи від вишняків, сливовиць, афіняків і закінчуючи самогонкою власного виробництва. Йосип Гармаш був неперевершеним майстром самогонних апаратів.

Вуйна Марина лежить на ліжку й згадує:

— Чоловіка на війну забрали; трое дітей малих, а четверте за поясом. Прийшли військові та й питали мене, чи не в банді чоловік, а я мучилася — сходилася четверте родити, говорити з ним не могла. Пішли. А як стемніло, прийшли оті, з ліса. Я мучуся, кричу, а вони поставали під вікном та й сміються з мене. Пішли теж. Поїхав твій тато по стару повитуху Ткачиху, привіз. Вона вже ходити не могла. Великий Олекса родився, народитися не міг. Баба Ткачиха взяла півлітру горілки та й мені в горло влила, аби випхало з мене дитину. І народився. І охрестили. Тепер таких великих дітей через живіт виймають... Та баба, коли ти народився, у вас гроші була вкрала. Дитиняча була баба, але акушерську справу знала добре, як лікарка.

Я вже запам'ятав того Лесика-хлопчика. Мало прожив на світі, десь зо два роки. Він лежав мертвий, але синіми очима на мене дивився. А я не вірив, що хлопчик уже не встане. Священик у хаті правив, кадилом махав, а паламар Шойла Гнатко дзвонив, і свічки палахкотіли. Хлопчика понесли на двинтар, але мене туди не брали, бо холодно було. І все той хлопчик дивиться на мене синіми очима. Перший похорон, що запам'ятався. То був наймолодший Гармашів син.

А найпершою народилася Наталка, за нею з'явилася Югіна і на кінець Богдан, що мав у серці ключі до великих комор зі скарбами. До нього краса дихала, й він дихав кра-

сою до мене. Він — моє свято радісне, яке завжди і скрізь зі мною! Велике зерно ярої пшениці! Ми з ним, як два горішки ліскові в одному кошичку були! Він — великий горіх, я — менший. Ми з ним пастушили. Він парубкувати починав з моїм наймолодшим вуйком Славком. Вони обидва їздили на Донеччину до фабрично-заводського училища вступати. Вуйко лишився, Богдан — вернувся, бо захворів. Вуйка прикликали служити до армії, а Богдана затримали, і він влаштувався на будівництво Ямницького цементного заводу, який пізніше став цементно-шиферним комбінатом. Не знаю, який діяч саме тут закомандував завод будувати, коли гора, з якої лупають камінь, аж за Дністром, у Дубівцях. Та дурних ідей вистачало завжди! І на самому заводі теж. Бо ж у прекрасному селі Ямниці ніколи й клубу доброго не існувало, а на заводі, за огорожею, палац вибудували. Чому б його між селом і заводом не збудувати? Чи то городжений кордон стоїть між Ямницею і заводом? Чи то держава інша — село?

А на будівництві заводу працював Богдан Гармаш, який хотів грошей заробити на пальто й на костюм, бо знайшов собі дівчину вродливу, покохав її. Мурували тоді стіни адміністративного корпусу, а він штукатуривав. А після холодного осіннього дощу слизько зробилося. Він ніс розчи, спіткнувся, дошка переламалася надвоє, і мій дорогий друг упав з другого поверху на землю...

Він ще жив кілька місяців, бо двадцятирічний організм прагнув жити.

Востаннє ми зустрілися з ним на млаках, коли перший сніг злавив, і показувалася там зелена трава та білі квіточки — маргаритки. Він повертався додому із лікарні в новому синьому пальті, яке йому дуже й дуже пасувало. Не пам'ятаю, про що ми говорили того похмурого грудневого дня. Я поспішав на автобус, а він поспішав додому. Я не знав, що вже більше ніколи не побачу свого друга, який пошкодив собі нирки, коли падав з другого поверху на Ямницькому цементному заводі.

І ось він стоїть передо мною.

І не в матір, і не в батька вдався був Богдан. Він мав таке рум'яне обличчя, як дівчина. Він народився піжний, як першоцвіт. А батько суворий був. Здавалося, що батько його хоче всі роботи переробити, які лише є на світі; горби розкопував, сади садив. На плечах наносив дерева на нову хату. Пробував берег розкопувати, цеглу на хату робити, але дощ пішов — із сирої цегли поробилися плячки. Тоді він пішов робітником до колгоспної цегельні, та й там з братами й су-

сідами цеглу робив, сушив, випалював — ночував коло печі. А коли два колгоспи об'єднали, і цю цегельню закрили, то він коні взяв і фірманив.

Він умів гриби збирати, рибу ловити, і бджіл любив.

Бувало, посходяться газди до нього стригтися та й гомонять про рибу, гриби, полювання.

Гармаш Микола розказує:

— А раз (о, то давно було!) я при місяці гриби збирав. Пробудився — гадав, що день. Сів на пеньок й курич — чекав, аби розвиднилося. На полі видко, а в лісі темно. Я викурич дзигар, вийшов на корчуванку, а там гриб-у-гриб. Я на корчуванці назбирав кошик грибів і пішов додому, що темно ще було.

Мій батько каже:

— А я їхав на фірі по дрова, то дорога була вкрита грибами. Я повну опалку грибів назбирав. Я набрав дров, а чотири гриби ще дивляться на мене. А що там червонюхів було! А козарів! А лисичок!

— То не гриби! — каже сусід Йосиф Шміль, бо в нас тільки білий гриб.

— А я в січні гриби збирав! — каже Гармаш. — Лишив сіно в лісі. Запали сніги, возом не поїдеш. Я почекав, аби савьми. Приїжджаю, підвертаю копицю, а під нею — шість грибів один-в-один.

— А в горах є маслюки, — каже мій батько. — Коли брали нас по війні ліс вивозити, то лише підвернеш соснину, а там — маслюки. То смачний гриб.

— А в Гуті, кажуть, сильні малини, — вмішується Гармашка. — Підкладеш відро, потеліпаєш, і — літра малини. То так ніби рій бджіл утікає.

— А за калабанею, в Америці, — сміється Гармаш, — ще не так. Там ковбасами плоти городжені, а чиколядою дахи побивані, медові й молочні ріки течуть, лишень їсти не дають, бо то всьо для панів у широких капелюхах.

Гармаш підстригав сусідів ножицями. Від нього навчився стригти й Богдан. Гармаш над ним любив іронізувати. А інколи задумається тяжко, й пі до кого не говорить. До церкви не ходив, та любив, аби в нього збиралися гості за столом, згадували про минуле, співали, веселилися. Він любив життя здорове й працююче. Будень у нього — для праці, свято — для відпочинку. Гармашка по два дні не відходила від плити, все приварювала, присмажувала, коли гостей сподівалася, і рідко бавилася з ними. Чоловік гостився, а вона подавала, аби ні в чому не було нестатку, щоб не судили її поза очі. Співало-веселилося Гармашеве подвір'я. А коли

розкопав гору й нову хату на ній вибудував, то одразу відкрився йому широкий світ — півсела побачив, і річку, і колгоспне подвір'я, і царину-поле, і було видко звідси, як сонце за третім селом сідає, якраз там, де колись стелився Руський шлях на Угри. У новій хаті частіше родина та друзі збиралися, далі пісень було чути. Аж раптом під оком Гармашеві зробилася бородавка й переродилася в пухлину. Його забрали до обласного онкодиспансеру, опромінили, одне начебто вилікували, але замість цієї біди, почало щось шуміти у голові, втратив пам'ять, і ходив у свій і в наш сад сливки та вишні на дрова рубати. Та тоді й перестала родина й друзі до Гармашів приходити. Навіть на похорон прийшли не всі колишні гості...

Та це професора не зацікавить. Професор мій хоче легенд про давній Галич, а про колгоспних фірманів легенд не створив ще ніhto.

ХІІІ.

Гармашка розказує, як її братова, Олеся Влодзіха, до Канади літала, до свого брата Ілька. Сорок років не бачилися, аж тепер... Та я сам піду до Олесі Влодзіхи — крок землі до сусіди, щоб розповіла мені про Канаду. Її молодший син, Іван Сіркович, був другом дитинства, моїм однокласником, але поїхав на роботу в Запорізьку область, і там оженився, живе.

Я пам'ятаю, як Іванову й Богданову бабу ховали. Вона пішла на той світ малого Лесика бавити, аби там не плакав за татом і за мамою. Перед смертю баба довго лежала на печі, та й висохла стара на тріску, лишень два зуби стирчали їй з рота. Коли бабу Гармашку нарядили, то теж зуби з рота стирчали, вже в мертвої.

Тоді бузьки з теплих країв вернулися й принесли з-за Карпат по сорок кошиків студеного снігу, порозсипали його на Підгір'ю, та й самі замерзали, бо не мали що їсти. Мати внесла двох черногузів до хати, бульби їм давала й примовляла:

— То ви, бузьки, комусь дітей посите, а моїй сусіді смерть привнесли.

Бузьки боялися мене. Вони не хотіли їсти в хаті. Прийшов вуйко Гриць Бігунець і розказував, що перший лелека був чоловіком. Але бог хотів перевірити його на вірність. Він позбирав у шкіряний мішок усіх гадів, ящірок, жаб і сказав бузькові нести всю цю нечисть до безодні. Бог заборонив йому розв'язувати мішок, дивитися досереди-

ни. Але черногуз був дуже цікавий до всього. Коли він піс мішок, то все думав, що то може бути в мішку? Він відчував, що там є щось живе, і його їла совість, що повинен те кинути в безодню. «Що буде, те хай буде,— подумав собі.— Але я розв'язу мішок». Як тільки бузюк розв'язав мішок, то всі змії почали вилазити, ящірки розбігалися, а жаби розскакувалися. Він ловив, скидав нечисть до мішка, але нічого з того не вийшло. Все розповзлося, розбіглося, поховалося. Тоді бог перетворив бузюка в черно-білого птаха, й наказав збирати гадів, жаб, ящірок і всю печисть, поки світла та сонця. А коли бузюк збирає все, стає людиною.

І ось бузюк прилетів, приніс ключі від землі. Буде він землю відмикати, все із землі випускати. Повилазить із землі й нечисть усяка, і тоді почнеться в бузюків робота.

Мати журилася, що попереду рік недобрий, бо ж бузюка треба бачити, коли він летить, тоді й літо пролетить щасливо, а коли ходить чи сидить бузюк, то це недобре. І справдилося віщування, бо ж Гармашка померла, коли вернулися черногузи.

Вуйко Гриць Бігунець збирав чоло на очкур, як говорила моя бабуся, а його мати, й примовляв:

— Іване-бузюку, принеси Маруську!

— Ще мені Маруськи бракувало! — говорила моя мама.

Мені ця примова сподобалася, і я повторював її, поки мати не висварила нас обидвох.

— А він і мене приніс? — допитувався я у старших.

— І тебе,— сміявся вуйко сивими очима.— І підкинув мамі в капусту.

— У діжку?

— Чому в діжку? На городі лишив.

— Ая, тоді капусти на городі не було. Я взимі народився...

Бузюки тремтіли посеред хати, а я їх половити хотів та й узяти на піч.

— Не можна,— сварила мати.— Їм запарі зайшли — треба віднести до стайні.

— І мати понесла бузюків до стайні, а Іван біг до нас босий по снігу, з бережка з'їхав і на порозі радісно вигукнув:

— Мої баба вмерли!

— А в нас є бузюки!

— Покажи.

— В стайні. Ходім.

...Я взяв старі мешти і пішов з ним до стайні, але бузюків показав Іванові тільки з порога. Тоді ми побігли до Івана. Березневий сніг пах хлібом. То вуйна Марина Гармашка

пекла паляниці попові, дякові й на поминки, щоб людей погостити. Іван з Богданом їстимуть хліб, а в час ніхто не вмирає, і хліба нема. Мама будуть пекти паску аж на великодні свята, але ці свята ще далеко, бо тепер — великий піст. Я так люблю, коли розчиняють на хліб, коли місять тісто, коли мама кладуть на теплу піч, аби підійшов хліб, а на білих стінах танцюють червоні птахи, бо в печі палає вогонь, а в комині сохнуть дрова. Тоді можна на жару в печі цукровий буряк спекти — смачний такий, солодкий; він пахне медом. Ось дрова, які сохли, завіймилися в комині! Мати валить їх, з гуркотом падають на припічок, димлять... Та вже коцюбою вигрібають жар з печі, кладуть тісто на пательні, яйцем зверху змазують паляниці, баби чи колачі, і пхають на черінь. А влітку на капустяних листках, на дерев'яній лопаті лізуть у піч паляниці. Головне, щоб загнітився хліб, аби ніхто двері не відчиняв тепер. Святе дійство — хліб печеться. А коли спечеться житній хліб, то такий ціцькатиий! Такий великий і смачний хліб, та найсмачніший отой вишкребок-балабушок, що скраю пікся. Він трошки більший за оте тісто, що мати на квас залишила в кориті, щоб було чим знов на хліб розчинити, але їсти його гарячим не можна. Коли гарячий хліб виймуть з печі, його покроплять зимною водою.

Ми з Іваном Сірковичем постояли трохи в хаті. Поки він знайшов свої галоші, я подивився, як то з обох боків коло старої свічки горять, як вони плачуть білими сльозами перед хрестом. А люди теж плачуть. А я думав, що вже баба Гармашка не буде схоплюватися з печі, й не буде бігти за нами з різкою й криком:

— Ах ти гадюко печена!

А ми з Іваном, бувало, — у двері та й надвір! Ха-ха-ха! — під вікном. Ми старої Гармашки не боялися. А в кузні коваль клепле. Він — молдаванин. Басараб — так називають у селі коваля Василя. В Молдавії був страшний голод, і він прийшов до нас, знайшов Олесю з кузнею, кус коней, робить сапи, лемеші...

— Чекай-чекай, я тобі хвостика відріжу! — погрожує він мені, а я тікаю, а за мною біжить Гармашчин гусак і сичить, як гадюка.

Та коваль уже пішов кудись від Влодзихи, і баба Гармашка з цвинтаря не вернеться. Кузня замкнена. Скоро її заберуть до колгоспу, бо вже приходили і все переписували. Мені страшно дивитися на мертву бабу Гармашку. Здається, що вона ще рухається, і зараз зірветься зі стола і закричить:

— Ах ти, гадюко печена, знов прийшов мені гук-крик у хаті робити?!

Але в хаті так тихо, аж павук у куті заворушився. Приходять сусіди, вклякають до молитви, тоді встають з колін і вітаються з живими.

— Біда,— говорить стара Дмитриха.— Приходить час, як тій деревині, й опадає лист до землі, сохне дерево, паде...

Вуйна Гармашка додивилася, що Іван босий, дає йому Богданові постоли. Висуваємось обидва надвір. Виходимо на берег, переходимо у наш горішній сад. Білі яблуні, сливки, вишні. Гуляємо по березневому снігу. Новослідиця. Іванові насипається холоду в постоли. Коби Богдан прийшов зі школи, він нам санки витягне на береги, і ми там будемо з'їжджати з найбільшого горба.

— Твою бабу до раю не пустять,— кажу Іванові.

— Чому?

— Вона — грішниця. Вона казала «гадюка печена».

— Ціша! Твою пустять! — Глумиться Іван. Він оте «ціша» перейняв від другого коваля, який у них трохи мешкав. Десь із Вінничини був той коваль. Я теж би міг так сказати, але це слово якимсь смішне: «Ціша! Ціша! Ціша!»...

Сніг лише до мештів, а Іванові ноги робляться, як раки варені, бо він взув постоли-голубіски. Печені раки теж червоні. В нашій річці теж багато раків. Влітку вуйко Микола Гармаш візьме кишки з бичка, та й буде на кишки раків ловити. Цілу вереню натягає раків. Але літо буде ще не скоро. Тепер сніг кругом, холодно, сіро і раки сплять. Богдана нема ще зі школи. Коли прийде, то па снігу намалює солдатів, танки, гармати... А ще повиліплюємо снігове військо, та й буде воно стояти при самій стежці над потоком. А хтось йтиме вночі та й подумає, що то мертв'яків стара Гармашка привела з цвинтаря. Коли Іванову бабу поховать, сніг зійде. То добре, що її вже нема. Ми собі в глинниці підемо, глини накопаємо, та й будемо на лавці коників ліпити, на печі сушити, в печі випалювати.

Правда, стара Гармашка прийде й візьме з собою ще когось із села — молодого або старого (вже кого їй схочеться) візьме. Хай би старого Мочила брала, бо він уже довго лежить, та й теж любить кричати «гадюка печена». На цьому світі в усьому існує парність.

Так ми думали в той день, коли стара Гармашка вмерла.

...А нині нема вже старої Гармашевої хати, а на тому місці стоїть мурована, і мешкає в ній Влодзіха, яка оце педавно з Торонто приїхала. Ходить по кімнаті, в якій ще під-

логн нема, та й розкажує — не нарозказується, що в Москві сідала на літак і майже одинадцять годин провисіла над морями-океанами. Ще сміялася, що якісь дві жінки в болоньових куртках до Канади летіли. Були вони з-під Карпат. Влодзиха кепкувала з одної: «Йой, бабо-бабо, та чи тобі кудись летіти? Та тобі на печі сидіти! Та чи ти не могла краще одягнутися? Та чи ти така хитра? Хочеш перед братом показати, що тобі так зле живеться? Чи що?». А Володзиха в найкраще одяглася, бо до брата їхала. Везла йому сушені гриби, ліжники гуцульські й вишиту сорочку везла. А коли вийшла з літака, то ніхто її там не зустрічав, лишень чемодани танцювали на каруселі в аеропорту. Взяла чемодани, вийшла з приміщення й побачила чоловіка й жінку, що неспішно підходили до неї. «То не ви Олесья?» — «Та я...» — «Олесья!!!». І сльози нахли поцілунками, а поцілунки — сльозами. Везли її машиною додому, до дітей везли. І приїхав Гриць Галайчук, що сам-один там живе. Мав дружину, вона гуляла, та прогнав. Тепер інколи на обіді приїжджає, та й посидіти-погомоніти приїжджає в свята до земляка. А Гармаша там Германом зробили. Він мав магазин невеличкий, та знепритомнів на роботі й лежав, ж доки якийсь негр не відправив його до лікарні. Продав Гармаш магазин і взяв квартирантами двох французів. Син його став льотчиком і літає між Торонто й Гаваною. Розкажує, довго розкажує Влодзиха про далеку Канаду. За сорок п'ять днів надивилася різного та всякого, але рідне є рідним, і тому вернулася додому.

А тепер Влодзиха сама собі пані. Син їй хату вимурував, і вона брата запросить, аби з жінкою-слобожанкою приїхав, яка чомусь теж там опинилася, в Канаді. Але брат сестрі написав, що вже ледве дихає, і пора до Муравського збиратися: вже Муравський відрядив по його душу Смерть-Костомаху. І лишиться у Влодзихи тільки один-єдиний брат, що вже розміняв десятий десяток літ, а ще дрова рубає і ходить на гору конюшину косити. А сини Влодзишині по світах. Ігор директорує на базі, а Іван пише, що вернеться з далеких степів додому. Старший син Ігор, що нині в місті, в дитинстві впав з кладки у велику воду, та й несла його ріка, несла, аж мій батько зловив хлопця під бердою, витряс з нього смерть, вдихнув у легені повітря й висадив на піч, аби відходив після весняної купелі. Потім на свій кобилі перевіз хлопчика через велику воду, аби далі грівся па тій печі, де його баба вмирала, й більше не ліз у воду. А ще тоді багато гостей було. Приходили уповноважені з району записувати до колгоспу, а люди боялися йти в колгосп. Казали,

що писати не вміють. То вони вчили селян писати на за-
явах... Ой і вчили! Кого просьбою, а кого грозьбою!

Приходили зі світів прошені гості й непрошені. До нас
часто приїжджали гості з малого сільця Шевченкового, що
стоїть над Дністром і дивиться на задністрянські далі, і на
гори дивиться. Там найдавніша галицька церква св. Панте-
леймона, яку нібито збудовано при Мстиславі Удатному
1217-го чи й раніше — 1200-го року. Збудовану з каменю
церкву Пантелеймона не вдалося спалити й зруйнувати Ба-
тиєвим песиголовцям, не знищили її й турки, волохи, тата-
ри. Довго стояла стара церква пустою, аж францісканці
приїздили до Галича й здивилися, що тут можна утворити
костел святого Станіслава, і король дав їм українську церк-
ву. Наприкінці XVI століття вони, мов чорна галич, заснува-
ли своє гніздо «Святий Станіслав». Це звідси вилітали кру-
ки випивати ясні очі карпатським орлам-опришкам. Що са-
ме так було, підтверджує оцей документ:

«1734 р., травня 13 (24). Галич.— Рішення сеймику

Галицької землі про організацію походу для придушен-
ня заворушень селян та руху опришків.

Оскільки всюди, крім загальноіснуючої небезпеки для Ре-
чі Посполитої, серед підданих Галицької землі виникають
нові і непрacticковані заворушення, внаслідок яких власні
піддані вчиняють бунти і розбої, погрожують навіть своїм па-
нам і посесорам, ми, громадяни цієї ж Галицької землі, що
нижче підписалися, через відсутність ясновельможного його
милості галицького підкоморія (читай Миколи Курдваповсь-
кого) — проводиря нашої шляхти, скільки зможемо змушені
пильнувати безпеку самих себе і наших маєтків, щоб запобі-
гти виступам підданих та опришків. Але не маючи для цьо-
го такої можливості, щоб усім нам можна було повідомити
універсалами ясновельможного його милості пана підкомо-
рія, покликаючись на допомогу богів, ми, які зуміли зібрат-
ись, зобов'язуємося спільно з'їхатися пятого дня, місяця
червня, 1734 року у полі на місці під галицьким косяолом
святого Станіслава. З'їхавшись та листовно чи усно запро-
сивши інших їх милостей сусідів і наших братів, вирішили
сісти на коней та виступити проти свавільних підданих, а та-
кож опришків або відправити належну кількість людей гро-
мити свавільні ватаги, де б вони не з'явилися, без заподіяння
шкоди врсжаю та паші наших братів. Залишивши час для
продовження наших нарад у вищезгаданому місці, ми не
ущемляли гідності ясновельможного його милості пана підко-
морія і маршалка конфедерації нашої землі. Спільно заяв-
ляємо, що в цей час, згідно з вимогами справи і потреби,

складаємо окремий документ, а для ствердження цих наших намірів підписуємося власноручно:

Олександр Жураковський, галицький земський писар; Іван Новоселицький, житомирський підчаший; Павло Тужанський, жидачівський підчаший; Майхер Кораб'євський; Яків Забильський, В. Гаєцький; Андрій Бомбровський з Струм'ян; Станіслав Йосип Чолганський; Й. Глосковський; Франциско Дубровський; Станіслав Козебродський, галицький городський писар; К. Бидловський; А. Свежавський; Ц. К. Т. Пилявський; С. Тишковський; Франциско Закревський; М. Дроздович; Антін Гинес; М. Тлуховський; М. Слонецький; А. Зуревич; Рох Яблоновський, теребовельський підстолий, каптуровий суддя; Іван Студенецький; М. Мостовський; Валентин Вев'юрський; С. К. Шадурський.

Діялося у Галичі, 24 травня 1734 року».

Десь тоді починав свою опришківську діяльність Олекса Довбуш з братом Іваном.

А костел святого Станіслава благословляв шляхетських розбійників, чиї підписи значаться і не значаться під згаданим документом, грабувати гірські села, карати винних і невинних, убивати й вшпати. Зловлених приводили й привозили до Галича. Зберігся протокол допиту опришків Івана Варцаби й Степана Зеленчука, які в загоні Івана Бойчука вчинили напад на Болеків. Обидвох їх стратили в Галичі, у листопаді 1759 року.

А скільки невідомих загинуло від катівського меча, як ота гуцулка Ганька, що 1754 року пішла на Поділля панські двори палити. Вона могла бути і в Галичі. Її зловили там, де ріки розбігаються до Дністра, Прип'яті, Південного Бугу. Загинула в Ладичині від меча бучацького ката Крижановського. Довбушева сестра так же само називалася — Ганна.

Та малий хлопчина по війні не знав ще про це, а тішився тим, що з Шевченкового (перед самою війною так було перейменоване колишнє гніздо францісканців) приїжджали на черешні гості: вусатий Тома, куда й худа Томиха, веселі й вродливі Томишині діти: дочка Галя та її брат Василь. Приїжджали колгоспним возом на черешні, на вишні, на гриби; за яблуками й грушками приїжджали. Вони були перселенцями з-під Ярославля, та й саду не мали доброго, а мали багато качок.

Всі лізли на черешні, на вишні—тільки Томиха не лізла, бо їй світ крутився, ноги трусилися на дереві. Сиділа стара під черешнею, їла ягоди з решета, а батько мій, мати моя, Тома й Томишині діти, мов ті птахи, смушили черешні червоні, як грань у печі. Та Томиха захотіла чорних черешень,

і я поліз на самісінський чубок високої, старої, порохнявої шибениці, на якій уже гілля всихало. Один грубий конар, на якому було ще багато перестиглих ягід, сягав стріхи нашої хати, а над ним була ще одна рясна гілка. Я видерся на ту гілляку, рвав ягоди, бо Томиха бачила мою відвагу, захоплювалася:

— А той малий, як шпак, сидить на гілці. Коби лише не злетів.

І в погану хвилину сказала переселенка ці слова. Коли я хотів присягнути рясну гілку, підо мною тріснула гілляка суха, і я полетів до землі. Я, мабуть, летів так, як жаба, бо сів не на землю, а на той конар, що сягав нашої хати. Всі злякано ахнули, й усі полегли зитхнули. Розсміялися, коли побачили, що я спинився над землею на гіллі, та не міг устати, бо дуже боліло межі ногами.

— Як з літака! Мені тіло затерпло! Злазы! — говорила Томиха, і ще десять разів розказувала Томі, своїм дітям, моїй мамі, сусідам, як то я летів...

А я не покався, поліз ще раз на черешню, й співав, рвучи ягоди:

Ой під вишнею, під черешнею,
Стояв старий з молодю, як із ягідкою.
І просилася, і молилася:
Пусти мене, старий діду, на вулицю погулять.

І тоді до нас прийшла Олеся Сіркович, або Влодзиха, сіла коло Томихи на траву. Сиділи дві молодіці під черешнею, слово-по-слову зав'язалася між ними розмова, а я на черешні слухав, та й почув Томишині слова:

— Ми з-під Ярослав. Там наших дідів могили... Якби не ця війна, то ми би тихо-мирно жили донині там. А по війні, коли фронт покотився за Віслу, напали польські націоналісти з Армії Крайової на наше село та й учинили нічну різню, а хати наші запалили. Ми втікали до станції, бо там радянські солдати були, аби нас захистили. Пізніше прийшло розпорядження: «Вибратися з села за двадцять чотири години». Ми вибралися. А в моєї сестри нога наривала. Їхала з дітьми на возі, а чоловік кіньми поганяв. Везли ми до станції те, що могли везти. Вколисало сестру з дітьми на возі, здрімалася. Прокинулася — вона з дітьми на возі, а коней нема, чоловіка нема, й нічого вже па возі нема. Підійшла сестра трохи далі, а вона вже вдова: чоловік її у рові зарізаний лежить... А коли нас переселили сюди, то були ми такі бідні, що крізь нас світилося й воші з нас падали, як біб — відгодовані... А землю нашу віддали полякам.

А Влодзиха слухала, й очі її блиском паливалися. Поглянула на свою кузню в саду, та й почала:

— А мій чоловік був поляк. Ковалем був. Ота кузня — то його. Сорок четвертого року, коли ще фронт за Дністром стояв, добрі люди переказали йому: «Тікай, Влодзьо, бо тебе бандери хочуть убити. До міста втечи, поки той час переїде». Він хлібник зібрав, та й уже хотів іти, але я тоді з малим Іваном ходила; вже от-от мала розродитися, а мама захворіла. Тоді Влодзьо щось роздумав собі, кинув торбу, й сказав: «А чого я маю від своїх дітей утікати? Кому що я злого зробив?» А вночі прийшли з лісу, поковтали у вікно й сказали йому: «Збирайся!». Куди повели — я донині не знаю...

Олеся Сірковичка по потоках ходила-шукала, де її чоловік закопаний, та не знайшла. А кузня стояла. По тому з'явився той дивний коваль — молдаванин. А через два місяці прийшла до села гуцулка Пазюня. Вона вступила до нашої хати, попросилася ночувати, а при вечері почала வி-питувати:

— Газдине, а як ви з сусідами живете?

— Та добре живемо.

— А з тою, що кузню має?

— Та нічого так...

— Боюся, аби мене не вбила...

— Та за що? Її чоловіка вбили...

— Гай ба!.. Та хіба вам розкажу, чого я тут. Мій Елько, — вона чоловіка Ілька називала Ельком, — має таку манорію, що де жіночка одинока, там він лишається газдувати, поки я його не знайду й не приведу додому. Межи чужими він мене не б'є ніколи, а дома — дьорг! — та й — дьорг! А я звергну з себе кожух, сяду та й плачу, та й плачу — та й кажу: «Знаєш, Ельку, я тобі не жінка, а ти мені не чоловік!». А він мене по писку — фрас та фрас! Я зачервоніюся, як калина в лісі, від того, та й кажу: «Як ти підеш, Ельку, на війну, то помолюся, аби-с вернувся, бо хто буде коників кувати та хати людям класти»... Елько по селах клав церкви, хати, та й я з ним усюди була — боялася, аби собі не знайшов якусь на стороні. Бувало, він тяжко робить, і я йду до когось щось шпортати: по дві-по три ріпки (так вона картоплю називала) ховаю в стодолі, в сіно, та й сестриним дітям у гори несучи.

Так розказувала гуцулка у нашій хаті. А мати моя говорила:

— Він би тримався хати, якби діти були.

— Нема. Не дав бог.

— Вибачте, що я вас перебила,— стало незручно мамі, що таке сказала.— А як то далі ви жили?

— Пішла мобілізація. Іде мій Елько на війну, а я йду за ним до міста. Купив мені два кіла ковбаси та й повісив на шию. А я що за Ельком заплачу, то все кавалок ковбаси відкушу. Поки додому прийшла — всю ковбасу з'їла.

Ніяка куля її Елька не вбила, але він далі хати не тримався. Рано-ранесенько гупнув-дзенькнув молот у Влодзишиній кузні, й розбудив гудулку. Вона встала, вмилася й пішла до кузні гасити той вогонь, що розгорівся в горні. Стала на порозі: «То не мій Елько!» Після того кузню розібрали, а весь реманент ковальський перевезли до колгоспу, де він служить донині. Сівчуків друг, перший бубніст, неперевершений пивоман Максим Цвях видзенькував на Сірковичевому ковадлі, але і йому вже витесали домовину. Знайшовся новий коваль, але невідомо, чи знає він, чий молот у його руках.

І ось я у новій Влодзишиній хаті, і ось я слухаю про її канадську мандрівку до брата. І що я чую? Іван Сіркович, її син, вертається додому. Вертається з-за Бугу-ріки, з жінкою, з дітьми, з гусьми, з качками, з мішками, з телевізором, з ложками й мисками... Він написав братові листа: «Василю, ти там скоро дорихтовуй нову хату, бо я свою хату вже продав. Шукай у місті роботи для мене й для жінки. А сяна мусиш якось захвати до училища, бо він такий шибеник, що з поведінки дістав трійку».

Влодзиха зашивала торбинку на насіння, а я дивився у вікно, й бачив, що на тому місці, де кузня стояла, ростуть полуниці, а там — гарне місце на велику хату. Що ж, приїде Іван. Почекаємо... Почуємо, що скаже. Тільки знаю, що ми вже не підемо санкуватися з гори, не будемо дивитися на обморожених бузьків, бо їх тепер так мало, що й не гніздяться в нашому селі. Ніде їм гніздо покласти, бо хати сільські під шифером. Хіба що на стовпі чи на вербі гніздитись їм. Але чим годуватиме лелека дітей своїх, коли навіть мляку меліоратори осушили? Та не тільки поля змінилися, а й сади. Я привіз з Молдавії кілька спурових яблунь та грущ. Кажуть, що вони дуже й дуже врожайні. Вже цього року зродили яблуні, хоч і деревця нижчі за кукурудзу; спуровий сад куціший за пальметний. Але чи захоче соловейко щебетати на помідоровому кущику? Чи схоче зозуля на спурову яблуньку сісти та й рахувати літа мої? А чи багато літ тих залилося? Хто зна!

Зліва — Гуща. То був колись панський ліс, а нині — колгоспний.

Справа — два потоки, що сходяться в один. То — Вила. За ним — Круглий потік, а в тому потоці Тернова й Копалева краниці. Тепер чомусь пишуть, що в криничках тих смачна й добра вода, а колись заборонялося так говорити, бо вода — божество. Говорили — ладна вода. І тільки ладна!

Ось і Цупер! Колись волами працювали в полі, їздили ними до лісу по дрова, возили дрова до галицького замку, аби павам тепло було в мурах сидіти. Воли бігли з гори, а газди покрикували на них: «Цоб! Прр!» І з тих давніх вигуків іздових залишилася тільки назва «Цупер». Колись це поле не орали, а пасли худобу на горі, й Пастівником її називали. А тепер тут тільки по стернях пасеться худоба та ще восени пасеться, коли конюшини покосять, льов виберуть...

Найкраще паслося на лугах, де поживна зелена трава і річка. Ми там з консервних банок, які пісклями називали, робили кадила, чіпляли їх на довгі дроти, кидали грані з вогню, напихали зверху вербових корняшок, аби диміло добре, й махали тими кадилами понад голови, аби кадило з дірками на дні свистало, як той змій, що колись між селами Боднарів і Бринь сидів у Свищоватому потоці, й поїдав свою жертву — волів.

А нині я йду через луг, де ми пастушили, до своєї старенької бабусі, що живе собі одна в малій хатині на високому березі вдовою. І брат її теж повдовів, і пхає біду наперед теж сам-один у малій хаті на високому березі, але на другому боці річки. Живуть собі балакучі брат і сестра. Баба Гавнуся, по прізвищу Бігунець, розкаже мені, як татари на Крилосі церкви палили, як її бабу Панчучку в Комарові гайдуки панські забили на тому полі, на якому археологи розкопали велике селище й могильник праслов'янської доби, і це відкриття назвали вони «комарівською культурою». Бабина баба народила малу дитину, й була ще хвора, коли погнили її на те поле жито жати. Вона не мала сили, прилягла під полукишком. І налетіли гайдуки з нагаями. Коли пси закатрупили її, тоді ще у землі спала слава археологів Адама Гонорія Кіркора та Антонія Степановича Петрушевича. Кіркор народився 1818 року в Сливині під Могилевом, а помер 1886 року в Кракові. То великий білоруський, литовський і польський учений, якого сміливо можна назвати й українським ученим, бо ж видав він багато досліджень з історії, ар-

хеології, етнографії, літератури й лінгвістики Литви, Білорусії, України. Колись я зачитувався його працею «Литва й Русь з точки зору історичної, географічної, статистичної й археологічної», і дивувався з ерудиції Кіркора. Він видавав журнал «Кур'єр віленьскі», у якому надрукував статтю про Кобзаря та некролог на його смерть. Він склав словник білоруської мови, а тут, у Галичині, розкопував могили, досліджував печери, докопувався до істини, як і при яких обставинах був знайдений Збруцький ідол у річці Збручі в серпні 1848 року. Антоній Петрушевич був молодшим на три роки за Кіркора, та прожив він довгий вік — аж до 1913 року. Петрушевич склав «Зведений Галицький руський літопис 1500—1772 рр.», видав багато інших праць з історії, філології та етнографії. Він, живучи у Львові, не раз бував тут, де стояло давнє місто Галич. Ні, Петрушевич не проводив у Комарові розкопок. Тут копали інші ще в сімдесятих роках ХІХ століття, коли вже зітліли останки баби моєї бабусі, тобто моєї прапрабаби, що загинула кріпачкою комарівського пана. Її поховав поет Антін Могильницький в селі коло церкви, під дубом, а тут, на полі, де закатували прапрабабу гайдуки, можливо, лежав у одному із шістьдесяти п'яти курганів її далекий предок, що жив за 1500 літ до нашої ери. Залишилися в землі в того часу горщики, різні знаряддя праці, золоті прикраси, а, можливо, й приповідки та колядки, щедрівки та гаївки. Недавно я прочитав у газеті, начебто якийсь фізик виступив із сенсаційною заявою, що кераміка таїть на собі голоси давніх людей. Коли гончарі робили свої горщики, то розмовляли, співали, й звукові хвилі билися об сиру глину, записуючись на виробі, немов на платівці. У вік електроніки ці своєрідні записи людських голосів можна, виявляється, розшифрувати. Виходить, що існуватимуть не тільки бібліотеки глиняних табличок, але й своєрідні глиняні фонотеки можна буде створити. І полетять шкереберть різні теорії людиноненависників! І оживуть забуті слова, мертві мови. Буде суд пам'яті! І на тому суді прийдеться відповісти за все тим, хто нищив мову мого безсмертного народу, нищив мій народ.

Археологи Кіркор, Коперницький, Леце першими досліджували комарівський могильник. Сулімирський на березі Лукви відкрив двадцять наземних хат, середня довжина яких становила 4—5 метрів. Збереглися обгорілі залишки дерев'яних стін та фрагменти кам'яних підвалин, глиняна долівка. В одному з кутів «комарівської» хати стояла піч, а вздовж стін були великі посудини, до половини вкопані в землю.

Невже й тоді точилися війни й згоріло це поселення? Як називалося воно? Може, Галич?

Я багато разів стояв на Круглому Миколаївському полі, де церква Миколая, де мої прелки лежать на цвинтарі біля велетенських тисячолітніх дубів, і сам себе запитував. Чому б то мали тут бути тракійці, як гадав Сулімирський? Його, правда, підправляли Смішко, Свешніков та інші археологи. Але якою була мова траків? Слов'янською? Ми про них нічого не знаємо. Я намагався провести золоту нитку від трипільців, що мали поселення на олій ось горі, і до «комарівців». Між ними океан часу. Одне, два, або й три тисячоліття. Трипільці давніші, але вони в Придніпров'ї мали вже міста, двоповерхові будинки, чудових майстрів-будівельників, гончарів, купців, ткачів, жерців. І якесь лихо впало на цих людей, щось пригнобило їх, і нащадки втратили історичну пам'ять...

А може, й тоді наші предки називалися галичанами? Оцих двадцять будинків, що стояли над Луквою, де дзюркотить потічок, могли назвати Галичем або ж Комаровом. Тут комарні багато. Але вчені гадають, що тут ще комори галицькі були. Але ж «комари» — склепіння є і в церквах! То ж від якого слова пішла назва села? Я приймаю те, що в Сапогові були шевці, які робили сап'янові чоботи (можливо, й зелені чоботи для Данила-князя тут шили, бо ж про такі чоботи літописець написав); я вірю, що село Бринь — від брами-воріт, що в Медяні княжі пасіки стояли, що в Медусі робили п'яний напій «медуху», яку й тепер у Новгороді над Волховом та озером Ільменем роблять, що в Блюдниках — сторожа (охоронці) стояли (від слова «блюсти»), що в Тустані пристань була, що в Тенетниках птахів у тенета ловили, а в Поправниках в сіті рибу, що в Тязеві (Тяжеві) людей травили, що в Чешибісах (тепер Жовтень) найдовше язичники трималися і християнства не хотіли. Але мені не дає спокою і те, що від трипільського селища до комарівського всього кількесот метрів; що в «комарівців» одночасно існувало два поховальні обряди: тілоспалення та тілопокладення, причому останній — переважав; що могили насипали і трипільці, і комарівці, і скіфи-сколоти, і слов'яни-язичники; що під цим ось дубом, в дуслі якого сидів дизерти ще в роки першої світової війни, студент Олександр Чоловський разом з професором Львівського університету Ізидором Шараневичем ще у вісімдесятих роках знаходили полив'яні й не полив'яні керамічні плитки; розкопали фундамент монастиря, й назвали його Миколаївським. І ще чули вони оповідь, що кілька років перед тим тут, під дубом, відкопаний був кам'яний сар-

кофаг, в якому міг лежати котрийсь із галицьких князів, але верх кам'яної домовини взяв собі якийсь Петро Кузьмич до Комарова й зробив з цієї плити поріг до хати, а саркофаг в ще в землі. В кам'яних скринях ховали померлих впродовж тривалого часу.

Бабу моєї баби, вбиту гайдуками на панському полі, поховав Могильницький у дерев'яній домовині. Вже після її смерті професор університету Ізидор Шараневич і його студент Олександр Чоловський ходили цими полями, але ж доля кріпачки їх не цікавила, лиш цікавила та двоповерхова печера, що була в кам'яній скалі Миколаївської гори зі слідами диму. Ця печера була схожа на ту, що є в Розгірчому, але значно довша. В нижнім приміщенні було місце для вогнища, і звідси ж вів лаз-дірка на другий поверх. Можливо, що ночували там ті, що жили в неоліті чи в палеоліті. А може, ті, що від ворогів ховалися, чи трималися старої віри, і мали на цій горі свій храм. Місто Галич у XIII столітті починалося від «Деспідки». А тут, при усті Луквиці, стояла церква Покрови, а християнська Покровителька могла заступити язичеську Бабу — охоронницю міст. Бо ж при в'їзді до Галича було село Бабин, і села з такою ж назвою є поблизу міста Рогатина (Бабухів і Бабинці), поблизу Города Косівського (Бабин), поблизу Умані (Бабапка), поблизу старого Києва (Бабин Яр)... І говорили в дитинстві, що коли їдеш уперше до міста, то мусиш на мості Бабу цілувати...

А Баба та була покровителькою міста чи божеством води, бо всі Баб'янки, Бабини, Бабинці, Бабухови, Бабчі над річками. І, певне стояла колись Баба, вирізьблена з каменю чи дерева, і люди цілували її. То вже в добу християнства почали сміятися з богині, якій був присвячений певний день у тижні: неділя, середа, п'ятниця чи субота... Здається, що середа, бо ж п'ятницю називають Дівкою...

Та я лугом іду до своєї бабусі. В дитинстві кликав її «бабцею», та тепер якось не пасує так звати, і «бабати» не пасує... Друга її баба — Волосанка, дев'яносто чотири роки прожила. Старенька була, згорблена і любила на стільчику сидіти, коштурником онуку била, коли мала хотіла з-під неї стільчик вихопити, аби впала стара Волосанка. А баба ще малою уміла той стільчик до печі приставити і їсти зварити. Ця баба довгий вік звікувала, а та, прапра, під гайдуцьким нагасм молодою умерла на полі, де височіли могили, до яких після знесення кріпацтва в Галичині, доторкнулися лопати археологів, і знайшли в могилах зернотерки, грузила, серпи; знайшли глечики із солярними знаками у вигляді хреста або розетки, які і тепер вмінють різбити наші майстри;

знайшли кам'яні кола навколо могил — кромлехи; знайшли сліди огорож з товстих дубових колод навколо небіжчиків; знайшли кості бика, коня, свині; знайшли відбитки зерен пшениці двох сортів та відбитки зерен ячменю...

Комарівці селилися по берегах річок і озер. Були бідні й багаті. В могилі, що мала дев'ятнадцять метрів у діаметрі й сімдесят сантиметрів висоти, знайшли золоту підвіску, бронзову шпильку, ніж, а ще знайдено вістря стріл, кам'яні сокири, кістяні шила, грузила, прясла, прикраси з бронзи... Як називалося це селище?

Галич?

Комарів?..

Чомусь комарівських людей називали ревусами.

Прабаба моя Дарія з комарівців-ревусів! Ось прозиванка:

Ревуси-голопути,
Посідали коло купи,
Наїлися лободи,
«Гайта!», «Вішта!» — до води!

А вода поруч! Луквою тече. Бере, наче в підкову, це невеличке, але гарно впорядковане село. Воно — «під стінкою» — так називають нашу «підгору». Воно — в садах яблуневих. Тут тисячі качок і гусей. Тут середня школа, до якої ходили й ходять діти з восьми сіл. У кожному селі свої восьмирічки, а середня — в Комарові. Ця школа якось примирила дітей усіх ворогуючих сіл. Бо не було таких свят великодних, аби не билися камінням школярі Комарова і Вікторова.

Так, прадід Микола тут собі другу жінку знайшов — повитуху Дарію, коли перша вмерла на тиф. З першою його оженили в шістнадцять років. Називалася Ганнусею, а народилася десь там, де церква Покрови в княжі часи стояла, і, очевидно, дикий тин був навколо церкви й цвинтаря, бо й нині лісок, що на горі, називається «Тиндик». Живі плоти або ж дикі тини з грабини zostалися й тепер по галицьких селах наче живі свідки колишніх тивів-частоколів, що були навколо дворич та городищ. Вони прекрасно захищають двори від пилуки, яку піднімають машини, трактори і підводи.

Прадідова Ганнуса мала дев'ятнадцять років, і ґрунт мала, але господаря на газдівстві не було, тому й влутали шістнадцятирічного з дев'ятнадцятирічною. Стариня, свекор зі свекрухою, до церкви пішли, а невістці наказали обід варити. Вона пироги-вареники ліпила, а її шістнадцятирічний чоловік Микола загорнув новий кожух, витяг санки зі сто-

доли, та й пішов у Вільшину з хлопцями з берега санкуватися. Приніс з гори кожух розпорений і санки поламані притягнув. Тато з мамою саме тоді з церкви вернулися. Побачили. Взяв батько жонатого сина Миколу до стайні, стягнув з себе ремінь, і так виховував, що і Микола гвалтував, і жінка його ридала в хаті, і худоба рикала в стайні. З великої образи, що її чоловіка свекор побив за санки й за кожух на самий Йордан, коли воду на ріках посвятили, втекла Ганнуся до своїх батьків. Але недовго насиділася в матері, бо сільські закони тверді: з ким вінець, з тим кінець.

А потім сталося лихо! Війна вибухнула.

Чи знав мій прадід Микола, що є в Німеччині міністр-президент Отто фон Бісмарк, який визнавав політику «заліза й крові»? Це він з цісарем Францом-Йосифом починав війну проти Данії, і відібрали вони в Данії дві провінції: Шлезвіг і Гольштейн, а вже через два роки прусак Бісмарк почав війну проти (вчора союзної) Австрії. В червні 1866 року Австрія кинула частину військ проти Італії, а решту — проти Пруссії. Вибухнули війну і в Галичині. Вмилися слізьми матері та жінки молодих газдів. Волами їхав за гори Карпати мій прадід Микола Волосан. Але третього липня 1866 року австріяки зазнали поразки від прусаків. Прусаци рвалися на Відень, але Бісмарк боявся Франції, що була готова стати на боці Франца-Йосифа. В серпні 1866 року був підписаний мир між Пруссією і Австрією, а Микола Волосан з односельцями вернувся додому, і аж до початку першої світової війни любив розказувати, як він служив «при уланах», як їхав на війну, і заїхав так далеко, що туди навіть ворон кості не занесе, хоч заїхав він тільки в Карпати чи на Закарпаття. Прадід хворів на ревматизм ніг, і коли почалася перша світова війна, яку тоді в Росії називали Другою вітчизняною, коли російські війська зайняли Галич і посунули австріяків у Карпати, він умирав у саму пилипівку 1914-го року. Тоді вчилися колядувати малі діти по містах і селах. Вчилися колядувати комарівці, яких називали ревусами, і вікторівці, охрещені караїмами.

Хто такі караїми — зрозуміло кожному. А хто такі ревуси? Реус (ревс) — це слово молдавське, що означає притоку річки. Можливо, що справді якісь даки, гнані римським військом імператора Траяна, запливли в праслов'янське море й осіли отут, де злучуються дві річки Луква й Луквиця? Чи кельтські потоки лишили тут слід свій? А може, й при князях зайшли сюди берладські волохи? А може, вже тоді, коли господар Стефан Великий хотів Покуттям заволодіти,

поселилися тут молдавани? Чи з Мухою прийшли й принесли це слово?

Слов'янське море не хоче вихлюпнути зі своїх глибин таїну слова.

А караїми й донині мешкають у Галичі, на Галич-горі, в Залукві. Є їх нині до двадцяти осіб. А один архітектор-караїм з Більшівців, що працює в обласному центрі й за рік випиває цистерну кави в кав'ярні «Юність», повірив письменникові Олексієві Югову, що караїми були великі зодчі, що Батий вивіз їх з Криму будувати свою столицю Сарай, що старійшина караїмів упросив князя Данила Галицького викупити їх з ординської неволі, коли той приїхав з Галича до Баття, що таким способом вони потрапили до Галича — ці нащадки далеких хазарів. Поблизу Галича є село над Дністром, що називається Козари. Але козарами називали ще й розбійників-піратів, які викрадали князів і продавали в рабство грекам, та й не тільки грекам... І ще був польський воявода Караїмович, якого вбили козаки і про якого думу склали. А коли син Хмельницького — Тиміш опинився заложником у Кримських татарів, то караїми хотіли тут убити його з помсти за Караїмовича.

А баба розказує, що знала вона караїма Моня з Галича. Коли буксували машини в місті під Замковою горою, коло сирзаводу, то він вибігав з хати й питав:

— Цуйте, цуйте, мозе треба вас похати?

А ще говорили, що начебто хтось з караїмів казав: «Цуйте, цуйте, ви — а ми, то є один народ. Лишень різниця та, що у вас служба божа, а в нас — кара божа. В нас ідуть на рарати, а у вас ідуть орати. У вас — «утрення», а у нас — «баламутення». У вас ідуть на Нічполе, а нас по кишечках поре. По вашому «дідько», а по нашому «кутурган».

— А що таке кутурган? — питала баба Ганнуся старого караїма Мойсея Шулімовича, якого Моньом у Галичі називали, а він відповідав:

— То є такий злий цоловічок...

Найстаріший караїм міста Галича Мойсей Шулімович був добрим чоловіком. Він тільки не міг зрозуміти, чому-то недовченим галицьким урядовцям забаглося перейменувати Караїмську вулицю, коли на цій вулиці мешкали караїми впродовж багатьох століть. Так говорила велика біла книга, яку тримав Мойсей у натруджених за вісім десятиліть руках. У тій книзі була вирізка з роману Югова «Ратоборці», де йшлося про його плем'я, назва якого пішла від слова «карай», що означає в перекладі «той, що читає». Караїми визнавали тільки писаний закон — Старий завіт — Біблію.

У шістдесяті роки двадцятого століття на всій території СРСР проживало більше п'яти тисяч караїмів, шістнадцять відсотків з яких визнавали, що їх рідна мова — караїмська, з тюркської групи мов, і галицькі караїми вірили, що найдавніше переселення караїмів до Галича було при князеві Данилові Галицькому. Серед старих переселенців в'явилися нові — караїми Литви, яких пригнав з гірської частини Кримського півострова литовський князь Вітовт ще 1398 року. Чи так вони прощалися з рідним гніздом Чуфут-Кале, як прощалися з рідними краями українці, коли на їхні міста й села набігали кримці-ординці? Чи інакше було їхнє прощання? Мабуть, що таким самим, бо чому б тоді такі гіркі прислів'я творилися караїмами: «В інших народів є батьківська земля, а в нас тільки батьківські могили».

Над широким Дністром, на високій залукв'янській кручі, трохи нижче села Шевченкового, де стоїть церква Пантелеймона, у селі Гробиськах, знаходиться невеличкий караїмський цвинтар, на якому стоять рядками важкі сірі плити. Під тими плитами лежать кості галицьких караїмів. Під одною з них спить поет Захарія Абрагамович, який народився 9 березня 1878 року в селянській родині. Він умів косити сіно, ходити за плугом, впрягати й розпрягати коня. Він знав, що його одноплемінники є не тільки в Криму та в Галичі, але й в Тракаї, Біржаї, Посволісі — нащадки тих 383 сімей, що їх переселив з Криму литовський князь Вітовт. Поет знав, що мова його народності ділиться на три діалекти: кримський, тракайський, галицько-луцький. Знав, бо вчився в станіславській гімназії. Але австрійським властям вистачало бунтарів-українців, бунтарів-поляків, бунтарів-чехів, бунтарів-угорців, бунтарів-сербів, а тут ще караїм-бунтар з'явився. Його виключили з другого класу, а тоді забрали до царського війська. Він заслужив у війську сухоти. На двадцять шостому році життя, 6 жовтня 1903 року, караїмського поета поховали на високій Дністровій кручі, з якої добре видно всю територію старого Галича. Видно Замкову гору і Галич-гору, Касову гору і Бикове поле, по якому гуляє Дністер, коли над Бойківщиною — хмароломи. «Тогдешній Галич, великий, багатий, — обіймав пространь на п'ять годин ходу» — написав у вірші «Образ стародавнього Галича поетромантик Антін Могильницький. Він писав про домогольський Галич, та тоді ще караїмів у місті не знали. Можливо, що й справді вони переселилися до Луцька й до Галича не з Криму, не із Сараю, але з литовського Тракаю? Я їздив туди до караїмів. Я розмовляв там з литовськими караїмами.

І ось уже перед моїми очима зелене море у вінку соснових лісів. О, то не море! То озера, на яких стоїть давня столиця, яку так любив Адам Міцкевич:

О Литво, краю мій,
Ти на здоров'я схожа.

Озеро — зліва, озеро — справа. Колись на ці рівнини з Балтики наповзав льодовик, здирав із замерзлої землі кору й з глини, з піску, з каміння творив низькі та високі горби, озера. І сягав той льодовик навіть басейну Дністра. Коли внормувалася орбіта землі, чи очистилася атмосфера від вулканічного попелу, тоді відступив і льодовик. І тільки тут, де Тракай, залишилися після нього чисті озера: Тоторишко, Бернардину (Лука), Гальве, Акмена, Скайстис, Бальтис, Ільгіс, Маргіс — всього до тридцяти зелених водойм. Тракай виріс на гряді-півострові між цими озерами. А на острові був збудований могутній замок. Дивишся на цю твердиню й уявляєш собі, що приблизно таким же був замок на Галицькій горі, з якого залишилася тільки щербинка стіни. Чи дочекається він такої ж реставрації, як оця тракайська споруда, передзамче якої обведене камінною стіною заввишки сім метрів? Від заходу примикали колись двоповерхові каземати, а зі сходу — одноповерхові приміщення, де містилася охорона замку, порохівня, запаси їжі. Запасів води не робили. Вода блищала навколо. І в цьому люстрі відбивався колись і тепер відбивається 33-метровий донжон (головна вежа), в якому зроблені ворота, а за ними є півтемний дворик. Звідси в оба боки йдуть жилі приміщення, що знаходяться на трьох поверхах. Дев'ять покоїв займав князь і його наближені. Гостей і послів приймали в трапезному залі площею 200 квадратних метрів, що був колись прикрашений фресками. Пічок не мурували. Тепле повітря з кухні добре ogrівало цей зал. В замку були й комори. Не обійшлося без «кам'яного мішка», в якому карались і мучились вороги литовського князя. Тепер у замку, що був колись збудований для оборони від хрестоносців, — музей. У його експозиції є гармати, що захищали твердиню, ядра, шпаги, щити, обладунок рицаря, скарб монет, макет цього ж замку з XV століття та багато інших експонатів. А на гарматний постріл від твердині, при в'їзді на острів, на неширокій смужці півострова, туляться тривіконні від вулиці будинки, що неначе перелетіли сюди з українського Галича. Це будинки тракайських караїмів!

Тут, поблизу старовинного ринку міста, яке в XV столітті одержало магдебурзьке право, ще наприкінці XIV століття поселилися кримські тюрки-караїми. І тепер це найбільше

караїмське поселення на всій земній кулі — майже двісті караїмів проживає на своїй вулиці в Тракаї, а в Галичі в десять разів менше їх зосталося. Тут же — єдиний на світі музей, що відображує минуле цієї народності. У його експозицію потрапив обладунок японця-самурая. А це тому, що в основу музею лягла колекція С. М. Шапшала, відомого вченого, що тривалий час працював на дипломатичній роботі в Японії. Там він і роздобув цей експонат, який згодом потрапив до тракайського караїмського музею.

Сюди я приїхав, щоб зустрітися з караїмським поетом С. А. Фірковичем, попросити, щоб він переклав на свою рідну мову «Заповіт» нашого Кобзаря. Ми сиділи з ним на березі Луки (Бернардину), згадували про Галич і про Мойсея Шулімовича, якого не було вже на світі, але були живими його родичі. Згадували Яніну Львівну Єштвович, що працювала колись економістом у районній конторі Держбанку, й збирала кожну заміточку, де тільки згадувалося про караїмів. Згадували лікарку з Галича Іванку Наумівну Козоліну-Абрагамович.

— Вона племінниця поета Захарії Абрагамовича, — говорив поет Фіркович.

— Дослідник Галича Антон Петрушевич в «Свободной галичско-русской летописи» за 1714-ий рік писав, що християнин Вольф, — розказував я караїмському поетові, — того року в Липську видав книжку, в якій писалося й про караїмів, які визнавали тільки закон божий. Голландець Яків Фрігланд ще 1699 року письмово запитував караїма Марходя, що був у Кукизові (колись це поселення називалося Красним Островом коло Буська), що йому відомо про караїмів? Марходей порадився зі священниками Луцька, Галича, й відписав, що великий князь литовський переселив караїмів із Криму для піднесення торгівлі зі Сходом. Багато караїмів поселив він і в Литві. Цей князь був володарем-посередником і в Галичі, бо ж відомо, що 11 серпня 1387 року він, як князь Берестійський і Городенський, давав поруку від імені короля Ягайла Бенедиктові, вєсводи галицькому. 1402—1403 року Вітовт загнався з українцями і поляками в татарські кочові стійбища в Криму і вивіз звідти караїмів. Вони досі послуговуються чагалтайською (тюркською) мовою. Село Кукизів, де мешкали караїми, 1538 року стало містом, а 1699 року королевич Коснятин Собеський надав йому магдебурзьке право. Та занепало місто, і після 1831 року караїми з Кукизова перебралися до Галича, де була немала колонія їх одноплемінників.

Ще Фіркович розповідав мені про Алакасаря:

— Був у Тракаї мудрий караїм Зарах. І ніс він службу державну, і радником був у Ватат-бія (так називали караїми литовського князя Вітовта). Багато років був Зарах близьким з Ватат-бієм, і про це всі говорили. Та не менше говорили й про сина старого Зараха, про вродливого молодця і сильного богатиря Аланкасара.

Одного разу викликав до себе Ватат-бій батька і сина.

— До далекого Стамбулу повезете ви дорогі дарунки турецькому султанові,— сказав.

І ось відчинилися ворота замку, що був збудований на острові озера Гальве. З воріт виплив багатий караван. На великих возах були шуби з кунячих та лисячих шкурок, дорогі сукна й золоті тканини. По боках каравану їхали воїни в прекрасних мундирях, а очолював караван старий Зарах. Тут же їхав і військовий начальник, син Зараха, Аланкасар. Всі були добре озброєні, бо ж попереду чекали чисті поля, озера і ріки, пущі й болота, темні ліси без кінця й краю, які треба було проїхати. Найстрашнішими були в ті часи розбійники. Бо ж багато людей шукали собі схованку в лісах! Одні тікали від рабства тяжкого, другі — від війни, треті — від суду й тюрми. Кожен, хто хотів вільно жити, ховався в лісах і жив з розбою.

У дрімучому лісі на цей караван напали розбійники. Як голодні вовки, оточили лісові люди караван. Неначе ворон, вилетів з-за дерев отаман. Підїхав він близько до Зараха й закричав: «Знаю, що і кому везете! Добровільно віддайте нам половину добра! А коли будете чинити опір, то втратите все разом із головами!». І відповів йому Аланкасар: «Кому все це належить, тому й буде віддане! Коли силою візьмеш — бери!».

Вихопив Аланкасар свій меч із піхви. Вихопив меча і отаман! «Спочатку випробуємо нашу силу! Вистачить, бачу, роботи й моїм молодцям!» — крикнув і кинувся на Аланкасара.

Довго рубалися два витязі, довго хрестилися їхні мечі. Старий Зарах спостерігав за поединком, і зауважив, що отаман розбійників починає втомлюватись. Боявся батько, аби син не пролив кров, і мовив: «Відсічи йому тільки вухо, Аланкасаре!».

Блиснув меч у руці молодого витязя, і вмомент вухо отамана відлетіло від голови. Закривавлений отаман упав на землю. Аланкасар зіскочив з коня, розірвав свою сорочку й перев'язав рану. Потім підібрав вухо із землі й положив коло отаманової шапки: «Заспокойся, отамане,— сказав.— Голову твою я залишив на плечах!».

Зм'якло серце отамана від такого вчинку молодого витязя. Став на рівні ноги, зняв з пальця золотий перстень з печаткою і, віддаючи його Аланкасарові, мовив: «Візьми від мене цей знак дружби, який охоронить вас всіх у цій місцевості від будь-якого розбійника, і ступайте з миром та в спокої своєю дорогою».

Скоро прийшла радісна вість до Тракаю про те, що завдяки розумові Зараха й хоробрості Аланкасара караван швидко дійшов до Стамбула.

Я розумів, що колись Аланкасар був героєм караїмського епосу. Та прошуміло багато віків і подій, втратилася, затерлася історична пам'ять, і кримський богатир перетворився в слугу литовського князя. Це страшно відчувати, але правда залишається правдою. Мабуть, тому-то радянський учений Кенізбай Мусаєвич Мусаєв, казах за національністю, приїхав до Галича вивчати караїмську мову, щоб написати й видати першу в історії караїмів «Граматику (фонетику й морфологію) караїмської мови». Книжка творилася на Україні й у Литві, а видавалася в Москві. Ця велика подія сталася 1964-го року. А через десятиріччя три наукові інститути Москви, Вільнюса й Варшави видали караїмсько-російсько-польський словник на 17 400 слів під редакцією М. А. Баскакова, А. Зайончковського, С. М. Шапшала.

Такого ще світ не знав ніколи. А тепер уже знає світ, що караїми й караїмки женяться й одружуються не тільки між своїми одноплемінниками, що доводило до виродження народності, але беруть й змішані шлюби, і з кожним переписом населення караїмів усе менше й менше — пни десь чотири тисячі осіб. Невже народність ця колись зникне?

Я не знаю, чому комарівці (ревуси) називали нас караїмами, коли в селі не було жодного караїма. Але без цієї прозиванки не було би в моїй біографії мандрівки до тракайських та галицьких караїмів. Я би не знав, може, шофера Шимка Мортковича, що посватав українку. Він розказував мені:

— Ми, караїми, старалися сватати тільки караїм караїмку. Так велів наш закон. Це відбулося на долі нашого роду. Дві мої сестри і два брати горбатими народилися.

Закон був освячений у божниці-ківнесі, з якої галичани зробили архів, а пізніше районні чиновники знесли її. Та нічого не міг вдіяти закон проти того, що в караїмську мову входили українські й литовські слова, що поети караїмські перекладали на свою мову чужомовні пісні, але та мова не зачахла, збереглася, бо нині вона стає ключем до вмерлої хазарської. Та чи бувають мертві мови? Ні, таких мов не буває. Мова — це щось дорожче за срібло, золото, алмаз, і її

набуток не може щезнути безслідно. Десь він залишається жити. Але народ залишається народом доти, доки він береже рідну мову, культуру, свої звичаї, свою ношу, свою історію. Історія, природа й мистецтво найбільше очищають душу від буденної іржі. Від будь-якого бруду відмиєш своє тіло, а нечисту душу неможливо відмити навіть живлющою і цілющою водою; нічим неможливо очистити її. Можна пересадити серце, вирки, селезінку, навіть печінку, але неможливо пересадити душу. З пересадженою душею народ зачахне. Вічне дерево життя нахилиться, засохне, листя зронить.

Та я іду до материнної матері, а до своєї бабусі, немов до криниці, бо хочу дізнатися дещо про свій рід, і про своє село, і про все, що запам'ятала ця жінка, яка найстарша віком у нашій родині. Її мати Дарія була повитухою. При Австрії, як каже моя бабуся, її матір послали до Львова на курси до справжнього лікаря-гінеколога. Там навчали прабабу мою різних премудростей жіночих, і навчили банки класти на тіло — рятунок від різних простуд. А вона ще навчилася від людей горнята ставити. І коли пішла за вдівця Миколу Волосана, то одного разу ще до тих курсів його братові поставила на живіт горнець. Весь живіт горня втягнуло в себе, прабаба Дарія не знала, що їй чинити, бо Волосан дуже кричав з болю, не давав зняти горня, що тягнуло живіт, як добра кобила. Тоді моя прабаба вхопила макогін, і втаращила ним по горшку. Більше ніколи не болів живіт дідового брата, який ходив на заробітки аж до Прусії. Прабаба прожила сімдесят вісім років, а її донька, що стала вдовою у 1942-ому, проживе довше, бо вже їй за вісімдесят.

І ось я відчиняю двері до маленької хатини, вітаюся. Баба сидить на скрипучому старому ліжку, а я прошу:

— Співайте мені, бабцю, старих пісень.

— Мене гаком за язик тягни, то я співати не буду! Язык уже не складається. Цілий вік плач, сльози, горе. Я тягнула панське ярмо, як трактор плуги.

Але я далі прошу.

— Най тобі ота шкатула співає, — показує на радіо. — Баба моя Панчучка знала, що таке колись настане, як тепер є! Говорила, бувало: «Люди будуть попід небо ходити! Буде віз залізний літати й до бога дорогу міряти. Хліб не будеш їсти зі своєї печі. Підеш на філідру¹ за хлібом і купиш. Поле в тебе візьмуть; будуть на твоїм полі всі люди вкупці робити. Будуть одні люди під землею, а другі — на землі, а треті — в повітрі. Буде страшна війна. Буде багата держа-

¹ Філідра — магазин, крамниця.

ва. Будуть люди не знати, що їсти і в що вбиратися — розбагатіють, а за церкву і за бога забудуть... Будуть їхати вози без коней, і поле орати будуть возами. Але то настане по великій війні. Велика ненависть настане. А потім велике добро буде. А половина людей під землею буде, а половина — верх землі. А поля не будеш мати, лишень квітку посадити, а добре будеш жити». Отак говорила вона — і все справдилось...

Розповідає тепер моя баба Ганнуся про свою бабу — сибіллю — галичанку. Вона ще читала книжку про Михальду-пророчицю. І ця книжка була у великім пошанівку в галичанок. Коли я знайшов ту книжку в баби на поді й прочитав її, то збагнув, що Михальді допомагали сільські пророчиці, додавали багато свого, бо в книжці не було тих пророцтв, які я чув з уст своєї бабусі.

Нарешті записую пісню про те, як пані не любила свого пана, й зі світу його звела, підмовила наймитів убити чоловіка.

Мені здавалося колись, що ця мелодрама-співанка примандрувала до нас бог-зна звідки. Я і занотувати її не хотів! Чорт з нею, з панею! Мене в школі вчили, що пан і пані — то наші класові вороги, й доброго слова не вартують. Кровопивці! Бандюги! Злодії!

Баба теж була такої думки, але якось інакше розказувала про панів, ніж учителі. Вона і пісню співала зі співчуттям до пана. І говорила, що коли пан з папа, то ще нічого, а гірше, коли пан з хлопа.

Таке-то серце селянське, що все годно вміститися в ньому! І добро, і зло, але добра в ньому завжди більше, ніж ала.

Бабина співанка, можливо, й не засіла би в моєму серці, якби професор Верховинець не примусив переглянути протоколи галицького міського суду за XVI та XVII століття.

Що тільки не робилося в Галичі й навколо Галича в той далекий час! Пани обдирали хлопів. Але й хлопів розоряли павів! Більше того! Вбивали пани хлопів. Але й хлопів панів убивали. А пісня про те, що «сталася нам новина — пані пана убила», творилася не за тридев'ять земель, але в близькому галицькому селі. Сталася ця подія за Бистрицею, у Милуванню, де пані Беата Завішанка влітку 1607 року взяла життя в свого чоловіка Якова Соліковського. Першого свого мужа, Стрілецького, вона відправила на той світ раніше. Невідомо тільки, чи сам він умер, чи пані Беата допомогла йому вмерти. Судовий акт розповідає тільки про смерть другого чоловіка — Якова. Очевидно, що другий чоловік був

молодній віком, і серце його не лежало до старої дримби Беати. Міг знайти собі в селі любаску. А могло бути так, що пані хотіла ще й втретє заміж, аби зробитися ще багатшою, ніж була. Один із слуг-убивць признався на слідстві в Галичі, що його намовили вбити ясного пана Якова Соліковського пані Беата і її брат Ян Завішій.

— Пані пана впоїла перед сном, і він пішов спати, — говорив на суді панський слуга Сень. — Мене і Стаха пані намовила вбити сонного пана обухом сокири. «Ти, Стасю, — говорила, — візьмеш тіло на коня й утопиш разом з конем у Дністрі, аби люди гадали, що пан кудись їхав і втопився», — «Ні, пані, то ризиковано, бо до Дністра неблизько».

Довго радилася пані зі своїми слугами, що зробити з тілом. Нарешті вирішили, що закопають убитого під стайнею, а тоді стайню спалять.

Беата Завішанка-Соліковська послала наймичку до покою, аби та поглянула, чи міцно спить п'яний пан.

Спав.

Сень ніс свічку, а Стах — сокиру. Йшла й пані з ними. — Бий! — наказала.

Покірний Стась обухом сокири вдарив сонного пана по голові, але Соліковський схопився й сів. Тоді пані накинула на свого чоловіка перину, прилягла його й крикнула:

— Душіть!

Тремтіла свічка в руді наймита Сепя, коли Беата зі Стасем душили на ліжку пораненого обухом сокири Якова Соліковського.

...Тієї ночі в Милуванні була пожежа...

Стах утік із села. Сеня заарештували.

Магдебурзьке право забороняло галицькому катові мучити вбивцю Сеня так, як це робилося колись: лити в горло гарячу воду, оцет, олію; натирати сіркою, пекти гарячою смолою або гарячою топленою солоніною; прикладати до тіла мишу чи гадюку під банкою; було, що прив'язували злочинця до лави, ноги його мочили в солоній воді й пускали козу, аби лизала сіль з п'ят. Галицький кат, навчений цього ремесла в Бохні під Краковом, умів і припикати п'яти свічками, і на гак ребром зачепити й підвісити, і паси дерти вмів. Сень більше, ніж катувань, боявся бога, бо тепер його мучила совість: навіщо на п'яну голову дався на підмову пані Беаті? Сень признався в цьому. Місце, де кат мав стягти йому голову, називалося Губином або ж Лобищем. Ця назва збереглася в Галичі досі. Сень прощався зі світом, і розповідав на суді все по правді: намовила його і Стася — Беата!

Пані Завішна-Соліковська захворіла. Її брат Ян кинувся рятувати сестру. Він запропонував 6000 золотих братові вбитого пана. Соліковського не вдалося підкупити. Справа про вбивство докотилася до верховного трибуналу. Тривало слідство. Ян Соліковський присягав перед галицьким судом, що Беата дійсно вбила його брата Якова, коли той спав, підмовивши на злочин наймичку й двох слуг. Беату чекала смерть. Чекали того вересневого дня, коли панство з'їжджалося на сеймик. А місто й довколишні села знали вже, що буде в базарний день на майдані.

Кат, якого офіційно називали майстром справедливості, разом з помічником випив кварту горілки, змазав олією меч, натягнув на себе каптур, і голова пані Беати впала на плаху. Ще того ж року по галицьких селах співали пісню про те, як пані вбила пана. Забулося ім'я Беати, забулося ім'я Якова, забулися прізвиська обидвох наймитів-убивць, і тільки судовий акт розказав нам про цю подію, підтвердивши історичність пісні, яка докотилася й до чужих земель, про те, як пані звела зі світу пана.

І цю співанку наспівала мені моя бабуся.

А пісні майже чотириста літ!

— Ніби тепер такого нема? — каже баба. — Он оженився до армії хлопець, узяли його до Афганістану, вбили його там душмани, а жінка нагуляла собі дитину, народила, й напхала вати в горло дитині, і тоді кинула мале під лід. Слідство встановило, чия то робота. В газеті написали. Суд був. Лишень нема кому про це співанку зложити.

XV.

Нас матері у війну під серцями носили.

Півсотні жінок у великому селі мали народити школярів на дві школи! Долішня школа більша, а горішня — менша.

Матері нас під серцями носили. І таїлися молоді матері з первістками, бо ще не знали, що то є материнство. А якби то жива була прапрабаба Дарія Панчук, то порадила б молодій жінці, що можна робити, а що не слід чинити; що казати чужим людям, а що їй не говорити; куди ходити, а куди їй не варто йти.

Люди є, але є й людська; є добрі очі, але є й зілі; є добра, але є і лиха година.

Та хіба сховається молода жінка від людей, коли вона в поважному стані?

Зайшла жінка у тяготу, бо кортячка на неї находить, то яблуко з'їсти, то грушку; то риби-оселедця забাগнеться, то

солоного огірка. А де то брати оселедців, коли рік воєнний, а оселедці в морі-океані?

Ковпак іде по Поділля, а по Підгір'ю гомін лише:

— Партизанка!

— Хто йде?

— Та, кажуть, що якась «Бульба» йде!

А чоловіки сільські чомусь до лісу втікають із села.

Чи то самі ковпаківці так говорили, чи то німці людей баламутили, чи то хтось уже чув про націоналіста Боровця з Волині, та й кинув новину по плоті, а вона побігла швидше, як по дроті.

Німецька «рама» над селом літає. Василь Івасюк їде на коні із паші. Палицю підняв на жарт до літака, а фашист з кулемета посіяв. Лежить Василь серед поля, а дружина його доньку, а мою однокласницю під серцем носить, солоного хоче, бо сіль зі сльозами ізійшла та й дитина може ізійти. Може, так було би й краще, але природа хотіла, аби моя однокласниця народилася.

І давали тим жінкам, які дітей під серцями носили, всього, що могло село їм дати, бо якби не дав, то миші поїдять хустки, одержу. Та що вже їсти тим мишам, коли голодний сорок другий рік усе з'їв, усе повідносили жінки на Поділля, за хліб поміняти, та й доїжджали з хлібом лишень до станіславського вокзалу (тоді ще діяла залізниця Станіслав-Тернопіль, через Нижнів). А на станіславському вокзалі фашисти відбирали клунки з хлібом, і кидали до середини почекальні, де на стіні був ще намальований Богдан Хмельницький, що на білому коні в'їжджає до Києва.

А по селах люди вмیرали. І дід мій наївся кропиви, опух з голоду та й умер, посиротивши трьох синів, трьох доньок, і серед них мою матір, якій залишилося єдине: або до Німеччини їхати, або іти за мого батька-вдівця, аби менші брати й сестри не вигибли з голоду! Хто їм виоре та засіє? Хто їм їстоньки дасть?

А ковпаківці пробивалися з-за Лімниці та й попри «Галицьку Браму» ішли, та й через Бринь, та й через наше село прямували на Майдан. А там уже Чорний ліс починається, який колись називався Печеніговим лісом. З того бору потоки біжать до Лімниці, до Лукви, до Луквиці, і до Бистриці біжать потоки.

А ще що тут було?

Ось приїде в Галич Федот Данилович Матющенко, колишній командир партизанського батальйону в з'єднанні Сидора Артемовича Ковпака, і буде стояти на одній нозі й на одній милиці, і буде говорити, що треба йому самому на-

писати найправдивішу книжку про Карпатський рейд. Ти скажеш Матющенкові, що є вже книжки Сидора Ковшака, Семеша Руднєва, Петра Вершигори, Петра Брайка, Василя Войцеховича, Платона Воронька... Але Матющенко запитас тебе, хто написав про циганів, які стояли табором над Дністром, коли німецькі «рами» видивлялися з неба, де поділися ковпаківці, які йшли на Галич? А з цими циганами зустрічався начальник розвідки третього батальйону Іван Швайка, що вів спостереження за Галичем. На Галич дороги не було. Галич був забитий гітлерівцями. Тут стояла на ремонті танкова колона, чи який дідько стояв! Галич-гора знаходилася в їхніх руках, і звідси добре було б косити партизанів. Шлях лежав один: на Мартинів і на Сівку, яка по війні в довідниках чомусь зробилася Сивкою.

Матющенко розповідав, а я уявляв собі дощовий липень 1943-го. Дністер повний ревів, несучи до моря велику воду. Вбрід його не перебрести. У Бишівському лісі «Підмонастирок» радилися партизанські командири, куди з'єднанню йти. Шлях, планований раніше через Галич, а далі лісом Лазами між Козиною і Крилосом, Вікторовом, Сільцем і Тяєвом — відпадав. Дуже дорого коштуватиме цей прорив, хоч до Чорного лісу треба якість пробиватися.

В Бишівському лісі, де радилися партизанські командири, блищала криничка, а біля неї віночком ріс барвінок. І жила в Бишеві легенда про стару церкву в лісі. Про те, що брали тут шлюб дівчина з хлопцем. І коли молода княгиня пахнула голову над престолом, то налетіли песиголовці, зарубали жениха, і його нареченій стяли голову, а церкву спалили. Там, де впала голова, утворилася криничка-джерело з цілющою водою, а там, де впав вінок з голови, виріс кружечком барвінок. Таких легенд про цілющі кринички чимало живе на Україні, бо вони — осколки дохристиянських вірувань.

15 липня 1944 року партизани-ковпаківці пили воду з цього джерела, дочікуючись ночі. А «рама» літала в хмарах, що пливли над лісом. З боку Делієва та Межигірців доносилися вибухи бомб. Але там партизанів не було. Партизани причаїлись у Бишеві. Командири їм заборонили стріляти по літаках, заборонили розводити вогні. Заборонили й курити. Для поранених їжу зварять бишівські газдині. А Ковпак з Рудневим тим часом радяться про те, як за коротку ніч здобути Більшівці та Слобідку, як подолати два залізничні переїзди, як захопити міст на Дністрі, як перейти його.

З 16-го на 17-те липня 1943 року партизани форсованим маршем перейшли через Більшівці й Слобідку, зруйнували

залізницю Більшівці-Потутори, яку через рік взагалі знищать гітлерівці. Ніхто не знав ще і того, що через вісім місяців фашисти пустять з димом Слобідку, половину Більшівців, уб'ють десятки й десятки жителів села й містечка, а багато візьмуть заложниками до Станіслава, щоб розстріляти їх на єврейському кладовищі.

Тієї літньої ночі партизани пробиралися до Старого Мартинова. Попереду йшов кавалерійський ескадрон Ленкіна та рота головної похідної застави під командуванням Бережного. За Дністром гавкали собаки. Охорона на ніч перекрыла міст возами й загородою з колючого дроту. Вдарив кулемет, і спалахнула сліпуча ракета. Вдарили й партизанські скоростріли. Вдарили автомати. Схопився за руку Федот Данилович Матющенко — поранило! Войцехович перев'язав поранену руку відчайдушного сіверця.

Та вже стихає бій за міст на Дністрі. Та вже переходять партизани на правий бік ріки. Та вже там кипить бій! А на березі Дністра лежать партизан Іван Пачин, і ніяка птаха не долетить звідси за далеку Волгу, щоб розповісти матері про смерть її сина.

О п'ятій ранку здригнувся Дністер від вибуху. То злетів у повітря міст. Але в Галичі міст діяв! І в Нижнів-селі стояв цілим міст! Мине ще кілька годин, і по цих мостах гітлерівці почнуть перекидати свої сили. До Галича прибудуть 47 машин з піхотою, 22 машини з боєприпасами, дві панцерні машини, санітарна, дві кухні... А тим часом партизанський обоз в'їхав у залісницький ліс. Коли сонце зійшло над Галичем, над Лімницею з'явилася німецька «рама», а за нею й штурмовики. На ліс з неба падали бомби, кулеметні та гарматні кулі. З того берега, на якому були колись Спаська і Кирилівська церкви, наступала рота есесівців. Командир партизанської застави Журавель наказав підпустити ворогів якнайближче, а тоді — вдарити. І ось уже лежать перебиті есесівці, а решта утікають з гори до Галича. Горять дві машини, горить міст на бистрій Лімниці. Треба вибиратися з цього мішка, що між Галичем — Станіславом — Калушем. Ковпак наказав зайняти село Темерівці, через брід вийти до сільця Сокола й там укріпитися. Це зробить Курочкин з десятию ротою. Але в Соколі вже — гітлерівці. Блюдники, що на лівому березі ріки, теж у їхніх руках. Як вони перебралися сюди? Вбрід! Коли партизани спробували переходити Лімницю, роту накрив кулеметний і мінометний вогонь. Шість тіл убитих партизанів покотила бистра вода. Вбитим упав провідник з Темеревець Дмитро Васильчук. Виглядає, що фашисти хочуть затиснути партизанів у своїх кліщах.

Їх тут до трьох тисяч. Вони мають машини, танки, артилерію, літаки. Вихід один: пробиватися вбхід у Темерівцях і в Медині, бо ж гітлерівці межі ріками фактично оточили з'єднання. Треба здобути Блюдники, виходити за ріку. Сюди вдарить батальйон Кудрявського! Батальйон Кульбаки захопить Мединю! Ленкін з кавалерійським ескадроном вирветься на Сокільську гору! Такий план у Ковпака. Але хто думав, що після заходу сонця зі Станіслава налетять «Мессершмітти»? Падають бомби. Б'ють кулемети й гармати — з неба б'ють! Але порятунок може бути тільки такий — пробитися до Чорного лісу!

...Чи думав ти, давній Галиче, що отой Путивль, де плакала на валу твоя доня Єфросинія Ярославна, дочка князя Осмомисла, колись пришле тобі Ковпака, Руднева, Вершигору, поета Воронька, Войцеховича, Нікольську... Ось уже кидається в ріку Федір Боговаров, що виріс у дитячому будинку. А за ним — сотні партизанів. Могутнє «ура-а!» відбилося від Сокільської стінки-гори, і кінські копита зацокали на гостинці. Німці тікають у бік Галича й у бік Калуша. Карпенко просить не стріляти з гармат, бо ж пізня ніч, можуть загинути й свої.

І ось уже йдуть партизани тим полем і тим лісом, де були галицькі дворища. Над Луквою — села Комарів, Сапогів, Бринь, Боднарів, у якому німці створили волосну управу, а за Луквою — Вікторів, Височанка, Майдан, Гута. Над Луквою вже ранок, і незабаром знову з'являться літаки. Тепер завдання: підірвати залізничний міст — сюди ж курсують поїзди «Станіслав-Стрий». Тоді німецький літак низько кружляв над Майданом, а коли злетів у повітря міст, то і його підкинуло вибуховою хвилею... Звідси зовсім близько до Станіслава — 14 кілометрів гостинцем. А до сучасного Галича — дальше вже. Партизани пройшли туди, де був давній Галич, перетнули стару Галицьку дорогу й заглибилися в Чорний ліс, з якого витікає потік Чорненький, що лучиться з Луквицею-річкою. З Чорного лісу витікає і Ямничанка-річечка. Десь аж із Зелених криниць бере вона початок, і біжить до Ямниці-села, щоб там з'єднатися з Бистрицею-річкою. Та Бистриця пам'ятає, як ще недавно карна експедиція шляхетської Польщі катувала в цих селах українців. Тяжівського активіста Литвинця улани Речі Посполитої прив'язали до коня й волочили ним по цій дорозі так же само, як колись, ще за Австрії, перед 1848-им роком, тут, у Ямниці, був закатований паном Міхалом Шишковським відставний солдат, батько солдата, Іван Смицнюк, а у Вікторіві паном Бруньовським — Гриць Медвідь, бо ж обидва ходили аж до

Відня скаржитися на поміщиків, які силоміць захопили землю громадську. А тепер знову катують, грабують і нищать народ нові окупанти — гітлерівці, які ще гірші, ніж австрійці та поляки.

І ось упала на них кара — Ковпак!

У Станіславі — паніка. Ніхто точно не знає, скільки партизанів прийшло в Чорний ліс. Ніхто з гітлерівців не знає, куди повернуть вони. Мають партизани добрих провідників з місцевих. Без простих галицьких вуйків та парубків Ковпак не зумів би вийти з фашистського оточення на Лімниці, не зумів би дістатися до Чорного лісу, до гір Карпат. А тут, у Чорному лісі, у селі Росільній, де є соляна криниця, до якої мешканці 24-х сіл ходять по ропу, чекає на Ковпака фашистський полк. Гітлерівці прочісують ліс. Але межі лісом пасеться отара, і пастухи постійно інформують партизанів, що робиться навколо них. Вівчарі по кілька разів проганяють свою отару, аби заволочити в лісі сліди партизанські. І ось уже бії! І ось уже палають нафтові вежі в Битькові! І ось уже бачать велику заграву наші матері, які оповістили своїх мужів, що то Ковпак б'є німців. Чоловіки вертаються з лісів додому. Дехто з галичан влився в партизанське з'єднання Ковпака...

...А матерям, які дітей під серцями носили, говорили, що не можна вогню з хати давати, бо дитина напасною буде рости.

І казали вагітній за куму не йти, бо помре або ця, або та, що народиться, дитина.

І тільки та мати, котра не хотіла багуляне дитя родити, сама в куми просилася. Переступала через крайку, через шнур, через вужівку з грабини скручену, через колючі драти, що ще від першої світової війни лишилися, аби її дитина з пуповиною родилася, та й аби та довга пуповина навколо шиї обвилася та й удушила немовля.

Була така дівка Олена з-під гір, що в Залукві; в багатьох Бучків служила, хлопця мала, а той хлопець замаскувався під хлопчика та й пішов десь за Галич на самий Новий рік німцям пшеничним зерном посипати-віншувати. Вони говорили йому «гут!». А в кишенях, у зерні, були гранати. І він гітлерчукам говорив, аби на цій землі сіялося й родилося, аби росли коноплі по стелю, льон по коліна, а їм крикнув «Капут», і на голови кинув по гранаті, та й упав скошений автоматною чергою.

А та бойкиня з-під гір, котра в Залукві, в Бучків служила, не знала, що з собою зробити, бо ж від убитого «віншувальника» дитину носила під серцем. Бога просила-молила,

аби ізійшов зачатий плід, випала пляшку горілки в стайні коло худоби, розум утратила, лежала в гною, але хлопчик хотів народитися і народився. Олена принесла сина бездітним людям, а вони не хотіли його брати. Тоді вона понесла дитину на берег Дністра, поклала над Кривавим бродом, бо не змогла у воду кинути:

— Берете чи не берете? — криком кричала.

Старий, бездітний чоловік Яків Мирошнівський пішов брати чужу дитину. То був хлопчик, що жити хотів, бо легко народився, а коли підріс, то у вертеп за ангела ходив, рум'яний на обличчя вдався і білявий, як і його батько, що на самий Новий рік гранати у німців кидав.

А ще радили вагітним, аби не крали нічого, хоч би кортіло-хотілося вкрати. Одна шкварку вкратила на весіллі, і така ж родимка була в її дитини на обличчі. Якщо вкраде вовни чи ниток, то біла латка на голові зробиться, як у того есбіста — «Байденка», що людей вішав та убивав, а потім, рятуючи шкуру, став чекістам допомагати, криївки показувати, де останні бандерівці ховалися.

В нашому класі два друга сиділи за одною партою: Дмитро Ярчук та Петро Ставничий. Батько одного був у лісі, в УПА, а батько другого — «станичним»¹. Дмитрів батько вийшов з лісу, прийшов до Галича, склав зброю і його відпустили. «Байденко» в цей час привів чекістів до криївки над рікою, де бандерівці сиділи. І впало в станичного підозріння на свого сусіда, що склав зброю, не захотів з ним бути. Вночі прийшли бандерівці, викликали з хати й застрелили Дмитрового батька. Кажуть, що Петрів батько був розом з тими, з убивцями. А потім «Байденко» навів оперативну групу й на ту криївку, де Петрів батько ховався, і той застрелився у бункері.

А Дмитро з Петром за одною партою в класі сиділи, і ніхто їм ніколи не сказав, що батько одного стріляв у батька другого, а «Байденко» кудись виїхав, і десь живе, бо йому простили злочини старі. Та в галицьких селах говорять, що він «назначений» був, з білою плямою волосся на голові.

І не задивляйся, жінко, на неприємне! А коли задивилася, то промов сама до себе: «Не сама дивлюся, але самодруга» — так навчала жінко стара Іваниха, яку відьмою називали. А знала вона, відала тьму-тьменну всяких повір'їв та забобонів, які докотилися в космічний вік ще з дохристиянських часів, коли в Галичі, де нині село Крилос, на Золотому Току, ідол стояв Сварога. А там, де Пророка Іллі сад, Перун

¹ Станичний — керівник сільської ОУН.

міг стояти. А при в'їзді до Галича — Баба стояла. А де Крилоська діброва, там Чорнобог міг бути, бо й досі частина поля називається «Бідуном». А в селі Пітричі є велике городище, та й сотню літ гадають-думають археологи, що там було колись? Може, до хрещення, тут, над Дністром, було язичницьке святилище, і стояв у храмі Триглав або ж Стрибог, і йому був присвячений чорний кінь, на якому міг їздити тільки волхв. Цього триголового ідола називали трьома дідьками або ж трьома чортами. Звідси й назва села — Пітрич, тобто під трьома чортами. А давній храм стояв на горі, яка й тепер називається «Над хатами». На пітрицькому «Городищі» згодом виник християнський монастир Петра і Павла. Для монастиря пригодилися старі укріплення, бо ж від півдня захищалося городище яром та валом, що має форму підкови. Довжина валу — 192 метри, а ширина разом з ровом — 10 метрів.

Це так зацікавило професора Верховинця! Він показав мені документ з 1556 року, за яким воевода Микола Сивявський відмежував пасовища від монастиря, і писано там про три камені, що були встановлені на Пітричі, і про дорогу з Галича писано, і про криницю. А криниця та джерельна напуває людей і тепер, і щось говорить про давноминулі часи потічок, що біжить до ріки.

А навпроти Пітрицького городища, на другому боці Дністра, є села Хоростків і Межигірці. За селами, на горі, є дивовижні скелі, які називаються «Божим Током». Є під Током-каменем і печера — Бабина яма (нора) і джерела б'ють там, і Ростова гора дивує ковилою (божим тілом), якою на Буковині чільця прикрашають, і росте горою сон-трава. Можливо, тут було святилище Хорса. А хто ж той Хорс?

Коли зруйнували храм поганський, тоді заснували монастир.

Як це хитро робилося!

Цікаво лишень мені, чи то Ростова гора в Межигірцях, чи то Хорстова? Поруч же давнє містечко Тустань-Хоростків. А в Галичі довго правила династія Ростиславичів. Князі, князі! Я ваші імена перебираю, бо ж хочу докопатися, чи не криється в них ключ до назв слов'янських богів. Бо ж коли ім'я Ярослав означає Ярила славити, то ж Ростислав — Роста! А тут Ростова гора, де й Божий тік, де село Хоростків. То ж чи не розуміти Хорса, як ім'я бога родючості? Хороший Ріст (Рост) або ж Хорс, скорочено? А ім'я Володимир — від володаря миром. Батько був князь Володар, а син Володимир. Чи то не одне ім'я було в давнину? Як багато цині Володимирів! І не князі ж!..

Та ще зарано ім'я дитині вибирати. Хай народиться дитина!

Ще вуйна Гармашка радила вагітним жінкам на звірину не дивитися, бо жінка якогось мисливця із Мислова на серну задивилася та й народилася дитина з маленькими очима й маленьким ротом, а тіло шерстю вкрите було, як у звіра. А в Блюдниках у дитини ніс такий вдався, як дзьоб у ворони. І на жабу-ропуху (карапаню) не задивляйся, жінко, бо то відьма погана на Юрія в жабу перекидається. І напередодні Івана Купала відьми у жаб перекидаються, та й злітаються, злазяться на Лису гору на раду з чортами.

Гай-гай! Мудрують історики, мудрують письменники, мудрують журналісти, що то за городище на Лисій між Сільцем, Крилосом і Вікторовом? Отам могло бути язичницьке святилище, куди на Купала сходилися жінки від діїв-жерців секрети переймати. Можливо, що й мати князя Всеслава до такого от городка на Лисій горі приходила, аби завагітніти від волхва, чи аби волхв порадив щось її чоловікові Брячиславі.

Так-так, головне святилище могло бути на Золотому Току, в Крилосі, друге — на Пітричі, третє — в Межигірцях, де Божий Тік, четверте — в Седлищах (було колись таке село в лісі коло Темеревець), у лісі, на горі, п'яте — в Брині, коло лісу «на Клепках», де Золотий Тік, де нині льоношереробний завод. А ще є городище у лісі, на Галич-горі, біля хутора Мурафьни. «Воротиськами» це місце називається. Звідси близьенько до городища на Лисій горі, де глибокі дебри, а нижче — «Духова криниця». Нас матері під серцями носили, а бабці навчали, аби вони нечистого не згадували — «дух святий при дитині». Та й радили старі бабусі молодим жінкам двох колосків, котрі прикупі вирости, не рвати, і двох яблук, що прикупі, не брати, і двох сливок, що зрослися, не їсти, бо ж близнята народяться, та й чим їх годувати, коли воєнне врем'я.

І голод тиснув, і біди ходили, і спокою не було. Навіть звірина з лісу до села тікала! І ями в потоках на диких свиней викопували! А старі жінки молодим говорили, що з'їсти м'яса з дичини вагітній жінці не можна, бо дитина буде неспокійною й алодійкуватою. А чи може бути щось більшою ганьбою, ніж вселюдський присуд: «То злодійський рід»?

І м'яса з дорізаної тварини не можна їсти тягитній жінці, бо хворобливе дитя може народитися. Здорова їжа матері потрібна, поживна, свіжа.

Яйце в пазуху не смій сховати, і капусти не вкради, бо ж без волосся на голові твій син чи донечка народиться. Но-

са не затикай, коли сморід чуєш, бо й дитині з рота тхпутьме. Вух не закривай, бо глухим мале буде.

Не проси й не благай у лихої людини нічого, бо вона зі злості зарубав сокиру в поріг слідом за тобою при виході, а дитина буде з розтятою губою.

Сваритися з вагітною не можна, бо дитина «ізійде», і працювати тяжко не можна, і воду крутими стежками-доріжками не носити, і чоловіка не ваувати, бо на мужа може найти щось, і станеться...

Не злякайся, жінко, в положенні, щоб дитина твоя не мала злої хвороби — епілепсії. Від неї лік — у живний четвер до сходу сонця в ріці купати, де три потоки сходяться докупи.

Отакими були неписані закони, що заховалися в галицьких селах з давніх давен. І шанували люди ці закони. Було забобонів багато. Але ж забобон теж поезія! Мудрі є між ними, дуже мудрі забобони. «То тільки останній дурень гадає, що він уже всі розуми поїв, і бога за бороду зловив», — так моя бабуся говорила, а я вже повторю те, що від мудрих людей почув, і не раз ще стверджу щось, а опісля засумніваюся тяжко, чи так це, чи інак.

Без шапочки та без сорочки я на цей світ прийшов, хоч є люди в сорочках народжені, яким фортунисть у житті. Та був у мене сусід, що в шапочці народився, молодим на трактор «Універсал» сів, колгоспну картоплю підгортав, а поле нерівне було. Та й перекинувся залізний кінь, і привалив Купальчукового сина, в шапці народженого, хоч говорили, що йому добре буде в житті.

Матері нас по стодолах, по коморах, по хатах, по стернях, по межах, по лісах народжували; кого навесні, кого влітку, кого восени, а мене — в січні, коли морози люті тріщали, коли сонце в сузір'ї Водолія було, в четвер досхідсонця народила мене мати, дитину останньої війни.

В більшості новонароджених голови біленькі, та й моя такою ж була.

А породіллі в нашому краю очей поганих бояться. Колись чоловічу сорочку жінка на себе одягала, часник у полу зав'язувала, дрібку солі, щоб не урекли злі очі, бо ж було тих очей поганих у роки воєнні! Ой було! Німці, угорці, власівці, поліцаї — хто тільки не утікав від Радянської Армії через Галич та галицькі села. І свої утікали! Ті, що наймитами в Гітлера служили, бо ж мріяли панами бути.

Не може уявити собі мужчина, що жінка відчуває, коли дитина приходить на світ.

Були чужі люди в хаті, то породілля виходила до комори.

Коли мати наймолодшу сестру мала мати, то цілу ніч ви-лася, а потім розбудила мене, сказала старшу сестру взяти з собою, і йти за ріку до бабусі, і від неї до школи йти. Тоді лютий стояв, мороз тріщав, собаки гавкали, і місяць брів у імливій хмарі над білим селом.

А інші сини й дочки інакше народжувалися.

Не одна мати пішла в поле жати, чи в лісі сіно грома-дити, та й там збільшила число населення України, яке ни-ні за п'ятдесят мільйонів перевалило.

— Схопиться молода жінка за дерево обома руками, при-сяде, а ввечері несе в подолку дитину з лісу,— говорив ста-рий Іван Бенько. Він підкручував розкішні вуса, молодницям підморгував і черешні їв з решета, що батько мій нарав для нього.— А теперішнім жінкам всюди лікарні повибудовува-ли, гінекологів повиучували, а вони родити не хочуть. Та ж моя жінка мала двох у двадцять п'ять, двох у тридцять п'ять, двох у сорок п'ять — разом мала дев'ять лобурів і три сикси! Вісімдесят п'ятий рік має, а ще в гінеколога на вер-тольоті не була. А тепер, як перше народиться одне, а потім двое, то друге хоч за пліт, за браму в лікарні кидай. «Що ти з тим будеш робити?» — питають. А те, що чотири рази на рік шкребтися йде,— то нічого! Годувати не хоче, бо фігуру собі зіпсує! Навмисне цицьку собі перев'яже!.. Фе!

Отак нарікав Бенько на теперішніх жінок на бережку нашої хати. А я слухав його грубу мову, та й думав, що нас матері родили легко й тяжко. І життя одному легко пішло, а іншому важко.

Про порід галичанки не оголошують.

Прабаба Панчучка з Комарова хоч «кушаркою» назива-лася, та й мала й зілля для породілі, живе срібло (ртуть), вистрелену гільзу. Вона всі замки й колодки відмикала, зіл-лям поліжкню окурювала, стелила верету посеред хати, і брала породіллю попід пахи або примушувала кукурудзу зби-рати, що по всій хаті порозсипана була. Збирала жінка, а стара примовляла:

— Дайте посилок! Дайте посилок!

І тієї важкої, блискучої і шкідливої ртуті одну-єдину крапельку колись ляли до води, і давали випити молодій ма-тері, коли не могла народити дитину, а та ясна ртуть осіда-ла на печінку, та не було кому пояснити жінкам, що вони самі себе вбивають.

А в Крилосі, на Золотому Току, археологи відкопали ртуть, змішану із живицею, та й прийшли до висновку, що і при галицьких князях працював свій алхімік, що намагав-ся штучним шляхом добути благородні метали. Така мода

була по всій середньовічній Європі, й Галич ішов у ногу з часом. Так що здавна знали мої земляки про «живе срібло». Його ще й недавно видобували на Закарпатті...

Лиш важко сказати, чи алхімікові Ярослава Осмомисла, чи лікареві потрібне було це живе срібло, що потрапило до рук археологів, але знайшли його на Золотому Току, де люди народжувалися, жили й умирали багато тисячоліть тому, ще до виникнення города Галича. Любо їм тут було, на високій горі пад річкою, де ліси, поля й високе небо над головою.

А прабаба Панчучка вміла маслом живіт натерти, коли жінка не могла дитину народити. Казала в пляшку дмухнути. Купіль з кінського оборінку робила. А коли й це не допомагало, то бігли до пона за поясом. А не хотів піп свого пояса дати, то хоч нитку з ряси просила.

О злоги, злоги!

Новонароджене дитя клали на припічок, і стукали злегка його головою об притулу, аби таке тверде було, як притула.

Баба-повитуха купала дитину в літеплі, та забороняла воду цю на ніч з хати виносити, аби спання не вивести. В цім купелі є дарунок від батька — гроші, є від матері — мед.

Виливати купіль перший між вікнами, або під зеленої куш, аби дитина жила та й цвіла. Повитуха хитра була, бо говорила матері:

— Як хлопчик народиться, то кути хати сміються: радіють, що не будуть гнити, бо хлопець виросте та й поправить. А як дівчинка народиться, то кути плачуть-плачуть, бо дівчина їх не поправить.

А тоді цілий світ плакав, бо вже фронт підходив до села, і навіть старого батька разом з кіньми через півроку забрали до обозу Радянської Армії амуніцію підвозити. Та поки що стелилася постіль для матері, зілля цілюще пахло, і тільки не було на жердці простирадла з квіткою та стрічкою — знаку, що хлопець народився, бо ж дівчині стрічку а намістом під хатою на жердці вивішували.

І клали часник, ніж та ключі коло породіль, щоб відганяли нечисті сили, а вони сунули та й сунули, бо ж війна була. Радянський метал проганяв фашистську злу силу.

Рубали хлопчині пупа до сокири, аби добрим майстром був. А в кого самі хлопці родилися, там баба-повитуха, рубаючи пуп, кужіль під нього підкладала.

— А коли самі дівчата родилися? — питав я бабусю.

— Тоді до сокири пупець рубали.

Але спочатку пуп прядивом зав'язували, «на два пальці від живота, щоб мале грижі не мало». І не ниткою в'язали, а

конопляним повісмом, і не з плоскіні те повісмо було, а з матірок, аби плідна людина виросла, бо ж сім'я конопель не в пластінках, але в матірках.

І не посміє мати відтяти пупа рідній дитині, бо ж і дитину відотне від себе, загубиться син чи дочка у світах, забуде батька, матір, рідні пороги, звичаї та обичаї, пісні і край свій забуде, де вперше сонце ясне побачила. А що є страшніше, ніж виродок поганій?! Як той перешиванець-перелатанець-манкурт, що і мову батьківську забув.

А вже в'язати пупа треба так, щоб не розв'язався, бо калікою буде дитина, кишка вилізе, як кулачок, і може маленьким у гріб піти.

О, не по дев'ять днів матері наші лежали! Вже на другий чи на третій день уставали з постелі, бо робота кричала.

Ріс бузок буйно, цвів бузок рясно перед вікнами, бо під той куц купідль перший виливали. Не в теплій, а в холоднуватій воді вперше дітей купали, аби дитина не лінивою була. Вкидали у воду хліба, зілля цілющого, і гроші для баби-повитухи. Говорили, що прищі-устуди з обличчя дорослого вступаються, коли вмитися в тій воді, де вперше немовля купалося. Зникнуть, пропадуть, і стане обличчя гоже, як рожа. Не можна цього купелю лити назустріч сонцеві, що сходить, аби сонце не образити. Хай дивиться світле й трисвітле сонце, як виливають воду на міцне дерево, аби ніщо по цій святій воді не топталося, аби дерево росло і дитина росла, і не плакала, і ніщо їй не боліло — ні рученьки, ні ніженьки, ні тіло біленьке.

Не м'якенькі пелени були першим сповитком нашим, а батьківська сорочка. А ще краще сорочку взяти з легіня вродливого й дужого, аби й новонароджений мав стан чоловічий, міцний був, бо пасус це кожному мужчині.

Лежить дитина, спить першим сном коло матері, а мати не сміє повернутися до неї спиною, і не сміє в хаті світло погасити.

Казала баба Дарія, що не треба дитині молока зразу давати, а трішечки кислої жентиці на язик дати, аби шлунок ніколи не болів. А відьми галицькі ворожили, що першого молока з грудей треба нацеркати і тримати до того дня, коли стрічається зима з літом, до 15 лютого, а в цей день води зі стріхи взяти до криничної води, ще на Купала черв'яків-жирівниць накидати і тримати чари до ярмарку. Перед торгом покропити тим худобу. Тоді купці не відчепляться від тебе, поки не куплять твій товар.

А ще сонники ходили по руках, різні «ворожки» — віщування астрологів, від руки переписані, «божі листи», карти

гральні в русі були. Та й ворожили, що в неділю народитися — щастя велике; в понеділок, вівторок, середу — так собі, середньою доля буде, а в п'ятницю — недобре. Найщасливіші вранці на світ приходять, звичайні — опівдні, а нещасливі — ввечері.

Ой не одну нічку недоспала мати, коли дитина плакала. Вірила: вікно треба щільно зачипяти, щоб дичина з лісу не дивилася, що в хаті світло блищить, бо тоді візьмуть дитину плачі, не засне, а проплаче ніч. А якщо плачі в дитини, то коли сонце заходить, треба винести малятко на поріг задніх дверей, на порозі купати й примовляти:

Лісе, лісе-лебедино,
Посватаймось, покумаймось.
У тебе — син, а в мене — донька.
Ти мені дай спокій-сон,
А я тобі виски-писки.

«Виски-писки» — то дитячий плач. А під Лісовим Сном розуміли, мабуть, лісового бога Чугайстрина, що міг уночі забрати дитину, та й піти з нею, коли в хаті води не було, а міг і подарувати дитину, як одній богині подарував дві дочки — Працю Безруку й Працю Безоку і одна без одної нічого не варта на цьому світі.

Купали жінки плаксивих дітей, воду тільки вранці надвір виливали, перевертали ночви горі дном й лишали на всю ніч надворі, а дитину взадгузь несли до колиски, де вже були сплюшки під подушкою — трава така, що в озимому житті та в озимій пшениці росте, та й м'якими головками цвіте. Багато сплюшок на галицьких полях росте в живну пору!

Радила бабуся пелени на сонці не сушити, бо «сонця» дитину візьмуться — живіт болітиме. Певне, мухи сідають на біле полотно, та й хвороби всякі заносять.

І вогню не давали вночі з хати при малій дитині.

Мабуть, тому, що виносячи ватру з хати, можна було нехотючи й запалити будинок. А може, вірили, що вогонь — охоронець дитини, що ніяке лихо не доступиться до хати, в якій горить вогонь. Вогонь був сином Сварога — космічного вогню, і його Сварожичем називали, господином величали. Вогонь мав свій кут у кожній хаті, і житло його називалося піччю. А в кожній печі — золоті плечі, а та піч регоче, бо короваю хоче, і новорічної ночі не можна було лягати на піч, аби відпочила вона. А коли всі засинали, то піч собі опівночі тихенько «їхала на гиц», а стіл танцював. Виходить, що й сільські печі танцювали тоді, коли небо втворювалося над Галичем, і сам Сварог чи Перун запитували бажання

новорічне. Дванадцять сузір'їв у Зодіаку, дванадцять місяців на землі, дванадцять годин у дня, дванадцять — у ночі; дванадцять днів між святим і щедрим вечорами, дванадцять полін рихтували для святкового вогню, дванадцять страв стояло на святковому столі.

Піч цілу зиму служила лікарнею, дитячими яслами, садком, школою і маленькою країною великої казки. Тут було просо, лляне чи конопляне насіння, макуха, мак, соняшник... На печі був сховок від різки, і був там чорно-білий кіт Мацько — великий злочинець, що задушив вісімнадцять кролів та кроленят. Він за це був посаджений у мішок, і виселений за межі теплої країни-печі, хати й села. Одного четверга кролеїда було відвезено аж до Станіслава на торговцю, Через тиждень-півтори Мацько прийшов додому обскубаний, покусаний, худий, і дуже жалісливо нявкав під хатою, аби простили йому злочин. Ізгоя прийняли. Але він знову подушив кролів, і його знову в мішку повезли — на сей раз до Галича, на базар. Мацько вернувся і з Галича, і знову попросив прощення. Потім ще раз напав на кроля, і тепер повезли його до Більшівців на базар. Але він вернувся і з-за Дністра, та вже майже сліпий, бо десь попав на кошачу війну і поплатився за все очима. Тепер його не боялися навіть миші, що мали дірки в печі, які мати все заліплювали і заліплювали, а миші знову їх прогризали.

— Усю куяву миші повертіли! — зітхне, бувало, мати, а ти будеш і дорослим думати, чому-то хату куявою називали, якщо і Київ мав таку ж назву в чужих землях? Вірмени Куявою Київ називали колись.

Та про Київ так багато книжок! Так багато досліджень про Київ, а Галицька земля, немов би пляма біла на археологічній карті України. Тут, у центрі Європи, обабіч Карпатських гір текли ріки активного життя. Як би там не мудрували історики, але найперший історик, літописець Нестор, сказав, що слов'яни жили на Дунаї, і для мене це буде найвищою правдою, бо той Дунай озветься вдруге тоді, коли князь Святослав поведе сюди війська свої, закладе Київець поблизу Дунаю, мовивши, що тут середина його землі. А в скількох українських піснях оспівується Дунай справжній і Дунай-вода!

І за останні роки все більше й більше дослідників схиляються до тієї думки, що Шліман відкрив не Трою, а якесь інше місто, а Трою слід відкривати на території сучасної Югославії. Все більше й більше істориків шукають зв'язку між етрусками й Руссю, задумуються над тим, що галли жили над Атлантикою, й тут, у центрі Європи, у передгір'ї

Карпат, теж є Галич. І був малий Галич на Дунаї. І є Карпати не тільки в центрі Європи, але й у Середземному морі є Карпатос, і навіть на місяці є гори Карпати. Правда, ця місячна назва з'явилася на нашому віку. На цій землі все взаємозв'язане і взаємопов'язане. Сучасні грузини знаходять свою гілку аж у Іспанії, де є плем'я басків. А якби мені вдалося поїздити по білому світу, то своїх одноплемінників знайшов би на кожному материку, у будь-якій країні. Скількох тільки українців татари продали на невільницьких базарах! А скільки моїх земляків переселилося! А скільки дівчат вродливих вийшло заміж на чужину! Жінка-українка зберігала мову, зберігала звичаї, зберігала священні народні закони, навчала дітей, але та ж сама жінка, ще будучи дівчиною, мала в своєму серці романтичний порив до мандрів, мала палке кохання, яке вело її світ за очі. Дівчина інколи забувала про батька й матір во ім'я кохання, летіла на крилах, обпалювала крила свої, сама горіла, спотикалася, падала, гинула, залишивши після себе пісню або легенду, життя.

Світ один для всіх! Одне Сонце й Місяць єдиний, зорі... Одна й вода, яку називали Дунаєм, але ж Дунаєць є і в Галичі — річечка така тече через село Четверки до Лукви, вщеще Городка й Забріддя, навпроти Заднього поля, а вище Владичого, Підпаневої та Пасіща. Поблизу Дунайця Юрій Лукомський нині знов відкопує фундамент Благовіщенської церкви. Та не тут таїться назва міста Галича. Є ще на Крилоській горі Галицина могила, яку нині називають Галичиною. Що ж вона нам розкаже?

До Галициної могили ми ходили з Богданом Гармашем, що був на цілих п'ять років старшим за мене, і з однокласником-сусідом Іваном Сірковичем ходили. Богдан показував нам високі могили в лісі, у якому завжди косили. Могили були й у селі. Одна з них перед нашою хатою. Її розмили води, вона зарвалася, й показався очам попіл і черепки. Ті черепки були колись горщиком, у який склали прах спаленої людини. Курган «карпатської культури».

Невідомо, кого тут поховано, і коли поховано. Розповідають старі люди, що першим у селі поселився якийсь Лень, що козакував, та пани його зловили, катували дуже, й заслали сюди, під Галич, за ріку, аби жив, працював на паца й не думав повставати. То могло статися після Хмельниччини, бо ж 1649 року галицький староста Потоцький доповідав королеві, що село знищене після Височанового повстання; всього три особи лишилися.

Лень не мав що їсти, і ловив рибу. Лень не мав хати й рубав лозу, городив стіни з лози, ліпив з обох боків стіни, аби тримався той кошик; на плечах носив дерево з лісу, аби поставити дах на плетеній з лозового пруття хаті. Він дочку чинює посватав, і так розплодилися в селі Козаки. Ми не знали більше нічого про Леня, лишень Богдан Гармаш знав про нього такий вірш:

Прийшов Лень,
Розіслав огонь.
Прийшов Прокіп,
Налив окріп.
Прийшла Марина,
Кашу зварила.
Прийшов Лесь,
З'їв баняк увесь...

Ми доповнили цей твір. І якби то наші сусіди знали, що всі воли є у віршику про Леня, то була б нам гірка година. Наші батьки нас навчали, що сусід — святий чоловік. Сусіди були сватами й кумами. А в нашому селі у куми радо йде кожний. Тільки до отого, в кого діти не ведуться, не хочуть іти в куми. Тоді рідного брата й сестру просять, аби згоднілися, або перестрівали циганів, коли через село їхали, або ж коли стояли цигани табором коло млина, тоді просили купити дитину. То була чисто символічна продаж. Отакою «проданою дитиною» був і письменник Василь Стефаник. Правда, мати його продала не циганам, а своїй знайомій, бо хотіла, аби син жив. А син і справді став народним співцем. Так і Гармашка хотіла, аби хоч один син тіпшився білим світом, а тому ніколи не проганяла циганів з білої хати, а обдаровувала їх чим могла.

Цигани їхали та їхали через наше село, бо так їм богом на долі написано. Колись дуже давно, якась невідома нам сила виштовхнула це плем'я з Індії, й воно розбрелося по цілому світу. Смагляві й чорноволосі люди чомусь величали себе потомками єгипетських фараонів, і угорці, повіривши цій легенді, назвали циганів «фараонів народ», а англійці — «єгиптянами». Аж у середині ХІХ століття німецький учений Август Потт довів, що циганська мова дуже близька до санскриту. А потім народилася гіпотеза про те, що предки циганів були в Індії найбільшю кастою співаків, музикантів і танцюристів, та жорстокі війни стали тією причиною, що ці індійські люди вирушили в довгі й небезпечні мандри по світу. Вони рухалися з Індії через Афганістан до Персії, а з Персії потрапили до Малої Азії. Тією ж протокою, через яку перський цар Дарій у V столітті переправляв своє вій-

сько, ідучи на наші землі, на Скіфію, цигани потрапили до Греції, а з Греції розпростерлися по Сербії та Болгарії, примандрували до Угорщини та Румунії, а звідси вже була коротка дорога до доброго Галича, де перехрещувалися шляхи, що вели до трьох морів: Балтійського, Чорного і Середземного. Цигани були щасливі в Галичині.

У Франції та в Німеччині циганів вшали без суду й паляли на вогнищах. У Росії указами 1733 року, 1783-го та 1836-го намагалися «посадити» чорноволосих мандрівників на землю, але це зробити ніяк не вдавалося. Лише 1956 року остаточно осіли цигани по містах і селах, але і тепер кочують автобусами, поїздами, літаками по всьому Союзу.

І пас, малих, називали в селі циганами, хоч ми тільки бігали дивитися на циганів і циганчат, коли вони зупинялися там, де був двір колишніх панів. Приїжджали цигани, стояли таборами на панських газонах (та які там газони, коли у війну панські двори попалили, поруйнували, повищили, а сад вирубали, квіти потоптали — сліду не лишилося, лиш назва одна — «Газони»). І ходили цигани по хатах сокири та всякий реманент збирати, а циганки — ворожити. Обдарує газдиня циганку, та й попросить кинути їй на карти. А циганка ще й дзеркальце носить, каже хукнути, а тоді почне:

— Люб Марія, люб Анна. Вас є двох. А я — не бог.

А в хаті обов'язково є, як не Анна, то Марія, як не мати, то донька, або ж стара баба. І вже пішло по селі, що циганка все вгадала. А ще вгадала про дім казенний. А тоді до казенного дому близенько було, бо один був у політиці замішаний, а другий самогонку гнав, носив до ямницької баби Гоїхи, а до Гоїхи постійно міліціонери приходили, і забирали в жінок грілки з горілкою, які вони на животах для маскування носили. Баба Гоїха наперед гроші не платила, а тільки тоді, коли попродає самогонку ставіславським залізничникам, або ж безпалькому Любкові, або широкобровому Бодзьові, або рудому Ерикові — всі були музикантами із Зосиної Волі — так називалася колись вулиця Дадугіна в теперішньому Івано-Франківську.

Та до баби Гоїхи носив самогонку Горішній кінець села, а Долішній — тримає напрям на Залукву й Галич, бо треба було якось гроші розкрутити і на податок, і на позичку, і на чоботи, і на спідницю, і на постолята, і на сіль, і на гас, і на сірники, і на книжку, і на гумовці, в яких так добре їздити по кризі або ж спускатися з гірки коло школи. А податки були великі, бо навіть за кожную щепу в саду треба було заплатити. І молоко здай, і м'ясо здай, і яйця здай, і з кози

шерсть здай, і шкірку, як заріжеш свого цапа, здай, а дурний цапок взяв та й повісився у потоці, коли я його до куца присилив, аби він ожинник об'їдав. Я тоді, припнувши цапа, пішов на леваду м'яча футболістам подавати та «уболівати» за своїх гравців. Та вони рідко коли вигравали, хоч і були нашими кумирами.

Гей, кумири, кумири! Слово «кумир» від кореня «кум». І ми хрещених батьків та матерів мали — нанашків і нанашок.

Куми в злагоді живуть, і сусіди повинні в злагоді жити.

Чи правда-то, чи тільки балагурка така, що колись і по двадцять пар кумів до дитини ішло, а тепер — тільки кум і кума. Є в нашому краю звичай такий, що весільні дружка й дружба — майбутні куми. Отак, мабуть, було колись і в Галичі.

Біле крижмо несуть дитині — біле полотно.

Червоною ниткою прив'язують до крижма зубок часнику та встромлюють голку в матерію, аби очі погані до дитини сили не мали, коли подивляться на мале немовля. А щоб лихе не взялося до дитини, то на поріг петек-свиту стелили, клали на неї дитину, й казали матері тричі переступити через немовля — аж тоді кума брала похресника на руки.

А стара баба за поганським звичаєм клала ніж під поріг. А коли кума з дитиною була вже за хатнім порогом, то ніж подавала матері через вікно.

Коли верталися куми з церкви, де священник хрестив дітей, то питалися в них, чи ясно свічка горіла, бо коли темно, то думали батьки й куми, чи не знадобиться крижмо на смертну сорочку.

А мати мені сорочку збиралася на смерть пошити, коли тиф панував, але я хотів жити, і тиф утік із села.

У батькової сестри Олени Великої було вікно застільне, та в нас не було вікна такого. Казали, що кума має матері дитину передати через застільне вікно. В тети Олени, хоч було таке вікно, та дітей не мала вона. А в нас, хоч вікна такого не було, але діти народжувалися, та й носили їх куми до церкви хрестити, як тодішній закон велів.

Клала мати дитину на застелений петеком поріг і знову переступала її тричі. А вже після цього в купелі дівчата можуть личка сполоснути, то хлопці скоро старостів приплюють.

І сідають куми, сусіди, родичі за столи, бо то перші гості новонародженого, і може бути, що то його весільна гостина. Буває так, що костюмаха, хай не приказується, дур їй, прийде з косою...

— Діти ховати — то камінь ковтати, — говорила вуйна Гармашка і дивилася на портрет мого великого друга Богдана, а свого сина. Він сам намалював себе, в дзеркало дивлячись.

Богдан мав великі мудрі очі, невиспіване серце і справді золоті руки.

Мені, шістнадцятирічному, написали до технікуму, де я тоді вчився, що Богдан Гармаш упав з ристування і вмирав. Я приїхав хоронити друга — проліска ясного...

Ми несли його на цвинтар на самий Новий, 1961-й рік, по талому свігу, по тих стежках, куди ходило його поетичне натхнення.

Чого я так люблю весну?
Чого вона мені така мила?

Бриніли мені Богданові слова з вірша, який він надрукував у районній газеті «Радянське село». Тепер у Галичі виходить газета під іншою назвою — «Прапор перемоги», і ділові люди тут працюють. А тоді в Галичі працювали ліричніші й поетичніші журналісти, бо часто друкували поезії, й за два роки до Богданової смерті надрукували вірш його про те, що він любить весну, що вона йому мила.

І його любила весна.

Любила, бо викопував дякі грушки, яблуні, черешні, щепив і розсаджував по берегах, щоб ріс сад.

Любила, бо як тільки приходила, то він брав ніж і вчив нас робити з верби сопілки-телинки, з бузини — сикавки, з ліщини — луки та стріли.

Любила, бо ми плавали на кризі, коли на річці ставали строми, і слухали голос першої бджоли, що облітала вулик на Богдановому подвір'ї, нюхала, чи не цвіте у корчах над потоком перша медунка.

Любила, бо він кликав нас у потік до Букової криниці, де була найчистіша вода, і тут ми назбирували смикавок-левкоїв; або до лісу кликав, де ще більше було цих квітів, і березовий сік цяпотів нам у пляшки та горнятка, а потім ми пили цей холодний весняний нектар.

Любила, бо ми візки майстрували, а ще білі ластівки з паперу; білі човники пускали за водою, млинки-вітряки наші на гатях у потоці крутилися, шпаківні майструвалися, з глини військо було, і билися камінням із «запоточниками». Гачки нам Богдан робив і вчив рибу ловити на вудку, на сак і підсаку. А було тої риби, як каміння у воді! А точніше, по дві риби сиділо під кожним каменем та й ще по

печерах! А коли терлася риба, то ми голими руками ловили її на бродах.

Любила, бо він був найкращим межи нами, найніжнішим, найдобрішим. П'єси писав, у stodолі ставив їх з нами та з ровесницями, нас любив, природу любив, малювати любив, різьбити любив, майструвати — всього йому мати дала, окрім долі.

Він був старшим за мене на п'ять років.

Він знав, що в Галичі були князі, бо читав книжки. В неділю кликав нас до Крилоса. Через береги і понад потоком і донині стелиться стежка і виводить на возову дорогу, а та дорога на горі зустрічається з Верховим гостинцем. А гостинець, яким князі їздили, вже у вінку лісових дерев. До лісу дорогу я знав, а Богдан Гармаш знав дорогу і на Криліс — так називають Крилос у нас. Кажуть, що то було південне крило Галича, бо й на Волині, коло Володимира, є Бринів і Крилів.

Я ладен був іти в огонь і у воду, коли кликав Богдан.

А він кликав до Крилоса, де був дитинець Галича. Там мій далекий предок по батьківській лінії у князя воїном служив.

Туди кликав Богдан Гармаш...

...У неділю...

...Червоний півень вискочив на пліт, злопотів крилами і прокукурікав:

— Кукуріку! Вставай, Васильку, бо Гармаш уже встав!

Був літній, ясний і веселий ранок.

— Ко-ко-ко! Я собі зернятко знайшла! — тішилася курка коло порога, де я вмивався. А друга курка вже шибалася по оборозі й кудкудакала: — Кудкудак! Кудкудак! Знесла яйко, як кулак!

А синичка стрибала по «шибівці»-яблуні, а потім на «осу» перелетіла та й сміялася з мене: «Пустий, пустий, пустий! Нер-роб! Спить! Спить ще!». Та я не спав, бо мене кликав Богдан.

Я схопився на ноги і вмивався! Холодна роса колола в ноги! І пригадувалося, що Богдан Гармаш ще й інакше розшифровував синиччині пісні. Коли весна ішла із Загір'я на Підгір'я, тоді синичка до синички говорила: «Тепера, синичко-сестричко, нап'ємося й з калабані водички! Голоміз, голومیз! — це лисому Зварунові, що бригадиром був, наказ від пташки такий: — Покинь сани, бери віз!» А коли сонце пригріло, то синичка щebetала рудому завідувачеві фермою: «Чорпіто, Чорпіто! Скидай кожух, бо літо! Чорпіто! Чорпіто! Чорпіто! Чорпіто! Скинь холошні, бо літо». І Чорпіта поскидав і

кожуха, і холошні, а потім його скинули з посади, і він утік з нашого села до багатшого, приміського. Свою жінку лишив, а молодшу знайшов, хати ще виложив там — панує, а про ферму забув.

Та не до нього мені. Сонце сяє, птаство співає, блакитна хата в обіймах зеленого саду пливе в синє небо, і дрізд на черешні підганяє:

— Не чипи! Не чипи! Чай пити! Чай пити! П'ємо, п'ємо, ану — хто скоріш, ану, хто скоріш!

Та я вже був у хаті, та й снідав. Пив молоко з коржем, а не чай. Чай — гарбатою називають у нас. Богдан сидів на горбку під черешнею і дивився на горобців, що пурхали по-під вікнами і з курками їли з одного кадобця. Горобець дорікав мені, коли я біг до Богдана:

— Все! Все! Все! З'їв! З'їв! З'їв! А мені не дав!

А Влодзишині гуси зайшли в наш сад, і коли Богдан взявся виганяти їх на луг, то одна гуска гелгала до нього:

— А я розпущу крила, га-га-га! Побіжу на охабу, га-га-га! Знайду черв'ячка, га-га-га! Поснідаю, га-га-га! А куди ви йдете? Га-га-га?

І гуска-лебедя справді розпускала крила, а гусак сипів на нас, як гадина. А потім гусак повів гусей у Гармашів город, і звідти долинало до нас гусяче:

-- Наїмося, наїмося! По дві до стебла, по дві до стебла!

І тільки гусак сумнівався:

— Як не заженуть, як не заженуть!

Ми з Богданом у той час були в горішньому саду, коли почули, що Влодзиха виганяє свої гуси з братового городу вигуком: «Агіла! Агіла!» І вже ми були на берегах, коли почули Влодзишину сварку, і крик інших гусей, що не тільки Рим, але й Галич від бід всяких не раз рятували. Особливо, коли галичан обкладали великими податками-даниною. Тоді і гуси, і качки, і все йшло «на м'ясо» у заготівельні контори, а при Сталіні сокира в нас працювала садівником.

— Загнали нас! Загнали нас! — чули ми скаргу гусей.

І гусак-шипун сумно дорікав їм:

— Я так казав, я так казав, я так казав!

Тільки качки задоволено кричали на річці, що вилаєла поміж високі й пузаті верби:

— Так вам і треба! Так, так, так!

І десь за потоками маленькі індичата скаржилися своїм батькам:

— Пі-пі-пі! Босі ходимо!

— Купимо! Купимо! — втішала індичка своїх дітей.

Тільки старого індика це сердило, бо він розпускав хвоста, поколисував червоними кутасами й говорив індічці:

— За якого чорта купимо, коли грошей нема?

— Будемо босі! Зима йде! — журилася індічата.

І тільки Богданові та мої мози, присилені до бувинових кущів, на яких дідьки вишались колись, у оточенні ожинників, що колюче позастелювали дебру потоку, стежку, берег, жши одним днем. Вони зрозуміли, що ми їх сьогодні не поженемо на смачну вербину в луги, де можна й у кукурулау забігти, та й жалісливо мекали:

— Ме-ке-ке! Що це таке?! Хто нас на нашу поведе?!
Ме-е-е!

Особливо моя бороданя з рогами-шаблями мекала, як недорізана. А Микола Купальчук, теж сусід наш, уже йшов до колгоспного вівчарника виганяти отару на нашу під гору, коло Комарова, бо ж баран блевав у кошарі:

— Ба-ба-ба! Беріть мене з хліва, болять голова!

І телички, яких дозирала тета Софія, мамина сестра, теж хотіли волі. Кожна з них просила:

— Ме-е! Випустіть й мене-е!

Котра теличка народжується вдосвіта, та — «зоряна», а котра ввечері — «вечоряна». А в Матія, який прийшов до нас з Копанок, що за Калушем, і тому його називають Копанським, корова народила телятко в полі, тому й теличка — «Поляна». З неї зробилася корова, і тепер питалася в газди:

— Му-у-у! А доки я ждатиму-у!

Копанського «Поляна» згодом народила двійнят, через рік — трійнят, а ще через рік не могла народити четверню, та й загинула на сум та горе сім'ї, якій «Поляна» була за матір у ті важкі воєнні роки.

Тільки в Миколи Гармаша, в Богданового стрія, що жив у дебрі-потоці, був інакший концерт. Велика льоха рийкою піднімала дошку в кучі та й рохкала:

— Хро-хро-хро! Я зовсім тим не журюсь! Ідіть собі, куди хочете, а мене випустіть надвір, аби я собі калюжу знайшла! Тут жар-р-рко! Жар-р-ко!

Ще човниками літали ластівки, що гніздилися в його стайні, та й нарикали на худобу:

— Як були ми восени, були стіжки, оборіжки, тепер нема ни-ич! Головані, черевані переїли, перелущили! — отак сварилася ластівка, сидячи на сухій гілці яблуні, а потім побачила свого милого, й полетіла з ним гніздечко ліпити. Великий гріх — зачиняти двері стайні, коли гніздяться в ній ластівки.

А вище цього подвір'я сизою стіною стояло колгоспне

жито. Лан підходив до самого потоку, що заріс вільшиною, грабиною, осичиною, дубиною, липиною, бучиною, глодом, крушиною, воччим лыком, і дорога йшла цим зеленим — зліва, і сизим — справа — тунелем. У тому сязому житі ходила десь Польова Мавка, і Житній Дід спав у борозні. Там ховалися і зайчики, а перепілка побачила чеберяйчика та й подавала свій голос:

— Підпіліть! Підпіліть! Пса пустить та й ловить! Підпіліть, підпіліть! Та й ловить, та й ловить!

Ми хотіли взяти з собою пса Бриська, але сварився Богданів тато, аби не брати до лісу собаку, бо тепер там молоді писклята виводяться в гніздах, молоді зайчики, молоді... Лісовий дід нас покарав за пса.

У глибокій дебрі потоку спали жаби, що за ніч наспівалися. Богдан знав їх мову навідмінно, і теж міг перекривити, зробивши з двох долонь гучномовець, подібний до того, що висів на стовпі біля колгоспної контори. Його там встановив мій вуйко Гриць Бігунець, який з мельника і мисливця враз зробився зв'язківцем, і ніколи не бував удома.

— Куме, це — кума? — кумкала жаба до жабія.— Де бузюк?

— Нема!

— А де ж?

— Умер!

— Коли?

— В четвер!

— А ми тому раді — ді, ра-аді-ді! Раді, раді, раді, ра-ра-ра-ра, кле, кле, кле, кле. Леле-ки-ки-ки-ки! Леле-ки-ки-ки-ки-ки! Леле-ки-ки-ки-ки-ки-ки! Леле-ки-ки-ки-ки-ки-ки! Грубі, грубі, грубі, нівроку, нівроку, нівроку! Леле-ка-ка-ка-ка! Ішов, ішов, ішов! Ку-ку-ку-ку-ку-ди? Ку-ку-ку-ку-пи-ти, ку-ку-ку-ку-пи-ти чоботи, чоботи, чоботи, на корках, на корках, на корках, на яrrrrrrrмарку у Рогатині, у Рогатині, у Рогатині. Нівроку, нівроку, нівроку. Буде, буде, буде. А що? А що? А що? Та-та-та-та-та-танцювати! Та-та-та-та-танцювати! Нівроку, нівроку, нівроку! А їж, а їж, а їж, а їж!

— А що? А що? А що?

— Борщ, борщ, борщ! З буряків, з буряків-ків-ків, з буряків-ківків! Нівроку, нівроку, нівроку! А хе, хе, хе, хе, хе! А що там, а що там, а що там?

— Кума! Кума! Напилася, напилася, напилася, напилася. Нівроку, нівроку, нівроку!..

Ідучи, Богдан показував і розказував, як квакають наші сільські жаби, а мені малювалися червоні чоботи на корках, які я бачив на сільськогосподарській виставці в Галичі.

Вони так пасували би до тетяних ніг, яка тепер — передова телятниця на фермі, хоч і лишася заразилася від телят. Та чоботи ті не продавались, а поїхали на обласну виставку, що була в міському парку імені Т. Г. Шевченка, а пізніше, може, й до Києва поїхали. Тепер ні виставок не буває в Галичі, ні червоних чобіт у магазинах.

А в цей час бузюк летів аж у Ксьондзову млаку жаб ловити. Він гніздився у Гурмановича на вербі. В цього Гурмановича переховувався Мирослав Січинський, студент Львівського університету, що вчинив 1908 року замах на намісника австрійського цісаря по Галичині, графа Андрія Потоцького. Той граф ненавидів не тільки все українське, але й поляків ненавидів, якщо вони були бідними. І самі поляки радили студентові з Тернопільщини тікати, коли той убив графа, але Січинський говорив їм:

— Коли втечу, то мене зроблять бапдитом, і світ ніколи не дізнається, за що я вбив ката. Це і його заслуга в тому, що у Львівському університеті навіть присягу студенти складають польською мовою, бо українська заборонена, що переслідується і карається будь-яка свіжа думка, що вимирають села в неволі.

Високочолий, худорлявий, з рідким вуском двадцятирічний студент з револьвером у кишені пішов до графа Андрія Потоцького просити «посади вчителя». Ким він тоді був? За спиною в Мирослава Січинського було село Черняхівці під Збаражем, сирітство, чотири класи Коломийської гімназії, ще чотири класи — в Перемишлі, рік навчання у Відні; потім був Львів, студентські заворушення, арешт, голодовий страйк у тюрмі, агітація перед виборами до парламенту за кандидата-соціаліста, і ось оця аудієнція о другій годині пополудні, за місцевим часом, 12 квітня 1908 року.

Андрій Потоцький, намісник цісаря в Галичині сидів за широким столом, коли незнайомий студент, вдвічі молодший за нього, переступивши поріг його кабінету, вийняв з кишені пістолет і вистрілив. Куля потрапила графові межі очі, але великий пан в агонії схопився обома руками за стіл і крикнув:

— Арештоваць того збродняжа!

Січинський стояв з револьвером і відповідав:

— Ви злочинець — не я. Я не втікаю, бо хочу, щоб був суд. Хочу, аби люди довідалися, що діється в нашому краю, як ви господарите. І через те я прийшов до вас!

Та Потоцький уже цього не чув. Він лежав на підлозі. Обличчя його заливала кров.

Сторож намісництва не знав, що робити з юнаком, який

тримав у руді револьвер. Нарешті він зрозумів, що юнак не думає ні втікати, ні стріляти в нього, і в страхі викликав комісара поліції.

— Чи знаєте ви, що вас чекає? — запитував комісар Денис Бігун, що супроводжував Січинського. — Вас засудять на смерть!

— Можливо, — була відповідь.

30 червня 1908 року президент Львівського суду Станіслав Пшелуський, можливо, що нащадок того Пшелуського, який постійно полював за Довбушем та й за іншими опришками, виніс йому вирок — смерть. Львівський кат уже натрав воском петлю для шиї Мирослава Січинського, але весь світ гучно гомонів про цю подію. Другий пересуд тривав уже не день, як перший, а з великою перервою тягся від першого і до сімнадцятого квітня 1909 року. Лікарі перед цим намагалися визнати студента душевно хворим, але це їм не вдалося. На другому суді Січинський говорив:

— Граф Андрій Потоцький був ворогом не тільки трудящих українців, але вороже ставився до працюючих кожної національності в Східній Галичині.

— Смерть через повішення! — такий був другий вирок.

Відцвіла весна, минуло літо. Цісар Франц-Йосиф, який дванадцять років тому вже був у Львові, і в Галичі, і в Станіславі, і в Коломиї (в Коломиї, в молодості, навіть служив у полку уланів), на ціле літо поїхав на полювання, і не сказав ніякого слова про Мирослава Січинського. Старий монарх вернувся аж восени. Кару смерті було замінено двадцятирічним ув'язненням.

У Станіславі чекала нового в'язня одна з найміцніших в'язниць Австрії — «Діброва», навпроти теперішнього парку імені Т. Г. Шевченка. Його везли сюди через Галич під конвоєм двох офіцерів, які втішали в'язня:

— Коли в молодого цісаревича Фердинанда народиться дитина, він зменшить вам тюрму на кілька років. А потім народиться друга дитина — знов зменшить строк. А ще цісар Франц-Йосиф умре...

Офіцери були немолоді за віком, а Січинському ще не виповнилося й двадцяти двох. Він ще не знав про те, що за його прикладом серб Гаврило Принцип уб'є цісаревича Фердинанда, що весь край уже міркує над тим, як визволити його, Мирослава, з «Діброви».

Колія привезла Січинського в кам'яний мішок у Станіславі. Тут була столярня, і в'язень у тюрмі почав вчитися майструвати.

Гірше, о ні, найгірше, було в цей час близькому роди-

чеві Мирослава, великому українському композиторові Денисові Січинському. Він мав багато безсмертних пісень, як ось: «Чом, чом, земле моя», «Як почувеш вночі», «Не співайте мені сеї пісні»; хорів, кантат: «Лічу в неволі», «Дума про Нечая», опер «Роксолана» та «Будка ч. 27», що загубилася. Він сподівався побачити свою «Роксолану» на сцені, заробити якусь копійку, бо ж не мав ні кола, ні двора; ні дружини, ні дитини; ні доброго костюма, ні сорочки, лишень талант.

Його родич, студент університету, Мирослав стріляв у «грубу рибу» — у австрійського чиновника, аби й Денис міг бути людиною, мав право називатися українським композитором, аби українське слово лунало й зі сцени, з кафедри, а вийшло так, що твори Денисові були заборонені. Ім'я «Січинський» не сміло прозвучати ніде, тим більше в театрі. Письменникові й землякові Степанові Чарнецькому Денис писав лист за листом. Він добивався, аби не називали його ім'я, а коли треба, то аби оголошували зі сцени «Бояна» або «Станіславівського», або чорта лисого оголошували, щоб тільки виконували його твори, бо Денис хотів жити. А жити не давали ні власті, ні адорів'я. Він відчув, що з горлом робиться недобре. Йому треба поїхати до Відня, зробити там операцію, а в кишені ні крейцера. Йому треба якось рятуватися, хоч залишилося жити рік і один місяць від того дня, коли Мирослав кулею виплатив гонорар Потоцькому за всі знущання. Він стріляв не тільки у графа. Він стріляв у всю династію Потоцьких-виродків, і стріляв у цісаря й усю його чиновницьку піраміду. Він стояв за правду і мстив за кривду!

Та власті на ім'я композитора Дениса Січинського наклали «табу». На його твори теж. Він доживав останні місяці й дні у старому готельчику «Брістоль» в центрі Станіслава, де будувалися три п'ятиповерхові «хмарочоси», як говорили тоді. Починалася доба залізобетону і в Станіславі. (Залізобетонні голови зруйнували цей будинок влітку 1988 року).

Єврей, власник готелю, інколи давав композиторові тарілку супу. Коли Денис Січинський умер, Мирослав уже був перевезений зі Львова до станіславської тюрми «Діброва». Місцеві, справжні й роблені, патріоти, неначе хотіли, аби й Мирослав у тюрмі почув, як хоронять його славетного родича, й організували пишні похорони композитора. Правда, місця на центральному станіславському цвинтарі не знайшлося для могили, і його поховали там, де закопували бездомних волоцюг, самогубців, потерчат... Якби цісар Франц-Йосиф затвердив був смертну кару Мирославі Січинському, його тіло було б поховане вночі саме в такому місці. Обид-

ва Січинські лежали би поряд. Тепер ховали великого українського композитора Дениса Січинського. Через 32 роки його останки відкопають і перезахоронять на почесному місці посеред кладовища, устанавлять на його могилі оригінальний пам'ятник скульптора Миколи Зорія. І на пожороні й на перезахороненні будуть присутні галичани та делегації з довколишніх сіл.

А на початку вісімдесятих років ХХ століття знесуть у місті меморіальне кладовище, лиш тільки залишаться тут могилі деяких відомих діячів минулого. Залишаться у сквері, що виник на людських і нелюдських кістках, і могила Дениса Січинського, та зруйнують могилу коханої Івана Франка Дзвонковської.

Та це станеться через багато десятиліть, а тоді, 1909 року, Станіслав був знаменитим не тим, що тут помер великий композитор, а тим, що в місті серед найбільших злочинців Австро-Угорської імперії сидів убивця намісника цісаря Франца-Йосифа в королівстві Галичини й Володимирії Мирослав Січинський. «Король», якого студент убив, долівав па Личаківському цвинтарі у Львові.

А Мирослав Січинський у тюрмі вчився тесати дошки, робити столярку: вікна, двері — і йому там дуже смакував разовий житній хліб, який давали в'язням до сніданку, обіду й вечері. Такого смачного хліба Січинський не їстиме більше ніде. І коли вмратиме він у Детройтській лікарні в США, то на 93-ому році життя все ще згадуватиме, що в станіславській тюрмі його годували ліпше. Він помиратиме тоді, коли в Станіславі — Івано-Франківську знеситимуть кладовище, і міська чиновниця, якій довірять відати питаннями культури, не знатиме, хто такий Денис Січинський і хто такий Євген Желехівський — пропонуватиме і їхні могили знести.

На початку вісімдесятих помре за синім океаном Мирослав Січинський.

А тоді, в 1910-ому й 1911-ому роках, планувалася втеча Січинського. Головний тюремний сторож був з Буковини, два інші — із села Загвіздя, що за Бистрицею. Солідарний з українцями поляк-наглядач теж брав участь у організації втечі Січинського з в'язниці «Діброва».

Найперше планувався підкоп з маленького будинку навпроти тюрми. Але це було утопією в добу залізобетону. Другий план був набагато простіший і надійніший.

Мирослава Січинського розбудили вночі з 9 на 10 листопада 1911 року. До камери увійшов сторож-слюсар, що вмів відкривати замки, й сказав скинути тюремну сорочку.

— Навіщо?

— Коли вас зловлять, то будуть судити ще й за крадіж цісарського майна.

В перемінений сорочці спустився втікач на перший поверх, де йому дали уніформу австрійського тюремного наглядача, приклеїли маленькі вуса, бо ж в'язням заборонялося носити цю «відзнаку».

Коли пройшли довгим коридором, при виході вигулькнув тюремний інспектор. Все могло полетіти шкереберть, але інспектор, на щастя, попрямував до своєї канцелярії. Втікач і ті, що супроводили його, пройшли за тюремну браму. Парк «Діброва» був густий, як темний ліс.

В затінку дерев стояла лавка, де втікач присів разом із охоронцями. Студент місцевої гімназії Дмитро Вітовський повів Січинського околицями до підводи. Іздовий був з Вікторова. Правив кіньми молодий газда Микола Глум. Поїхали! Січинський дізнається вже в селі, що станіславські священники побоялися переховувати його в церкві над Бистрицею. Привід: «Січинський буде те робити, що мусить людина робити, а то ж церква». Так, ця церква ще рік тому належала парафіянам села Княгинина. 1912 року Княгинин офіційно приєднано до міста Станіслава.

Мине кілька годин, і по всій Австро-Угорщині, а згодом і по Європі прокотиться вість про те, що зі станіславської тюрми «Діброва» втік державний злочинець Мирослав Січинський. А цієї ночі, з 9 на 10 листопада 1911 року, він їхав до села, в якому рівно десять років тому його земляк композитор Денис Січинський написав кантату на слова Тараса Шевченка «Лічу в неволі дні і ночі». Та кантата говорила тоді до серця вїята Семена Сербина, до книговода, як тоді називали писаря, Семена Салиги, до газдів Семена Бибика, Юрка Салиги, що дали згоду переховувати в селі втікача. Саме прізвище, Січинський, магічно діяло на всіх. Навіть на отця Домбчевського, дочка якого Леся закохалася в композитора, коли він її навчав грати на фортепіано і співати в хорі навчив, діяло навіть на місцевого корчмаря-єврея Габера, який знав про те, що Мирослав Січинський переховується у селі, та не доніс на постерунок поліціям, був солідарний з громадою. Та тепер отець Домбчевський був у могилі й на парафії сидів інший священник. Граф Шептицький, який не раз приїжджав до Крилоса подивитися на свої поля та ліси, на Галич, публічно осудив учинок Мирослава Січинського, мабуть, не похвалив би і отця Салевича за те, що на його парафії переховувався державний злочинець. Але не все знав митрополит. І не все знав губернатор.

Син священика Йосипа Домбчевського, Роман, був добре знайомий із Денисом Січинським. Це він вмовив батька запросити до села голодного композитора й диригента, який одразу ж узявся організувати сільський хор. Два листопади пам'ятними були для села. В листопаді 1901 року прийшов Денис, а в листопаді 1911-го приїхав Мирослав.

У селі на той час уже діяла читальня «Просвіти», для якої збудували на Кривулі, коло горішньої церкви простору «Громадську хату», в другій кімнаті якої розмістилася сільська крамниця. Вже в спогадах жив той час, коли молодь пішки ходила до Станіслава на вистави й концерти. Концерти готували своїми силами. Співали в хорі, який їздив вітати Миколу Лисенка, славетного композитора, коли той зі Львова через Галич прибув до Станіслава, як тоді називали теперішній Івано-Франківськ. Лисенко був зворушеною зустріччю галичан.

І з'явилися в селі свої читці-декламатори. Семен Бирик (той самий, що мене, другокласника, зловив з куривом під вербою в лузі та й усе при зустрічі іронічно просив: «Хлопче, дай закурити!», поки зовсім не відбив охоти до курива, і я досі не курю) в молодості декламував вірш Антона Могильницького «Русин-вояк». Концерти ці відбувалися по столах. Людей тут збиралося дуже багато. Успішно діяло товариство «Тверезість». Микола Глум теж зрозумів, що може втяти вірша, й написав «Корчму й читальню». Сам декламував на концертах. Йому аплодували односельці. А ще співали пісню про хрунів, які продалися панам на баденівських виборах за горілку й ковбасу. Хто голосував за панського кандидата, тому хлопець-«всевидюче око» писав крейдою хрестик на спині, а надворі газди дрючками тріпали ті кожухи «хрунів», та так тріпали, що вибори зірвали, поліцію накликали на село. Тоді арештували багатьох. А Образюк повісився на Кривулі, бо не витримав тортур, і видав поліції своїх односельців, які «хрунів» били. Багато жителів села було заарештовано. Сталося це ще 1897-го року, але Січинський і 1911-го слухав у селі пісню про ці вибори:

Минулого року були в нас вибори,
А, сказавши правду, були вперед збори.
Там пан Герушинський сильно промовляли
(При келішку в Аби, як ся напивали),
Потім в професора Більовського-пана
З товаришем Цівков й швабом Робом Яном.
І, вийшовши звідти, коло склепу впали,
Люди піднімали, кожух розідрали...
Кожух же не мали часу зашивати,
То мусили, знайте, лайняком заткати.

Але тая штука не довго тримала,
Не сповна за тиждень, і латка відпала.
Надумавшись трохи, до Мехла пішов
Один чоловік наш і шапку знайшов.
Здавалося, зараз і на тому стало,
Та військо й жандарми протокол справляли.
Шлюсом закінчили, засуд назначили:
Як кожух подерли, чому не зашили?

Пісня вийшла жартівливою, але арештованим і засудженим за баденівські вибори 1897-го року було не до жартів. Міністр-президент Австро-Угорщини Казимир Бадені, великий поміщик і жорстокий експлуататор, заслуговував такої ж кулі, як і Андрій Потоцький, але цей реакціонер сам умер через рік після вбивства намісника цісаря в Галичині. Лишилося ім'я його, немов прокляття.

Мирослав Січинський за сім тижнів перебування в селі наслухався багато розповідей про різні події, про свого далекого родича й земляка Дениса Січинського, композитора, пісні якого не могли вмерти. «Лічу в неволі» — наче гімн йому, Мирославі. А ще — «Не співайте мені сеї пісні» на вірш Лесі Українки.

Січинський Мирослав інколи співав. Тепер він мовчав і ховався. Осінь 1911-го була теплою, і йому, втікачеві, зробили житло в stodолі. Пробрали сіно, обклали околотами, настелили веріт. Якось вранці ввійшов до stodолі сільський вїйт Микола Салига:

— Пане Січинський, — сказав, — я — начальник вихторівської громади. Мусите сидіти тут тихенько. Я дружив з Денисом Січинським. Він мене навчив диригувати хором. Домбчевський, наш священик, і пан диригент порадили нам обсадити гостинець фруктовими деревами, і ми вже це зробили. Фрукти будемо продавати, а гроші підуть до громадської каси. Думаємо збудувати в селі «Народний дім». Ми теж у Європі.

— Це гарно, — відповів Мирослав.

До села приїжджало немало чужих людей, бо тут уже діяла господарсько-молочарська спілка та кооператива. Молочарня, як говорили тоді, об'єднувала й довколишні села: Бринь, Сапогів. Діяла тут і каса ощадності та пошта, що обслуговувала Вікторів, Крилос, Бринь, Сапогів і Комарів.

З Мирославом Січинським підтримували зв'язок ті люди, що готували йому документи на виїзд за кордон. А тим часом у вїйта народився син.

— Я просив би вас, пане Січинський, бути мені за кума, — говорив Микола Салига, ще молодий тоді газда.

Січинського перебрали за сільського парубка. Коли принесли дитину до хати, то в газди було застілля. Загостив сюди і сільський жандарм, який дістав наказ: «Ловити Січинського».

— Хто це такий? — запитав віта, побачивши незнайомого парубка.

— Андрій з Єзуполя. Він був у Німеччині на роботі. Син моєї родички.

Жандарм присунувся ближче, напився до нього горілки — тоді пили одним келишком. Січинський скоро теж напився до поліцая.

— А зловили пане, того збую Січинського? — запитав Мирослав.

Усі гості завмерли. Віт і його сім'я теж.

— Ая, його зловиш! Він уже десь Америки досягає, — сказав жандарм, не знаючи про те, що Січинський сидить з ним плече-в-плече.

Січинського переховували в панського побережника Михайла Гурмановича, аби тут не вислідили його.

— Тату, — прошепотіла до батька доволітня дочка гайового, — я йшла до стайні доїти корову, а там якийсь пан чеше жгреблом нашого коня.

— Тсс!.. Якби хтось питався про пана, то кажи, що то Андрій повертається з Німеччини, з роботи. Він переночує і піде.

І Гурманович зібрався до лісу. Побережник зникав на цілі дні, аби не відповідати за Січинського, якщо його зловлять у stodолі, а, можливо, йшов на зв'язок з комітетом по визволенню Січинського. Через тиждень-другий з Чернівців до села приїхав народний учитель, що видавав себе за адвоката. Січинського з Вікторова привезли до Єзуполя на станцію. Він там грав з себе судового практиканта. Звідси начебто їхали на суд до Снятина. Зі Снятина фіакр повіз Січинського до Чернівців. У Бучачу жив єврей-адвокат, що допоміг дістати потрібні документи. Квиток до Німеччини Січинському купили в Румунії. В Чернівцях його загримували під купця. І ось цей, нині невідомий, єврей-адвокат, ризикуючи собою і всім, що мав, сідає з «єврем-купцем» Січинським в купе поїзда. В Січинського приліплені вуса й борода, є капелюх і окуляри. В Берліні вони розпрощалися. Січинський сів на корабель і відплив до Норвегії. Тут його впізнав начальник місцевої поліції й допоміг переправитися за океан, до Америки. Та це було вже в новому, 1912-му, році. А поки що Січинський сидів у сіні.

Лісник Михайло Гурманович прийшов з лісу, відчинив двері стодоли й завмер. Його повноліття, але ще дуже молода донька, під стіною запахуючого лісового сіна, яке він, батько, з таким трудом накосив у Лазах, цілувалася з державним злочинцем Мирославом Січинським, якого Гурманович, ризикуючи собою, долею сім'ї, долею своєї дурної та вродливої дівки, переховує вже два тижні.

Побережник гримнув дверима стодоли, що аж здригнулася вся Бережанка за річкою, і почесав до в'їта, аби той чимскоріше забрав від нього втікача з тюрми, бо той хоч убив намісника цісаря по Галичині графа Андрія Потоцького, може у Вікторові залишити дівці замість себе такого ж терориста-намісника...

Січинського від Гурмановича перевели до панського слуги Семена Жилияка, а звідси через ліс він утікав у далекі світи, аби більше ніколи не вертатися на Україну, хіба що в гості приїхати двічі чи тричі. І не розумів він нової України, Радянської. А коли вмирав у лікарні Вестленд Конваленсенс Сентр біля Детройта, в США, то на 93-му році життя з гірким сумом згадував молодість свою. Йому ще там пахли галицькі сади, галицькі ліси, галицькі поля; причувалися галицькі пісні, говірка, і, може, пахли йому поцілунки простої дівчини, що цілувалася з ним, убивцею ката Андрія Потоцького, і той поцілунок був вищим за найвищі нагороди, які тільки могли бути в той час на цьому білому світі... Та що поробиш, коли все минається. Давно померла та дівчина, і та жінка померла, яку він, Мирослав Січинський, тримав до хреста, і сам він помер, ставши легендою...

...Так я думаю тепер, бо тоді, коли ми йшли з Богданом Гармашем дивитися на галицький дитинець, що був на Крилосі, я ще так не думав.

Я тоді лишень знав легенду про великого пана Потоцького, що в селі Пітричі над Дністром мав свій маєток. Із Пітрича до Станіслава він їхав шестіркою коней, які навіть улітку запрягав у сани, а не у бричку й не у карету. Сани були залізані. Коні-змії летіли. Сипалися іскри з-під полоззя на галицькому мурованому каменем гостинці, який тепер укритий асфальтом.

У Галичі пап Потоцький пив і їв. Сп'яна питався в жінки, з якого вона роду.

— Зозуля-я,— відповідала галичанка.

— А чому не кукаєш, коли ти зозуля? — питав пан Потоцький.

— Бо в жовтні не кукає зозуля,— відповідала галичанка.

— А я хочу, аби мені зозуля кувала,— говорив п'яний пан.

— Зараз закукає,— кинулися посіпаки-гайдуки до жінки.

Потоцький пішов допитати недопите, а гайдуки намовляли жінку, аби вона вилізла на грушку й закувала так, як зозуля кув навесні. Панові Потоцькому не можна було перечити.

Стара жінка скорилася, бо не могла не вволити панської волі. Вона лізла на дерево й на самому верхку закувала. Відчинилося вікно, показалася рупшиця й голова Потоцького:

— Що то за гадська зозуля, що в жовтні кукає?! — крикнув Потоцький, і вистрелив у Зозулю-жінку, що сиділа на грушці й кувала...

...Коли студент Січинський стріляв у Потоцького у Львові, то сказав:

— На тобі, пане, кулю за Зозулю!

І байдуже оповідачам, що та легенда не про Потоцького, що був намісником цісаря Франца-Йосифа по Галичині, а про Миколу Каньовського, який приїжджав і до Галича на сеймики, і польський письменник Франціско Карпінський (уродженець Голоскова коло Отинії) бачив його у місті з оголеною шаблею, а бідний шляхтич стояв перед ним на колінах і просив пощадити, але ясновельможний пан Каньовський хотів крові...

Це про нього й про бідну дівчину Боднарівну співають і тепер у Галичі.

В Станіславі на риночку бандалія грала,
Там молода Боднарівна весело гуляла,
А надійшов пан Каньовський зі своєї світлиці,
Та й уцпив Боднарівну за рум'яні лиці.
А молода Боднарівна звичаю не знала,
Та й відвела білу ручку і по лиці втяла...

А далі співається, як підмовляли подруги Боднарівну, аби тікала від пана. І дівчина кинулася тікати, а за нею гналися гайдуки, і наздогнали її на бистрицькому кленовому мості, привели до пана. І запитав її пан:

— Чи ти хочеш, Боднарівно, мед-горілку пити?
Чи ти хочеш, Боднарівно, в сирій землі гнати?

І Боднарівна відповіла, що воліє вона в сиру землю піти, ніж бути панові за коханку й жити з ним.

І тоді пан Каньовський-Потоцький застрелив горду дівчину...

Ту пісню співає й співала вся українська земля. І всюди по-своєму:

У Галичі на риночку...
В Станіславі на риночку...
В Городенці на риночку...
В Гусятині на риночку...
В Немірові на риночку...

Та галичанам здається, що та дівчина була з Боднарівського села, до якого колись сягало місто Галич, а вже в теперішньому селі Брині була Брама Галицька. Село це, як село. А на горі, що зветься Стінкою, росте грабовий ліс, а в тому лісі, що за річкою Луквою, б'є велике джерело. До того джерела в ніч на Івана Купала ходили дівчата й косичили кущі над криницею квітами. А ще брали цілющу воду й кидали монети в криницю, аби заплатити за зцілення. А ще в ріці є великі кам'яні плити. Звідки вони? З чого?

Тепер між Бринем і Боднарівом збудовано льонопереробний завод, і на тому заводі працюють робітники з навколишніх сіл, і переповідають сиві легенди про Боднарівну, про Зозулю та про пана Потоцького, якого плутають з намісником цісаря. А може, й не плутають? Можливо, що то діє такий всевітній закон — закон правди й кривди, йде поділ на правих і кривих...

Ми з Гармашем наслухалися розповідей про Січинсько-го-композитора й Січинського-революціонера, та й шукали очима, де ж ті хати, в яких Січинські мешкали в нашому селі. Та їх уже не було. А з гори, з-під лісу, світилося рідне село, як на долонях. І «Галицька Брама» дивилася на нас полем між лісом. І села Сапогів та Бринь ховалися за горою. Там була друга галицька брама. Очевидно, що брами змінювалися часто, бо місто, столиця Галичини й Волині, розрослося. Найперша брама була, мабуть, там, де сам город виник, землею обвалований, та Мозолевим потоком і річкою Луквою обведений. А потім на горі залишилися тільки ворота Німецькі та другі ворота, які відкривалися самому Києву, як про це написав автор «Слова о полку Ігоревім». А ці «польові» брами виникли значно пізніше, але вони були, якщо існують про це перекази, топоніми, сліди.

Ми вийшли на діл, звідки потоки розбігаються на два боки — до Бистриці й до Лукви. Цією горою колись йшов Княжий гостинець, мощений дошками. І що саме так було, підтверджує билина про Дюка Степановича. Гостинець називався Верховим. Сюди нині тече підземна газова ріка до

Бурштина, звідки трьома щоглами показуються труби теплової електростанції. А від того «корабля», через поля й ліси, крокують стовпи-вежі, на яких грають струни високовольтної лінії. Та тоді, коли ми з Богданом ішли на Кринос, цих електричних струн ще не було. І електричного світла в селі не було. Ще газові лампи світилися по хатах. Але куличок так же само сидів у Ксьондзовій млаці, та й кричав, коли ми його наполохали:

— По-о-о-гиб, по-о-о-гиб!

І жайворонок злітав із самого чубка Чорної гори та й казав:

— Хочу битися! Хочу битися! — А коли падав до землі, то пояснював, чому він вертається грудкою до землі. — Кий упустив! Кий упустив!

А Житній Дід лежав собі в борозні та й слухав і жайворонка, і соловейка, що ні вдень, ні вночі не вмовкав у кущах:

— А я був у діда, у діда, у діда! А дід спить, спить, спить! А я діда за ногу щип, щип, щип. А він мене кийком по ногах, кийком по ногах трах, трах, трах! А я втік, втік, втік, та й сів, та й сів, та й сів під кленом, під кленом! Цить! Цить! Мовчи! Мовчи! Діду! Діду! Діти в лісі! Кийком по ногах! Кийком по ногах! Трісь! Тр-р-рісь!

Соловейко щебетав у Дубині — так називається потік, що деброю біжить до річки, а Верховий гостинець стелиться лісом вище Дубини, вибігає на поле до могил, і знову заводить нас у ліс, де багато бліндажів і окопів. А в тому лісі золота птаха — іволга-колискова, або ж овак жовтий, ховається в листі та й каже:

— Богдане! Василю! Я ще нині не обідав!

А над іволгою, що хоче обідати, сміється сорока-білобока:

— Хе-хе-хе-хе! Хе-хе-хе-хе!

І ворона летить над Гущею та й каже, що несе іволзі:

— Калач! Калач! На! На! На!

Але іволга хотіла іншого, бо все просила на дереві:

— Олію! Олію! Олію! Дай олію!

Там і лісовий жайворонок співав:

— Лечу сонце ловити! Сонце ловити! Сонце ловити! —

Та не мав у що ловити, та й нарікав на когось: — Пропав мій сак, сак! Пропав мій сак, сак!

Саками ловили рибу в річці.

Та річка була в долині, а горою стелилося поле. І ще горою стояв ліс, де гніздився яструб, а деркач тут бігав по травах, ховався від кожного, і стріляв мов з кулемета:

— Дер-дер! Не вмер! Дер-дер! Усю ніч протер! Дер-дер! Уже й світ попер! Дер-дер! Виходив куці — не вмер! Дер-дер! Вилазив траву — потер!

Одуд бідкався:

— Худо тут! Худо тут!

Зозуля в зеленому лісі розуміла, чому деркачеві важко бігати по нерівному полю, де так багато кременів, черепків з давніх і далеких епох, де груддя та борозни; розуміла, чому важко йому бігати й по лісі, де могили, шанці-бліндажі, окопи та ями від вибухів, де зітлілі від часу старі пні та ще свіжі пні, де високі мурашники, сліди від машин і тракторів. Зозуля попереджувала дятла:

— Ку-пи! Ку-пи!

— Гей, зозуле-кукавко, була ти дівчиною, та зачарувала тебе відьма зла, і літаєш віщою птицею. Коли вперше чують тебе, то хапаються за кишени, чи є гроші, примовляючи: «Зозуле, закукай мені, скільки літ я буду жити».

Богданові Гармашу вона кукнула двадцять разів, а вуйкові моему Грицеві Бігунцеві, що має засмагле обличчя з гострими житніми вусами, кувала зозуля багато разів. Вуйко в цей ліс на полювання ходив, і мене брав із собою. Тут я луня бачив, і тетерюка, і качок диких, які виводяться у нетечі, ще від того часу, коли тут стави були, в яких збиралася вода для заповнення городських укріплень. До княжого, до боярського, до єпископського столу йшли журавлі, гуси, качки й риба, а потім усе зникло — пропало, лиш тільки дикі качки не зникали ніколи, і вуйко з Іваном Беньком ходили сюди на птицю, на кіз та на свиней диких, яких просто диками називають у нас. І приносили мені лісові казки, які я пам'ятаю донині.

У цьому лісі жила Лісова Діва, що охороняє звірину, аби не переводилася ніколи. Вуйко бачив її ще по війні, коли з Беньком ходив сільця накладати на зайців. Ніч була сніжна, місячна й морозяна! Зайці, немов коні військові, об замерзлу землю били ногами — цілі дороги вбили попід куці. А сільця з дроту, який вуйко приберіг з війни, аж бриніли від холоду.

Коли мисливці розіклали свої сільця, бо ж у війну рушницю не можна селянинові мати, то дуже померзли, й, порадившись, вирішили розвести вогонь. Було сухе ріщя, була запальничка, спалахнуло полум'я, а вуха слухали, чи не пищить зайчик у дротяному сільці. Сиділи вони, балакали, аж опівнічна година надійшла. Чують: ліс тріщить. Хто там суне?! Висока, тонка й суха жінка вилізла з Обшарків, підійшла до вогню й сказала: «Посуньтєся, хлопці, хай загрію

свої кості». Вуйко з Беньком понімили. Жінка сіла коло них, і почала різні чудесії показувати: як простягнеться, то зробиться довга, мов гадина, а, як скорчиться, то стане, як великий клубок. Так лісова жінка то витягалася, то корчилася, а вуйко Гриць з Беньком задеревіли, диллячись, і не могли слова людського вимовити. В Бенька лишень очі вилзли, як цибулі, а вуйкові сльозилися...

Вже минає північ, і ця лісова жінка відчуває, що мають когуги перші п'яти в Крилосі. Встає від вогню, робиться така висока, як дерево, і каже: «Аби я вас більше не бачила в лісі вночі!». Закукурикали півні, обернулася Лісовиця у вітер, розметала вогонь, що й сліду не лишилося, попадали мисливці долілиць у лісі. Лиш коли почало сонце сходити, тоді вернулася людська мова до Бенька й до вуйка Бігунця. «Ходімо дивитися, чи зайчик не зловився» — сказав вуйко Гриць. «О ні! Я останній раз ночую у цім лісі! Й останній раз на сільця зайців ловлю! Добре, що ми живі й здорові».

І пішли вони до села, та заблудилися. І довго водив їх Блуд по лісах, по потоках Дровничях, аж вийшли вони на Чортову поляну, вище Білої Криниці, де є метеоритне Чорне озеро, яке взимку замерзає, а влітку зелено зацвітає ряскою. Звідси близько іти до Сільця й до Тязева, та вони повернули до свого села лісом. Ішли й читали слід зайця, і слід лиса читали, і слід вовка побачили. Здавалося їм, що уже не вийдуть з лісу зимового, й писали свої імена на снігу, аби хтось побачив. Аж почули стукіт сокири! То мій батько Іван з Гармашем Миколою поїхали саньми по дрова вдвох, а вернулися — четверо. Довелось матері моїй гарячим свіданком розігрівати двох браконьєрів, які ледь теплі приплелися за саньми з білого лісу через поле, що віками годус не тільки наше село, але й містові дає хліб, а худобі — пашу. Взимку це поле, немов безмежна біла верета, а влітку таке, як оце бачили ми його, ідучи на Крилос, — різнобарвний килим, що виткала його українська природа. Тут, на полі, гарно не тільки влітку, але й восени, коли пасеться худоба після того, як покосять хліба, позбирають льони, коли вдарить приморозок на останню молоду конюшину-команичку, а потім — настане бабине літо. На цьому полі відбувалися сутички й битви, бо ми знаходили не тільки крем'яні скребачки, вкладиші до крем'яних серпів, ножички, молотки, грузила, але й стріли, наконечники копій-списів, якісь круглі крем'яні ядра, наче то були булави чи макогони. Але все це мовчало в наших руках, бо до всього треба й голови. Говорила тільки легенда, і говорило дещо писане джерело, та ж до нього ще йшли і йдемо. Ми навіть не знаємо, коли

виникла писемність на цих землях. Що то були за «черти» й «різи» ще до кирилиці й глаголиці, про які писав болгарський монах Храбро? Чи то знаки ті, що й донині збереглися на бірках-ревах у верховинців-лісорубів і полонинських пастухів, чи інакше письмо? Мабуть, що інакше, бо ж Ібн-Фадлан, арабський мандрівник, бачив, як хоронили русича, і описав, що в човні тіло його лежало. І одна із дівчат-сиріток побажала вмерти разом зі своїм паном, щоб разом з ним панувати в потойбічному світі. Стара, чорна баба, що називалася Ангелом Смерті, гострила ножа на її біле тіло, а її доньки чи помічниці стерегли приречену дівчину, щоб не втекла нікуди, бо ж смерть страшна. І п'яне дівчатко брехало, що бачить свого пана в раю та й хотіло до нього. І заговорив ніж до білої кості! І впало жертвине м'ясо до двох тіл в лодію-чайку, до тіла вельможного пана й молодої дівчини, що вмерла разом з ним. І тоді спалахнув вогонь! Згорів пан, згоріла бідна дівчина, згоріла труна-лодія — все попелом зробилося, лиш zostався напис на стовпі, але й стовп зогнив, не знайти вже того напису.

І тільки звичай залишився: тесати трунву, як кажуть галичани, у вигляді човна-чайки, і тіло нести на плечах до могили. А ще недавно і влітку на санях везли. А в горах вогонь палили на подвір'ї тоді, коли домовину тесали. І залишилися могили-кургани по всій Русі, і ось тут, навколо Галича, і навіть коло батьківської хати, де потік тече з-під лісу й упадає в річку, був горбок, на якому ти пастушком любив сидіти з друзями, де любив балакати з ними, де дівчата стояли, де хлопці співали, де вільхи та ожинники росли, і ніхто не здогадувався, що то могила. Аж тоді, коли колгоспні трактори прокопали рів уздовж поля, і тим ровом побігли дощові води, роблячи з рова яр, тоді-то стало глибшим корито потоку, бо ж води вижолобили його, і поповзли береги. Окраявся і той горбок над потоком, і показалася чорна перепалена земля. Гадалося, що то пень зітлів. Але чому так глибоко? Але випав і розтанув навесні сніг. Найшвидше зник він на тому місці, де була зарва й чорна земля, і тоді показалися черепки з горщика й перепалені кістки. І ми зрозуміли, що то була могила. Можливо, схожа до тієї, що її бачив арабський мандрівник Ібн-Фадлан, і, можливо, що й напис був на могилі такий самий чи подібний, як той, що бачив араб. І, можливо, що в цій землі лежить ще той горщик, на якому хтось видряпав напис, як наприклад, у Гв'яздові, що поблизу Смоленська, над Дніпром, де археолог Данило Авдусін відкопав такий же горщик з написом «ГОРОУХША» або ж «Горуна». Я думаю, що «горуна», бо

таке слово і досі є на Полтавщині. Глиняну банку так називають — горуною, а горщик — горнець.

Другий арабський письменник Ібн-Недім навіть паличку мав з руськими письменами, яку привіз йому його співвітчизник все тоді ж, у десятому столітті. А місіонер християнський Дітмар Мерзербурзький говорив, що слов'яни вирізували на ідолах імена своїх богів. Знайти б такого ідола! Або ж розшифрувати би ті знаки, що є на Збруцькому ідолі. Там в одного із богів нижньої зони на лівій руці з чотирма пальцями є якийсь хрестик, і ще якісь знаки є на статуй, але вони мовчать. Я гадаю, що це календар 12-ти головних свят дохристиянського року, пантеон богів.

І мої далекі предки поклонялися дерев'яним чи кам'яним кумирам. І були мої предки великими мрійниками. Вони небесні сузір'я називали іменами своїх богів. Іменами богів називали й високогір'я, річки, моря, озера, ліси, населені пункти. Очевидно, що й Галич носить назву поганського божества. Це знали тільки наші предки.

А нині про той давній Галич лишилися літописи, легенди й приповідки. Була приповідка і про зруйноване місто: відти гора, відти вода, а посередині — біда, то Галич. Точніше, осколком того стародавнього Галича, що був колись з центром-двигунком на Крилосі. Але тут, у сучасному Галичі, який осколком залишився після Батиевого побоїща, стоїть Замкова гора, і кожен галичанин вірить собі, що на ній стояв замок князя, і що руїни того замку збереглися дотепер. І що від того замку вів підземний хід за Дністер, до Чортополя — Маріамполя, а другий — до Крилоса, а третій — до Пантелеймонівської церкви, що на Шевченковому, в кутку між Дністром і Лімницею-Чвою, а четвертий — до Вікторова, а пятий — до Сокола, що теж над Лімницею, і про цю Лімницю-ріку таке говорять галичани: якщо зійдуться Стрий і Ломець, то буде світові кінець. Та вони вже давно зійшлися, ще коли відступило те море, яке було тут двадцять п'ять мільйонів літ тому, й веникли гори, а з тих гір потік могутній Дністер, ще без назви, бо й людей ще не було на землі, і ніде ще людей не було. А може, й були на Марсі, а коли відчули, що загибель приходить, то запустили на Землю всякої тварі по парі та людей. Давно зійшлися води Стрия і Лімниці-Ломця, в Дністрі. Він, «могутній батько галичанських рік», починається в Бескидах, поблизу села Вовчого, яке тепер називається Середа, на честь воїна, що поліг тут 1944 року смертю героя, визволяючи останні кілометри української землі. Починається Дністер з джерелець-головиць на висоті до 1000 метрів над рівнем моря, і з цієї висоти, де

була колись фортеця, падає все нижче й нижче, щоб за 1362 кілометри впасти в обійми Чорного моря, пройшовши долини, каньйони, круті береги, зібравши воду з басейну, який відповідає майже восьмій частині території сучасної України, затопивши на дні лиману античне місто Тіру.

Священна ріка Дністер, як і Дніпро, як і Дон, як і Дунай, бо ж є ще Бог Південний і Бог Західний, які чомусь досі називаються Бугами, хоч то полонізми. Та люди колись винайдуть такі шифрувальні комп'ютери, які зуміють у слові прочитати історію народу, до його витоків, бо слово — код. Так, треба оберігати мову, бо ж без мови — нема народу.

Коли виникла ця назва — Дана Стрибога або ж Дана-стер?

Давно, дуже давно...

Тільки грекам, що жили в Причорномор'ї, була милою їхня назва ріки — Тірос, і «батько історії» Геродот у своєму дослідженні ще в п'ятому столітті до нашої ери писав про цю ріку, і про могилу царів кіммерійських на березі Тіроса писав, і про відбиток ноги Геракла на камені, і про місто Тіру, яке аж тепер знайдене на дні Дністровського лиману, і про озеро писав, з якого нібито витікає Дністер, а вже сучасні історики та геодезисти будуть думати-гадати, що таке озеро 2500 років тому могло існувати поблизу сучасного міста Миколаєва. Коли розливаються Стрий і Дністер, то утворюється тут справжнє море. Колись ріки були повноводніші, і могли утворити загатую-греблю й розлитися озером. Геродот не бачив усього своїми очима, а описав те, що почув від людей. А люди інколи додумують те, чого не знають.

А через дві з половиною тисячі літ учений світ мудруватиме, яке плем'я назвав грек Геродот алазонами, і академік Академії наук СРСР Микола Севастьянович Державін, що народився в селі Преслав на Запоріжжі, а вмер у Ленінграді, скаже: алазони — це пізніші галичани, але в греків нема букви «ч» і вони писали замість неї «з» або «с». Це повторить Олександр Павлович Знойко в своїх працях про етрусків та Русь, де народження праслов'янських богів буде пов'язувати із сузір'ями, а етрусків ототожнюватиме з русинами й прокладатиме уявні дороги до Трої, на Балкани, до Риму. І подивуєшся, бо в цих працях інколи більше мрій, ніж реального ґрунту. Але ж без мрії не можна жити, не можна нікого любити. Десять далеко, за країною мрій ученого-фізика, який колись досліджував атомне ядро, стоятиме його приятель із Холмщини Микола Захарович Суслопара, якого паспортистка помилково чи й навмисне записала Суслопаровим. Цей Суслопара в однокімнатці проживе одиноким.

ким увесь вік, просиджуючи тут ночі, а дні — в бібліотеках, і прочитає на глечyku з Дніпропетровського державного музею напис, який зробила чиясь рука ще 5 тисяч років тому, коли на території сучасної України жили племена, названі трипільцями. І другий напис розшифрує на глечyku із селища трипільського часу, яке було в Незвиську над Дністром, що нижче Галича. Він, Суслопара, був переконаний, що трипільці не тільки робили прекрасний посуд, не тільки молилися своїм богам, не тільки будували двоповерхові будинки в своїх прамістах, але й уміли писати й читати написане. Бо ж не могла така могутня культура існувати без писемності!

Він розшифровував трипільські написи! Чи так їх треба розуміти, чи інакше — покаже час. Може, то не літери, а числа, або ієрогліфи, або й орнамент? Але жив у Києві чоловік, що вивчав далеку історію й близьку, що написав багато томів праць, а коли помер, то приїхали дві його родички із інших областей України, поділилися невеличким майном, яке залишилося після смерті брата, а з рукописами не знали, що робити. Одна з них сказала, що все життя мріяла мати «Королеву Марго» — відомий роман відомого письменника, але цю книжку продають тільки на макулатуру.

— То мрія твоя здійснилася, — сказала друга родичка. — Неси оці папери, здай, одержиш талон і купиш собі «Королеву Марго».

І родичка за рукописи історичних праць небіжчика-брата купила собі роман «Королева Марго». І тільки єдиний Олександр Знойко твердить, що в архіві Суслопари були такі дослідження, за які заплатила б Академія Наук мішок золота.

Там, мабуть, були праці й про загадкових антів та білих хорватів, про тиверців і дулібів, що жили десь тут, де протікає Дністер. Дністер знав ці племена, але мовчить. Тільки на його берегах знаходять черепки з горняток і глеків, складають їх до купи й ділять, котрі з трипільської доби, котрі до комарівської культури належать, котрі до липицької, котрі до черняхівської. Начитаєшся археологічних праць, і робиться не по собі. Виходить, що черепок повинен говорити про людей, про ціле плем'я, яке звідкись прийшло і кудись пішло; потім знов прийшло нове плем'я чи група племен, і всі вигинули; а потім знов... Начебто не було в давнину моди! Невже отой галичанин, що вчора ходив у веретюсі, а нині ходить у джинсах, а завтра ходитиме в «бананах», а післязавтра задумається, що дідові його пасував петек, кожух і гачі-штани, й почне щось своє видумувати, аби набли-

зитися до тієї давньої моди й стилізуватиме на новий лад, повинен більше не називатися українцем? О ні, тут щось не так, братіє історики! В народів є якась вища мудрість, та її треба навчитися відкривати.

Тече Дністер, і тече час.

Поблизу села Козари є віднога Дністрова. Нижче Козарів — села Тенетники, Мартинів, Поплавники, а далі й Галич. А нижче Галича — Пітрич, Козина, Побережжя й Ганусівка та Стриганці, де є Старий Дністер або ж Стариця, куди плила колись велика вода. І так Дністром я плив колись до Незвиськ, і не думав-не гадав, що в Незвиськах знайдено глечик з написом трипільської доби. Але я знав про те, що колись Дністер пропливав попри село Водники, але, коли прокладали залізницю від Львова до Станіслава через Галич, то Дністер вирівняли, і теж тут залишилися Стариці, і річка Гнила Липа довшою стала відтоді. Місце, де стара церква стояла, в усті Гнилої Липи, загубилося.

Колись плавали Дністром чайки-людії. Тоді Овідія засилала на край римського світу, і він бачив цю ріку Турас, як написав. Знали цю назву Страбон і Птолемей, і тільки у Амміана Марцелліна, який жив у IV столітті нашої ери, вперше написано Данастус, а в Йордана, який згадав антського князя Бооза, — Данастро... Турки й араби називали ріку Турла, не знаючи, мабуть, про те, що у верхів'ї Дністра течуть Тур'ї та Туречки — притоки його, батька галицьких, буковинських, подільських і молдавських річок.

Тірос, Данастер, Дністро, Дністер, Дністр, Ністр, Ністру, а фольклорист знайшов ще одну поетичну назву цієї ріки — Настася... А Настася — то неділя по-грецькому. То, може, легенда про дністерську воду прилипла згодом й до Насті Чагрівної?

І дивиться на Дністер галицька Замкова гора, немовби згадує, як прийшов Батий, що розрубав столицю Галицько-Волинського князівства на села Крилос, Підгородь, Вікторів, Комарів, Залукву, Галпч-гору... І тоді ж утворилося мале місто на Дністрі, на півночі давнього міста. Тут ще до 1347 року існувала митрополія, а потім, у спустілому місті, що тільки мало славу давньої столиці Галицького та Галицько-Волинського князівства, якому колись підлягали Перемишль, Ярослав, Червен і Сутейськ, Холм і Володава, Дорогичин і Більськ, Визна за Наровом-річкою, Берестій (Брест) і Дорогобуж та Пересопниця, Ушиця та Родна, а в певні періоди — Київське, Турово-Пінське, Городенське та частина Литовського князівств, Чорна Русь з Новгородом і частина Закарпаття, аж до ріки Тиси, залишився тільки на-

місник митрополита на руїнах давніх палаців, монастирів, церков та каплиць. Маленьке місто Галич — осколок великого Галича, тулилося до Замкової гори, а з двох інших боків його відсікали від світу води Лукви та Дністра. Цей Галич уже не претендував на Галич-гору, де розрослося село, й на Залукву, що теж зробилася селом. І церковний центр, у якому грецька мова лунала, як і своя рідна, став іменуватися «кліросом».

Доводиться пині вірити людям на слово, бо в давні часи, мабуть, не було таких працьовитих письменників, як Іван Франко, що прагнув у всьому докопатися до істини, і Галич для нього був тією точкою на рідній землі, до якої часто й пильно прикипала його увага. Очевидно, що давні письменники не ставили перед собою ідеї будительства приспаного поневолювачами народу. Мові рідній не загрожувала загибель, як і культурі, хоч і тоді культура ділилася на панську й хлопську, але не було ще загрози загибелі її. Іван Франко, пишучи свою поему про Митусу-співця, ставив себе на його місце. Уявляв, як його везли з Перемишля до Галича перед княжі очі, й себе бачив, арештованого в Яблупові, і як по етапу ведуть і везуть з Коломиї до Дрогобича, через Павелча, Майдан і Боднарів, а Галич лишається справа.

Іван Франко теж тут проживе не один день, бо ж у Підгірках, яке тепер влилося в Калущ, мешкав його рідний брат, і обробляв своє та письменникове поле.

Правда, ніде не зафіксовано, що Іван Франко та був у Галичі й у Крилосі, де найдавніше галицьке городище таїть так багато неспізаного й величного. Але твори Франкові, вдача Франкова, говорять про те, що не міг Великий Каміньяр оминати цього куточка рідної землі. Не раз й не два проїжджав він залізницею зі Львова через Галич, і не міг не зійти на станції, не міг не перейти через міст, щоб зблизька подивитися на церкву Різдва, що й нині стоїть під Замковою горою, лиш тільки в землю ввійшла глибоко-преглибоко.

Отут він і задумувався над долею руського шляхтича Івана Шумлянського, сина Осипа, який народився 1644 року в Малих Дідушичах, де річка Стрий добігає до Дністра. А потім і розповів нам Франко, як ходив Шумлянський з королем Яном-Казимиром за Дніпро, де відзначився в битвах проти своїх же братів-козаків. І пізнішому королеві Янові Собеському вмів католик сподобатися, бо ж дослужився у нього до ротмістра.

Уніат і військовий ротмістр був ворогом православ'я. Але ж на початку 1667 року у Львові вмер православний

єпископ, і Шумлянський тут же вернувся назад до батьківської віри, щоб тільки стати владикою. Але ж у православних русипів був свій кандидат на єпископа — Остап Свистільницький, походженням із Свистільників (нині село Світанок Рогатинського району). За нього, пише Іван Франко, стояв і перемишльський єпископ Антін Вінницький.

Але Шумлянський, крім хреста, мав шаблю й віру, що зуміє знищити православ'я. Полемізуючи з дослідником давнього Галича, автором біографічного нарису про Шумлянського Ізидором Шараневичем, Іван Франко розповів, як Вінницький вигнав прибічників Шумлянського з церкви. Але вони зібралися в приватному домі на свої збори й там вибрали свого ротмістра на єпископа.

Так з'явилися два львівські єпископи: незаконний Шумлянський і законний Свистільницький, близькі своїм походженням, бо ж Шумляни й Свистільники поруч. Але не було ще королівського затвердження. Шумлянський ні дня не був монахом, не був висвяченим, і Вінницький не хотів з ним навіть балакати. Тоді Шумлянський напав на крехівський монастир, що був біля Жовкви (нині Нестерова), і примусив ігумена, щоб той постриг його в монахи. Далі монах Шумлянський помандрував до Луцька, аби тамтешній єпископ висвятив його на диякона, а згодом і на священника. Цього він добився. Але тільки митрополит міг висвятити його на єпископа, а митрополитом у Києві став тоді Вінницький. Шумлянський їде до Ясс. Тут молдавани хотіли його заарештувати, як шпигуна. Він кинувся тікати назад у Галичину. Десь поблизу Хотина Шумлянський зустрів трьох жебраків-греків. Два з них назвали себе митрополитами, а один архімандритом. Чи були вони духовними особами, чи ні, то невідомо, але в недалекому селі Васочці за добру плату мандрівні греки висвятили Шумлянського на православного єпископа Йосипа.

Тепер, як писав Іван Франко, Шумлянський почав справжній розбій проти прибічників Петра Свистільницького. В Коломиї він закував у кайдани чернця Гедеона Струса. Мов п'єс на ланцюзі, сидів Гедеон прикований до стола в Коломиї, а на четвертий день Шумлянський повів його до Галича. На той час у Крилосі жили родичі законного єпископа Свистільницького — Березовські й Кропивницькі. Шумлянський напав і на них. Тут, у Крилосі, новий єпископ пограбував усе, що міг пограбувати, а цих господарів звелів пов'язати й тримати в арешті, аж до свого від'їзду до Львова.

Березовського й Кропивницького скоро випустили з-під варті, а чернець Струс, прикований ланцюгом до воза, з іко-

ною в руках їхав з Шумлянським далі. Хоч були холодні лютневі ночі, йому доводилось почувати й під возом, й у стайні, а п'ять днів Струс провів межі собаками, прикований ланцюгом за ший і за попереk. Отак розправлявся єпископ Шумлянський зі своїми противниками!

Тим часом король затвердив єпископом Свистільницького Остапа. Шумлянський тоді вступив у переговори з комендантом залогі львівського Високого Замку Казимиром Замойським, і той дав згоду напасти на святоюрський собор, де Вінницький мав висвячувати Свистільницького. Наближалася тривожна ніч. Сімсот нападників несподівано вирубали брами й проламали паркани. Вони гуртом кинулися все грабувати і в'язати прибічників Свистільницького. Гробниця вмомент перетворилася на тюрму. Декого загнано в льох. Митрополит Вінницький дістав шаблю по руці, й з переламаною кінцівкою ледве переховався в саду в дуплавному дереві.

Висвячення Свистільницького зірвалося. Це дало привід королеві відмінити свій привілей. Свистільницький був змушений перебратися зі Львова до Крилоса, де діяла колись митрополія, де було багато його прибічників. Звідси він почав наступ на Шумлянського через львівський та галицький суди. Шумлянський усю вину звалив на коменданта залогі львівського Високого Замку. Свистільницький тим часом сформував озброєну дружину, таку ж, яку мав і Шумлянський, і спокійно служив на Крилосі єпископом, як і його далекі попередники, що тут були ще в княжі часи. В Києві гризлися митрополити, а тут — єпископи. 12 липня 1668 року король Ян-Казимир надіслав листа до галицького старости Андрія Потоцького про те, що привілей, виданий Свистільницькому, касується, а Шумлянський стає владикою.

Озброєне військо, очолене Шумлянським, вирушило зі Львова до Галича. Родичі нового єпископа — Олександр і Самійло Шумлянські, опередивши всіх, на конях увірвалися до Крилоса, зловили Свистільницького та його слуг, пов'язали, і чекали вказівок, що їм робити далі.

Стояв Іван Франко коло галицької церкви Різдва й думав про день 18 липня 1668 року, коли новий єпископ Йосиф Шумлянський хотів заволодіти цією церквою, але натовп галичан збігалися сюди з гори, з-за Дністра, з-за Лукви, і кожен готовий був розтерзати перелатанця Шумлянського:

— Тільки Свистільницького хочемо мати владикою! Тільки він буде єпископом, а з Йосифа зробимо другого Йосафата! — кричали галичани, натякаючи на долю вітебського:

пряслиця, графіті на каменях, серед яких можна знайти й ті слова, що ввійшли до «Лексикона» Беринди, в якому майже 7000 слів і стільки ж пояснень до них...

XVI.

Розповідаю Верховинцеві про своє дитинство.

Ми з Богданом вибігаємо на гостинець, що тече в два боки — на Львів і на Станіслав. Гармаш каже, що давні люди розумні були: Станіслав будували на однаковій відстані від Львова, Тернополя, Чернівців, Дрогобича — приблизно 140 кілометрів до цих міст від Станіслава. Давній Галич мав свою арифметику: Теревовль, Звенигород, Перемишль. А ще були і в Київ, Чернігів, Новгород, Ростов, Суздаль... — і всі ті руські міста, що згадуються у Воскресенському літописі.

Радимося, куди нам іти: чи на Козинську дорогу, чи до валів? Цікавіше, кажу йому, навідатися до того місця, на якому знайдено скарб арабських срібних монет. Тепер ця частина Крилоса називається Зеленою вулицею.

А знайшов скарб Василь Маланій. Відвоювавшись, Василь вернувся на оцю Крилоську гору і став копати криницю глибоку-преглибоку, щоб докопатися до живої води, а викопав горнець із сріблом. То був скарб арабських монет. Ми з Богданом зачудовано дивилися на Маланійове подвір'я, яке було справа від дороги, в садочку, де стара жінка допитувалася в молодого парубка-сусіда:

— Правда, Івасю, що Маланій копав отут, ближче, але засунули ту криницю, бо води не було.

Не було вже й фронтовика, і жони його не було, вовмирили. І не могли Маланії розказати нам про той день, коли вони викопали із землі скарб. Про ці монети писали газети 1948 року. Той скарб потрапив до музею, а вчені описали його, і нині галичани вже з гордістю говорять, що давній Галич знали й у Римі, якщо сюди потрапили монети імператорів Октавіана, Августа, Нерона, Траяна, і в арабських краях далеких знали. Торгував Галич зі світом. Маланій ще встиг викопати глибоку криницю на вісімнадцять бетонованих труб, аби тут, край лісу, пили люди воду і згадували його.

Він знав свого одиосельця Володимира Федорняка, що раптово зник у 1944 році. Ніхто не відав у Крилосі, що Федорняк з Німеччини перебрався до Англії. Знало тільки обмежене коло людей, що оунівець з Крилоса вчиться в Англії в спеціальній школі, що його готують закинути з літака до

Радянського Союзу. І так було. Через багато років вийшла книжка спогадів радянського розвідника Кіма Фіблі «Моя таємна війна», з якої читач дізнався, як він повідомляв центр про цей десант, що був закинтий з літака поблизу Коршева, на Прикарпаття.

Федорняка чекісти чекали. Знали, що прийде до батька на Крилос. Не знали тільки, коли він з'явиться тут. І ось навесні, в перший рік п'ятдесятих, порушив повітряний простір над Карпатами англійський літак. Розкрилися парашути. Через кілька тижнів Федорняк був захоплений живим.

З розповідей, з прочитаного, уява вимальовувала дві долі двох жителів села. Один з них пішов на Велику Вітчизняну війну — це Василь Маланій, а другий — утікав разом з гітлерівцями, а потім був закинтий до рідного краю, щоб служити англійській розвідці та керівництву головного проводу націоналістів — це Володимир Федорняк.

Ми з Богданом були далекі від цих подій. Нас більше тоді цікавив скарб монет, гільзи, патрони, порох і срібляста фольга, яка, падаючи з літаків, зависала на дубах, а ми лізли по ці стрічки, бо з них гарно було робити стрічки для кашкетів, від яких ми відривали дашки, щоб вийшли з них матроські безкозирки. Звідки нам було знати, що ці стрічки колись використовували, як радіоперешкоди проти локаторів? Ми вчилися співати «Варяга», і з цією піснею виступали на сцені сільського клубу, і слухали оповіді про те, що колись Дністром плавали кораблі, що село задністряньське тому називається нині Тустань, що там причалювали лодії. Але Дністер змілів. Та ще наприкінці минулого й на початку нашого століття в пресі бурхливо обговорювалося питання, як би то Дністер у районі Галича зробити судноплавним, і навіть Іван Франко вмішався в цю дискусію, чи велика ріка носитиме кораблі, чи не зможе їх носити. Деякі теоретики навіть своєрідний транспортер пропонували прокласти по дву ріки, хоч такий проект не міг ніколи бути втіленим, так як річкова дорога була б справді-таки золотою.

Але сільські вуйки читали в читальні газети, новини приносили під стріхи, а під стріхами оповіді слухали діти, й час-від-часу оновлювали їх на пастівниках, на левадах, на річках, додаючи до них своєї фантазії. Але якщо раніше людей цікавили найдавніші й найширші водні шляхи чи найвужчі залізні, то тепер небо стало дорогою, і в небі пливли літаки. І ми мріяли літати. І слухали, як перші аероплани з'явилися на Прикарпатті, як падали літаки з неба. Сталася якась жахлива помилка у вересні 1939 року, коли

одна військова частина входила до Вікторова із Станіслава, а друга — з Галича. Була ніч. Два червоні батальйони сприйняли одні одних за білополяків, і в селі почався жорстокій бій, який тривав аж до ранку. Надлетів військовий літак, щоб вивчити ситуацію. Той літак, безперечно, був розвідувальним. Але його в темряві сприйняли за польський чи німецький, і він був збитий кулеметною чергою. Один льотчик загинув, а другий — ще жив. Віп крив своїх на чім світ стоїть, але крити було вже занадто пізно. Що сталося, того вже не вернеш.

Потім падали німецькі літаки. В перші дні війни підбитий літак упав на тязівському полі. Німець вистрибнув із парашутом, і врятувався. Зяті старого Гаврила Мельника погинули й погоріли в крематоріях гітлерівських концтаборів, а дід німця врятував. Антось Рибак, сільський кравець, знайшов парашут того німецького льотчика, що його радянські зепітники підбили, й сільським жінкам шив блузки з парашутного шовку. Потім ще впали два німецькі літаки на полі, й льотчики безслідно зникли, хоч за ними довго шукали гітлерівці.

Але то близька історія. Ми з Богданом ішли до далекої. З козинської дороги бігли до дитинця, на крилоську гору, що немов перевернена макітра, стояв під синім небом.

На дні Мозолевого потоку дзюрчав струмочок, і били там песьильні джерельця, які люди поломили в криниці, а на самій горі потужно виривалася з-під землі Княжа Криниця, воду якої тепер брали для колгоспних ферм. Ми з Богданом не пішли до Княжої Криниці, а зрізали прямо, на Качків, де межі височезними (в окремих місцях двадцятип'ятиметровими) валами, в сонячному промінні грілося нерівне поле. Три лінії валів між Мозолевим потоком і Луквою ділила польова дорога. За валами стелилося поле «Ставицьке», де то ріс, то зникав колгоспний сад, а на найвищій точці Качкова, поблизу сучасного крилоського цвинтаря, чітко возносилася Галицина могила.

Літописну могилу шукали багато десятиріч у сучасному Галичі, у селі Пітричі над Дністром, на залуківських полях, над Лімницею, і тільки фундаменти Успенського собору, що були добуті в тридцять роки нашого століття, остаточно переконали всіх, що Галицина могила дивиться з Крилоської гори на десятки кілометрів уліво й управо. Ця могила поблизу других галицьких валів, а колись попри неї проходив ще один, шостий вал, але його вже давно розкопано, можливо, тоді, коли людей примусили князі та бояри забувати

про своїх давніх богів. Галиця могла бути слов'янським божеством.

Ми з Богданом ще не читали тоді «Галицько-Волинський літопис», де був запис, що в рік 6714 (1206) галичани привели Мстислава (Ярославича Німого) на угорця Бенедикта. І прийшов князь до Галича, але не досягнув він нічого. Щепанович Ілько, галицький боярин, вивів його на Галицину могилу і, усміхнувшись, сказав йому: «Княже! Ти вже на Галициній могилі посидів еси, отож, і в Галичі ти княжив еси!» Насміявся над ним, і князь вернувся в Пересопницю.

«А після того ми скажемо про Галицину могилу і про початок Галича, звідки він постав». Але так і не сказав літописець ні слова, бо, напевне, треба було ворушити історичну пам'ять — поганські часи, а це було невігідно для церковників.

— Звідки й коли почався Галич? — запитуємо ми на вершечку другого тисячоліття нової ери, бо хочемо хоч би відсвяткувати його ювілей.

— У сьомому столітті нашої ери на Крилосі вже було поселення, — відповідає археолог Вітольд Вітольдович Ауліх.

— Але ж були тут поселення й раніше. На Закарпатті, поблизу Королевого, під Чорною горою стояло стійбище первісних людей, які жили тут мільйон років до нас. На Дністрі, поблизу Буківни, люди рибалили сто тисяч років тому. В Незвиську не менше. На території Галича люди були сорок тисяч років тому. І ця золота нитка життя фактично не переривалася аж до наших днів. Чи не було тут поселення з назвою Галич ще в ті часи, коли на території України жили трипільці? Адже ж в Подніпров'ї вони вже мали прото-міста, у яких налічувалося по 20—30 тисяч населення. Майданицьке городище, Звенигородське, що на Черкащині... А городище Арданово, що на Закарпатті, зі скіфського часу! Хто жив там?

Галицина могила мовчить. Зате не мовчали ті археологи, що танцювали не раз навколо цієї могили й на самій могилі, що впоперек ровами пробували розкопати курган, аби довідатися, чи не сховано тут ключа до назви «Галич»?

Курган мовчав, коли історики дискутували в пресі. Вони сперечаються й тепер. Чую гомін на науковій конференції:

— Назва «Галич» походить від якогось Галиці, що мав бути похований у Галициній могилі.

То мав бути щонайменше князь, бо від Галициної могили починається довгий ряд курганів, який і тепер тягнеться

на південь, уздовж Верхового гостинця, що колись був княжою дорогою, але тепер він заростає лісом і стає полем, бо в деяких місцях його розкопано, але він пробивається слідом. Один письменник уявив собі, що не князь то був, але княгиня Галиця, й написав про це легенду-повість. Але на Русі тільки Ольга стала тимчасовою правителькою держави, та й та змушена була охреститись, а в поганські часи жінка не могла так високо піднятися по суспільній драбині.

— Галичем називалася ота гора, на якій стоїть нині зруйнований старостинський замок, у сучасному райцентрі Галичі, — чути голос історика.

— Ні, то було плем'я кельтське — галати!

— А були ще галійці — скордиски!

— Хто читав Геродота, той знає, що алазони жили над Бугом і Дністром. Алазонів (галізонів) деякі вчені ототожнювали з пізнішими галичанами!

— О ні! Чорна галка в гербі Галицької землі була! Звідки й назва...

— Але хто й де бачив тую галку?

— Правильно, «гал» — чорний, а тут є і Чорний ліс, і Чорногора! — Але ж і голу гору називають Голицею...

— Назва Галича походить від грецького слова «гальс», що означає «сіль», — сказав один з найперших дослідників Карпат і Галича, професор львівського університету Бельсазар Гакке, якого галичани називали Гакетом. І хоч був той професор вірним слугою австрійського цісарського режиму, треба віддати йому належне за науковий подвиг, і не оминати в наступних виданнях Української Радянської Енциклопедії, бо він таки виміряв наш край власними ногами. Треба йому прощати такі слова: «...Оскільки можна було дослідити, саме на місці Галича відкрили колись перше в усій Галицькій землі соляне джерело...» Де ж було те джерело? Де ж поділося? Втекло під землю, як ото втік від Батия Золотий Тік? Чи фантазія Гакета його висушила? Було тут не джерело, але Солевий шлях, який вився горою понад Лімницю з Долини і Болехова, де й нині виварюють сіль. І були, і є по гірських селах джерела-солевиці. Колись діяло їх аж 133. І була біда велика на Русі, коли з Перемишля й Галича не прибули лодії і гостії з сіллю. Очевидно, що й шляхи того названі гостинцями, що їздили по них «гостії», а по воді плавали «галії».

«Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» зафіксував дев'ять гіпотез щодо походження назви «Галич». Мені не дає спокою десята думка, що Галиця могла бути міфологічним персонажем. Коли можна історично-

кам Геродотових алазонів ототожнювати з галичанами, то чому б не придивитися пильно до його міфів щодо походження скіфів (скитів) — скелотів?

Геродот повістує, що Геракл гнав биків, яких захопив у страховиська триголового Геріона. Коли Геракл прибув до Скіфії, то зустріли його тут холод і непогода. Втомлений герой закутався в свинячу шкіру і заснув. Коли прокинувся, то коней його ніде не було. Шукав, довго шукав своїх коней, але даремно. Нарешті в Гілеї побачив печеру, а в печері — півдіву-півзмію, яка сказала, що вона — дочка Дніпра, сховала його коней. Геракл прижив з нею трьох синів: Агафірса (Тірса), Гелона і Скіфа (Скита, Скіла). А коли відходив, то залишив батько Геракл усім трьом синам свій лук і пояс, сказавши, що той буде царем, хто зможе натягнути тятину лука, і вперезатися його поясом. Це зумів зробити тільки наймолодший син, Скіф, а двох інших мати прогнала в два різні кінці країни. Вчені доводять, що Агафіс (Тірс) пішов у бік Карпат, а Гелон — за Дніпро, бо саме там, за Дніпром, на березі Ворскли, напроти Котельви, де народився Сидір Артемович Ковпак, є велетенське Більське городище. Тут стояв город Гелон. Городище таке велике, як Москва була наприкінці ХІХ століття, — писав академік Борис Олександрович Рибаків. Тільки земляний вал навколо Гелона і нині має більше тридцяти кілометрів. Агафіс (Тірс) пішов у бік Карпат, бо й Дністер греки називали Тірос. І тут десь, на Дністровській скалі, бачив Геродот слід ноги Геракла.

Ще мине майже дві з половиною тисячі літ, і такі ж сліди ніг та рук на каменях називатимуть галичани слідами Довбуша. Їх багато є по наших горах.

Цю легенду почув Геродот від греків. А самі скіфи вірили, що вони нащадки Громовержця й дочки Дніпра, які мали сина Таргітая. А в нього були три сини: Липоксай, Арпоксай і Колаксай.

Півдіва-півзмія була дочкою Бористена-Дніпра. А як називалася вона? Мабуть, що Білою Даною величали її, і жертви приносили їй, бо в Києві, в усті річки Либеді, ще й тепер стоїть Дівич-гора. Чи не Либеддю називали дочку Дніпра, бо ж саме так називається легендарна річка, й у «Слові о полку Ігоревім» Діва Обида має лебедині крила. Кий, Щек і Хорив, мабуть, утворилися від Колаксай, Скіфа (Скіла), Арпоксай, а Либідь і Липоксай теж стоять собі недалечко. У морі гіпотез знаходимо й таку, де Кия, Щека й Хорива називають вождями русів, чехів і хорватів. Але ми ще знаємо, що змію називали щекавицею, а дочку Дніпра — русалкою.

І знаємо, що руські князі чомусь носили на грудях змію-вики, які служили їм оберегами. І навколо Києва є Зміюві вали. І дівчат викрадав змія Горинич. І в новій крилоській церкві, яка збудована була Марком Шумлянським наприкінці XVI століття із того каміння, з якого був викладений Успенський собор, немов найкоштовніша реліквія, була замурована в стіну крилата змія, з пащі якої росте зелена гілка. Це зображення археологи чомусь називали грифоном. А може, то була слов'янська Прозерпіна-Персефона, тобто символ вмираючої й оживаючої природи? Можливо, що Аїд-Гадес (слов'янський Аїдник) викрадав цю Діву, брав за жону на зиму, а вона з настанням тепла тікала від нього? Хто зна. Зберігся на Гуцульщині попсований часом міф про Жертву, що була людиною, жила на горі межі небом і землею, живилася ягодами. Бог вибрав її за свою повірницю, і зсилав з гори (символ неба) на землю карати людей вогнем. Коли бог послав її на землю, вона перетворювалася в гадюку з крилами. Змія ця согрішила, бо наїлася мертвлячини-стерва, і бог прогнав її з неба. Правда, за те, що змія довго була Повірницею божою, господь доручив їй стерегти криниці з водою. Змія тільки тоді пускала людям воду, коли приводили їй чоловіка, дівчину або хлопця. Коли жертва була голодна, то води не давала. Люди те зміркували та й кидали їй дівчину чи хлопця, доки не знайшовся такий чоловік-святий, що убив Жертву. З того часу сплило багато води на землі. (Записав цю легенду Володимир Шухевич, автор праць про Гуцульщину).

До цієї легенди додавалася інша, галицька повість про те, що поблизу села Бабина Зарічного жила змія, яка прилізла сюди десь аж з Тіролю і Свищоватим потоком виповзала до бринського гостинця «на жир». Тут вона пожирала биків. І так само убив змію побережник, а вона поламала хвостом ліс. Люди спалили змію разом із лісом поваленим. І на Галичгорі ходить повір'я, що поблизу хутора Мурафини, у лісі, опівночі «свищать змії», так само, як свистав колись биляний Соловій-Розбійник.

І на Галицькій могилі на високій горі, над самою Луквою, поблизу ліса «Тиндика», між колишніми Покровською і Успенською церквами, думаєш-гадаєш, що Галиця була давньо-слов'янською богинею-покровителькою, і літописець не тому не розповів про Галич, що не знав історії його виникнення, а тому, що не мав права воскресити поганську легенду. Церковники, такі, як єпископ Косма, були б не простили йому, якби він повернув із забуття поганську богиню Галицю, хоч і майстри галицькі, такі як Бакун і Авдій, прикрашали навіть християнські храми традиційним язичеським орнаментом, пере-

осмисливши його по-новому. Це робили й майстри-золотарі, які знали давньослов'янські міфи. І один з них жив поблизу Золотого Потоку. Цей майстер загордився, бо говорив: «Хліб — це болото, а золото — цар». Він карбував монети в Галичі, і князь замкав його в майстерні, аби хтось не напав на золотаря й не забрав державні скарби.

Гордий золотар навіть з князем сперечався, що не хліб — голова, але срібло й золото. І тоді князь, ідучи в похід, замкнув золотаря в майстерні-касі, де були гори золота. Золотар добувався й просився на волю, але ніхто не мав права випустити його з каси. Золотар не мав ні хліба, ні води, лишень купи срібла й золота, яке колись видобували в Карпатах, бо і тепер у горах знайдено золото. І коли він відчув голод і свою безвихідь, то став із золота й срібла кувати велику бляху. Потім на цій блясі викарбував золоті слова «Срібло-злото — це болото, а хліб — цар!». Коли повернувся з походу галицький князь, то серед зустрічаючих не побачив свого золотаря. І згадав тоді, що, коли йшов у похід, то золотаря замкнув у майстерні й забув випустити. Князь побіг на крилоську гору, відімкнув двері золотаревої робітні, але майстер у ній розсипався на порох. Лишень на стіні велетенськими золотими літерами світилися слова: «Срібло-злото — це болото, а хліб — цар!»

Коли це було? Кажуть, що князем був тоді Данило Галицький. Але в житті завжди так виходить: найбільша втрата повертається золотом поезії. При володарюванні Данила Галицького був знищений ординцями Галич, князь переніс резиденцію в Холм. І це відгукнулося жалем у легендах та переказах. А до Данила Галицького тут сто років сиділи галицькі і галицько-волинські князі. А до того? До того теж були князьки, як отой Іван Василькович, але літописці не згадали про них, бо ж були вони не з Володимирового коліна. А хто сидів тут тоді, коли київський князь Володимир ходив на хорватів? Історики стверджують, що племінним центром хорватів вважався Перемишль. Коли імператор Іраклій володарював у Царгороді, то тут, на моїй землі, процвітала Біла Хорватія, яку називали ще Великою. А чому ж тоді Червоною Руссю названо мій край? А тому, що була Чорна Русь, Біла Русь, що був Київ-золотоверхий, що Дон синій. Кольорами позначалися сторони світу.

Хорвати й серби прийшли на Балкани з-за Карпат. Вони, можливо, загубили ім'я свого первоцаря Хорива, а Володимир, коли завоював хорватів карпатських, наказав поставити Хорива поряд із Києм, засновником Києва. А Щек був чехом, або ж кочівником, бо ж щекавиця — змія.

Можливо, що царські скіфи залишили її. Все можливе на цій святій і грішній землі. Все можливе! Можливо, що отой легендарний галицький золотар викарбував зображення на дівочому браслеті зі срібла, який знайшов Семен Ткачівський з Викторова на Миколаївській горі, і нині про зображення на цій знахідці пишуть найславетніші історики Львова, Києва, Москви, Праги, Варшави, Лондона й Парижа...

Можливе й те, що колись на Галицину могилу виходив галицький князь, ведучи в одній руці коня, а в другій — вола. А навколо Галицької могили стояли його одноплемінники й вислуховували клятву, що він буде справедливим суддею й захисником скривджених, що боронитиме рідну землю від ворога. І вірили всі, що і його Слава-Галиця на суд приведе, якщо покривить душею або скривдить підлеглого. Можливо, що колись на могилі стояв храм Галиці, чи требище, бо ж і капище могло бути там, де Тік Золотий або ж там, де Успенський Собор. Чомусь після знищення церкви Покрови в Долішньому кінці Викторова — збудували церкву Собору пресвятої Діви Марії в Горішньому кінці.

Ця могила Галицина була вже тоді, коли угорський вождь Алмош (ім'я його перекладається на нашу мову, як «побачений уві сні», «сонний») вів свою орду на нові кочовища за Карпати, щоб убити там слов'янського князя Святополка (Святоплука). Анонімний нотар угорського короля Бели записав, що 896 року Алмош майже місяць гостював у Галичі в якогось князя. Оце і є найперша згадка про Галич. Цікаво тільки, як цю тьмо-тмемну орду називали тоді галичани? Чому «гості» погубили могили своїх вождів на галицькому Підгородді? Що вони принесли із собою до Галича? Чому чи мор?

Я багато разів стояв на Галициній могилі, де нині стирчить бетонований стовпець, що знаменує собою місце, яке, можливо, колись було священним для кожного члена племені. Та галичан на світі багато. Мені не дає спокою та думка, що далеко-далеко звідси, аж на Дунаї, стоїть місто Голац, який називався Малим Галичем. А в Костромській області є Галич Мерський, заснований Юрієм Довгоруком, сватом Осмомисла. І на Буковині є Галич, і в Бескидах. І Галиця стоїть за Косовом, де Бабинське городище. І багато років шукають археологи, де був «Городок на Черемоші», і нікому не спаде на думку, що є село Город на Рибниці, яка тече до Черемоша, а між цим Городом і Черемошем, на високій горі, є село Бабин, яке ще по війні останній, до 1946 року, називалося Бабином Городьським. Отут і знайдемо те городище, яке мало назву «Городка на Черемоші», бо

ж не випадало його називати іменем язичницького божества Баби, як це говорилося колись. Але в народі заховалася дохристиянська назва. І є там гора Овідій поблизу села Старі Кути. І Галич не втратив своєї давньої назви. Стоїш на Галициній могилі й думаєш, що віками люди говорили: «Іду до Галичі», та не говорили «до Галича». І далеко-далеко, аж на Поділлі, колядували добрі люди:

Ой засватана Галя аж до Галичі за поповичі...

І здається мені, що є багато таких колядок, і щедрівок, в яких раніше фігурував Галич, а значно пізніше з'явився Львів, коли Галич утратив своє значення, як столичний центр Галицької землі:

Як копієм двигне, аж ся і Львів здригне.

Такі колядки записуєш тепер на Прикарпатті, відчуваючи, що тут колись стояло двоскладове слово «Галич»:

Як копієм двигне, аж ся Галич здригне.

Одні пісні забувалися, другі пісні перероблялися, треті пісні губилися, четверті — збереглися. Але найстрашніше те, що вороги, які приходили до Галича, робили все, аби народ якнайменше знав про своє минуле, аби сміявся з учорашнього дня, не вірив ні в кого і ні в що не вірив, а затуманював голову свою вином і горілкою. Коли нікудишній фундамент під будинком, то стіни впадуть самі собою й дах провалиться. Але давні будівничі найпильніше дбали про фундамент. Всі будови погоріли, поруйнували їх, розтягли все з історичних споруд, але zostалися в землі фундаменти, які заговорили до нас й через сім-вісім століть, коли їх розкопали археологи, і сказали уму й серцю немало доброго. «Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків», — сказав Михайло Грушевський, наш історик.

Лиш Галицина (чина) могила мовчить, хоч її ще 1883 року, коли у Вікторові на Пушиковій горі будувалася Миколаївська церква на місці давнього монастиря, перехрестив двома ровами один із перших дослідників Галича Т. Земенцький. Могила вже тоді розпливлася вишир, і мала тридцять шість метрів у діаметрі й 2,5 метра заввишки. Дослідник знайшов у насипі кілька черепків, вуглики й пісок, яким була вистелена могила на дні, а, може, й не на дні. До тридцяти сантиметрів сягав цей шар піску.

— То яка ж та могила була? Сторожова чи поховальна? — запитували історики Земенцького.

Він знизував плечима.

Через вісімнадцять років знову перехрещено могилу двома глибокими ровами — такий був спосіб розкопок давніх курганів.

— Що знайшли? — цікавилися крилоські люди в археологів.

— Нічого.

А через три роки перекопали Галицину могилу солдати, розрили її кулі й гранати. 1915 року, під час Галицької битви, брусилівські вояки посеред кургану викопали шанці для спостережного пункту, вирили й окоп, яким добиралися сюди їхні командири. Галицина могила стала стратегічною висотою, якою могла бути й у давнину, а ще готовою домівною для полеглих.

Ще через двадцять років на Качкові, де Галицина могила, знайдено сліди селища доби пізньої бронзи. Можливо, що воно сягало Золотого Току, Княжої Криниці, але пізніший город весь давній шар стер, перемішав, а води зміли, лишаючи то тут, то там черепки, кремені, наконечники списів і синій наліт, що час залишив на бронзових предметах. Розкопками в той час керував археолог Ярослав Пастернак.

Він довів, що люди тут жили ще тоді, коли йшла Троянська війна. І раніше на цій горі жили люди. У 1934-му році посеред Галициної могили викопано круглу яму діаметром п'ятнадцять метрів. Лопата археолога тоді сягнула підшови кургану. Добулося череп'я, яке пролежало в землі до трьох тисячоліть; добулося череп'я з княжої доби; явилися зору три круглі чорні плями; показалося дно землянки з вогнищем біля стіни... На дні землянки лежав кінський зуб, кістка якоїсь тварини, черепки... Хотілося знайти ще якийсь археологічний матеріал, та більше нічого не сказала Галицина могила. Ще через півстоліття на кургані встановлено стовпець-знак, але таємниця залишилася таємницею, і легенда залишилася легендою, і тільки міф про Галицю кидає своє світло на назву «Галич», бо всі засновники міст: Київ, Щек, Хорив, Крак, Рем, Ромул — міфологічні персонажі.

І це — прекрасно!

Ідеш від Галициної могили до високих валів, полишивши справа новітній двинтар, заходиш до будинку, що називався палатами митрополічими, оглядаєш музейні експонати, потім уступаєш до Успенської церкви, вчитуєшся в напис на надгробній плиті — «Марко Шумлянський». Колись був такий чоловік, що відбудовував цю церкву. Але більше нічого тут не дізнаєшся про нього. Так само нічого не скажуть мовчазні черепки, крем'яні скребачки, кам'яні сокири, зіржавілі ключі, серпи, підкови. Ось тільки карта-схема, що

на стіні, дає уяву про Галицько-Волинське князівство. Карта ця охоплює конкретний період — «Галицько-Волинське князівство у другій половині XIII ст.». А ось та сама плита, на якій хитрий умілець-різьбяр зобразив Галицю з пагіпцем, що росте в крилатої змії з пащі. Змія схожа до крокодила й до ящірки. Якась добра ця змія. Коли дивишся на неї, то одразу думаєш про те, що в цьому лісистому краї, де високі гори, де багато річок, що в'ються серпантиною, було особливе ставлення до змій. Тут тече річка Сян, а сянми називають полозів; тут пливе річка Горинь, а про змія Горинича є казки й легенди; тут грає річка Уж, а слово це тлумачення не потребує; тут багато казок і легенд про змій. А в середньовічному bestiarii змія — символ мудрості. І тут записуєш легенду про Галицю-жертву — то божество було...

Виходиш з церкви-музею, вдихаєш чисте повітря, оглядаєшся довкола, й не знаєш, що діялось тут до утворення Галицького князівства. Мовчить про це І. П. Крип'якевич у своїй праці «Галицько-Волинське князівство», почуття невдоволення не покидає тебе, коли читаєш працю М. Ф. Котляра «Формування території і виникнення міст Галицько-Волинської Русі IX—XIII ст.», читаєш праці найкращих істориків, докопуєшся до літописів, до хронік, але й вони не дають відповіді.

Переглядаєш карти, складені в Болгарії та Румунії. Виходить, що римляни сягали й Карпат. Болгарське царство теж простягалось сюди. Аварський каганат залишився спогадом. Віриш і не віриш авторам. А ще була Велико-Моравська держава! Чомусь те, що не дослідили наші історики, видають за своє чужоземці. Куди простягалися границі цих об'єднань племен? Ішли по ріках і по горах? Мабуть! Але ж ріки й гори були природними оборонними утвореннями, і через це їх називали богами.

Були колись слов'янські племена уличів і тиверців. Уличів називали й угличами. А угол — це кут. Край між Карпатами й Дністром та між Стриєм й Черемошем називали донедавна Покуттям. Там, над Черемошем, під Карпатським хребтом було і є село Кути. Крім Кутів Старих, 1715 року виникло містечко Нові Кути. То чи не угличів згодом стали називати галичанами-покутянами? На території Галича теж були Угольнички-кутці. Чи не верховинців називали тиверцям (ті вер/ховин/ці)? Та літописець Нестор про це мовчить. Та й він не бував тут, не бачив... Залишив запис. А нам залишається єдине — думати, шукати, співставляти. Та бувають дивні співпадіння, які не можуть не вразити пошуковця. Бувають і помилки...

Ще 1850 року в селі Семіні, в Чехії, народився Вікентій Хвойка. Двадцятидворічним хлопцем переїхав він жити і працювати до Києва. Цей чех за походженням і учителем за освітою залишив по собі на Україні велику славу археолога, бо відкрив перші пам'ятки трипільської культури, розкопував городища її могили лісостепових племен скіфської доби, вивчав їх, як і пам'ятки бронзи, як і пам'ятки східних слов'ян та Київської Русі. Це Хвойка висунув прогресивну концепцію про автохтонність населення в Середньому Подніпров'ї, і багатьом історикам відкрив очі на цілий ряд значних проблем. Він помер у Києві в той рік, коли почалася перша світова війна, коли російські війська наблизилися до рубежів його Вітчизни.

А уродженець села Ямниці, що під Вовчинецькою горою поблизу Галича, Іван Борковський цісарем Францом-Йосифом був забраний на цю війну примусово. Його, як і багато інших галичан-українців, загнано на італійський фронт. Тут молодий вояк потрапив до полону. Коли Борковський вертався з полону додому, буржуазно-поміщицька Польща полонила його рідне Підгір'я, і він вирішив залишитися на Загір'ї, у Празі. Тут українець закінчував Празький університет. Тут він одружився.

Молодий археолог працював уже старшим науковим співробітником цього ж університету, коли робітники, в центрі Праги, прокладаючи водогін, наткнулися на якесь стійбище давніх людей. На місце робіт прибув тоді ще молодий науковець Іван Борковський. Черепки заговорили до нього голосом посуду шостого-сьомого століть нашої ери, і Борковський зрозумів їхню мову, бо вона була слов'янською. Борковський уже тоді відчув, що така кераміка поширена на величезній території в Європі. Такі ж пам'ятки знаходили і на його батьківщині. Там, між Карпатами і Дністром. Він систематизував матеріал і почав писати книжку про нову, незнану досі в науковому світі, «празьку культуру». Сумніву не могло бути, що носіями цієї культури були істинні слов'яни. Але з'явилася книжка друком тоді, коли гітлерівці захопили Прагу. Фашисти реагували на видання, як фашисти. Іван Борковський ще встиг кілька примірників книжки розіслати своїм друзям на Україну, коли по нього прийшли гестапівці. Археолога кинули до концентраційного табору, а весь тираж наукової розвідки про пам'ятки празької культури було знищено. Але думку світлу знищити на землі неможливо.

Іван Борковський міг загинути, як загинули тоді тисячі і мільйони чесних людей, бо його книжка була, хоч і неви-

соким, але порогом у завойовницькій політиці третього рейху. Коли українець мучився в таборі, дружина-чешка поїхала до Австрії, де зустрілася з багатьма відомими вченими, які допомогли їй вирвати свого чоловіка з лабет смерті. Таких щасливців було тоді небагато.

Він доживав віку в Празі. З Чехії, здається, ніколи не приїжджав до рідного села Ямпинці, що між Галичем та Івано-Франківськом. Але про нього знають тут. А інший археолог, уродженець села Дем'янова, що за Галичем, — Володимир Баран навідувався до рідного краю на розкопки й читати лекції про цих двох відкривачів давніх археологічних культур; про чеха на Україні — Хвойку, про українця в Чехії — Борковського. Він продовжує їхню справу. Коли почалося будівництво Бурштинської електростанції, на місці майбутнього моря Володимир Баран зробив немало цікавих відкриттів.

Колись, можливо, перо письменника розповість і чехам, і українцям про Вікентія Хвойку та про Івана Борковського, про цих двох синів, долі яких переплелися так тісно, як і долі двох братніх слов'янських народів — українського й чеського...

З усіх знаків і літер найменша крапка. Але поставити крапку над «і» коштує людського життя або й життя кількох людей. Буває, що і десятки людських поколінь шукають істину, а вона ховається десь поруч і не хоче видати себе. Та вічно житиме дух пошуку на місці давнього Галича.

Галич — не Київ. На території старого Галича не будували нового міста, не зруйнували, не зіпсували, не пошматували КНИГИ ІСТОРІЇ, яка заросла лісом-трисом, травою-муравою, озиминою і яриною, садами. Але й досі ніхто точно не скаже, де знаходився княжий двір, чи княжі двори в Галичі. Галичина могила, на Качкові, вказувала археологам, де був дитинець галицький. Про це ж говорили вали її Воротища, Золотий Тік і Княжа Кривниця. Але погляд дослідника повертався в бік Дністра, на сучасний Галич, де була пристань, де народна традиція Замкову гору пов'язувала з іменем короля Данила. Ми росли й вірили, що Данило сидів у замку на Галицькій горі, хоч уже була знайдена Успенська катедральна церква на Кридосі. Двадцятичотирірічний історик Антін Петрушевич у 1847 році приїхав шукати галицького дитинця й головної галицької церкви, але шукав її не на цій горі. На четвертий рік пошуків він був переконаний, що нинішній Галич — це і є літописний старий Галич, а церква Різдва Христового, ота сама, біля котрої ще недавно зупинялися всі автобуси, а галицькі та залуквянські

газдині продавали яблука, грушки, сояшник; а на початку літа — черешні, вишні, полуниці, порічки та навіть городи-ну, — то і с колишній Богородичний собор.

Галицька однобанна церква з вікнами, що схожі на бійниці, яка стоїть коло старого Галицького моста, вражала не одного Петрушевича. Бельсазар Гакке на своїй гравюрі з кінця вісімнадцятого століття зобразив саме цю церкву, католицький костел, якого вже нема, і Старостинський замок, ще не розібраний на будинки й сараї. Гора Замкова була ще тоді без дерев, і Дністер був ширший, ніж нині. А в Галичі ще ходили перекази, як при головному катедральному соборі служило 19 священників. Церква Різдва була замалою для такої кількості попів. Професор історії Львівського університету Ізидор Шараневич шукав церкви Успення Богородиці між Луквою, Дністром і Лімницею. В своїх пошуках він мав на кого опертися, бо ж у самому Галичі й у довоколишніх селах завжди жили одержимі люди. Найбільшими серед них були: Юліан Целевич з Павелча, що відомий «Історією Скиту Манявського» та розвідкою «Опришки»; Омелян Левицький із сусіднього Майдана, хоч і був птахою нижчого польоту, але глибоко цікавився історією Галича, збирав про давнє місто легенди й перекази, публікував їх. Галич не забув розвідок Йосипа Пеленського. Та чи ненайглибший слід залишив після себе залуквянський священник Лев Лаврецький. У нашу добу до давніх церковників ставлення не стільки критичне, як іронічне. Це наслідок чиновницької глупології. Люди чомусь забувають про те, що, починаючи від літописця Нестора, саме духовні особи залишили помітний слід у історії вітчизняної культури. Перша наша бібліотека, створена Ярославом Мудрим, діяла при Софії Київській. Ми ще й досі не знаємо, ким у Перемишлі був славетний співець Мптуса, але не потребує доведення те, що священниками й ченцями були письменники Іван Вишенський, Йов Княгиницький, композитор Дмитро Княгиницький, а ще Феофан Прокопович, Маркіян Шашкевич, Антін Могильницький, Олександр Духнович і десятки, сотні інших титанів мислі й духу. Тільки темний чоловік може не звертати уваги на цих людей, включаючи й Лева Лаврецького, цього галицького Шлімана, якому дуже не пощастило лишень через те, що був він москвофілом, а цього йому не могли простити народовці. Та коли Шліман торгівлею заробляв кошти для того, щоб розкопати Трою (правда, ще йде наукова полеміка, чи була це Троя), то Лаврецькому доводилося заробляти на прожиття в залуквянській церкві Петра та Павла, а навесні та восени, коли поля ще були не засіяні та не заса-

джені, він знаходив фундаменти давніх галицьких храмів. Тоді тільки Пантелеймонівська церква стояла на Дністровій горі і священик взявся досліджувати її основу. А від 1880 до 1887 року під керівництвом першого професійного археолога-українця Ізидора Шараневича, що жив і працював у Львові, Лев Лаврецький розкопав сім румовищ-останків церков. Він фіксував, що тут же, де й Пантелеймон, стояла ще якась споруда. Церква це, чи не церква, то ще треба було довести, але сліди пам'ятки лишилися. В «Млинському саду», вище села Гробиськ, де хоронили караїмів, стояв теж невідомий храм. Десь тут міг бути й двір боярина Судислава, якщо він стояв не в сучасному Галичі на місці замку давніх старост. Якась велика будівля возносилася на полі «Атаманівка». Та Лаврецького найбільше манили такі назви, як: «Церквиська», «Цвинтариська», «Кирилівка», «Камінний вивіз». Лев Лаврецький вірив в успіх і копав. Гора «Спасівка» відкрилася перед ним не тільки фундаментом 19,7 метра довжиною і 17 метрів шириною, не тільки фрагментами плиток, що були оздобою собору, не тільки олов'яною печаткою єпископа Косми з XII століття, але й великою знахідкою. Аматор-археолог відкопав тут кам'яний саркофаг.

Професор Ізидор Шараневич в пресі захоплювався цією знахідкою, бо ж знайдений саркофаг був дуже подібний до домовини Ярослава Мудрого. Священик і науковець обміряли цю раку, витесану галицьким майстром з каменя-пісковика. Вона мала 250 сантиметрів довжини, 35 сантиметрів висоти, а шириною сягала 40 сантиметрів у головах і 37 сантиметрів у ногах. Що було в саркофазі — невідомо. Ці два археологи, Лаврецький і Шараневич, зробили непоправну помилку, що залишили знахідку без охорони. Мало того! Вони перекрыли це місце дощаною будкою на кам'яних стовпцях, що було точним знаком для злодіїв.

Слава про західку над Лімницею швидко докотилася до Галича, що за три-чотири кілометри від «Карпового Гаю». Якихось 300—400 метрів було звідси до теперішнього села Шевченкового, а тоді — Святого Станіслава. Не один ворог, а кілька ворогів пробиралися вночі, щоб вкрасти кам'яний саркофаг, у якому міг спочивати галицький князь Володимир Володаревич. Саркофаг добули із землі, розбили його або втопили в Лімниці. Залишилося тільки письмове свідчення про цю знахідку на «Спасівці». А ще залишилися легенди про золотий меч і золоту корону невідомого нам князя, кістяк якого начебто був у цій домовині. Саме ці коштовності й привабили злодіїв до археологічної знахідки.

Залишилася надія, що злочинці не розбили й не втопили кам'яну раку, а закопали її в іншому місці. Хтось колись візьме в руку залізний дріт і піде з ним через поле в напрямі церкви Пантелеймона, чи в другий бік, і в якомусь місці дріт поворухнеться, вказуючи на те, що в землі щось є. Археолог візьме до рук лопату, й відкопає той же саркофаг, який у 80-ті роки минулого століття відкрили Лев Лаврецький та Ізидор Шараневич. Залишилася в мене надія, що ніхто ще не добрався до середини кам'яної домовини, що злодіями могли бути польські шовіністи, що вони робили це свідомо, аби пригасити всенародне зацікавлення Галичем. Але чому люди гомоніли про золотий меч і золоту корону? Диму без вогню не буває.

Правда, диму й вогню було дуже багато на Галицькій землі, як і по всій Русі. А що не вмерло й не згоріло, те крали й вивозили звідси злодії різних рангів і звань. Може, краще було б не чіпати одних старих церквичок. О ні, солдати Августа Макензена, споруджуючи тут артилерійські укріплення, були б добули саркофаг і фундаменти! Залуківський Шліман — Лаврецький мав те, чого не мали вчені мужі. Він тут жив постійно. Тисячами неток був зв'язаний з кожним жителем, які приносили священникові свої знахідки, а він ретельно записував до зошита свої спостереження, думки, перекази, відкриття. Він працював під керівництвом Ізидора Шараневича, і науці шкоди завдати не міг, хоч через сторіччя кожне відкриття довелося перевіряти й уточнювати. Та першовідкривач залишиться першовідкривачем, і завжди люди пам'ятатимуть, що фундамент Спаської церкви відкопано 19 квітня 1882 року. А коли парох Лев Лаврецький в урочищі «Карпів гай» відкопав якусь круглу споруду, то Шараневич назвав її «полігоном». То була велика помилка археолога, бо цей термін надовго увійшов у науковий обіг. Через сторіччя встановлено, що це фундамент церкви-ротонди і нема ніяких підстав називати давню споруду «полігоном», але сила інерції дуже велика, і ще не раз писатимуть і говоритимуть про галицький загадковий «полігон», який пролив немало ясного світла на галицьку будівельну піколу. Здається, що господарі підганяли Лаврецького, аби він швидше забирався з поля, бо треба веслувати, чи сіяти озимину, і це було головною причиною, що обміри фундаментів давніх будівель насправді виявилися неточними. Згодом було знайдено на старому церквичі і Благовіщенську церкву у Четверках. Лаврецький копав і під дібровою, «над Борщевом», як говорили тоді селяни. Фундаменти в цьому місці виявилися потужними.

— Тут! Тільки тут могла стояти Успенська церква, — запевняв професор своїх колег. Але і на цей раз Шараневич помилився. Частина лісу називалася «Кирилівкою», і це говорило про те, що над Лімницею стояла церква Кирила й Мефодія. Хоч, правда, місцеві жителі називають цю площу нецензурним словом, а недалеко урочище — Бідуном. Можливо, що саме тут стояв ідол і галичани приносили Біді жертви, аби вона не чіплялася ні до кого. Таких Бідунів є кілька на терені давнього Галича. А на Русі та на великій Слов'янській землі, що красна й прекрасна, можна знайти десятки таких топонімів. Але отця Лаврецького, який пильно служив християнському богові, не цікавили поганські біси. Він лопатою археолога доводив, що його земля була колись висококультурною державою. Як тільки зникав сніг, знову йшов шукати старих фундаментів давніх споруд і знаходив. Жодному археологові й не снилося упродовж одного сезону відкрити й одразу розкопати фундаменти трьох давніх церков, як це зумів зробити Лев Лаврецький. Такими були 1882-ий та 1884-ий роки. Зрозуміло, що без допомоги місцевого населення він не зробив би цього відкриття.

Не минуло ще й шістдесят років відтоді, як з Підгороддя до Залукви проклали мурований каменем гостинець, а Лаврецький між Четверками й Залуквою, фактично під дорогою, відкрив новий фундамент. Той самий фундамент бачив він, що його через сто років знову відкопав Олег Іонесян з Ленінграда. Можливо, що на ньому справді стояв костел святої Анни. В костелах були органи, й у «Слові Данила Затворника, писаного Ярославу Володимировичу» із Суздаля теж згадуються органи. Невже цей твір написав князь Володимир-Данило, син Осмомисла? Професорові Шараневичу хотілося, аби тут стояла церква Благовіщення, хоч потім визнав право за «Анною», а Благовіщенська церква знайшлася в іншому місці. Її заново дослідив Лукомський.

Лаврецький з долини піднявся на гору. Із Залукви він уже не ходив, а їздив на Крилос, в «Прокаліїв сад». «Сад прорка Іллі» — так лінгвістами розшифровується ця назва. Тут Іллінська церква стояла ще в другій половині XVII століття, і її на власні очі бачив Павло Орлик, який після Полтавської битви разом з Карлом XII і гетьманом Іваном Мазепою утік у Бендери. Туди ж прибився й гетьман Речі Посполитої, власник Станіслава, Юзеф Потоцький, що підтримував лінію короля Ліщинського й Карла XII. Шпед був битий Петром I під Полтавою, і всі, хто орієнтувався на Карла XII, програли свою карту. Нічого Потоцькому не давали рейди уздовж Дністра й Дніпра. Станіслав був

пограбований і спалений росіянами та його противником гетьманом Адамом Сенявським, що орієнтувався на короля Августа й на російського імператора. Нічого не здобула тут і та зменька шведів, що намагалася укріпитися у міцній фортеці. Їх зі Станіслава за три тижні вибили російські війська, які в першій половині XVIII століття були тут разом з українськими козаками чотири рази.

Потоцькому довелося впасти на коліна перед королем Августом II і Петром Першим. Довелося послужити і Росії. Після примирення гетьман був замішаний у вбивстві шведського посла Сінклера. Коли Сінклер вертався із Туреччини через Станіслав до Швеції, два російські офіцери завели посла, можливо, й у крилоський ліс (десь під Станіславом), і застрелили його, захопивши до рук секретні документи. Відгомін цієї події прокотився по всій Європі. Коли два офіцери-вбивці з'явилися на території Росії, власті змушені були дати розпорядження про їхній арешт і заслання до Сибіру.

А похресник українського гетьмана Івана Мазепа Павло Орлик ще надіявся на те, що коронний гетьман Речі Посполитої Юзеф Потоцький стане королем (про це той мріяв усе життя), і розпочне війну проти Росії. Потоцький поводив себе в сеймі незалежно, виключно, бо ж військовий міністр! Він дев'ять разів зривав його засідання вигуком «Не позваляю!». А в Станіславі, обгородженому валами та мурованими стінами, кричати Потоцькому не доводилося. Тут він сам був королем! Тому-то взяв до міста Станіслава сім'ю похресника Мазепа, Павла Орлика, жону і шестеро дітей. І поки Орлик носився по Європі, підмовляючи різних володарів виступити проти Росії, сім'я його жила тут кілька років. Так само сім'я Йосипа Потоцького переховувалася в Мукачівському замку, коли Йосип був з Карлом XII у Молдавії. А Ференц Ракоці жив у Станіславі та Бережанах після втечі з Угорщини ще раніше. Із галичан набирав він перші чотири сотні куруців.

В'їжджати в Станіслав уночі Орлик не наважився і вирішив заночувати в Крилосі, за валами, у резиденції місцевого священника. Невідомо, як йому спалося тієї ночі, але в своєму щоденнику Павло Орлик записав, що побував у колишній столиці Галицько-Волинського князівства. Другого дня він був уже в Станіславові (так говорили тоді українці), але ми теж не знаємо, про що він радився з коронним гетьманом Речі Посполитої Юзефом Потоцьким. Ми тільки говоримо про те, що Орлик бачив ще стоячою Іллінську церкву за Мозолевим потоком, якщо дивитися з центра Кри-

лоса, під лісом, на поляні. На початку XIX століття цю божицю було наказано розібрати, а з того матеріалу вимурувати митрополичі палати, де зберігаються нині експонати місцевого музею «Княжий Галич». Керував тоді цими роботами управитель єпископських дібр якийсь Борецький. У 1884-ому році, коли залуківський священник Левко Лаврецький розкопував фундаменти собору пророка Іллі, збудованої ще в XII або XIII столітті, тут служив у церкві Успення нащадок управителя — новий Борецький, якому було байдуже до історичних відкриттів, як і Лаврецькому до колеги. Того ж року була знайдена й Воскресенська церква.

На початку нового століття Лев Лаврецький помер. Успід за «галицьким Шліманом» відійшов і Сидір Шараневич, авторитет якого затінив постать одержимого археолога-самоука. Шараневич був першим професійним археологом на Західній Україні, а перші завжди робляться легендарними.

Перша світова війна наробила великої шкоди в галицьких селах. На Крилосі гарматні снаряди розбомбили нову церкву, зірвавши з неї дах, пошкодили найдавніший Пантелеймонівський собор, зрівняли із землею церкву Чесного Хреста на Соколі. А ще австрійськими і російськими військами спалено багато сіл. Було тоді не до розкопок у Галичі. Але не одному історикові мріялось знайти в давньому городі княжий палац або ж Успенський собор, який мав би показати, де мешкали держителі Русі, Галичини й Волині.

Війна світова перейшла у війну українсько-польську, і Річ Посполита захопила Галичину.

І тобі важко уявити, якими були двадцяти-тридцять роки, бо ти не жив тоді на світі. Читась тільки про те, що не лишень у Німеччині, але й у Польщі бісилися фашисти: закривали прогресивні видання, арештовували революціонерів, насилали на страйкуючі села карні експедиції. У багатьох населених пунктах діяли комітети й осередки Комуністичної партії Західної України, яку 1919 року створено в Ставіславі. Найреволюційнішими були місто Галич, села Сілець, Різдваїни. Нелегально поширювалася революційна література, розповсюджувалися листівки. Навіть у небі носилися червоні полотнища. Збереглися, наприклад, документи польської державної поліції такого змісту: «...22 січня ц. р. о 13 годні помічено в Бурштні на дереві сидячу птицю, до лапки якої був прив'язаний кусок червоної тканини розміром 10×45 см. На тканині з обох сторін українською мовою написано таке гасло: «Геть з фашистською диктатурою, хай живе диктатура пролетаріату!». Такого ж розміру транспарант був прив'язаний до лапки крука, якого вбили

поліцаї на полях за Дністром того ж року. На ткапині прочитано такі слова: «Хай живе революція, геть з фашистами й капіталістами!».

Але це робилося за два роки до відкриття в Крилосі. А відкриття фундаментів Успенського собору сталося в той рік, коли фашизувалася й Польща. У Львові, наприклад, відбувся Антифашистський конгрес діячів культури, в роботі якого взяли участь кращі сили й дочка Галичини.

А в Крилосі продовжувалися розкопки.

Археологічну експедицію очолював професор Ярослав Пастернак, шлях якого в науці пролягав через різні суспільні струси. Дійшло до того, що він під час Великої Вітчизняної війни виїхав до Австрії чи Німеччини, а потім опинився за океаном, у Сполучених Штатах Америки. Через радянські наукові часописи докочувалися повідомлення про те, що колишній відкривач Успенського собору вороже ставиться до Радянської України. Йому начебто пропонували вернутися, та він не захотів.

Але в своїй молодості археолог Ярослав Пастернак був інакшим. І живі ще ті люди, які на цілі сезони приїжджали в Крилос на розкопки. Без студентського «табору праці», без допомоги місцевих жителів, зокрема молоді, сам археолог не міг би тут зробити нічого.

Дослідження проводилися активно і на високому науковому рівні.

Трищала-ломилася гіпотеза про те, що на місці старого фундаменту Успенського собору виник новий — розкопки цього не підтвердили. Друге місце, яке сприймали за фундамент головної церкви, виявилось старою дорогою або вулицею. Між новою церквою Успення Богородиці й митрополитчою палатою був похилий майдан, де могла стояти найвеличніша споруда Галича. Земля до істориків говорила мовою сімнадцятого, шістнадцятого століть; добувалася цегла, каміння, череп'я; добулася хата з дванадцятого століття; в іншому шурфі показали тесані камені, потім забіліла крейда, з'явився пісок...

Сонце пекло немилосердно. Почпналися жнива. Студенти гомоніли, що наступного року минає 750 років від дня смерті князя Ярослава Осмомисла. Під високими липами вони зондували землю вже вдесьте, копали яму-шурф, немов криницю. Ні, з південного боку від церкви ніяких фундаментів не могло бути. Залишалася тільки східна сторона, трохи спадиста, неначе той бережок грівся навпроти сонця, що сходило з-за лісної гори.

Крилоський селянин (ні, не студент, а місцевий чоловік Данило Михальчук) стукнув лопатою об щось тверде! Так 25 липня 1936 року знайдено було фундамент найбільшого галицького собору-церкви Успення Богородиці.

І в цю хвилину ніхто не думав про те, що цей стукіт лопати об твердий камінь відлунням полине по всій Галичині, полетить за Збруч, на Радянську Україну, і зрадіють відкриттю фундаментів Успенського собору всі передові люди тодішньої Польщі, й скрипітимуть зубами шовіністи, які з високих трибун переконували галичан, що ніякого великого міста Галича не було й не могло бути, а якщо й розвивалася культура в Галичині й на Волині, то тільки завдяки королям, магнатам, ксьондзам, єзуїтам. А Галицька Україна — це вигадка. Так, відкриття на Крилоській горі було, як кажуть, «не в кишеню» багатьом панам і підпанкам.

А молоді хлопці й дівчата, жителі довколишніх сіл, уже копали й копали, уже видобували із землі те, що досі було великою таємницею епохи. Той Богородичинський собор був одним із «титаніків» рідної культури, що розбився об дикий айсберг Золотої Орди, і потонув на дно історії в криваво-огоньному океані, який розлився на пів-Азії й на пів-Європи, намагаючись потопити все, перемішати, поставити на коліна цілі народи. І хто знає, як могла би потекти ріка подій, як і куди міг попливти корабель вітчизняної історії, якби не Батисва навала. Та після потопу жовте море увійшло в свої береги, гоїлися русинські рани, заростали травю погарища, пробували галичани відновити Успенську церкву, та не мало коштів, і зі старої перебудували нову.

На Крилосі відкрилося — гомоніла Україна.

На Крилоську гору потекли вервечки цікавих галичан, щоб глянути своїми очима па фундаменти, що не по днях, а по годинах вирізьблювалися із землі.

Та ще зарано було трубити в золотоковані труби, що це залишки катедрального собору давнього Галича! Ще треба археологам прокопати землю і в другому, і в третьому, і в четвертому місці... Земля говорила, що саме тут стояв собор Успення Богородиці, але спеціалісти мусили сумніватися. В пресі з'явилося коротке повідомлення про можливе відкриття. Того року довелося розкопки тимчасово перервати. Частину відкритих фундаментів прикрили землею. Чекали наступного, 1937, року. Чекали, що розповідь крилоська земля про Успенський собор, який збудований князем Володимиром Володаревичем або його сином Ярославом Осмомислом.

А земля крилоська говорила, що на початку другого тисячоліття до нашої ери тут стояла оселя представника того племені чь групи племен, яких ми називаємо білогрудівцями. Майже чотири тисячі літ чекало на відкривачів череп'я, тваринні кістки, сліди вогнища. Потім відкрилася якась яма, що могла бути залишком поганського капища, яку потім використали для гасіння вапна. Собор цей, як і київська Десятинна церква, виник, очевидно, на місці давнього святилища або поблизу нього. Відкрилися якісь землянки. Ті землянки могли вишикати тоді, коли ворог попалив хати й треба було людям зимувати якось. Такі землянкові вулиці були і після війни в Бабині Зарічному, в Слободі Більшівцівській та в інших галицьких селах. Та земля на Крилосі розповідала про середньовіччя!

А потім за повелінням галицького князя в рови лягли тесані кам'яні блоки товщиною 240 сантиметрів. Круторогі воли везли ці блоки з-за Дністра. А можливо, що й тут, ближче, були каменоломні, бо ж і Крилоська, і Вікторівська, і Соکیلська гори мають кам'яні скелі, де брали білий камінь для будов і в двадцятому столітті. А може, й у Мозолевому потоці ламали камінь на цю велику церкву?

Ніхто й нині не скаже в Галичі, що він буде хату. Тут завжди говорять, що хату або кладуть, або мурують. Це залишилося з того часу, коли на житло чи церкву йшов цільний ліс, коли обаполи клали в зруб, як і тепер кладуть гуцульські хати. Дерево лягало на дерево, а на цій горі камінь лягав на камінь, і великий мудрець Бакун, чи невідомий дід Авдія, назвемо його Мудромислом, зі своїми людьми творив це диво, що називалося катедральним собором Успення Богородиці. Якщо його збудував Осмомисл, то він був гідним продовжувачем справи свого предка і тезки, теж Ярослава Володимировича — Мудрого. Обом судилося збудувати найбільші собори на Русі. І якось так вийшло, що ти схилив свою голову над романом Павла Загребельного «Диво», зі сторінок якого воскресав будівник Софії Київської, і читав ти книжку Романа Федоріва «Отчий світильник», у якій описано будівничого галицького Успенського собору. Що це? Закон парності, мабуть. А ще перечитусь билину «Дюк» і впізнаєш у ній цю величну церкву. Вчувається тобі той далекий гомін рідної землі. Купці-гости розносили славу по Руській землі і по чужих землях розносили славу, а співці під дзвін гуслів співали пісні про Галич.

Не раз схвилювано забилося серце Дапила Михальчука з Крилоса, Семена Ткачівського з Вікторова, коли вони наступного року брали до рук кусні тишку, на яких залишила-

ся біла, жовта, червона, рожева, помаранчова, брунатна, попеляста, зелена фарби... То були осколки вікна в дванадцяті століття — куски колішніх фресок. Найбільший кусок такий, як доловя, зберіг відбиток крила метелика або ж пелюстку квітки. А до ж ділися скоморохи, які були зображені в храмі? Та ж їхнє ім'я носить задністриянське село Скоморохи! О ні! Є двоє скомороших сіл! Є Нові, є і Старі Скоморохи. І письменник Богдан Бойко вибрав Скоморохи для своїх романів, бо туди він ходив до школи. А де зображення святих та богів? А де вся княжа родина? У землі! Стало це галицьке диво румовищем! Ось тільки кам'яний саркофаг показався з-під землі. Хтось проламав верхню кришку, перемішав кості й черепа. Їх було двоє: в кам'яній раці спочивав Ярослав Осмомисл, а поруч лежала молода дівчина в чільці. Хто вона?

— Дочка! — скаже археолог.

— Настася! — скаже поет.

Настасю Чагрівну не спалили. Спалили інший труп, а її тіло сховали в підземеллі, а потім поклали в могилу поруч з коханям. Таке могло статися в Галичі, де живуть великі романтики. Навіть злодюги, що порпалися в священних кістках, не зірвали з черепа чільця. Тремтячими руками перебирав археолог останки поховання. Він мріяв реконструювати голову будівника, але почалася нова війна, і череп князя Осмомисла загубився в блокадному Ленінграді, куди віддали його Герасимову на реставрацію зовнішнього вигляду обличчя героя «Слова о полку Ігоревім». Чи знайдеться він?

Коли помер князь Ярослав Володимирович Осмомисл, тоді п'ять бавь сяяли на соборі стольного города, і тисячі людей були тут, де плакали трембіти й грали малинові дзвони. Де ж висіли ті дзвони?

— На двох вежах! — чую голос уродженця Крилоса художника Михайла Фіголя, який пише книжку про мистецтво й культуру давнього Галича.

Беру з його рук пожовтілу фотографію, і не вірю, що отой хлопчик-пальчик у капелюшку, який стоїть на «Воротищах», на Крилосі, то і є нинішній художник і педагог (кандидат мистецтвознавства) Михайло Фіголь, що виставив свого «Князя Данила» в музеї у колишніх митрополичих палатах. Тут і «Осмомисл» його, і «Полковник Семен Височан», і «Роксолана», і «Дністровські далі», і «Червоний вершник», що став у міжгір'ї. Мені здається, що то червоний козак Віталій Примаков, який 1920 року зі своїм корпусом пролетів мимо Галича аж до Болехова та Стрия.

Тоді геллерчяки та підсудчики втікали не тільки з Галича, але й зі Станіслава, коли дізналися, що за Дністром з'явилася червона кіннота. В той час через Галич до свого рідного села Явчого часто навідувався Михайло Левницький, який зустрівся в Москві з Володимиром Іллічем Леніним.

Та це вже близька історія. А тоді, через багато літ, після рейду козаків Віталія Примакова, саме перед Вереснем 1939 року, археологи на очах маленького Михайла Фіголя перебирали руками шматки цегли дванадцятого століття, плитки з собору, що були покриті жовтою, зеленою та брунатною поливою. Камінь-вапняк зберіг давні сліди різьби. Виходить, що тут коріння карпатського різьбярства. Знайшовся срібний гріш Вацлава II чеського, битий у Празі приблизно 1300 року; знайшлися дві залізні бойові сокири, ромбовидна слов'янська стріла, кістяна ручка від чепелика-ножика, і багато кусків олов'яної бляхи та міді в бань і дзвонів. І хай нам дослідники Галицької архітектури говорять, що Успенська церква стояла до XV століття і тільки тоді розібрали її на нову церкву, ми не повіримо в це. Мова може йти тільки про руїни собору. Шматки плавленого металу засвідчують, що церкву не тільки розграбували ординці, але й опалили її. Народний переказ повіствує, що заїди примушували галичан носити дрова до собору, а тоді запалили їх, аби розтріснулися стіни від жару. Так це було, чи не так — інші не скажеш, бо потім на церквичі виник цвинтар, і галичани-крилошани, підгородці та четверківці ховали тут своїх дідів і батьків, бабусь і матерів, синів та дочок... І так само, як і тепер, складали в труні руки на грудях уже одруженим, а неодружених збирали так, як до шлюбу, й руки клали вздовж тіла. Ось тільки ніхто не може пояснити, чому-то камені або цеглини лежали декотрим померлим під голови? Що означав цей давній-предавній звичай? Що символізував? Такі поховання відкрив Богдан Томенчук і в Олешкові. Такі могили знайдено і на Буковині, у Василеві.

А коли піти з Галича до гір, то у верхів'ях гірських рік є села, в яких заховалося і слово давнє, і звичай, і повір'я, що були живучими у Галичанин в XII столітті. Там, коля хорлять людей, то роблять жіби скриню, а в неї кладуть домовину, аби камінь не розтиснув тіло. І зустрінеься в далекому карпатському селі старий дід, що до війни на Івана й на Богородицю приїжджав на відпуст до Крилоса, й бачив розкопки фундамента Успенського собору, і стане вишитувати, як те місце виглядає тепер. А я розповім йому, що відкопано церковні фундаменти із землі й закріплено сучасним бетоном, аби час не зруймував; огорожено заповідне місце

залізною огорожею, реставровано каплицю, яка стоїть на старому фундаменті собору, встановлено стелу з написом на тому місці, де була домовина князя Ярослава Осмомисла, і на великому щиті є напис, який розповідає туристам про цю споруду, хоч ніде не знайти точної дати, коли збудовано Богородичний храм.

Стоїть і нова Успенська церква. І вали стоять високі-превисокі. І ростуть горіхи. І яблуні, і грушки, і сливки, і вишні добре родять на кістках наших предків. І родиться картопля, квасоля та кукурудза на Золотому Току. Йде від гостинця дорога через «Воротища», і назва «Погар» нагадує про те, як тут горіли-палали вежі будови. і назва «Винниця» дає підстави гадати, що вився на крилоській горі виноград. А я собі думаю, що і виноград вився, і були печери в крилоській горі, й там вистоювалося добре вино, яке подавали до княжих, боярських, єпископських і попівських столів. А інше вино зберігали для того, щоб заприщачати мряні. І сюди, до Галича, приходили й приїжджали не тільки з Галичини та з Волині, але й із далеких земель, щоб купити вина для заприщастя. Все було в давньому городі! І сміх, і плач! І радість, і слези!

Та колесо історії крутиться, і терези історії не псуються ніколи. Тільки любов до рідного краю ніколи не була зрадливою, і нікому ніколи не вдавалося її розтоптати, перемогти. Коли гинули дерева-батьки, то мов літорости від кореня, піднімалися вгору сини, й чули люблячими серцями справедливий голос історії.

І кожне покоління намагалося докопатися до істини.

На Крилосі археологи докопалися до фундаменту найбільшого галицького собору, на якому стояла і стоїть невеличка каплиця, що служила пам'ятним знаком для нащадків, але ніхто з істориків не міг здогадатися, що це знак такий був поставлений на місці великої споруди давнього Галича. Колись над цією каплицею були добудовані дві кімнатки для прочан, які прибували на свято Успення з далеких країв. Над кімнатками баламкало аж дев'ять дзвонів. 1915 року горіла крилоська церква й ця давниця горіла. Дзвони перетворилися в купу металу, який відвезли до Калуша, де діяла ливарня, щоб вилити нові дзвони. А коли ллють дзвін, тоді пускають по світах якусь поголоску, аби дзвони були голосними. Цікаво мені знати, чи не тоді оновилася легенда про крилоського чоловіка, який своєю жінку продав на ніч дідькові. А чорт злунив з неї шкіру та й утік кудись.

Від 1915 до 1927 року каплиця служила церквою для жителів Крилоса, поки вони не відремонтували зруйновану, де сучасне приміщення музею, яке збудоване з тих блоків, з яких виложений був Богородичний собор. Найкращі галицькі майстри добирали для будівництва собору найкращий алебастр у навколишніх каменоломнях. Про цей білий і янوسیрий матеріал ще тоді, як полки Богдана Хмельницького сягали Галича й за Галич, писали фахівці: «Він такий гарний, що своїм блиском перевищує, мабуть, і фрігійський. Звідсіля вивозять його до Німеччини та в інші далекі краї». На берегах Дністра видобували й крейду, дрібнозернистий вапняк. Мурували собор так само, як колись римські та візантійські майстри мурували свої храми: з двох боків муру клали блоки, а середину між ними заповнювали дрібним камінням, перемішаним із спеціальним розчином.

А ось і фундамент церкви показує сучасному будівельникові зеленкуватий пісок, перемішаний з грудочками вапна — розчин цих матеріалів скріплював великі блоки. У надземній частині собору додавали вже в розчин попіл. У двадцятому столітті мулярі теж додають до вапна та піску ще й попелу, аби ця мулярська справа тримала кам'яні блоки або цеглу, так що спосіб цей не новий. Можливо, що й білок з яєць та клей з ячменю теж тримав стіни собору. А ще вмуровували в стіни дерев'яні балки-анкри, аби вони утримували споруду, коли споруда осідатиме. Через десятки або й сотні років дерево збутніє, струхлявіє, розсиплеться на порошок, але собор стоятиме. Стояло диво на Крилоській горі та й упало.

Лиш тільки давній фундамент зі слідами стін і абсид залишився в землі, немов пеня з коренями великого дерева, що вирросло на високій горі. Археологи обмацували кожен камінчик, зовнішні й внутрішні мури. Вони доводили, що до фундаменту близько підходить підгрунтова вода, а про це не відали воїни угорського королевича Коломана, які ховалися колись у церкві, та здалися князеві Данилові Романовичу, бо знемагали від спраги. Можливо, що галичани й знали, що воду тут добути неважко, але уграм не говорили про це.

І маячів собор на горі, як велетенський корабель. І називали його Білою церквою. А далеко на Півночі, де тече річка Клязьма, у Володимирі, стояв подібний до Успенського собору, що в Галичі, — собор святого Дмитрія. І Преображенський собор у Переяславі Заліським теж був подібний до галицького. Розбиті людські та тваринні маски, що збереглися в землі, засвідчили, що та споруда була оздоблена

різьбою саме тих майстрів, які будували цей галицький собор, у якому скоро став служити єпископ Косма і ще до двадцяти священників. Про що думав той Косма, позпраючи па вікна у вітражах, які називали в ті далекі часи римським склом? Олов'яна бляха, що вкривала дах собору, не знала позолоти. Зате червона черепиця-дахівка гарно гармоніювала з обовом на банях церкви. Позолоченими були тільки великі хрести на банях, які видно було аж з-за Лімниці та з-за Дністра.

У Софії Київській зберігалися книги. Так же само галицький катедральний собор Успення Богородиці являвся тим приміщенням, де зберігалися книги, архів, каса, риза.

Треба було багаторічної праці не одного історика-археолога, досліджень не одного архітектора, аби настав час говорити про галицьку архітектурну школу, що поєднала східний візантійський стиль із західним романським стилем у одну гармонійну цілісність. Багато років будуть сперечатися історики мистецтва про цих талаповитих майстрів. Їх називатимуть уграми, німцями, поляками, французами, і мало хто зважатиме на те, що в дохристиянську добу теж на високих горах і над водами виникали руські городи, і в тих городах теж будувалися храми, та тільки ніхто не може точно намалювати нам, як виглядало святилище, в якому стояли ідоли давніх богів? Де стояли священні коні? Де зберігалася зброя? Невже і ці, давні, храми будували русичам угри, французи чи німці? Ні, тут щось не так! Взаємовпливи, безперечно, були. Але не переводилися й будівничі у Галіччі, які мали справді золоті руки. Вони вміли вимурувати собор, вміли вирізьбити левину маску для оздоблення його, вміли оживити стіну фресками, витесати з каменю саркофаг для свого князя.

Саркофаг знайдено у притворі Богородичинської церкви, і вирішено, що тільки Ярослав Осмомисл міг заслужити такої честі, щоб спочити в цьому храмі. Але ж був у нього син Володимир, і невідомо нам, де його поховано.

А де були поховані інші князі? Як були поховані?

Досліджувалася територія й навколо фундаментів Успенського собору, але залишки старої лазні мало що доповнювали до вже відкритого. Встановлено хіба те, що був тут цвинтар XVI—XVIII століття, і ще старіший, княжих часів цвинтар, був тут же, на горі. Шматочок перетканої золотом матерії лежав у землі коло жіночого кістяка. Чолопомерлої дівчини теж було прикрашене чільцем. Такі ж чільця, як і запаски із сухозлоти, носять і тепер на Гуцульщині. Зберігся парчевий комірець з гудзиками, і ще дещо

збереглося на цьому цвинтарі. Та це крихти. Бо й розкопано не більше двох відсотків території давнього міста.

Ще багато секретів приховує від нас сира земля. Щороку лопата археолога перегортає сторінки цієї книги, відкриваючи нові таємниці. І ми дізнаємось про них, вбираємо їх в себе, аби твердіше стояти на рідній землі.

XVII.

Тоді, коли ми з Богданом Гармашем лазили по крилоських валах і на Качкомі шукали п'ятого розкопаного й ровораного валу, який нібито існував тут ще в скіфські часи, з ліска виліз обдертий і немитий хлопець десь мого віку, штанці якого були заковчені до колін ще навесні. І так він свої штанці не розкотить ніколи, не спустить донизу, поки вони не перепадутся в тих заковчених місцях, бо вже давно залубуватили від роси, болота, води. Кишені того крилоського підсвинка повіддувалися — там були камінці, найперша зброя при нападі «ворогів», а обличчя його виглядало полушеним, подряпаним і засмаглим.

— Ви — ревуси, чи грибочки? — запитав він, що мало означати б, звідки ми прийшли, чи з Комарова, чи з Козини, що була за лісом, бо ж сапогівських називали «лчачками», медивських — «гарбузами», тязівських — «козарами», крилоських — «кацабайниками», височанських — «малинниками», ямницьких — «фасуляничками», а ще два кінці села — горішній і долишній ділялися на «кукурудзяників» і «черемхоїдів».

— Ми з Вихторова, — відповів я так, як ця назва звучала у вимові наших предків.

— То ви — караїми.

— Я тобі, кацабайнику, зараз так караїмну, що тобі з носа закуриться, — сказав Богдан.

— А я маю гранату, і тебе не боюся.

І він справді витягнув із-за пазухи лимонку.

— Дай мені, — сказав Богдан.

— Дай закурити.

Богданові чомусь спітнів ніс. Він став порпатися в кишенях. Витяг коробку, де був дрібно порізаний тютюн. Такий тютюн мав лишень старий басараб, який голодного повоєнного року заплив з жінкою до села і поселився в старій покинутій хаті за берегами. Ми вимінювали в нього тютюн за вишні й черешні. Богдан майже не курив, але хто мав тютюн, той вважався парубком. Він тепер розлучався з найбільшим багатством, і я його не розумів.

— На-а! Бери!

Підсвинок ухопив тютюн, а граната якось сама вслідзувала з його рук до Богданових. Богдан, не роздумуючи, з розмаху кинув її з високої, сімдесятиметрової скали у Лукву.

— Ти — дурак! — сказав «підсвинок» з Крилоса. Треба було зірвати чеку, і ти мав би мішок риби! Ми вже глушили рибу гранатами.

Богдан повернувся у бік сонця, яке освітило широке поле за Ставним потоком і при гостинці, що біг до Галича. Тоді гостинець був без асфальту.

— Як називається це поле? — запитав Гармаш.

— Отам «Осова», а отут — «Нічпіль», — сказав крилоський підсвинок. — Там льоток є багато, а гранат нема.

«Льоткамп» називали шрапнель. І Бацвів, з яким ми оце щойно познайомилися, повів нас за потік Мозола, який носив назву свого власника, що газдував тут ще у XVII столітті. Для нас той Мозол не значив нічого, і потік ми називали Ставним, оскільки він починався на нашій території, і на нашому полі під лісом були сліди ставів.

Коли помер Богдан Гармаш, у його скриньці знайшлися вірші, маленький бюст Каменяра та книжка «Княжий Галич», яку написали amator-археолог Лев Чачковський, що вмер від серцевого приступу на Белзькому городищі, ведучи таку ж працю, як і тут, в Крилосі, та лікар Ярослав Хмілевський, уродженець Крилоса.

«Емеритований радник Скарбової Дирекції в Станіславо-ві», а, по-впростому, дрібний станіславський чиновник. Лев Чачковський міг відійти з цього світу безслідно й тихо, як відійшло багато тисяч більших за нього «пупів землі». Але цей чоловік залишив по собі ту пам'ять, що любив Галич, і вирішив написати про давнє місто дослідження; скласти точну схему давнього города, дати орієнтир іншим дослідникам. Йому, мабуть, було сумно викати самому горою й долиною, лісами й полями, понад ріки й потоки, і він, як дар долі, сприйняв пропозицію молодого студента медицини Ярослава Хмілевського, бо той теж весь свій вільний час віддавав дослідженням Галича. І хто знає, чи мали б ми кляжку «Княжий Галич» і схему давнього города, якби не той помічник.

Лев Чачковський помер, не довівши своєї справи до кінця. В місті Буську, на Львівщині, в стара могила, на могилі стоїть пам'ятник, а на пам'ятнику напис: «Досліднику княжих городів: Галича, Теревовлі, Звенигорода, Белза і Буська»... Коли Чачковський помер від інфаркту чи від інсульту, досліджуючи так же само, як і Галич, давній Белз,

тоді ще не знали його книжки. Вона вийшла після його смерті, тому й в епітафії не згадується город, яким жив дослідник.

Археолог-аматор не проводив розкопок, бо вважав себе некомпетентним у цьому, але простудював усі літописи, вивчив усе, що друкувалося про Галич, переговорив з багатьма дослідниками міста, обміряв усі вали й валки, наніс на папір усі відомі на той час городища, церквища й монастирища. Він не сумнівався, що центр города знаходився на Крилосі. Але, крім цього величезного укріплення-центру, були ще й інші галицькі городища: Пітрицьке, яке називали «горою над хатами», друге городище було коло Галич-гори у лісі «Воротиська», де збереглися два вали. Він наніс на схему городище, яке є в лісі між Викторовом і Сільцем, до якого прилягає дебра Каменє, а нижче неї є Духова криниця. Дослідник був аж у Брині, де теж виявив сліди давніх укріплень, які називалися галицькими валами, а пасовище — «Золотим Током». Він перечитав сотні рукописів XIV, XV, XVI, XVII століть, аби дізнатися, кому служили укріплення на лівому боці Дністра. Чачковський знайшов вислови «серед окопів», і «між валами», але самих окопів і валів уже не знайшов. Їх розкопали галичани ще в другій половині XIX століття, коли прокладався галицький БАМ, тобто залізниця між Львовом і Станіславом. Він установив, що Крилоська гора піднімається до найвищої точки «314 метрів», яку вінчає Галичина могила, але Сілецьке городище стоїть на вищій горі — 330 метрів над рівнем Балтійського моря; Миколаївський монастир, де відкопано кам'яний саркофаг, був на 273-метровій горі, що скалою-стіною падала до Лукви-річки, а в скалі була печера. Луква з півночі підмивала гору, а із заходу творила луги, і на лузі блищала охаба, в якій начебто потопили галичани дзвони, щоб не дати їх ординцям, і ті дзвони ніхто не знайшов, лишень дзвонили вони на великдень. Та це легенда. Але не легенда, що на горі ростуть дуби, які рівняють цю гору з Крилоською. І треба семи осіб, щоб взяли за руки, аби обняти стовбур одного велета поблизу дзвіниці, що між річками Луквою та Луквицею. Сокульська гора піднімається на 304 метри, а шевченківська — на 280 метрів. І хоч були гори над водами, та на самих горбах не було води. Тут лишень стояли оборонні монастирі. Можна провести чіткі лінії цих оборонних точок.

Чачковський наніс на карту п'ять потужних валів, що в давнину насипані на Крилосі, наніс прорізані в них дороги, вал навколо Золотого Току. Він побачив, що власні укріплення мали монастирі по правому боці Мозолевого потоку,

де тепер шумів ліс. Він вважав, що на Крилосі стояв укріплений монастир пророка Іллі, Степанівський монастир на «Штепанівці», Юріївський — на Юріївському, Іванівський — на Іванівськiм, Грецький — на поляні «Гречище»... Та чи монастирі там стояли? Чи не двори?

— Пане Чачковський, а чому то поляна називається «Туркова», коли вона припірає до «Іванівського»? — допитувався в Чачковського Данило Михальчук, той самий Михальчук, що через десять років кине цiп і косу, а сам піде відкопувати фундаменти Успенського собору.

— А що ви чули?

— Та я чув, що там багатого турка поховано в золотій домовині, і ви хочете знайти її.

Чачковський посміхнувся, бо знав, що легенда про золотого кося та про золоту колісницю завжди воскресає там, де з'являються археологи. Тут почув про золоту труну. Це щось нове. На жаль, турок Ібрагім-Шейтан, який 1676 року майже доценту спалив Галич, Єзуполь, зруйнував Скит Манявський, залишився тут живим. Правда, його похід був одним з останніх турецьких нападів. Турки ще були з'явилися в Галичі у роки першої світової війни як союзники австрійців, але більше турків на цих теренах не бачили. Лишилася назва площі «Туркова», і ховалася в тій назві таємниця, яку ще треба дослідити. Чачковський почув легенду про те, що пропав був хлопчик. Він прийшов сюди чи то з Викторова, чи то з Сокола, чи то із Маріамполя, побачив печеру, заліз у підземелля і не виїшов. Його шукали кілька днів, та не могли знайти. А через якийсь час хлопчик з'явився. Коли його питали, де він пропадав, то хлопчина говорив, що був у середині Крилоської гори. Хлопчик розказував, що давнє місто Галич не пропало. Воно тільки пішло під землю разом із будинками, церквами, Золотим Током, людьми, і заснуло. Він там, у горі, побачив тьму-тьменну воїнів. Вони спали на конях. І тільки вартові не спали. Коли хлопчина заговорив з ними, то почув, що поки що їм даний наказ такий — спати, а коли зі сходу над'їде вершник на білому коні, тоді розступиться гора, військо прокинеться і виїде на поверхню.

Ця легенда воскресла 1926 року, коли край знов захопила Польща. З Крилоса Чачковський подався до церкви Пантелеймона, яка вже десять років височіла над Дністром без даху, бо артилерійські снаряди не пощадили у війну святині. Саме тоді проходила реставрація храму. Була нагода прочитати старі написи та відтворити на папері старі малюнки. Графіто прояснювали темні плями в історії Галича.

Якщо Пантелеймонівську церкву дехто раніше називав

Успенською, то тепер на зовнішній стіні було прочитано: «ВЪ КЖИИЄ МЪСТИСЛАВЛ»... І ще слова, що «ДЕРЖА ІНУ ІСКАЛИ... ЛЯХА В ПЛОТЕНИЖИ И НЕ НАШЛИ». І згадуються Стефан, Дмитро, Богдан і князь Давид. Але в цьому написі була ще назва собору: «А тому ПОСЛИ СИ ПОПОВЕ СТОГО ПАНТЕЛЬИМОНА лазорь симеонь...» Ім'я собору збереглося в написі. Ім'я Мстислава Удатного говорило про те, що церква уже стояла, коли новгородський князь прийшов до Галича й сів на столі в 1219 році, перебуваючи тут до 1228 року. А коли треба було князеві відлучитися кудись, то Мстислав Мстиславич залишав свого намісника. Це засвідчував польський історик Длугош, що мав перед собою ті літописи руські, які пізніше знищив вогонь чи знищили інші лиха. Дуже багато наших писаних джерел пішло з вогнем.

Так само, як і на стінах Софії Київської, чиясь рука го- стрим цвяхом чи ножем на стіні церкви Пантелеймона нашкрібала малюнок церкви, дах якої подібний до шатра-вежі. Під пілястром знайдений був напис, що це Пантелеймонівська церква, яку пізніше названо костолом св. Станіслава.

Лев Чачковський міг уявити собі, як 1575 року ординці палили Галич; як горів над церквою дах; як молодих дівчат і хлонців песиголовці гнали з Галича вздовж Дністра; як малі діти робилися яничарами десь у Кафі чи в Стамбулі, куди їх продано, виховано в звірстві, зроблено вовками. Ординці нападали часто, залишаючи за собою пустелю. А були ще свої, слов'янські, яничари. 1414 року латинські архієпископи свій центр перенесли з Галича до Львова, та ксьондзи, монахи залишилися. 1595 року згорів дерев'яний кляштор францісканців, і бездомні ченці через послів клопотали, аби король Зигмунд III дозволив їм замешкати Пантелеймонівську церкву, що пусте недалеко Галича на горбі, бо залишена православними давним-давно, з цілим оточенням, замкненим ровом та валом. Чи так це було, чи не так — нині не встановиш. Не знаєш, що робилося за ровом і валом від 5 травня 1596 року, коли король видав свій рескрипт. Про це гора між Лимницею і Дністром мовчить. Тільки документи засвідчують, що францісканці відбудували й галицький кляштор, але його знов зруйнував Ібрагім Шейтан-паша. Через 109 років, коли Австрія вкоренилася і в Галичині, цар Йосиф II скасував усі монастирі та кляштори, і тільки святий Станіслав продовжував існувати до великої пожежі 1802 року. Пожежа та могла виникнути не випадково. До такого часто вдаються окупанти всіх часів і народів, якщо треба знищити документи чи саму пам'ятку, — думав Чачков-

ський. Але найбільше поівечили споруду австрійські гранати влітку 1915 року.

І ось він, Чачковський, у двадцять років двадцятого століття переносить на папір середньовічні написи й малюнки. Він добивається, аби кожен штришок був таким самим, як на стіні, бо це надовго, може, й назавжди, — іде ж ремонт. Він вірить, що вже недовго цю споруду і село називатимуть Ставіславом! За Збручем — Радянська Україна. І не може віки-вічні бути поділений рідний народ на своїй землі, який по своїй же крові та кістках іде до визволення й возз'єднання. Треба працювати й працювати.

Чачковський сподівається, що знайде прізвище будівничого Бакуна чи Авдія, чи... Будова церкви проста (візантійський квадрат і три півкруглі апсиди), розміри її невеликі: 17,5 метра на 21 метр. Дослідник вчитується у документи, що залишили давні дослідники Галича.

— Матеріал, з якого зроблений фундамент Пантелеймона, — це невеликі рінки та кусні тесаного каміння на скупій мулярській заправі з вапна, піску та дрібної ріни.

— Возили з ріки Лімниці вивозом і рінки, і пісок. Вапно випалювали в Дубівцях за Дністром, — роздумував Лев Чачковський. — Стіни церкви мурували з тесаного каменю, який доставляли з Бережанщини.

А хіба Галич не на камінні?

За життя Чачковського ще не була розкопана Борисоглібська церква — ротонда в Побережжі над Дністром. Стіни її стояли на міцному фундаменті, дах був покритий олов'яною бляхою. А звідки брали каміння на цю будову? Невже теж аж з Бережанщини? О ні! Досить піднятися на гору, піти в Бійний чи Козакову долину, і побачиш, де тесали камінь на галицькі святині. Та й назви тут дивні. Старе село називалося Бранівка, а тепер це — вулиця: далі — «Закопи», «Гринькота», «Рудка» — під лісом, і «Мурованиця» — там же. Празникує Побережжя на Миколая. Та доволі про Побережжя. Пантелеймон — важливіший.

Підлогу в соборах галичани викладали полив'яними керамічними плитами. Такою вона була й у Пантелеймонівському храмі, але не збереглася. Францісканці вимурували з цегли нову підлогу, а потім вистелили її кам'яними плитами.

А десь там, за Луквою, на горі й у лісі було загадкове «Гунище». Чачковський намагався пов'язати його з гуннами.

Не знаю, як тут було! І чи були в Галичі гунни! Мене тільки захопив польський історик Матвій із Міхова (Міховський), який, проживши сім десятиліть, помер ще 1523 року. Він створив досить цікавий «Трактат про дві Сарматії». Я не

знаю, скільки правди в його «Польській хроніці» — першій друкованій історії Речі Посполитої, але в «Трактаті» цей історик і географ, що міг бувати й у Галичі, розповів нам про чорних і білих угрів. Перші угри начебто прийшли ще з Аттілою, та коли помер великий завойовник Аттіла, то розвалилася його держава, і угри, яких привів він, на Дунаї насипали сім земляних городів, і від цього земля стала називатися Семигородською. А коли білі угри дізналися за Уралом, що на Дунаї є їхні одноплемінники, то рушили цим же шляхом через кілька століть.

Що це? Фантазування чи правда?

Аттіла помер 453 року. Виходить, що до народження історика Міховського від народження вождя гуницьких племен, серед яких могли бути й угри, минуло більше тисячоліття. Невже справді цей вождь, що об'єднав навколо себе багато різних племен і був бичем Римської імперії та інших західноєвропейських країн, прожив аж 109 років і помер на своєму весіллі, коли женився із вісімнадцятирічною красунею? Фольклор про це мовчить.

Чачковському хотілося галицьке «Гунище» пов'язати з племенами гуннів, але я знаю, що в моєму селі гуном називають звичайнісіньке обійстя, тобто подвір'я. Пригадую, як батько не раз казав мені: «Вижени корову на гуно!». І я виганяв зі стайні корову. А коли перечитував книжку «Княжий Галич», яку залишив мені в спадщину Богдан Гармаш, то все чомусь в'язалося в один ланцюжок.

Я, крім «Гунища», постійно бачив ще перед очима «Нічпіль». Мені здавалося, що це було колись нічیه поле, але Чачковський пов'язував його з нічною битвою князя Володимирка Володаревича з Іваном Берладником, коли той на короткий час захопив Галич.

А як до того було?

Чачковський і Хмілевський не зуміли докопатися, що було в Галичі до князя Івана Васильковича, батько якого сидів у Теревовлі. Не знали вони, що за місто було центром загадкової країни Волиняни, про яку згадували арабські письменники. Не знайдено свідчень, як потрапляли сюди куфійні монети? Хто привозив римські гроші? Кого покорили обри-авари, і чи покорили Карпати й Прикарпаття? Хто сидів на цій землі у добу римського імператора Траяна, війська якого погромили даків? Якою мовою розмовляли ці загадкові племена даків? Ця назва перекладається просто — чорти, біси, дідьки. А ще хвилює отой дивний перелік сотень руських міст, який знаходимо у Воскресенському літописі, а серед тридцяти волинських міст — і Галич (Галиць). І земля ця

жила якось окремішно, коли князь Олег убивав полянського Оскольда в Києві, але йшли і звідси вони на Царгород, коли воював греків Святослав Ігорович, син Ольги. І знали галичани, що син Малуші Володимир винен у загибелі брата Ярополка, а Ярополк — винен у загибелі Олега. Потім князь Володимир воював червепські городи, а сини його почали велике братовбивство в боротьбі за владу. Той страшний Каїн-Святополк наказав слугам своїм убити братів Бориса, Гліба й Святослава, і сам був убитий варягами десь над Бугом, як пише польський історик Длугош, або ж збожеволів у пущах між Польщею і Чехією, як про нього говорить Нестор. Тоді Ярослав Мудрий піднявся у славі й величі, та сини його знову почали між собою свари та війни, і терпіли внуки його, і вся земля Руська терпіла від набігів поганих половців. Що тоді робилося в Галичі? Як жив він? У літописах про цю добу мало правди. Відомо тільки, що влітку 1097 року зібралися князі в далекому й близькому Любечі під Києвом і радилися Святополк Київський, і Володимир Мономах, і Олег «Гориславич», і брат його Давид, і волинський Давид Ігорович, і Василько Ростиславич з Тербовлі:

— Для чого губимо Руську землю, самі між собою влаптовуючи розбрат? А половці землю нашу роздирають на шматки і радіють з того, що ми війни ведемо між собою. Об'єднаймося віднині єдиним серцем і будемо берегти її шанувати землю Руську, і хай кожен володіє вотчиною своєю: Святополк — Києвом, Володимир Мономах — Переяславом, Олег — Черніговом, Василько — Тербовлем, а інші — своїми землями.

І на тому цілували хрест.

Повернулися Святополк з двоюрідним братом Давидом Ігоровичем до Києва, та бояри і дружинники почали нашіптувати Давидові, що Володимир Мономах з Васильком Тербовельським змовилися на Святополка й Давида піти. Й підмовляв Давид Святополка:

— Якщо не схонимо Василька, то ні тобі не князувати у Києві, ні мені на Волині. Він з братом Рюриком убив Ярополка під Звенигородом.

А Василько з обозом доїжджав до Києва. І пішов князь поклонитися святому Михайлові в монастир. А вранці Святополк гінца прислав, аби Василько на іменини Святополкові затримався в Києві.

Та Василько боявся війни, що вибухне в Галичині, не залящався.

Тоді Давид прислав гінца до нього, але Василько і Давидові відмовив. Почав Давид Святополка під'юджувати, що

Василько займе його міста, коли в Теробовль вернеться. Знов мчав гонець до Василька зі словами:

— Якщо не хочеш залишатися до моїх іменн, то при-
ходь зараз, поздоровиш мене, і посидимо разом із Давидом.

І поїхав Василько до них, а незнайомий отрок-киянин пе-
рестрів князя і сказав йому:

— Не йди, князю, туди! Хочуть тебе схопити.

Та Василько не повірив йому і з малою дружиною поїхав
на княжий двір. Вийшов з палацу князь Святополк і запро-
сив теробовельського князя до своєї гридниці. Прийшов і Да-
вид Ігорович.

— Зостанься на свято,— сказав Святополк.

— Не можу, брате, залишитись. Я вже і обозові звелів
їхати наперед.

Давид же сидів, як німий.

— То хоч поснідай, брате,— сказав Святополк.

— Поснідаю,— згодився князь Василько.

І вийшов Святополк сказати, щоб сніданок приготували.
А Василько став з Давидом Ігоровичем говорити, але Давидо-
ві мов відібрало щось мову й слух. Нарешті запитав Давид у
отроків своїх:

— Де Святополк?

— Стоїть у сінях,— була відповідь.

— Я піду до нього, а ти, брате, посидь.

І вийшов Давид, і... (о горе!). Ввірвалися, як звірі!..

І окували Василька подвійними оковами...

І замкнули двері...

І приставили сторожу на ніч...

На ранок довідалися кияни про змову проти Василька, й
кинулися багаті князів, аби Давид і Святополк відпустили
Василька.

— Відпустимо,— пообіцяв Святополк.

— Якщо не осліпиш його, а відпустиш, то ні тобі не кня-
зювати, ні мені,— прошипів Давид.

Вночі повезли Василька до Білгорода. Закутого зсадили
з підводи й увели до маленької кімнати. В півтемряві побачив
князь Василько торчина, що гострив ніж. І ввійшли до
кімнати два конюхи, розстелили кінську веревку й схопили
Василька, але не змогли князя повалити. І тоді накинулись
на нього Давидові й Святополкові слуги, повалили й зв'язали,
зняли з печі дошку й придавили нею Василька...

І кинувся до Василька Святополків вівчар, торчип-берен-
дей з ножем у руці, та промахнувся й розфалатив князю
обляччя.

Та за другим і третім ударом погасли Василькові очі, й жахнулася вся земля Руська.

Земля згадала, як вісімдесят два роки тому, 1015 року, інший Святополк — «Окаянний» — убив брата Бориса, Гліба, й убив Святослава, аж у Карпатах, за Сколем, коли той утікав на чехи. Бориса й Гліба святими зробили, тіла їх до церкви перенесли, а про Святослава Володимировича начебто забули. Тут тільки село іменем Святослава назване. Хрест на могилі стояв, і новітній поет не забув про цю подію, пісню написавши: «Над річкою над Опором висока могила»...

Василька кинули на підводу й везли в той же бік, куди втікав від Святополка Володимировича «Окаянного» князь Святослав. Коли переїхали Здвиженський міст, стягли з Василька окривавлену сорочку й дали попаді випрати. Каті обідали, попададя плакала-ридала, й Василька розбудив той плач:

— Де ж я?

— В місті Здвижені, — сказали чужі люди.

— Води...

Напився і обмацав себе. Сорочка була ще вогка.

— Для чого знімали її з мене? Краще б я у цій кривавій сорочці помер і став би перед богом у ній...

Стояв місяць грудень, і дорога стелилася грудкувата, а день був короткий. Візники поспішали. Вони ніяково й винувато попрощалися з попівською плебанією, та були слугами Давидові й Святополкові, та й що мали робити? На шостий день приїхали до міста Володимира-Волинського. Слідом пририскав і Давид Ігорович. Василька стерегло тридцять волиців і два торки — Улан і Колчак.

А Володимир Мономах уже сідлав коней, кликав Олега й Давида йти на Святополка. Кияни просили-благали не починати братовбивчої війни. А Василько сидів у Володимирі й говорив літописцеві:

— Ось чую, що мене хоче видати ляхам Давид.

А Давид рупив захоплювати Василькову волость. Але на Бузі-ріці зустрів його Васильків брат — Володар і говорив:

— Як це ти, заподіявши зло, не кашєся в ньому? Згадай, нарешті, скільки лихого ти накоїв?

Давид все звалював на Святополка. Володар Ростиславич сказав:

— Там, після нас, божевi даси відповідь. А тепер відпусти брата мого, і я помрюся з тобою.

І привіз Давид сліпого вже Василька, і передав братові. А навесні Володар і Василько рушили на Давида. Та не Давидові мстали, а невзначі мешканці города Всеволожа

металися у вогні, як сліпі миші, а Василько звелів рубати їх. О князі, князі! Одним миром мазані!

А коли Володар і Василько прийшли до Володимира-Волинського, Давид замкнувся в місті. Вони обступили це місто й сказали володимирцям:

— Ми не прийшли на ваш город, ані на вас, а тільки на ворогів наших, які підмовили Давида, і Давид їх послушав, і заподіяв це зло...

Нібито Давид був маленькою дитиною, голови не мав, що послушав намови, та й ще Святополка переконав, що треба Василька осліпити...

Князі з полками стояли під стінами й питалися володимирців, чи хочуть вони битися за тих, що заподіяли Василькові зло. Володимирці зійшлися на віче й ухвалили видати намовників. Давид не погоджувався, але володимирці сказали, що відчинять ворота городські, й за Давида не ручаються тоді.

І настулної днини, коли ще сонце не сходило над Волиню, повісили Володар і Василько трьох намовників, і сини Василькові розстріляли їх стрілами. І стріляв Іван, син Васильків, у стратених. А коли вмирав князь Іван Васильович у Галичі, то, можливо, бриніли йому у вухах слова літописця: «А того не годилося було б робити, нехай би сама земля мстила їм»... Через багато десятиліть двох синів Ярославни, Осмомислової дочки, ось так само повісили галицькі бояри...

Івана, Василькового сина, поховали в церкві святого Івана, над річкою Луквою, де горою нині густий ліс росте. А раніше в Галичі дуже коротко сидів князем ще один Іван — Берладний, син Ростислава Другого, внук Рюрика Ростиславича. І вони в цій церкві лежали.

1141 року, за століття до Батиєвої навали, за сім століть до гітлерівської, коли вмер Іван Василькович, син Володаря Ростиславича, Володимирко зробив Галич столицею свого князівства.

В 1144 році в Київській стороні на великдень випав сніг такий великий, що сягав копеви черева. А влітку знамення було за Дніпром: «Летів по небі до землі немов круг вогняний, і осталося по сліду його знамення у вигляді змія великого, і стояло воно в небі з денну годину і розійшлося» — записав літописець. Очевидно, що метеорит падав, хоч такє явище нині називають НЛО (неопізнаним літаючим об'єктом).

Того ж літа розсварилися київській князь Всеволод Олевич з Володимирком Володаревичем Галицьким через Всеволодового сина Святослава, бо той сів на стіл у Володимирі. Княнув Володимирко хресну грамоту Всеволодові — розірвав

мир з ним. А восени пішли в похід Ольговичі на Володимирка.

Тече вини через село Звенигород Пустомитівського району Львівської області річка Білка. Дуже зміліла вона, як і більшість українських річок і рік, а восени 1144 року стояли над нею під городом Звенигородом князь Всеволод з братами Ігорем і Святославом, Давид Володимирович і Вячеслав Володимирович, два Мстиславичі — Ізяслав і Ростислав, і Святослав Всеволодович і Всеволодковичі два — Борис і Гліб, та ще Ростислав Глібович і Володислав, польський князь. А «велемовний Володимирко» зійшов з гори і чекав бою перед Звенигородом. Всеволод домагався поклону від галицького князя, але той і слухати такого не хотів.

І наказав Всеволод усім полкам робити гаті на Білці, й виходити на гори до Перемишля й Галича, бо ж на болотистій оболоні не виходило полкам у біі вступати.

Пішла паніка по галицьких полках:

— Ми тут стоїмо, а там наших жінок візьмуть!

І став Володимир Ігоря хилити на свій бік, аби замирив його із Всеволодом. Довго Ігор молив і благав, і гнівався, аж поки не послухався його Всеволод. Під вечір поїхав Володимирко до Всеволода. Багато наговорив різного, а потім багато заплатив — тисячу й чотириста гривень, і аж тоді поцілувалися князі.

— Осе ти цілий esi і більше не гріши! — владно сказав Всеволод Володимиркові.— Вертаю тобі Ушицю і Микулин, а гроші ці роздаю Вячеславу, Ростиславу, Ізяславу і всім братам, хто був у поході зі мною...

І так роз'їхалися князі з полками з-під Звенигорода, бо вже білі мухи літали в студеному повітрі — йшла зима...

Вже збиралися галичани колядувати й щедрувати. Можливо, що з того часу збереглася й оця колядка:

Ід цьому двору, ід веселому
Прийшли гостеве у рік до тебе.
Ця дома, дома наш пап господар?
Ой бо ми знаєм, що він є дома.
В вашого пана побита брама,
Брама побита, срібні ворота,
Срібні ворота, біле задвір'я,
Біле задвір'я, білі овечки...
Білі овечки та й коровочки...

П'ятнадцятий рік ішов тоді Володимирковому синові Ярославу, майбутньому Осмомислу. І він любив різдвяні свята. Його зачаровувала коляда, Маланка, щедрівка. А потім настали м'ясиці. Весілля грали по всій Руській землі. А за

Чорною, Золотою та Тисмяницькою Бистрицями (останню ще Вороною називають) топилися в снігах дикі ведмеді, вовки. І була тепер найкраща пора — полювати в Тисмянецьких лісах на зубра-тура. Тур тепер підходить до копиць з сіном, або ж добуває собі торішній нежир. Можна його й приманити кормом, а тоді вбити.

І ось уже їде князь Володимирко з найвірнішими дружинниками, із сином Ярославом, з жоною Ольгою у бік Вовчинецької гори, і якась тривога в нього на серці. Тішиться, що молодий князенко тримається добре в сідлі, але ще не знає, що чекає Ярослава. Сплять в білому інеї дерева. Блищать сніг на Комонній дорозі. Чатують вартові на рогатці. Їдуть кущі до Галича, зупиняються, шанобливо шапки скидають у поклони:

— Князь їде на лови!

А в цей час галицькі бояри збираються в гражді могутя Давида Вишатича.

— Поїхав звір на звіра,— перешіптуються.

— Дорогу за ним сніг замете... Добре в'ївся нам у печинки...

— Всі зібралися...

— Якова нема ще...

Скрипіли двері гражди на Галич-горі. Відбувалася таємна рада. А вночі з Галича виїхали боярські сани. По кризі перебігли коні Дністер. До Звенигорода сто кілометрів. За дві доби можна встигнути туди й назад. Головне, аби звенигородський князь Іван Ростиславич не злякався, не відмовився. Ні, він відважний! Він давно мріє про галицький стіл, яким має володіти по закону. Вмовляти його не треба. Та й уже була поспредня домова з ним. Головне — дочекатися «доброго верем'я». Воно наступило! Прибули гості з Галича.

— Володимирко ловить тура, а ти, княже, лови Галич! Жідемо тебе!

Від Звенигорода до Галича мчить на коні князь Іван Ростиславич. За ним увесь його полк. Відчиняються рогатки, ворота й зачиняються за ним. Але хто годе зловити чи затримати вість, що в Галичі стався переворот?

— Княже! — зіскочив з коня інший гонець.— Ти бенкетуєш у Тисмяниці, а Галич уже не твій! Івана Ростиславича, родича твого, бояри привели!

І занімали ловці з князем своїм Володимирком. Поніміння охопило всіх. А потім з'явився страх, що Іван з військом може з'явитися і тут, може оточити всіх, перебити. На міцні замки зачинялася брама в Тисмяницькому городі на високій

горі на правому березі Ворони. Було там віче. А через коротку часину вилітали з міста вістові в бік Вотина, Коломиї, Олешкова, Снятина, Черна; а інші вістові-гінці летіли аж до Теробвлі, Ушиці; ще мчали до Калуша, Бича й Тустая... І скоро вся Галицька земля наповнилася чутками, що Іван Ростиславич захопив Галич при допомозі бояр, а князь Володимир збирає військо й рушає до города. Війна!

Галич був оточений. За валами, за Ставним потоком, за дубовими стінами сидів Іван Ростиславич із тими галичанами, які хотіли його мати за князя. Звенигородці теж були з ним. Володимир наступав, але захопити місто він не міг, і вдавався до хитрощів. Він намагався вимагати Івана з города. Князя ображали, дражнили, обзивали. Глумилися над князем Іваном. І тоді відкрилися ворота, вершники вилітали на Углериська, Осову, Нічполе, й ламалися там списи, щербалися мечі, стріли дощем падали на воїнів і на білий сніг. Стогін стояв тут! Плакала Галицька земля, що брат брата убиває, але князі того плачу не слухали. Минали три тижні тяжких боїв під городом. А в неділю, з вісімнадцятого на дев'ятнадцяте лютого 1145 року, коли вже майже весняна ніч насунулася з-за Дністра, знов отворилися ворота, й ударив Іван Ростиславич на двоюрідного брата Володимирка. Та Володимирко не дрімав. Зійшлися полки, викресали іскри мечі об мечі, гримнули червені щити. Кажуть, що тому й Нічполе, що на цьому полі билися цілу лютневу ніч свої зі своїми, і багато дружинників полягло в цій січі. Особливо став знемагати Іванів полк, а Володимирко відсікав його від городських воріт. І побачив тритижневий галицький князь, що не вернутися вже йому до Галича, бо за спиною в нього зачинилися (зрада!) городські ворота й кинувся прорубуватись Іван Ростиславич крізь лави Володимирових дружинників. Він був добрим воїном, і зумів прорубати собі дорогу через Нічполе, а далі вже з Лисої гори легко біг кінь на південний схід, у бік Дунаю, де чекала його Берладська земля. Скоро цього князя назвуть Іваном Берладником. Але тепер він мчав у Позиззя Дунаю з вірою, що не все ще втрачено. Галичани протримуються за валами, а він полем добереться до Києва, до князя Всеволода.

І справді трималися галичани ще цілий тиждень.

І справді Іван добрався аж до Києва. Але нічого не виграв тоді.

Князь Володимирко ввірвався в Галич, й багатьох галичан порубав, а інших настроїв на палі («покарав карою лютою» — сказав літописець), за те, що братанича його, Івана Ростиславича, запросили собі на стіл. А Іван князем-ізгоєм

підє по Русі, й знову повернеться на Нижній Дунай, і стане він у Берладі сидіти. Тут він мав, крім Берладі й Білгорода, ще й Малий Галич. Але мріяв про Великий Галич, що був у верхів'ї Дністра, яким він мав би володіти по праву спадкоємця.

Івана Берладника любили «смертні», але не любили «безсмертні» князі. Вже помер князь Володимирко 1152 року, й сів на престол його син Ярослав Осмомисл, а деякі галичани все ще сподівалися й сподівалися, що Іван Берладник повернеться до них. «Галичани прислали послів до нього, заохочуючи сісти на столі, і тим словом приманювали його до себе: тільки покажеш прапори — ми відступимо від Ярослава» — писав літописець.

І він свої стяги показав галичанам 1159 року. Шість тисяч берладників й половецької орди пливло в Пониззя Дунаю до Кучелмина, у верхів'я Пруту. Тут князеві були вельми раді місцеві жителі, й сотнями приставали до його війська. Він перейшов Дністер й наблизився до Ушиці, де чатувала міцна залага Ярослава Володимировича, який не раз вимагав від руських князів, аби йому в руки передали Берладника Івана. Тепер суперник ішов сам. А він мав силу війська — 6000! Ушицькі городяни перескакували через заборона й радо перебігали до Берладника. За півгодини в князя було вже 6300 воїнів. Йому вірили. Та союзники-половці готувалися кинутися на Ушицю, перебити всіх, перерізати, захопити вродливих дівчат, майно горожан, пустити всі будинки з вогнем і вернутися в Куманію. Але Іван Берладник бачив, що галичани — свої люди, і не дозволив поганам пустошити Ушицю-місто. Обурені половці покинули його під подільським городом. Він теж повертався в своє Берладське князівство, бо мав під рукою замалі сили.

Проти нього вже виступали всі князі. Пів-Європи виступало проти непокірного й неспокійного князя Івана Берладника. Він усе ж таки леліяв мисль відвоювати собі Галич, і подався до Візантії, у Солунь (в теперішні Салоніки), де й помер. По Русі ширилася чутка, що був отруєний.

А чи не родич Ярослав Осмомисл винен у цій загадковій смерті, якої домагався давно? І візантійського імператора Андроника Комніна приймав Осмомисл у Галичі. І їздив з ним у гори Карпатські полювати турів-зубрів таких самих, які й тепер ходять у районі Страгори коло Делятина та Надвірної, між Бистрицею та Прутом. Цих, правда, завезли з Біловезької Пущі, бо своїх, карпатських, давно вже винищили князі, бояри, королі, гетьмани, графи, дідичі й звичайнісінькі смертні мисливці.

Андроник Комвін, коли повернувся до Візантії, то звелів свій новозбудований палац прикрасити різьбою. На стінах царгородського палацу з'явилися сцени з його мипулого життя й епізоди полювання на зубрів-турів у горах Карпатах.

Лиш не було там Нічполя...

На Нічполі нині добре родяться пшениця і жито, картопля і конюшина. Тут перепілки виводять своїх перепелят, і куропатки пролітають через Нічполе з Обшарків до Мозолевого потоку, чи з Мозолевого — до Обшарків. І зайчик-чеберяйчик ховається. І видно звідси далеко-далеко на захід. І ми в Богданом Гармашем колись стояли тут, і дивилися на Крилоську гору, де був центр міста Галича й загубився після ординської навали.

Хто винен у цьому? Орда, ординці, султани, королі, царі й цісарі, прем'єри... А були і є ще такі історики, які кадять фіміам Батуханові, роблять його носієм передової культури. Он воно, бач, як: тільки «найпередовіші» доходили до того, що відрубували голови кожному, хто був вищий за колесо теліги ханської! Тільки «найпередовіші» бевкетували на живих князях! Тільки «найпередовіші» повищили стільки міст і сіл, що нема їм числа!..

Ще перед ханом за сімсот літ готи з'явилися тут, і, підступно захопивши, розіп'яли антського князя Бооза, вісім синів його та боярів сімдесят.

Обри-овари були, що дулібських жінок по чотири-по п'ять запрягали до воза, й каталися так, але пощезали на віки-вічні, лиш згадка лишилася. Гітлерівці прийшли через сімсот років після приходу Батія, а через три роки вимелися, залишаючи за собою такий же чорний слід, як і Батієві пєсиголовці.

У тридцяті роки двадцятого століття сталося диво на крилоській горі: земля відкрила велику таємницю — знайдено було фундаменти Успенського собору. На картах-схемах з'явилися стрілки, де треба шукати палац галицьких князів. Копали, копають, а фундаментів найпишнішої світської споруди нема, немов так само, як Золотий Тік, утекли фундаменти у землю. Може, з неба космонавти могли б помітити, де стояла драма споруда, в якій відбувалися різні трагедії, комедії та драми. Всі великі події, що стрясалися в Галицькій і Волинській землі, відгомоном докочувалися сюди, або й починалися звідси, прокільчувалися й проростали тут, де перебував глава феодальної держави.

Космонавти Георгій Тимофійович Береговий і Петро Ілліч Климук не раз бували в Галичі. Та як не приїхати сюди, коли й Берестійська земля належала до Галицько-Волинського

князівства, а теперішній Брест — це колишнє Берестя. Звідси, із села Комарівки, родом Петро Ілляч Климук. Дивно якось, що поблизу Галича — Комарів, а поблизу Бреста-Берестя — Комарівка.

Золота нитка історії міцно з'єднала й зв'язала все докупи — і широчінь, і височінь, і далечінь. І немає такої сили, щоб могла перервати цю золоту нитку. Є лише тасмниця любові, як сказав наш Григір Тютюнник.

XVIII.

І ось нове відкриття в Крилосі! Рівно п'ятдесят років на було подібної знахідки. Виявлено фундамент невідомої церкви. Коли Василюк Роман дізнався, що його земля знову заговорила минувшиною, то покинув геть усе в Києві, й прилетів, мов на крилах, помагати батькам ремонтувати кату. Йому дорікали, що тікає від радіації, бо ж саме тоді сталося велике лихо в Чорнобилі. Василюк був там, він знав атомну, він знав молодого Правника Володимира і його Надю-дружину знав. Володимир тієї квітневої ночі повів своїх хлопців на змія-реактора, що дихав червоним полум'ям і чорним промінням під серцем України — Києвом. Один з Правикових хлопців був жонатий у нашому Бовшеві.

— Ми вже мічені, як і японці, — сказав Василюк. — Мічена радіацією нація! І як можна було під Києвом будувати таке?! Начебто нема в нас тундри, тайги, пустель...

Ми довго говорили про чорнобильську аварію. Василюк частував мене анекдотами про це лихо, читав гумористичні віршики, а потім раптово змінився. Він непаче сказався, коли я завів мову про нове відкриття нагородах, «під Винницею», в Царинці.

— Ну чому не я відкрив ці фундаменти? Я ж тут був десятки разів! Я ходив по Золотому Току, годинами просиджував на валу, думав, чому гуде земля під будинками, спускався до джерела й дивувався з того, що з трибун пролилися ріки патріотичних промов, але нема кому впорядкувати Княжу криницю. Я думав собі, чому гору називають «Винниця»? Очевидно, що в землі є ще льохи, в яких стояло вино. І відко тераси — сліди виноградників. І ось під Винницею, отут, де Мозолів потік добігає до Лукви, під горою, де колись бавилися гаївки, на городі в Марти й Василя Федорняків 700 чи 800 років спали в землі фундаменти. Вони спали б там ще 100 чи 200 літ, але Федорняки не могли дістати коней, аби викорати город, і найняли трактора. А трактор оре глибоко! Спочатку впоралися дві плити. Федорняки сразу здогадали-

ся, що це верхня кришка від саркофага, бо ж подібна є і в музеї. Сусіди, почувши новину, збіглися на город й довго радилися, що їм робити? «Нікому нічого не говорім, бо заберуть городи» — ухвалило віче з двох-трьох сімей. Але в Крилосі таємниці не приховати. Довідався про це учитель Ігор Коваль, розказав Лукомському. А Юрій Лукомський — фанатично закоханий у Галич. Ти його не знаєш? — я кивнув головою, що ні. — Не знаєш? Батько його був архітектором від бога, творив терема по Карпатах, але задуже дружину слухав. Віддав їй кермо машини на слизькій дорозі. Батька поховали, а мати лишилася з двома синами... Один з них створює музей просто неба у Крилосі, а брат його, Юрко, захистив чудовий дипломний проект про архітектуру Галича. Він — в інституті суспільних наук у Львові науковим співробітником, але копає в Галичі. Науково ревізує відкриття залуквянського красназвця Льва Лаврецького. Той відкопував об'єкти, а Ізидор Шараневич їх описував. Ще 1882 року в урочищі «Бідун», що поблизу Діброви та Лімниці, відкопали вони залишки церкви. «То Успенська церква!» — твердив наш перший професійний археолог Ізидор Шараневич, «То Спаська церква, яка згадується в літописі Іпатського», — доводив другий дослідник Галича Антоній Петрушевич. — «То церква Кирила й Мефодія, бо ж поруч поле називається й тепер «Кірилівка», — поставив крапку над «і» Йосип Пеленський, видатний дослідник середньовічної культури нашої землі.

— Я про цю полеміку читав...

— Про храм багато писали і пишуть, але ми гадали, що фундаменти на «Кирилівці» вже знищені, і марно шукати їх. Та земля — то скриня. 1981 року під керівництвом Вітольда Вітольдовича Ауліха молодий Юрко Лукомський зі сталевим щупом прийшов на Кирилівське поле, де побачив багато вапняку, річкової гальки — ріняків, будівельної заправи. Наприкінці літа на «Кирилівці» проклали тридцятиметрову траншею, але фундамента церкви не виявили, хіба що відирилися завали каміння. Аж на двадцять сьомий день розкопок показалася кладка. Нові розкопки допомогли встановити багато такого, чого не знали Шараневич і Лаврецький. Найперше те, що храм цей міг бути збудований наприкінці XII століття галицьким князем Володимиром Ярославичем, сином Осмомисла. А ось хто збудував оцей собор, що відкрито під крилоським городищем, то я вже того не знаю. Рівно п'ятдесят років після відкриття Ярослава Пастернака такого дарунку нам не було. І тепер Лукомський з Ауліхом

копатимуть і копатимуть. Слава до них сама йде. Ауліх уже натрапив на майстерню ювеліра, він уже дивував нас тигельками та матицями іконок. А тепер, чую, показалися кольорові плитки на новому об'єкті. Почекаємо до осені... Почекаємо.

— А що ти копаєш? — запитував я невисокого і вже лисуватого Романа Василюка, який щороку приїжджає із Києва шукати язичеських ідолів, але не знаходить.

— Мене тепер трипільська культура цікавить, — погладжував він своє рідке волосся. — Розгорни будь-яке дослідження і на карті побачиш, що далі Дністра трипільців нема. А чому? Бо ж ніхто не шукав їх тут! А вони на Підгір'ї пшевицю трьох сортів сіяли, ячмінь, просо, овес. Я тільки на території одного-єдиного села Викторова відкрив шість поселень трипільців! А скільки їхніх дворич було в Чешибісах? А скільки в Хом'яківці? А за Коломиєю! А в інших місцях! Ми нічого про них не знаємо! Нічого! Трипільці прийшли до Карпат по сіль. Вони мали хліб і сіль, мали великі міста, великі житла. Лінгвісти допускають, що наші колядки й щедрівки могли творитися ще трипільцями! Вони не знали коня. Ніде не знайдено кісток коня, ніде! Волами ралили землю, волами возили дрова, сіль, зерно, воли взували... А потім прилетіли на конях шнуровики! То було щось таке, як війна з конкістадорами в Америці! Вони пригнобили культуру трипільців! Почала вироджуватися трипільська культура. Лишилися черепки з мальованих горнят, залишилися глиняні ляльки-богипі, різне знаряддя крем'яне... Дністрові береги ще багато розкажуть про трипільців. Ось щойно я вернувся з Буківної та Олешева. Поки що в цих селах відкрито найстаріші стійбища рибалок. Археолог Василенко цього року обстежив три могили, сорок поселень і кілька виробничих майстерень...

— Які майстерні? — перебив я Васплюка.

— Кремінь добували. В різні часи добували, починаючи від пізнього палеоліту. Сорок тисяч років тому люди газдували в Буківні, як і нині. В добу Київської Русі на горі розрослося місто. Мабуть, що Буковин. «Русь — країна городів», — говорили чужоземці. А Буківна — святе місце.

— Чому воно святе?

— Для мене святе. Я теж заснував би тут нове місто і назвав би його...

Я глянув на Романа й побачив, що він увесь світиться. І в цю мить була в сонці вся крилоська гора, де ми сиділи під високим горіхом. Його сині очі шукали чогось у тій стороні, де показувалися труби-роги Бурштинської теплової

електростанції, але пічого не бачили. Він тоді перевів погляд на мене, задумався, і почав розповідати:

— Галя назвала мене нахабою і пішла геть. Я завжди сміявся з неї, а тепер покаявся, що поведився з дівчиною, немов школяр. «Ну і йди, звідки прийшла!» — кинув, немов каменем. І вона пішла. Я хотів бігти за нею вслід, зушити, перепросити, але проклята гордість стримувала мене. Я любив, аби дівчата бігали за мною, а не я за ними. Я, випускник історичного, готувався відкрити як мінімум пектораль сколотського царя, або те золото, що втекло в землю з галицького «Золотого Току». Я вже мав тоді велику колекцію крем'яного знаряддя, повні мішечки різного череп'я, навіть скляний браслет, навіть арабські куфи. Але одного разу мої монети й скляний браслет зникли з тумбочки (до речі, так само зникли зі стола Ауліха скляні браслети, які старий знайшов отут, на Крилосі). Після цієї події я перебрався на приватну квартиру. До кімнати був окремих вхід через веранду із саду, і Галя інколи забігала до мене. Її цікавив мій світ більше, ніж медичний. Одного разу вона навіть поїхала зі мною до Велеснева, де ми подивилися прекрасний музей і пам'ятник найбільшому українському фольклористові й етнографу Володимирові Гнатюкові. Полізли на гору, де було давнє городище, в якому стояв храм Велеса, а в храмі — ідол цього бога наших предків, якого заступив християнський Миколай. Я їй розказував про це, а вона слухала, як зачарована. Там я уперше поцілував Галю...

— А що буде далі? — запитав.

— Далі буває весілля... — сказала вона.

— Я ожениюся тільки через вісім років.

— Тоді на тебе й пес гавкнути не схоче, — розсміялася, і побігла до річки, до Синього виру, в якому потопили дзвони із храму Велеса.

Вона хотіла заміж, бо дівчата з її групи вже почали вискакувати одна за одною, а ще наближався розподіл і багатом пахла Волинь. А я ще й справді не думав одружуватися, бо ж нічого, окрім стипендії не мав за душею. Та скоро мало увратися й оце. Мусив подумати про влаштування. А Галя призналася, що за нею бігає один підтоптаний юрист з їхнього села, і батьки вже родичаються. Це мене розлютило й озлобило, і я став вести себе дійсно нахабно, як останній батяр, який мав роту чи дві дівчат. Свистати я хотів на отих стражів закону, і на отих, хто їм симпатизує!

Я кликав Галю до Буківної, де є старовинне «Замчище» і загадкові «Тимкові ями», які виявилися унікальними штольнями, видовбаними десятки тисяч років тому у вапняках,

звідки добували кремій. Тут добували цю сировину й трипільці. Я налічив більше тридцяти «Тимкових ям». Вони були і на березі Дністра і тут у Буківні, й на березі каламутної річки Глумачика, який ще недавно був Товмачиком, а починається річка десь аж за Грушкою-селом, з вікнип-джерел, що напувають широкий став, куди з'їжджаються рибалки з усієї області.

Штольні деякі вже запалися, а деякі мають по 50-100 метрів. Навколо буківнянського крем'яного родовища стояли трипільські поселення. Люди тут господарювали століття й тисячоліття, бо ж зберігся потужний культурний шар, у якому жив дух наших предків. Таке ж поселення виникло і в Олешеві, там, де й нині кадить вапняний завод і з'їдає унікальну гору. Я кликав сюди й Галю, аби відчула вона, що й предки наші не були дурнішими за нас, бо Галя, відчуваю, уже навчилася в інституті зверхньо дивитися на все «допотопне», як вона називала добу своїх предків, і навіть батьків. Для неї історія починалася від 1917 року — і тільки! Зрозуміло, що так її навчили дивитися на світ недалекі викладачі-історики, а особливо один, прізвище якого я ніяк не можу запам'ятати. Він мав завжди червоне, пропите обличчя, на якому бігали мишачі очі, а на голові стирчав сивий від вічного страху волос. Його медики називали Хапугою, бо на приймальних іспитах був спійманий на якійсь махінації, але викрутився, а потім його викрито в плагіаті — переписував чуже, друкував, як своє. І як тільки його тримали завідуючим кафедрою? Видно, що така ж сама нечиста рука тримала! І такого ж друга мав, що за ціле життя не зміг навіть дисертацію написати, але поучав всіх і вся, як жити.

І ось ми посварилися з Галею!

Вона пішла до гуртожитку. А я не міг всидіти в кімнаті й теж пішов ходити по місту з надією, що зустріну її. Але Галя я не зустрів! Викликати з гуртожитку не наважився, щоб не вбила собі в голову, що я без неї вмираю. Якось випадково наплив на подругу дружини оцього Хапуги, й з насолодою вислухав кілька пікантних історій про цього недорозвиненого кандидатика, який «чужеб віддавав у печать». Виходило, що він таким ріс ще з колиски. Й називав себе теж галичанином. Що ж, у полі в пшеницях завжди знайдеш і кукіль...

А другої днини вся Галнина група гомоніла, що я маю нову «чувиху» — так було поінформовано Галю...

Я пробував перепросити її, кликав на побачення, але вона затялася й не виходила з гуртожитку надвір. Це мене тривожило. Я свистав у пальці під гуртожитком, немов Змій Го-

рипич, що аж дружинників накликав на себе, й змушений був сховатися від них за кущами свіжої ягоди. Вона, як виявилось пізніше, згодом виходила, та ми розминулися.

Так важко для мене минало те літо, хоч я закінчив інститут і вже працював у красназвочному музеї. Квартири не давали. Я залишився мешкати в тієї ж господині, що мала свій власний будиночок, який сто років збиралися зносити, але він стояв і стояв майже в центрі міста, і ще стоїть, і стоятиме.

Галя прибігла рано-вранці.

— Не проганяй мене! Я тобі все розповім! Я не хочу за нього! Вдома — пекло! Мене брат бив!

Я мовчав...

Хотілося теж побити її, вродливу й нерозсудливу, якій заблагосло назло мені вийти заміж за якогось гогоїжнього юрїста...

— Живи в мене...

...Того дня я запізнився на роботу. Директор мене вперше висваряв. Цього було доволі, аби всі працівники, які багато говорять, та мало роблять, уявили собі, що я — зелене, сзмовпепвпене й недисципліноване. Добре, що наступного дня в мене був вихідний... А ще с відгул... А ще... Я спробував відпроситися до Буківної, де створювався музей першого в області колгоспу.

Я взяв намет, вудки, казанок, накупив різних каш, консервів і всього-всього, чого треба на природі, й запропонував Галі їхати зі мною. Вона сказала такі слова:

— Якщо ти мене покинеш, то я тебе проклену! — і погидлася їхати на Дністер.

— Коли жінка клене чоловікові, то всі її прокльони бере на себе ляпа, якою чоловіки на зелені свята замаюють свої подвір'я, — відповів я Галині урочисто й піднесено.

Галина посміхнулася, і ми пішли в серпневе надвечір'я до автобуса, що йшов на Нижнів. Автобус узяв нас. А потім довелося голосувати на роздоріжжі, та у бік Буківної нічого не їхало. Аж показався червоний «Москвич». Він пригальмував, і я кинувся до машини, але Галя якось неприродньо вигукнула:

— Не тре-еба!

— Ти звідки тут узялася? — запитав Галя чорноволосий і худорлявий власник машини. — Сідай сюди, — сказав і здивовано глянув на мене. Галя не йшла. Аж палала від сорому. Він тоді глянув на мене, тоді на Галя, знов на мене, й вилаявся.

Тоді злякано заскочив у машину, тріснув дверцятами, розвернувся й чкурнув назад.

Галя стояла, як закам'яніла. Я не знав, що їй сказати, й повільно рушив у бік Дністра. Вона рушила за мною. Я почекав, поки не порівнялася.

— Хто це?

— Його брат. Він ще нічого не знає. Якщо ти мене не візьмеш, я щось зроблю із собою... Я не знала, що любов така страшна й печуча...

Ми йшли.

Потім над'їхав автобус з рибалками. Це ще було до отруєння Дністра, до того, як прорвало дамбу на Стебниківській хімії, коли ще Калуш не нарощував нових виробництв, коли Дністер кишив рибою. Зупинився — ми посідали. А коли вийшли з автобуса, то почимчикували далі, під саму Буківну. Там, під горою, є широкий луг з вербами, де ми й зупинилися. Від сильних струсів боліла голова. Хотілося залісти в спальний мішок і нерухомо лежати із заплющеними очима. Але спочатку мушу знайти сухої соломи й під вербою розкласти наш намет. Я пішов у бік літнього табору, що сиротів під горою. Тепер колгоспна худоба послася по стернях, і в таборі не було нікого. Над рікою, де колись зеленіли луги, до жнив ріс горох з вівсом, але його вже покосили на зелений корм, і, видно, вполудне давали коровам, аби приявили більше молока. Я по жолобах назбирав переїдків, що всохли на перець, але скоро лишив це, бо побачив, що в будиночок, на випадок негоди, пастухи наносили зеленого вівса. Я через вікно, що давно вже було без шибок, заліз до середини й викинув надвір межируччя сухого сіна. «Якщо задощить, — гадаю, — перейдемо до цього теремка. Нас ніхто звідси не вбачить, бо двері замкнені, а вікно загородимо зеленою ліщиною, що онде росте по крутій горі, на якій і колись жили, і тепер живуть люди». Коли я повернувся з в'язкою сіна, то коло рюкзаків побачив купку хмизу. Галі піде не було. Вона переодягалася за головатою вербою в червоний купальник. Тихо забрела у воду й попливла. Трималася майже нерухомо. Я тільки тоді побачив її чорну голову, коли хвиля добігла й тихо хлюпнула. Мені чомусь здалося, що ріка й мене освіжить. Я покинув своє заняття, й теж шубовснув у дністерську заводь. У цій закутині вода зверху була тепла, як перина, а знизу, від дна, — дихала кригою. Я пірнув під воду й довго плив, що виринув аж посередині стариці-заводі. Галя злякано скрикнула! Я знову зник під водою, й виринув аж під берегом. Став обережно мацати попід кущі — любив отак рибалити. Це значно цікавіше, ніж чипіти з вудкою на березі. Вудочники-рибалки такі зосереджені, врівноважені, терплячі, як ота вода в заводях — зверху тепла, а на дні мулиста, й

крижапа; так і хочеться їм заспівати: «Риба мокне, рибак схне, рибак рибу...»

Я не раз на заздрість і здивування вудочникам викидав з печер на берег клені, підусті, марени. То велика радість — відчуті в руках живу рибу, коли ще не знати, хто кого обхитрить, чи вона тебе, чи ти її.

Печера була глибока. Трошечки нижче від того місця, де я мацав, плавало в кущах кукурудзиння. Тут овдатри мали гніздо. Риба такого місця не любить. Я поплив вище, до меншого лозового куща, по коліна застряг у мулі. Від ніг, неначе сіра хмара, йшла у всі боки по дні руда каламуть. Риба вдарилася об ногу й привишкла, та, поки я прибрався її ловити, — втекла. Я заховав руки під коренастий корч, і одразу відчув у руці слизький хвіст. По тілу струмом пробіг солодкий трепет. Я легенько, ніби текуча вода, гладив хвіст риби долонею, а другою рукою попід лозове коріння добирався до її голови. Нарешті намацав зябра, заховав туди пальці, й великого блискучого кленя викинув на берег, де в червоному сонячному промінні стояла Галя й дивилася на мою загадкову роботу.

— Є! — скрикнула вона, і її голос переродився в хвилю великого задоволення, яка вдарила мене під саме серце, начебто я здобув велику перемогу. Тепер я забув про те, що на горі є сліди середньовічного міста та поселення трипільців. Я рибалив так, як рибалили мої далекі предки, — руками. Це називалося — «йти на мацаки». Але через хвилину-другу моя фантазія намалювала собі, що поселення трипільців увійшло в цю велику та високу гору, а слід зостався. Є кар'єри, є штольні, є місця майстерень, де завтра я назбираю багато скребачок, ножиків, наконечників стріл, уламків кременю, які колись були серпами та іншим зряддям. Тут діяв великий центр трипільців кам'яної доби. А потім сталася велика зміна на зламі бронзового та ранньозалізного віку. Приблизно три тисячі літ тому, сюди, з-за Карпат, прийшли скотарсько-землеробські племена голіградської культури тракійського гальштату. Вони, мабуть, запанували над тубільцями. А може, й ні? Археологія — дуже суперечлива наука. Що можна говорити про плем'я, дивлячись на черепок, коли по війні у всіх цих селах стояли дерев'яні хати під стріхами, а нині стоять муровані будинки під шифером і бляхою? Чи потрібен був гончарний круг селянці, яка лішила п'ять-шість мисок і горнят на рік? Що може сказати соха, коли ще в цьому столітті оралі волами й дерев'яними плугами, а нині орють трактори? Колись варили в печах у глиняних глечиках, а нині й печі нема в сільському будинку, а стоїть

кахельна грубка і газова плита. Та ж газифіковане село зовсім не таке, як не газифіковане. Очевидно, що й тоді залізо зробило свою революцію, але етнос залишався той же — племена не були знищені! Тут рибалили люди. І сто тисяч літ тому, і тепер рибалять, як оце я рибалю, а Галя дивиться, як клені трепічкаються на піску, та вона боїться їх брати в руки, бо живі ще. Мені хотілося повести Галю на те місце, яке і нині називають «Городище». Цей город почав народжуватися ще в десятому столітті. Збереглися могутні вали, брукований галькою-ріняком майдан, джерело. Буківнянське городище займає аж п'ять гектарів, а під цим дитинцем були поселення — супутники: «Підгородище», «Полівки», «Городи», «Ланок», «Корчівка», «Посіч» — всього десь близько тридцяти гектарів. Це велике місто Буковин цвіло й росло до Батиєвого погрому. Коли монгольське військо в Нижнєві перейшло через Дністер, то посунуло нищити його. Город цей був знищений ущент раніше, ніж Галич. Потім відродилося село, яке й тепер стоїть на горі й оглядає задністрянські далі, звідки йшов колись ворог, але йшли з того боку і брати.

Я мацав попід берег, позираючи на Галю, яка розводила наш перший вогонь. Сонце хилилося до заходу, й уся гора зробилася гранатовою. Але мені було не до пейзажу. Дві риби крутилися біля ніг, ходили по руках, але десь пропали. Під самісіньким берегом я ще зловив двох кленчуків, і вернувся під той же кущ, де намацав велику рибу, сподіваючись, що бог Дністра — Водан ще пошле мені вечірній дарунок, а я йому принесу в жертву крихти хліба.

— А ти не боїшся, що жабу зловиш? — запитала Галя, яка світилася, немов ватра, в своєму червоному купальнику, облитому вишневим сонцем. На тлі кучерявої гори, під якою було джерело, звідки через покинутий літній худоб'ячий табір біг до Дністра чистий і дзвінкий потічок, вона теж виглядала богинею, над якою нахилила свої плакучі віти срібнолиста верба.

— Я ж тобі нині напечу жаб на вечерю, — гукнув над плесом.

— Безсовісний! — відповіла.

— Француженка чи італійка поцілувала б.

— Французи галантніші, ніж франківці...

Я колись намацав був у воді вужа чи гадюку. Самому дивно, як тота істота залізла в осоку, а я сприйняв її за в'юна, й мало не вполював собі... Довго після тієї пригоди з острахом пхав руки під кущі, а, особливо, на Дністрі, береги якого влітку кишать зміями. Їм тут є де ховатися: чагарники, каміння, цілина. А ще води гірські несуть сюди це створіння.

Вже нічого не ходило по руках. На глибокому печера була начебто двоярусна. Я пірнув прямо в печеру, але дна не дістав. Так можна й не повернутися, а сьогодні мені хотілося жити. Я поплив до берега. Тіло густо вкрилося сирітками й тремтіло від холоду. Голова тріщала від болю. Я побіг по твердому, як бетон, мулі, що поділився від спеки на ромби, квадрати, пірамідки, та на всякі химерні фігури, неначе то був гігантський калейдоскоп. Коли біг, то біль ніби губився, ніби лишався десь позаду, ніби зникав... Знав — це короткочасна омана, а «цитрамону» я не мав із собою.

Був кінець серпня, і сонце достигле, як вишневий помідор, заходило неквапно, поважно, неохоче. Галя чистила рибу.

— Змерз? — запитала.

— Скажи, що нині твориться?

Вона підвела голову і відповіла:

— Я не знаю.

Мені завжди було добре з нею. Але я, дурень, засвоїв ділову науку: «Корові дивися на роги, а дівці на ноги, а потім думай, думай, думай... Не вір дівці! Перевір»... Ну й спалахували сварки між нами, під час моїх вибриків, коли хотілося для перевірки чимсь уколоти Галю. Вона платила образою. А коли дізналася, що я демонстративно проводив Лиду зі швидкої, медсестру, яка ніяковіла при зустрічах зі мною, тоді в неї на тумбочці з'явилася фотографія отого юриста, що мітив на кандидата.

— Я ще в школі вчилася, як він інститут закінчував. Батьки ваші... та й він сам... Приїхав одружуватись... Я втекла тоді до клубу на танці

— А я вік не буду женитись! — розпікав її з ревощів до юриста, який надіявся взяти Галю за дружину.

— То чого ходиш? — запитала.

— Можу й не ходити.

— То не ходи!

Галя заплакала, а мені стислося серце від болю. Сентиментальний дурень! То було так недобре. Жарти, кепкування, несерйозне залицяння раптом переросли в тугі обручі, і я збагнув, що без неї не зможу. Один бог знає, що коштувало мені грати з себе ксьондза у вереті, коли треба було щось вирішувати. Я махнув до її села, але Галя поперлася до міста, й ми роз'їхалися, а другої днини вранці — прилетіла першим автобусом.

— У мене готуються до весілля.

— То ти крутила голови нам обом.

— Я не крутила. Але дівчина, якій двадцять третій, починає думати про дітей. Вона хоче материнства. Та й розподіл у інституті.

— Він вродливий?

— Вроду на тарілці не крають. Якби ти побачив, який він мерзений, коли вип'є. Він переконаний, що юристи — найважливіші люди на землі. Нині всі кинулися в торгівлю й у правові органи. На ці факультети — найбільші конкурси. Одна половина нації торгуватиме, а друга судитиме торгашів. Це страшно. Страшно, що нікому судити тих, хто судить. А я повстала! Вчора щось було схоже на заручини, але ніхто слова не міг сказати. Сам директор фабрики подарував моєму женихові ондатрову шапку, голова колгоспу привозив тепличних помідорів у березні, коли ще мороз тріщав, а студента мій жених посадив за помордник. Господи, що він тільки не плів! А в листах малювався золотим. Я з нудьги вийшла до другої кімнати, і взяла зі стола «Черлене виво» — Іваничука Романа. А там був недописаний лист до якоїсь Со-ні. Він, напевне, забув про це своє послання, яке приніс із книжкою. Лист був написаний тими ж самими словами, якими й до мене писалося. Він був, мабуть, переписаний ще з третього листа, але писав його хтось мудрий, якийсь письменник, бо як так можна писати — обом одними й тими ж словами, реченнями... Я була вбита. Тут він увійшов і сказав, що гості розходяться. Я сиділа каменем і дивилася в книжку. «Що з тобою?» — пригорнувся. «Нічого... І забори руки». — «Що тобі сіло на ніс?» — «З цієї гречки каші не буде» — і розплакалася. Мені стало страшно, коли уявила, що колись доведеться йому стелити ліжко. Я була тістом. Ти мене виліпив. Я жила твоїм світом, твоїм оточенням, твоїми книжками, друзями. Коли ти мені дав прочитати «Собор» Олесья Гончара, я раптом відчула, що йду за Володьку Лободу. Гончар переорав мою душу.

Настала тиша.

Я пішов до кринички. А вода біла з-під каміння чиста-чиста. Я напився, обмив лице, і мені чомусь зробилося лячно, що його брат уже трубить по селі, що Галя поїхала на Дністер, і два брати будь-коли можуть з'явитися тут. Я ніколи не вставляв проти людини ножа, але в цю ніч могло статися щось непоправиме. Мене сьогодні можна тільки закатрупити, бо інакше не відступлю. Я відчув, що головний біль справді пропадає. Я став трощити сухе ліщинове ломаччя, а коли ніс його із водою, то боявся, аби не насипалося кори до живлющої, цілющої й молодильної студениці, що упала з неба, процідилася крізь сучасний шар ґрунту, крізь

добу раннього заліза, бронзи, кам'яного віку, крізь глини, піски й каміння та креміння, щоб донести до нас голоси забутих предків. Та я чув ті голоси. Вони, трипільці, показували очима на глиняну богиню. Я мав таку статуєтку у рукаві, яку знайшов у Буківні. Я її повинен підвісити при вході до намету. Вона берегиня наших предків. І берегтиме нас обох від нечистої сили — сміявся сам із себе і своїх фантазувань.

Вода в казанку закипіла, вихлюпнулося її трошки у вогонь, бо він засичав, але Галя не підбігла до ватри. Вона стурбовано глянула на мене. Останній відблиск вечірньої зорі впав на її смагляве обличчя й туге тіло, втопився в карих очах. Мокре волосся Галя розпустила по плечах, аби просохло, і я подумав собі, що такою треба її намалювати.

— Що з тобою? Ти білий, як стіна, — сказала вона.

Я розчесав пальцями хвилю чорного волосся, яке кучерявилось над чолом, провів рукою по обличчі, затримав на груденятах. Дівчина аж стисла плечі якось безборонно й невинно. Стояла. Купальник ще був мокрий, але теплий від вогню. Я поцілував дівчину й почав розкладати намет. Та мені потрібна була її допомога.

— А може, не треба? Може, підемо до села?

— Працюй! Працюй. Я — хворий.

Галя зняла казанок, і підбігла допомагати.

— Що мені робити з тобою?

— Намет.

Сонце вже скотилося за гору, і лишень на подільському боці Дністра поле зробилося червоне від його теплих променів, які не заступала ця гора. Серед широкого лану жовтіла велика скирта соломи. Вище неї ходили мисливці й стріляли куріпок, чи перепелиць. Якісь невидимі пташки літали високо-високо над нами, над Буківною й жалібно плакали, щоб ми захистили їх від мисливців. Це могла зробити тільки серпнева ніч, яка вже кинула нам свою ковдру з ріденької імлі, що піднімалася з Дністра. Ми швидко розіклали намет. Юшка з риби здавалася дуже смачною, хоч бракувало до неї кропу й петрушки. Я ліг у палатці. Пахло стиглим сіном і стиглим літом. Пахла земля. Чи цей запах, чи Галипа присутність, чи глиняна богиня трипільців, що захищала вхід до намету, тривожили і хвилювали. Вона щось говорила, ця богиня родючості, немов наказувала нам любитися над Дністром, під Буківною. З вівсом я приніс і дикої м'яти. Скоро вже ніяких запахів не розрізняв, лиш тільки м'яту, запах якої навертав сюди щось далеке, рідне, материнське. Зірки тремтіли над нашою хаткою. Але раптом загарчав моторний чо-

вен, і десь дуже близько грімнув постріл, а за ним і другий, і третій. То полювали браконьєри. Мені хотілося прогнати їх, але я був безсилий — вони на воді, в човні, за острівцем, що поріс вербиною.

— Я боюся, — сказала Галя.

— Кого?

— Ходімо до села. Там є люди. Що я з тобою зроблю вночі? Ти дуже хворий?

— Ні.

І знову за вербами стріляли з рушниць. Мисливці палили прямо з човна. Потім почувся гул машини, і мені здалося, що це їде Галин жених, аби забрати її від мене. Галя горнула все ближче й ближче, і двоє молодих тіл злилися в одне, і вже нічого не було чути, ні пострілів, ні машини... А може, їх і не було того вечора?.. Після того, що сталося, поцілував її в уста, в щоку, в ший, і не чув, як хтось ходить навколо намету, та не може знайти входу, бо його охороняє праслов'янка-берегиня з Буківної, яку створив наш предок у сто вісімдесятому коліні до нас. З гори пливла якась велика сила. Плив і Дністер... І все пливло: туман, місяць, зорі, галактики... А потім Галя плакала. Вона плакала нечутно, солодко, тепло, а я пальцями розчісував її довге волосся.

... Коли вийшов з намету, була пізня ніч. У Дністрі спало небо, й між зорями сплескувала дрібна риба. Далеко за течією, внизу, горів вогонь, а ще далі сходив дуже червоний постарілий місяць. На горі, в селі, грала музика. Там веселилися гості, бо начебто під землею, співали дрібушок-коломийок. Ми розпишемось і теж повеселимось — з родинами й друзями.

Галя вже спала, і я боявся її розбудити. Човна на ріці не було й не стріляли, але в Дністер і далі падали дрібні й болючі голоси пташок, що літали аж попід звізди. Я до того ніколи не чув, як плачуть нічні пташки, бо ще ці рази не почував на Дністрі, коли починається сезон полювання. А як називаються вони? Як? Хто б не літав там, але так плаче все живе на землі, коли хтось над ним чинить насильство... Як добре, що Галя втекла від весілля! Як добре, що ми поїхали на Дністер! Як добре, що грають музики у Буківні, де було колись середньовічне місто, де вісім тисяч років тому стояли селища, й найдавніші гірники добували в кам'яних копальнях кремій, що був так само потрібний людям, як нині залізо, алмази, сірка. Може, на кремепях, та на солі, та на землі й розбагатіли трипільці. Завтра ми підемо до них на гору. А з гори я гляну на Дністер, де сто тисяч літ тому поселилися рибалки.

Від місяця ліг на воду довжелезний червоний стовп. На цьому стовпі було багато зарубок — то грали хвилі-габи, а кулики плакали й плакали, наче нарікали на красний, добрий і жорстокий світ. Коли я вбирив у голову пташиний плач, то знову починався біль.

— Ромку, ходи вже спати, — покликала Галя.

Я думав, що вона буде плакати, але Галя міцно обняла мене за ший і замерла так. Потім поцілував. Потім покляла свою долоню на моє чоло.

— Болить ще?

— Ні.

— Ти оженишся на мені?

— Ні.

Вона ніби здригнулася вся.

— Не бійся. Я пожартував, — і поцілував її.

— То спимо?

— Спимо.

Але ми знали, що заснути неможливо, коли над наметом переморгуються зірки й плачуть пташки. Галя підвелася, відхилила віконце, і в ту ж мить у Дністер упала велика серпнева зірка.

— Бачив?

— Бачив.

— Що б це означало?

— Десь народилася нова піщинка, — фантазував я, хоч знав, що падуча зірка асоціювалася в наших предків зі смертю людини, але ми лишень починали життя, і я не хотів гадувати про смерть.

— Ти хотів би мати дочку чи сина?

— І сина, і дочку...

...Василюк глянув на мене, а потім на крилоське Підгороддя, де нового сезону чекали відкриті фундаменти якогось собору чи церкви. Мабуть, що Іванівської.

— Ти щасливий з Галею? — запитав я.

— Щасливий. Якби ще квартиру дали, то було б взагалі прекрасно.

— До Буківної їдеш?

— Їжджу. Я мрію там відкрити заповідник, аби їздили туди туристи, дивилися. То унікальна пам'ятка! Що ми людям покажемо? Смерічки та потічки. А ми ще маємо глибоку історію. Оця територія, що між Віслою і Дніпром — то котел, де варилося праслов'янство. Звідкись наші предки прийшли чи приїхали сюди. Уявляю собі колісницю, на якій твій предок віз красуню. А вона плакала чи співала...

— Може, й віз,— сказав я йому.— Але човен старіший за колесо. Ріка, озеро, море — найдавніші дороги. Нам з неба впали золоті топір, плуг, чаша і ярмо, аби обробляти цю землю,— нагадав я Василюкові скототську легенду, яку записав колись Геродот.

— А людина сама собі створила крила,— сказав Василюк.

— Тобі крила вирости під Буківною,— пожартував я.

— Ти поціли в десятку,— відповів Василюк, і теплими очима поглянув на мене. Ми встали й пішли на Золотий Тік.

— Так де ж стояв галицький княздвір? — запитав мене Роман Василюк.

Я показав йому на порослу лісом гору за потоком, де було поле «Данилівське».

— А Вітольд Вітольдович Ауліх шукає княздвора на території цього града. Хочеш, розповім тобі, як одного разу археолога сприйняли за...

— Розповідай, лишень, аби Вітольд Вітольдович не дізнався. Він гарний чоловік, може образитися,— сказав Роман.

— Він тепер у Львові. Не почус. Пам'ятаєш, як він копав за церквою, у саду, а потім перейшов на Золотий Тік, і знайшов отут залишки майстерні ремісника. А там — кістяк обгорілий, матриці, з яких ікони виливали, різне знаряддя, і, найголовніше, багато тигельків. Це такі посудинки, немов банки, що ставлять на спину, коли простудишся, але металеві. Їх ставили в піч, аби в них метал плавився. Вітольд Вітольдович, коли їхав на розкопки, то кур'єрським поїздом добрався до Івано-Франківська, заходив до музею, який фінансував експедицію, потім брав таксі до Крилоса, і, немов князь, припливав на місце розкопок. І кілька разів віз його одип і той же таксист. Вітольд Вітольдович ніколи не брав здачі в таксиста, а цей шофер любив детективні кінофільми. І ось одного разу показували фільм, у якому роль злочинця грав артист, подібний до археолога: невисокий, у беретці, з ледь сивими вусами, кремезний. А в той рік злодії обікрали викторівську церкву. Одвіз шофер Ауліха на Крилос, а сам поїхав прямо до міста. Викликав мене з кафедри й потягнув до машини. «Що сталося?» — питаю. «Хочу вам щось повідомити?» — «Що?» — «Я, здається, злодія відвіз на Крилос». — «Якого злодія?» Малює мені словесний портрет, і додає: «Я цього діда вже не раз віз». — «Ну і що?» — «Пробував з ним говорити — мовчить. Пробував допитатися, чого їздить — мовчить».

«Ну, і що?» — «Треба вдатися до міліції. Він, мабуть, щось ввозить з Крилоса?» — «Що вивозить?» — «Ну, знаєте!... Там скарби! Давнина! Золото!» — «Яке золото?» — «Як,

яке золото? Тік Золотий!» І він почав мені переповідати легенду про те, що золото з крилоського Току втекло в землю, коли Батий хотів його здерти, але воно підходить до поверхні. Щороку на сім метрів приближається. «І вийде золото!». «А може, вже вийшло!» — закінчив розповідь таксист. Я подякував шоферові за інформацію, і розказав йому, хто той «злодій» у беретці. Таксист зняковів, сів у «Волгу», вдарив себе по чолі, й поїхав у бік міського парку. Через два три тижні я запросив шофера на заняття університету «Скарби народу». Вітольд Вітольдович розповідав про свої знахідки на Крилосі, демонстрував слайди експонатів музею, які знайдені були ним на Золотому Току. Мій знайомий шофер утягнув голову в плечі, скульбачився вчетверо за столом, і червонів та білів. «Ти лишень не говори цього всього Ауліху», — просив.

А Вітольд Вітольдович розказував про князя Володимирка Володаревича, який ішов до Спаса на вечірню, вигнавши Петра Бориславича з палацу, і бачив, як той муж київський з'їжджав з гори. І після ночівлі в Бовшеві, київського посла вернули в «град». А коли Петро Бориславич «поїхав в град», то поїхав за укріплення, на теперішній Крилос. Можливо, що була ще одна Спаська церковця на Крилосі, а може, палац був з дерева. Відомо, що галицькі бояри 1230 року хотіли підпалити палац князя Данила Романовича, а самого князя вбити, то будова була, мабуть, з дерева. Але де стояв той палац? Що сталося з ним?

— На Золотому Току? — першим публічно промовив про це дослідник Галича Чоловський.

А Тік Золотий займає майже гектар площі, і був він обведений колись високим валом.

— На таких токах відбувалися княжі суди, лицарські двобої, урочисті збори, — долинає до нас іздалека голос Петрушевича, і на обличчях багатьох дослідників Галича видно знак згоди.

Та мені хочеться встати й сказати їм, що давні слов'янські храми теж були обведені валом у вигляді підкови, бо й сама підкова, за уявленнями предків, мала магічну силу, і на ній полонинські пастухи досі розводять живі ватри з надією, що град не битиме череду й отару, що блискавка не вдарить у стійбище. А ще бачу я підкову коло порога художника Михайла Фіголя з Підгороддя, який у своїй колекції має плитки, печатки й черепки з Току Золотого. Один письменник з Києва в своєму нарсі переніс Михайлову хату з-під старого города на Золотий Тік. Михайлові було так недобре від того, начебто він перепився бургундського вина, бо ж

план Золотого Току багато разів друкувався, й на ньому жодного разу не було позначене прізвище Фіголь. Тут стояли хати двох Семків (так Семенів у Галицькому районі називають) — Мельничука та Шляхтича; Степан Бобрис мав тут город, два Федорняки та Воробчак володіли Золотим Током, під яким здригається земля. В рахманський великдень, який відзначали колись у четверту середу після християнської паски, на справжніх токах галицькі селяни осиковими колами робили ямки, прикладали до землі вуха й слухали, як під землею співають блаженні рахмани, що живляться одним-єдиним яйцем, розділеним на дванадцять частин, бо рахманів є 12. Тому-то у великодні дні кидали у Лукву, в Луквицю, в Бистрицю, Лімницю й Дністер шкаралущу з яєць, аби вода несла її до тих рахманів, що живуть в тридев'ятій землі й тридесятому морі на блаженному острові. Очевидно, що слідів того великодня треба шукати в глибокій давнині, бо щось спільне є між «рахманами» й «брахманами». І десь звідти, з Індії, вийшли, можливо, й наші далекі предки, бо там початки й вірувань слов'ян.

У храмах стояли ідоли. Арабський мандрівник Аль-Масуді ще в X столітті бачив три слов'янські святилища, і одне з них — на Чорній горі. Історик-археолог Богдан Томенчук, який розкопав давній Олешків над Прутом, розвинув думку Якова Головацького про те, що Карпатська Чорна гора могла бути тим місцем, куди наші предки — язичники ходили поклонятися Дідові, що мав під ногами ворон і мурашок. Навколо гори текли кольорові й цілющі води. Мабуть, що текли то «кольорові» ріки: Чорна і Біла Тиси, Чорний і Білий Черемош, Чорна і Золота Бистриці, Золота Бая, Зеленичка. А мінеральні джерела, що б'ють навколо Чорногори, і були тими цілющими водами, про які написано в «Золотих лугах». Є тут і «кольорові» села: Білі й Чорні Ослави, Зелена, Чорний потік, Красне й Красник...

Б'є потужне джерело з-під Золотого Току, і тому це місце не могло не обожнюватись! Не могла не виникнути легенда про те, що в городі на теперішній крилоській горі зачинилися галичани, бо тьма-тьменна ворогів сплюндрувала весь край, і добивалася Золотого Току, щоб забрати золоту бляху. Галичани оборонялися, як могли. Відбивалися стрілами, рубалися мечами, тручалися списами, метали каміння, лили з гори та з валів окріп та гарячу смолу... Але в городі не було води, а вороги навмисне отруїли воду в Мозолевому потоці і не допускали нікого до Лукви. Не було тоді й дощу. Галичанн вмирали від спраги. Ранені просили пити. Плакали діти. Стогнали діди. Коли вже оборонці города розпалися

па два табори й одні говорили здати город, а другі радили вмерти, та не підкоритися, прилетів звідкись білий бузьок. Він довго кружляв над горою, а потім упав з неба на Золотий Тік, ударив дзьобом об землю, і з-під землі, на високій горі, вдарило джерело. Так утворилася жива криниця, яку називають Княжою.

То сталося дуже давно. Коли ще країна називалася Білою Хорватією або й ще раніше! Археологи довго шукали ключа до легенди й до назви Току. Найперше на Золотому Тоці була знайдена підкова від чобота. Підкова була залізна, а потім знайшлася ковток-сережка, зроблена із бронзи. Ще якась прикраса з бронзи збереглася на місці старої землянки, яку спорудили ще до того, як насипали вал навколо Золотого Току. Шматок обруча говорив про те, що колись він утримував шкалилля дерев'яної коновки, якою носили воду з Княжої криниці. Добулася там брукована стежка, чи то якийсь фундамент з річкового каміння. (До речі, такі ж бруковані майданчики знаходять і в Долішньому Вікторові). А ще показалися сліди огнищ та будиноків. Їх було тут багато! І раптом знайшлося старе кресало, скляні браслети і колодка! На таку ж колодку замикали свої хати крилоські газди та газдині й у дванадцятому столітті. Ці газдині в білих зрібних сорочках, у довгих рясних спідницях і чорних камізьельках приходили з Підгороддя та Крилоса дивитися на ці знахідки, що так довго чекали на пошанівок археологів. Дослідники Галича знайшли поламаний хрестик. А потім показався великий череп зубра з двома рогами. Такі самі зубри ще ходили по Біловезькій пущі, а через півстоліття з'явилися в Карпатах, під Стра-горою, куди їх завезли для акліматизації, і одного разу, коли були глибокі сніги, зубриця вийшла на залізничне полотно. А потяг мчав з Рахова до Львова. Зубриця кинулася на поїзд, а тоді й зубри два пішли в атаку на залізного звіра. Три зубри загинули, а решта лишилися живими. Череп їхнього далекого предка свідчив про те, що зубри були й раніше у Карпатах, і на них полювали і Володимирко Володаревич, і Ярослав Володимирович, і Володимир Ярославич, і Роман Мстиславич... Були тут і тури. І Зубрівок і Турівок є багато в горах. Останнього тура вбито 1626 року, в Польці. Десь там вбито, де загинув князь Роман Мстиславич. А в Карпатах тури могли зберегтися й до пізнішого часу. Лишилися пазви верхів, як ось: Кормитура, та річок, як ось: Тур'я, Туричка, Тур'я-Пасіка,— і аналогічні назви сіл лишилися.

Рогатий череп тура свідчив, що тут, на Золотому Току, могли в такий спосіб вшановувати поганських богів, бо ж

далі під час розкопок показався із землі зуб ведмедя та зуб бобра.

Зі старих печей вивітрився запах хліба, але в череп'яній банці збереглося трошки дьогтю, який, можливо, приносили до Галича селяни з околиць Солотвина — з Бабчого, Порогів, Молодькова чи Гвозда. Крім дьогтю, земля проявила інші таємниці. Середньовіччя не було таким вже темним, як уявляли собі деякі історики.

А що то за ями відкрилися на Золотому Току? Погреби, медуші та бретяпиці — так їх називали літописці. В одній з ям знайшовся цілісінький глиняний горщик, і археологи поклали в нього квіти, як і тепер це робиться в Галичі, коли земля відкриває людині нову радість.

«Мати божа, охороняй мене, Косму, з Галича» — гласив напис на одній з печаток єпископа Косми. А що означав напис «ДЬНЬСЛОВО»? Що означають оті химерні знаки на горщиках? Письмо то чи календарі? Чи то рідину зобразила ота кривулька, яку навів гончар навколо банки і навколо горщика? На корчазі, в якій привезли до Галича аж з Греції добре вино, хтось видряпав букву «Ж». А як потрапив до Галича саманідський дирге́м, битий аж у Самарканді? Німецькі монети, угорські, чеські — все берегла галицька земля, аби розповісти нам про своє минуле. Люди приходять і відходять, а земля лишається.

Маленька глиняна фігурка якогось бородатого чоловічка теж відкопалася на Золотому Току. Давній скульптор зобразив його у клубуці. Можливо, що чийсь хлопчик бавився цим «чорним клубуком» і загубив іграшку. А може, у храмові дві купці привозили сюди на продаж отакі маленькі ляльки, а батьки купували їх своїм дітяхам, так, як через сімсот літ батьки купували тут, в Крилосі, цукерки-когутики нам, малим, а старі бабусі собі купували менделики круглі із зображенням божої матері, а чоловіки — хрестяки. Так було до війни й по війні. І нікуди не дінешся від того, що було. Видобувалися із землі кістяні гребені, й такі ж самі гребені були по крилоських хатах. Видобувалися гачки, і такі самі гачки-зазубці робили ми зі шпильок, аби ловити рибу в Лукві та Луквиці. А тут водилися і соми, і в'юни, і щупаки, і клені, і марени, і підусті, і окуні, і карасі, і верхоплавка; і ковблі-піскарі, і всяка риба, яка тільки може бути в басейні Дністра, що нині просить у нас порятунку. В наші дні, а особливо після того, як отруєно Дністер, поменшало риби в ріках.

Про галицьких ткачів розповідають знайдені ткацькі глици. Про галицьких шевців говорять нині ручки до ножів і

шила. Про галицьких ремісників-металістів **розповідають** і пряжки, і кресала, і цвяхи, і окуття книг, і бляшаві чільця, і прикраси для кіпської упряжі. Метал, кістка, випалена глина, камінь — ось що найдовше зберігає земля галицька! Дерево, тканини, пергамент, шкіра, береста, якщо тут писали па пій, (у чому можна й сумніватися!), згоріли, збутніли, зогнили — не знайти вже слідів. Збереглися кістяки похованих на Току і на Підгородді, і далі...

Скільки разів ми з Василем приходили на цей Золотий Тік, який нібито висипаний чи підсипаний на городищі, бо й сам був городищем! Тут уже посадили ярину. Ось — черепки, кості, білий камінь і хліб з потом. А ще пташка — плиска-берегулька ходить, і бринить під горою мелодія гаївкової пісні. І про «Воротарчика» співають, і про «Джуса», який уже перетворився в «Жука», і про «Подольночку», і про «Корито», що «повне води наліто; дівки ноги помили, хлопці юшку випили». А ще будували хлопці піраміди-дзвіниці та оборони, переверталися через голови, бо так само перекидався Арідник, коли його скинув з неба Сварог чи Перун. Вогонь-Сварожич горів тут, на горі, а потім прийшов йому на зміну Юрій. Йому чи Хорсові? Чи Ярилові? Золотий Тік якраз навпроти Юріївського. На Золотому Току цвітуть кульбаби, і на Юріївськiм уже зацвіли кульбаби. Медують черешні, вишні, сливки, дуби почервоніли від сорому, що не встигли розвинути ще, хоч так тепло. А ми з Василюком Романом переходимо Мозолів потік, і стежкою, під кукурикання півнів та ліннве гавкання крилоських собак, під свист шпаків, гул машин, дряпаємось знову на гору, де «Штепанівка», «Гунище», «Воскресеньське», «Данилівське», «Гречище», «Шеплякова поляна», «Туркова», «Іванівське», де міг стояти княздвір або княздвори. Під цим лісом, що тягнеться за «Гудькову дебру» до Галич-гори, заховано ще великі таємниці минулого і давнього Галича. Хоче зяблик щось наспівати нам, але ми його не розуміємо. Невже він знає про те, що на «Юрiвськiм» була гончарна піч; що при монастирі діяли робітні: ювелірна, бронзолivarна, бляхарська, ковальська, складувна й гончарна. Можливо, що саме тут видув майстер скляну посудину, яка збереглася біля кістяка якоїсь дівчини, що її поховали поруч з Осмомислом. Ця скляночка нагадує прозорий тюльпан, і в цю пору на галицькій землі цвітуть тюльпани, первоцвіт весняний, який називають божими ручками і божими пальчиками, купальниця, проліски. Можливо, що саме тут майстер зробив отой срібний браслет, що його знайдено між Луквицею і Луквою, у Викторові, і тепер його зображено в усіх підручниках вітчизняної історії.

На тому браслеті бачимо чарівні дерева й птахів, у яких колись вірили галичани. А що то за крилатий грифон на цеглині? Дзьобатий, крилатий, хвостатий, на чотирьох звірино-пташиних лапках. Можливо, що Галиця увялялася таким ось звіро-птахом на дереві життя, яке творило сонячне коло, мало 12 гілок. Ця Галиця нібито крутила це коло. Були у землі матриці, форми для виливання котлів, залізні ножиці були. А ще знайшли колись селяни велику ікону, різьблено-карбовану на олов'яній блясі. Ікона ця важила більше як 30 кілограмів. Її за безцінь купив місцевий корчмар, і, можливо, порізав на шматки, і те олово з ікони продав для того, аби баби-пентухи відливали дітям страхи, хоч для цього більше підходив ярий віск, або для рушниць на дріб ішло це олово. Годилося воно й для вудок. Тут роїлися бджоли, бо ж навколо квітли сади й трави. У городі були льохи для ситих медів, пива, вина.

Та віск ще буде, і олово ще буде, але ніколи-ніколи не буде вже такої ікони, карбованої на олов'яній блясі при Юрївському монастирі, де діяв колись цілий промисловий комбінат, у якому трудилися великі майстри давнього Галича. Сюди, до монастиря, часто приходила жона Ярослава Осмомисла — Ольга Юрїївна. Тут, мабуть, вона молила святого Юрїя, аби відвернув її мужа від коханки Настасї. Тут вона згадувала батька свого, Довгорукого, що носив ім'я святого воїна Юрїя, переможця змія. А Настася Чагрївна так само молила бога, аби простив їй тяжкий гріх, що покохала жонатаго князя Ярослава, Ольжиного мужа.

Чи не зустрічалися вони обидві на цій крутій і святій горі? Сюди ще багато разів будуть приходити археологи. Вони видобуватимуть з-під коріння грабів, дубів, буків, ліщивки маленькі осколки колись великого дзеркала, що розбилося, але, так як голограма, осколки зберегли зображення давнини.

А нині на Юрївському пасуться зайчики та худоба; шпакки та дрозди шукають корму для своїх дітей-потят. І звідси, так як на долоні, постає весь Крилос. І видко звідси Залукву, Четверки, Підгороддя, Дїброву видко, а за нею — Сокіл, який багато разів горів і віроджувався знову. Називався вже й Новим Селом, а люди вперто вертали йому стару назву — Сокіл.

З Крилоса дуже далеко видко і вдалину, і вглиб, і вшир.

Ми з Василюком тішилися, що випала нам така гарнаднина, (та їй ще недїля!).

Колись тут, на Данилівськїм, мені вдарила до голови думка, що квяжі палади могли стояти на оцїй горі, між Мозолевим потоком і Гудьковою деброю. Чому так сильно ук-

ріплена вона? Чому такі потужні майстерні були на Юріївському? Невже тільки монастирі стояли тут? А що, коли Ярослав Осмомисл мав християнське ім'я Степан (Штефан, по-галицькому)? Адже ж він був у близьких родинних зв'язках з угорськими королями Стефанами, назвав дочку Стефанією, а другу дочку Єфросинією, і під таким іменем його законна жона Ольга пішла в монастир черницею. Дослідник «Слова о полку Ігоревім» Володимир Семенов з Петрозаводська висловив думку, що билина про Дюка Степановича — це билина про князя-ізгоя Володимира Ярославича, сина Осмомисла. Це тільки гіпотеза. Але ж отут, на горі, що заросла кучерявим лісом, є поляна «Штепанівка», що відтята від урочища «Убіч», а з другого боку, від Юріївського, відділена глибокими дебрами-ярами. Тут утворився дивний язик, що сягає Мозолевого потоку. А що, коли?.. А що, коли саме отут були оті «переходи» через Мозолів-Ставний потік, і князь Володимирко Володаревич, ідучи помолитися до Спасителя, можливо, навіть до Успенської церкви, яку не син його Ярослав, а він збудував, бачив звідси Петра Бориславича, київського посла князя Ізяслава? З цієї гори князі бачили все, що робилося в городі за потоком і за валами! Переходи могли бути підвісним мостом, бо й тепер кладки й містки називають переходами. Гора Штепанівка має доступ із північно-східної сторони, і тут насипано два вигнутих назовні вали. Один вал має 92 метри, а другий — 280 метрів. Але ж укріплене валами і «Юріївське», і монастир Іллі, і гора «Іванівське». Он вал у «Гречищі» починається від Гудькової дебри, що захищає всю цю гору, й іде до лісової дороги, яка прямує на «Іванівське». Тут вал вигинається на південь, тягнеться попад поляною «Данилівське», перетинає дорогу на «Гунище» та закінчується над яром, що відділяє Данилівське від Юріївського. Обведена валком і «Туркова поляна». Виходить, що це місце з півдня захищало величезне Крилоське городище, власне, дитинець города Галича, який міг з'єднуватися з цією горою переходами через Мозолів (Ставний) потік, а міг мати й підземний перехід попід потік на випадок якоїсь небезпеки. Захищала цю гору ріка Луква, а за Луквою — укріплені вежі, монастирі, церкви, двори й дворища. З півночі город захищав Дністер, але й від Дністра був вал, а ще возноситься над Дністром нинішня Замкова галицька гора, де теж стояло якесь укріплення (княждвір чи Судиславів двір), було Мурафійське укріплення в лісі, Пітрицьке городище, яке дивилося на Божий Тік, що за Дністром у Межигірцях, де бовваніють величні скелі, і на Маріамполь, який називався колись Чортополем. У Маріамполі були міцні фортечні укріплення,

що зруйновані згідно з губерпським декретом, виданим австрійською владою в 1817 році. Сюди, за Дністер, ходили розбирати мури селяни галицьких сіл, а також з Ямпільці, Угринова, і приносили додому легенди про те, що підземні ходи сполучають Маріамполь із Галичем, Викторовом та Соколом. І такі ж укріплення знищені в Чешибісах-Єзуполі. Але ліси надійно захищали вали, що насипані були ще в середньовіччі. Один такий вал починався над ярмом, що відділяє Штепанівку від Юрівського, й тягнувся у бік села Сільця на 2360 метрів. Ще й нині ширина цього валу має 6—7 метрів. Є вал і на Нічполі. Але інші вали понищені війнами та господарською діяльністю, і тільки в лісах збереглися вони ще досить добре. Так само вал тягнеться по Погарищі, від Лукви, нагадуючи про те, що Галич пильно охоронявся й оборонявся. Залишилися нині сліди, де були оборонні вежі, а заборол і не видно вже.

Та все ж ота висока гора, що з півночі дивиться на город, де нині село Кринос з історичним центром-дитинцем, примушує нас задуматися про те, що таїть від людського ока оцей густий листяний ліс, у якому так багато весняних квітів, пташок, опеньків. Чому то поле під цією горою за Луквою називалося «Городок»? Чому то загадкові назви такі, як «Прокаліїв сад», «Штепанівка», «Юрівське», «Іванівське», «Гречище», «Туркова», «Гудькова дєбра» — не дають серцю спокою? Є тут і «Данилівське», і був Данило галицьким князем. Є тут «Іванівське», і був князь Іван Василькович. І тіло Івапа Берладника могли привезти з Візантії до Галича. А яке ім'я носив Володимирко Володаревич? А як охрестив він свого Ярослава Осмомисла? А як Володимира Ярославича по-християнському назвали? А як Ростислава Берландникового? Можливо, що й про Мстислава Удатного ця гора щось розповість, коли її дослідять археологи. Вони копають щороку, лиш ніхто з них не шукає княжого двора на цій горі, де ростуть дуби, граби, буки, берези, осики, крушина — росте галицький ліс! А мій професор Верховинець сміється з цих копачів і каже, що народжений повзати не злетить у небо піколи...

XIX.

Рудуватий Іван Володимирович Сіркович, той самий Іванко, що був битий і удома, і в школі, і затівав усі бійки під час наших ігор, повернувся із Запоріжжя й шоферує. А колись він, як білка, скакав з черешні на черешню, з черемхи на черемху, з берези на березу, поки не знаходив у потоці такої гілляки, що підходила для літака чи трактора. І фур-

котів, фуркотів, фуркотів на копарі, або газував, поки його не згаяли з дерева. Але і на стежці він крутив у руках коліщатко або паличку, імітуючи кермо, підсакував то на одній, то на другій позі, й так «їхав», приговорюючи, додому.

Він і тепер, коли оженився на козачці, коли став батьком двох дітей, має ті ж самі «мухи». Розмовляє з машиною, як з жінкою:

— Ану, Машко, взяти! — і машина, розбризкуючи воду, проскакує брід. — Молодчина, Машко! — хвалить Іван свій самоскид. Але у вивозі є таке каміння, мов людські голови. Там ями й вибоїни. Машину кидає з боку в бік, і я товчу правим плечем у дверцята. — Машко, не гарячися! Не гарячись! Не поспішай! Ти не знаєш, кого ти везеш! Ти везеш академіка!

Мені приємно слухати безтурботну балаканину свого шкільного товариша, з яким ми так часто билися кулаками чи камінням. То була якась дивна мода по війні — битися. Билися село з селом, горішній кінець з долишнім, куток з кутком (оскільки наше село — одна вулиця на десять кілометрів, то вираз «вулиця з вулицею» — неточний). Особливо сильні бої тривали на великодні свята, коли наставала весна, але корови стояли ще по стайнях; коли старші дівчата й хлопці ягівкували коло церкви, а підпарубки або ж, по-простому, «підсвинки» дзвонили в дзвони на дзвіниці. Пізніше «цвяшки», яким до чотирнадцяти, билися камінням. Тут підходила рогатка-шпроца, праца-кантипулька, і, просто, рука, яка годна добре шпурнути камінь. Ми з Іваном кидалися через потік, що вирив глибочезну дебру, яка заросла вільшиною, бувиною, крушиною, вербиною, черешнями, ожинниками...

Особливо гарячі бої точилися тоді, коли водою з Височанки чи з Майдану припливла була видовбана з вербового стовбура чайка-лодія, в якій міг поміститися тільки один підпарубок. Цю чайку викрав був у нас Іван Сіркович й при допомозі старшого брата заніс до стодоли. Ми вислідили злодіїв. Покликали на допомогу старших хлопців, і скоро ціла ватага конкістадорів увірвалася до чужої стодоли. Зчинився страшний вереск. То верещав Іванко. Його вуйко з батогом улетів до середини й почав нас шмагати наліво й направо... Та робити справу між своїми і чужими дітьми — ризиковано, і скоро це переросло у ворожнечу між сусідами. Чайку довелося віддати.

Потім та чайка опинилася в Долишньому кінці села, а з першою кригою попливла до Дністра. Після закінчення школи-семирічки ми розтеклися по світах, служили в армії. Іванко Сіркович теж служив, і заслужив собі права автомо-

біліста. Тепер колгоспний шофер, мій сусід, їхав по цеглу на хату для моєї матері. В селі нашому оця одна-сдина вулиця-гостинець досі не заасфальтована, хоч асфальтом укриті всі траси, що пересікають населені пункти. Іванко хотів вискочити машиною з вивозу на гостинець-вулицю, але рейсовий автобус, що йшов до Івано-Франківська, опередив його, і Сіркович невдоволено вдарив кулаком по кермові:

— Як тобі не соромно, Машко! Я тебе годував маслом! Ранесенько похмелив бензином, хоч дозволяється тепер тільки після чотирнадцятої! А було ж — після одинадцятої! А було ж — цілодобово! А було ж за колгоспні! То ж чому ти не граєш так, як має бути?! Фе! Ти ж повинна так грати, як київське «Динамо». Та ж подивись по телесбаченню або прочитай в газетах, і ти в підтексті зрозумієш, як скриплять зубами болільники московського «Спартака», коли перемагає київське «Динамо».

Ми проскакуємо селом до роздоріжжя, ще їдемо попри липи, минаючи царину, де родиться найкраща пшениця, повертаємо на комарівський міст, й тут, де вже є асфальт, до легко котитися гладким гостинцем, Іванів самоскид зупиняється:

— Щоб ти, Машко, була пропала без мене!

Він вилазить із кабіни, тріскає дверцятами й піднімає капот. За мить він вже весь ховається під капотом. На новому мості багато дітлашні. По війні всі підбігли б до машини, мацали б її, лізли б до кабіни, в кузов, а тепер — байдуже дітлахам, що машина зупинилася. Вони зайняті своїми справами на мості межі селами, прозиваються одні одним. Вони вже не такі агресивні, як їхні батьки та діди були, але і тепер лунає комарівська прозиванка:

Караїми-голопуш
Посідали коло куш,
Наїлися лободи
Та й побігли до води!

І хоч у Комарові, на Лукві, з'явився новий міст, й перестав існувати старий, дерев'яний, сусіднє село Вікторів теж пам'ятає прозиванку, яку створено давним-давно, та вона актуальна й сьогодні, якщо це стосується гідності найменших жителів села полковника Семена Височана:

Ревуси під горою
Пекли дідька з бородою,
Іли, пили, розкидали
А по тому в борщ кидали!
А ми кажем, що то кака,

А в'ня кажуть, що то — папа!
А ми кажем, що то — миш,
А в'ня кажуть, що то — кнш!
А ми кажем: «Киньте псам!»
А в'ни кажуть: «Мало нам!».

Можливо, що через сто років хтось доповнить ці прозиванки, або й забудуться вони назавжди. Але тепер ці міжсільські прозиванки ще живуть, як і ті, що стосуються тільки тих осіб, які граються на мості, ігноруючи всі правила техніки безпеки:

Ігор! Пігор! Огірок!
Рано ходить до дівок!
Мама біла кулаками,
Ігор плаче за дівками.

У відповідь:

Павлик-равлик сів на сани
Та й поїхав до Оксани,
А Оксана: «Ха-ха-ха!
Я вже маю жєвиха!».

Іван опускає капот, ногою пробує на міць скати, за машиною робить малу потребу, сідає в кабінку, й ми їдемо далі. По асфальті газон біжить легко й весело, але назустріч пливають легкові машини, й шофер пригальмовує, приговорюючи:

— Машуля, не дурій! Не дурій — кажу! Я знаю, що ти хочеш бігти, але не смій! Ти вже мене підвела сьогодні! Дротик злетів, — повертаючись обличчям до мене, каже Іван Сіркович, і тут же підсолоджує свою мову дідьчою матір'ю, а ти думай, чоловіче, як у дохристиянські часи називали ту матір, що була божеством. У Підгородді шофер пригальмовує, і його машина ледве котиться, і я здогадуюсь, чому в машини впала швидкість: дівчина йде. Вона має гарні, стрункі ноги, і Сіркович, по-своєму, реагує на цю красу: — Ах, ляля! Куди пишеш? — питається через віконце, але дівчина не розуміє його слів. Нарешті здогадується, що рудий водій сказав їй щось непристойне, бо червоніє й розгублюється, але машина вискакує в центр села Підгороддя, де її намагається зупинити стара жінка, що зачалася автобуса. — Бабуля! Бабуля! Не стій, а то під шофер попадеш! — сам до себе говорять Іван, і вже віршем доповнює: — «Пане шофер, підвезіть!» — «Нема дурних — пішки йдіть!» — «Буду в губки цілувати!» — «О, Машуля, треба стати!» Він справді зупиняється й наказує мені притиснутися щільніше до його боку, бо є «цьом-ляля», яка, виявляється, приїхала з Ленінграда на розкопки. Сіркович посадив жінку в тісну кабінку, й,

ризокуючи правами, бо ж порушив «Правила», тиспе на стартер, лунцюючи долонею об метал: — Ну, Машко, ще цю гірку візьми! Мудра ти в мене! Мудра! — А коли побачив корсаря в Четверках, то помахав пальцем на нього: «Треба з росою косити! А він сякий-такий тепер косити йде! Фе! Невідомий елемент! Не перебудувався».

Жінка запитала, про що він так розповідає. Я пирснув зо сміху. Сіркович навіть не зиркнув на нову пасажирку.

— З машиною розмовляю,— сказав.— А ви золоту трунву добули?

Жінка здивовано глянула на Івана й сказала:

— Ми розкопали фундаменти церкви.

Іван пригальмовує і показує на потічок, який біжить з поля через невеличке сільце Четверки:

— А ви знаєте, що оцей потік називається Дунаєць?

Не знає.

Від війни Четверки дуже змінилися. Як і всі інші галицькі села — це нове село. Нема вже за селом того млина, що був за селом на Лукві, нема там і старої могили, що возносилася ще в минулому столітті при усті Дунайця. Річка Луква й ломить береги, втікає з-під гори в бік поля, вона й знищила ту могилу, яка була тут, а цього року в селі Залукві вимулила й давньоруський харалужний меч, який осів у Львівському музеї.

На горбку між Четверками й Залуквою, машина знов гальмує, і Віра Йосипівна Орлова — так звати нашу супутницю — вискакує з кабіни. Вона — архітектор. Біжить до своїх, що зліва від гостинця докопалися до білого каменя. Бородатий і худорлявий чоловік, що підходить до нашої машини, — то керівник експедиції Олег Михайлович Іонесян. Він працює в Ермітажі, у відділі історії давньоруської культури.

— Докопалися до фундаментів Анни? — запитую його.

— Це та сама споруда, яку Шараневич називав церквою «На цвинтариськах»... Неточно провели тоді обміри фундаментів, — говорить археолог. — Ще 1882 року каміння з фундаментів чомусь вибрали — важко нам нині. Дорогу розширили, залили асфальтом.

— Будете добувати з-під асфальту?

— Нам дадуть по шапці. Не можна.

— А коли церква згоріла? — запитує Василь Сіркович.

— Все тоді ж... коли Батий прийшов... Ми й спеціаліста сюди привезли: Віктор Іванович Брьохіп. Он той, що з лопатою! Він в Угличі у музеї працює. І знаєте, що його найбільше цікавить? Та артіль майстрів-будівельників, яка прибула з Галича до Суздаля. Нині ми вже точно знаємо, що га-

лицькі майстри будували володимирські та суздальські церкви. Але хто вони були? Де вчилися будівельної справи?

— І палаци будували вони? — запитую.

— Може, й палаци...

— А де ж тут палац галицьких князів?

— Поїхали! Я вам покажу...

— Куди? Назад на Крилос?

— Та ні! В бік Шевченкового.

— Як так? Ми туди ж їдемо!

— Куди?

— До цегельні їдемо!

— Так ось половина фундаменту княжого палацу пішла вже на вашу цеглу.

— А чому княжий палац стояв коло Пантелеймона, а не на Крилосі, не на дитинці, не в городі?

— А тому, що й у інших городах князі жили собі окремо. Ось, наприклад, у Володимиро-Суздальському князівстві, яке мало надзвичайно міцні зв'язки з Галичем, князь жив не в Суздалі й не у Володимирі, але в Боголюбовому! Як там у «Слові Данила Заточника» говориться? «Комусь Боголюбіє! А мені лихо лютеє». А хіба «Ярославове дворище» було в самому Новгороді? Ні, за Волховом було воєо. А хіба не в Смедині стояв двір смоленського князя? Та й Вишгород, де перебував великий князь, був під Києвом. А в Перемишлі князів двір — на лузі! Треба пам'ятати, що то була тяжка доба — середньоріччя. Вбивав брат брата. Бояри організовували змову за змовою. Вони то приводили собі князя, то проганяли його геть. Князь мав свою охорону з чужоземців-найманців. Він постійно ходив під Домокловим мечем... А в Галичі хіба не 37 разів змінювалася влада за сторіччя?! Спаська церква не на Крилосі, а над Лімницею, і це про щось говорить.

Ми вже минули садибу залуквянського колгоспу, що названий іменем Каменяра, який пильними очима вдивлявся колись на цей гостинець, що ним ми їдемо до фундаментів Спаської церкви. Іонесян сидить у своєму уазіку, але чує він тушіт кінських копит, дзвін мечів. Цікаво, що сниться йому, коли засинає в наметі на Шевченковому, де вже втретє став табором разом зі своїми археологами? Про що шумлять йому Дністер і Лімниця? Що розказує сивий Пантелеймоц, ота найдавніша споруда давнього Галича, яка пережила всі смерчі та бурі сімсотлітньої давності? Тепер церкву перекривають мідною бляхою, і вона блищатиме на горі над Дністром, милуючи око, але чомусь дуже повільно перекривають. Нема кому працювати, і реставраційні майстерні не створю-

ють. Невже церква, що пережила Золоту Орду, може не пережити бюрократів двадцятого століття?

Машини минули каплицю, залуківську церкву Петра й Павла, а біля пам'ятника Богданові Хмельницькому, що з булавою в руці дивиться із роздоріжжя на Галич і Замкову гору, повернули на дорогу, яка веде на села Куршів, Блюдишки, Темерівці, Колодіїв, Суботів, Острів, Дорогів... Галицьке об'єднання «Сільгосптехніка», як і весь Галич, як і Залуква вся, потопало в зелені садових дерев. Та й уся ця дорога, що вела на гору, була обсаджена черешнями, й наймиліше їхати нею навесні, коли зацвітають ці, найкращі на світі, дерева.

Іонесянів уаз вискакує на гірку, а ми з'їжджаємо на територію цегельні Галицької райспоживспілки. Камінним вивозом можна котитися далі, до Лімниці, на якій є нині міст. 1903 року, розповідають, міст на ріці був залізний, бо ж Австрія укріплювалася тут, на пограниччі з Росією. Чули й у Відні запах пороху, а тому робили густу мережу залізниць, добрі мости.

— А що то за могила над вами? — показую пальцем майстрові Миколі Даниловичу Лисаку, що тут повинен відшукати вам куплену цеглу.

— То не могила, — поправляє мене цей залуківський чоловік, що став і сам, ніби випалений збанок на цегельні, яка їсть і їсть глину з гори, де стоїть Олег Іонесяв. Там же австрійські канони стояли 1914 року.

Лисак починає розповідь про російського генерала Брусілова, що вів свої війська з-за Дністра, і про австрійського генерала Мекензена, що стояв на цьому березі. Тут діяла стратегічна точка, й встановлено було австрійські гармати, що обстрілювали села Поплавники, Бовшів, Слобідку, Галич-Заріку, Хоростків... і Бикове болото обстрілювали, де тепер плюскаються гуси й качки, а колись там потопилися солевики. Сюди, на Галич-Заріку, перенесли і автобусну станцію. І стара Комонна дорога, що через Бушувці йшла на Київ, теж була під обстрілом. І на Касовій горі стояла, мабуть, батарея противника, де діяв колись монастир св. Василія. Там так багато рідкісних рослин, що адміністрація Касова гора стала зановідником степової рослинності! На Касовій горі є загадковий горбок, начебто насипаний людьми. Нині почувеш, що на горбку стояла церковця колись, а я гадаю, що храм дохристиянський стояв, бо ходить нині легенда про якогось лицаря чи вельможу, який виїхав на коні на верх гори, і впав під ним кінь, згинувши на місці. Виходить, що священне місце було, куди й конем заборонялося виїжджати.

А ще вірять, що князь Данило Галицький на горі свою касу закопав, коли йшли татари. А що то означає назва «Баюлова»? Так частину Касової гори називають. Бай — то весілля, пир, гостина, бал. Баями називають примови, а знахарів — баїльниками. І оскільки Касова гора тягнеться від Бовшева до Більшівців-Бушувців, то вже подумки тулив сюди назву села Трибушани, що в географічному центрі Європи, і Буса, який мав зв'язок з буслами-лелеками. Бус міг бути слов'янським Бусірісом (Бахусом, Озірісом, Вакхом, Діонісом), бо ж буска малюють і тепер з виноградною лозою і гроном у дзьобі; вірять, що він діточок-ляль приносить матерям, весну приносить. У Бушувцях щопонеділка відбувалися великі ярмарки, а понеділок був дідьчим днем («Неділя — божий день, а понеділок — дідьчий», — так і тепер говорять галичани), і був то день Місяця...

З такими думками я дряпався на вершок гори, де стояла колись батарея. Тепер там працював археолог Іонесян.

— Гляньте! — показував пальцем Олег. — Ось там світила банею Спаська церква. А ось тут був Володимирків палац. У Іпатіївському літописі, в Київській частині, написано, що Ізяславів посол Петро Бориславич приїхав до галицького князя Володимира Володаревича з вимогою, аби той вернув Ізяславу Київському волинські міста. Володимир посміявся і прогнав з палацу боярина. Написано, що коли князь ішов «к Спасу», то бачив, як Петро Бориславич з'їжджав з гори...

— То що? Він переїжджав Лімницю і Дністер? Спускався одим Кам'яним вивозом?

— А ви гляньте, яка тут панорама!

Я зачаровано дивився на захід, і повертав свої очі на північ. Переді мною у всій своїй величі кораблем поставала Бурштинська електростанція. Річка Гнила Липа великим штучним морем розлилася по Широкому полі, яке ще на початку шістдесятих років родило хліб. Тепер це море родило карасів, коропів, товстолобиків, щук, амурів і напувало електростанцію. На високій горі, над морем, було село Коростовичі, а сюди, ближче, — Бовшів, де почував колись Петро Бориславич, посол князя Ізяслана.

— Але ж князь міг іти до будь-якої церкви. Вечірня молитва вважалася молитвою до Спасителя. Він міг молитися в теперішньому Крилосі. Зрозуміло, що Успенської церкви тоді ще не було, але були інші церкви...

— А чому не було? — запалювався бородатий археолог. — Де написано, що саме Осмомисл будував Успенську церкву? А мені здається, що вона стояла вже, коли сів па стіл Яро-

слав Володимирович. Батько його міг збудувати Успенський собор. То був інтелігент дванадцятого століття... Коли він переніс столицю князівства до Галича, то цей акт треба було чимсь закріпити, якось утвердитися самому.

— А Вітольд Вітольдович Ауліх думає інакше, — добулося зсередини заперечення, бо я знав, що ці два археологи стояли на протилежних позиціях.

Іонесян розсміявся.

— А ви знаєте, що Ауліх гнав мене палицею з Крилоса! Ми приїхали обміряти фундамент Успенського собору, а Вітольд Вітольдович прибіг і потягнув палицею мене... То чому ж він за шістнадцять сезонів розкопок не знайшов княжого палацу на Крилосі? І до нього ніде не знайшли, хоч сто років шукають!..

— А вам вдалося знайти? — зіронізував я.

Жила в моєму серці велика віра, що не тут стояв двірчи двори галицьких князів, а десь там, на горі, між Крилосом і Галич-горою, де ріс густий ліс, але це ще треба було довести. Не потребувало доведення тільки те, що поруч відбулося колись Мстиславове побойще, і збереглася героїчна пісня, яку складено в Галичі на честь князя Мстислава Удатного. Знав цю пісню польський історик Ян Длугош. Він переклав її на латинську мову. А нам що робити, коли пісня про Мстислава вже забулася в рідному краю? Хіба що спробуємо з латини перетлумачити її на сучасну українську мову. Збережемо їй назву цього давнього твору.

Пісня про Мстислава Удатного, складена на честь його перемоги над уграми та поляками під Галичем:

О великий пляже-переможцю,
Буй Мстиславе Мстиславичу!
О хоробрий соколе,
Грозо хоробрих й сильних,
Що їх бог послав до нас з військами!

Хай не величаються оті, які хотіли
В перемозі славу перейняти.
Всі вже осоромлені й розбиті
Славним і преславним князем нашим.

Кострубато виходить, але зміст пісні вловлюється. Коли це писано?

А тоді, коли загинув князь Роман Мстиславич у Польщі під Завихвостом, коли боярин Ілля Щепанович на Галициній могилі посміявся з князя пересопницького Мстислава Ярославича Німого, коли сини Ігоря Святославича, героя «Слова», та його жони Ярославни: Володимир, Роман, Святослав та Володимирові сини — Ізяслав та Ростислав хотіли викор-

нити в Галичині плем'я Романове, який при допомозі бояр захопив був Галич; коли стали панувати в Галичі угри та поляки. Угорський король Андрій свого сина Коломана оженив із дочкою польського князя Лешка Саломеєю, посадивши їх у Галичі на високий стіл. Але потім пересварилися свати, і підмовив Лешко двоюрідного брата Мстислава Удатного піти на Галич. Але вже виріс Данило Романович і вернувся з Угорщини на Волинь. І посватав він Мстиславову дочку Анну, яка згодом народить йому багато дітей: Іраклія, Лева, Романа, Мстислава, Шварна, Переяславу, Софію, ще одну дочку, яка піде за князя Андрія Ярославича (ім'я її невідоме), а ще багато повмирають малими... Тоді мати Данилова стала черницею, а син повів полки на Галич. І велика битва була на Кривавому броді, який нині Перевізним називається, на Лукві; а інші історики твердять, що цей брід треба шукати на Дністрі. Тоді падав сніг, і падали воїни — русини, поляки, угри. Билися цілий день наприкінці жовтня 1219 року, билися цілу ніч. І покинув Данило Галич, бо так розпорядився тесть Мстислав Удатний. Бо війна ще не закінчилася. Ще поплачуться жителям прегордй Філя, угорський воєвода, зять боярина Судислава Бернатовича, який порівнював себе з каменем, а русинів з горшками, мовлячи: «Один камінь багато горнців б'є». Та вбив і його Данило.

Он на Крилосі видвіється бік гори «Погарище», де були колись ворота задні. Тут січа велика точилася в 1221 році, коли Мстислав Удатний з Володимиром Рюриковичем, Ростиславом Давидовичем, Ростиславом Мстиславичем атакував військо угорське, яке очолював Філя, її польське військо під рукою воєводи Николая захищалося. І було здобуто Галич, і був полонений Філя, але його викрав боярин Жирослав. І знемагали від спраги королевич Коломан і Саломея, які з охороною укріпилися в соборі Успення Богородиці. Та довелося їм спуститися з підсклепіння церковного і здатися Мстиславові.

Багато було січ з уграми. В 1229 році князь Данило переходив мостом через Дністер, брав міцний Судиславів двір, а тоді облягав Галич. Але Мстиславове побоїще в 1221 році виглядало інакше. Гадають, що билися русичі з поляками і уграми на лівому боці Дністра або ж за Лімницею, на її правому березі. Але ж тоді половці вбили стрілою угрина Уза! Де ж його вбито? Невже отут, поблизу церкви Пантелеймона, де є поле Єзів? А може, та битва точилася на оцих підгородецьких та залуківських полях, що називаються «Церквиська», «Цвинтарища», «Підлисса», «Теребіж», «Ниви», «Болоння», «На Горбах», де ліс «Діброва», по якому івколи

ходить чорний бузьок, що десь за Лімницею, у Дорогівському лісі, на березі має своє велике гніздо. Коли Мстиславове військо переправлялося через Дністер, тоді угри й поляки вискакували з города, переходили мостом Лукву, на Підгородді шикувалися в бойові лави. Польська кіннота на чолі з воєводою Николаєм стояла від річки Лукви, а угри й союзники-галичани тримали праве крило. Посередині виступав прегордий Філя з кіннотою. Та Мстислав Удатний разом з військом уже переправився через Дністер. Князь Володимир Рюрикович наступав уздовж річки Лукви, а Ростислав і Мстислав вели свої лави з боку ріки Чви-Лімниці. За спостережний пункт для Мстислава Удатного послужив отой горбок, де розкопано нині залишки церкви-ротонди, який називали «Полігоном», або й оце місце, де ми стоїмо тепер. Ліпії зближувалися й зближувалися. І десь там, де нині село Четверки, зійшлися в лютій січі війська, «и бисть брань тяжка — напише галицький літописець — межі ними и одолѣ Мстислав. Бѣгающим же Угром и Ляхом избѣсно бисть их инокство и ят бисть величавий Філя... И побѣдившу же Мстиславу поиде к Галичю, бившим ся же им о врата градная и во бѣгаша же на комари церковныя»... З цих комарів-склепінь довелося злізти уграм і полякам, хоч там був утворений город, щоб оборонятися.

Та це тільки один епізод з великої історії.

Билися русичі з уграми, з поляками, кликали половців собі на допомогу, а тим часом на сході визривала грізна сила, що назве себе Золотою Ордою. І треба було й уграм, й полякам, всій Європі варто було вирушити на ріку Калку, щоб зупинити цю «нечувану рать». Русичі пішли проти Чингісхана в 1223-му, коли половецький хан Юрій Кончакович прибіг просити допомоги: «Якщо ви не допоможете нам, — то ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете!». Русичі пішли на Калку, і відчували всю силу «безбожних моавітян», які через 18 років з'являться і в Галичі. Князь Данило бився з ними на Калці, поранений був там, але не було його в Галичі, коли Батий брав і пищив його столицю. Данило ще не знав, що його чекає принизлива мандрівка до самого Батія, щоб тільки не загинула Русь, щоб тільки зберегти Галицько-Волинське князівство. Це ще буде! А нині є кривава історія! Подій цих вистачило б не на один, а на багато народів. Брати Лунії — письменник і кінорежисер — створили фільм про кілька епізодів із життя Данила Галицького. А чому б не створити десять, двадцять, сто кінострічок, щоб і чужі подивилися, які терни перейшов наш народ, та не зігнувся, не впа, не умер?

І ось ми ходимо по засіяному озимим житом полі, де виорується біле каміння з давніх будов, керамічні плитки, кремені, людські кості. Коли зазеленіє жито, тоді нічого не видно, а коли свіжа рілля ізорана, тоді далеко видно перспективу.

Сюди, де білили відкопані фундаменти Спаської церкви та якоїсь ще споруди, мабуть, плебанії (Іонесян твердо вірить, що то княжий палац), йшли два молоді чоловіки. Ступали твердим кроком від села Шевченкового, де містився табір археологів, і скоро я вже впізнавав одного з них — це був архітектор Володимир Кіндратишин, а другий, як виявилось при знайомстві, — львівський реставратор Петро Зимноводюк. Вони щодня обмацували з усіх боків Пантелеймонівську церкву, бо вже було багато проектів реставрації, лишень не було коштів, і не було кому взятися за нарощення баві. І хоч Пантелеймон вважався покровителем хворих, чомусь не поспішали зцілювати цю найдавнішу споруду квяжого Галича. Товариство охорони пам'яток історії та культури давно вже перетворилося в контору, яка фактично нічого не вирішувала, працівників якої ніхто не слухав, бо якщо в Тисмениці знесли церкву, в якій навіть музей був і яка охоронялася законом, як пам'ятка, то що можна було ще говорити, й куди йти далі? Хтось видумав такий термін — «культове приміщення», і це холодне словосполучення діяло на чиновників магічно. Тепер, коли створювався фонд культури, якого так боялися руйнівники, мене пробирав страх, що вони пролізуть і сюди, і тут теж будуть брати добрі гроші, намагаючись і з фонду зробити свою контору. Та як добре, що світ цей не без добрих людей! Є в Ленінграді академік Дмитро Сергійович Лихачов. Він — гроза для столичних і провінційних чиновників. Іонесян говорив, що в Ленінграді таких людей немало, але якщо йти пішки з Ленінграда до Галича, то кількість їх знижується за геометричною прогресією, неначе десь хтось регламентує дух громадянства, правди, одержимості.

Ми стояли і дивилися всі в одну точку — на Крилоську гору, і ці сфокусовані на городищі погляди зовсім різних людей говорили, що всіх нас єднає щось спільне. Цікавість? Ні, щось глибше. Раптом Іонесян повернувся до Кіндратишина і взяв з його руки зігнуту гачком сталеву шпидю. Я спочатку не збагнув, навіщо вона Олегу, але тут же до мене дійшло, що це так звапа «рамка», при допомозі якої можна відшукати в землі забуті фундаменти, старі стежки й дороги, льохи. За допомогою лозового прутика вміють відкривати джерельну воду, а ось ця дротина розуміється на археологічних об'є-

ктах, але треба вміло держати її в руці, аби кінець шпичі вільно повертався, коли йдеш уздовж засипаної стіни чи рову. Той невидимий об'єкт веначе подає тобі сигнал: «Я є тут! Копай!».

Кіндратишин ясними й цікавими очима придивлявся до всього, що було на поверхні цієї таємничої гори, мовби чекав, що все це має зараз воскреснути, і він, архітектор, побачить майстерність давніх зодчих, і, можливо, серед них буде і його далекий предок, що десь на скелях в Орячі-Уричі або в Бубнищі вибудував багатонаверхове святилище, а за одне й сторожові вежі. Відомо ж із нотаток давніх місіонерів, що до слов'янських храмів були приписані й воїни, які охороняли статуї богів, і певну частину трофеїв віддавали на ці святилища. Зрештою, це збереглося й у християнстві. Князь Володимир Великий теж свою десятину офірував на Успенську церкву, й ця церква називалася Десятинною. Вона стала усипальницею для сотень киян, які поховалися тут, коли Батий штурмував Київ; комари не витримали ваги людських тіл і обвалилися. Залишився слід, де стояла церква. А на честь кого збудована Спаська церква отут? Як валили оцю божницю? Коли? Де дівся з неї матеріал? Я просив Кіндратишина висловити свою думку, та він мовчав.

Іонесян попросив ясноокого вусаня пройтися зі шпичею по тій площі, де залягали фундаменти церкви та «палацу». Кіндратишин рушив на схід, потім під прямим кутом повернув на південь.

— Правильно! — вигукнув Іонесян.

Кіндратишин ішов полем і чув, як під риллею говорить до його дротика, легко затиснутого в руці, стара дорога, що колись стелилася понад Пилипівцем, починаючись від Пантелеймонівських воріт. Галицька дорога бігла попри це місце, де стояла Спаська церква з якимсь будинком. Ішла ця дорога через нинішню цегельню. О ні, цегельні тоді не було на «Спаському». Не було цієї велетенської скелі!.. Я знову спустився в глиняний кар'єр, знайшов Михайла Лисака, й просив-благав його і всіх, хто тут працює, аби більше не брали глину з північного боку, бо вони вже пустили на цеглу пам'ятку рідної культури.

— Була тут земля перепалена, — неквапно розповідає жилавий Лисак. — На глибині п'яти метрів добулися наконечники стріл і списів. Бульдозер наш вигортав людські черепи, зуби. Межи другою і третьою шопами були фундаменти каплиці. І теж були керамічні плитки...

Гончарні трикутники, покриті глазуром, добуваються не тільки над Камінним вивозом, але й на місці всіх церквищ і

монастирищ. Беру в руки цей трикутник. Він нелегкий. Здається, що тримає в собі вагу століть. Хочеться притулити цю плитку до вуха й слухати, чи не озветься відлуння кроків Ярославни. Коли вона стояла в Путивлі на валу, то бачила широкий Сейм, який нагадував їй оцей Дністер, Лімницю, Лукву, Бистрицю, де росла-виростала. Чи була вона на світі в ту весну 1152 року, коли до Галича, до її діда, прибув посол київського князя Ізяслава — Петро Бориславич? Ізяслав вимагав від Володимира Володаревича, аби галицький князь повернув йому волинські міста, які той обіцяв віддати після своєї поразки над Сяном:

— Ти хреста єси нам обом з королем угорським Гейзою цілував на тім, що скільки ти взяв Руської волості, то тобі треба все повернути. А ти цього всього не додержав єси. Нині я цього всього не споминаю, але якщо ти маєш намір хресного цілування додержати і з нами обома бути, то поверни мої городи, про які ти нам з королем хреста цілував єси. А як не хочеш оддати, то одступив ти єси од хресного цілування. І ось твої грамоти хресні! Хай нам обом з королем і тобі так буде, як бог дасть!

І кипіла кров у жилах князя Володимира Володаревича. Тепер він почував себе відважнішим, бо король був за горами, а Ізяслав за полями і лісами, над Дніпром. Він дивився на ці хресні грамоти й лють брала його за те, що довелось під Сяном вдавати, що знемагає від ран, принижуватися, аби тільки врятувати своє життя. Це вже було вчора, а нині він говорив тисяцькому київського князя Ізяслава-Пантелеймона:

— Йому скажи: «Ти, брате, впбрав єси час проти мене і короля на мене навів єси! Але якщо буду я жив, то або голову свою зложу, або за себе відомщу!».

Та київський тисяцький Петро Бориславич їхав відібрати городи й говорив, як і пасувало дипломатові:

— Княже! Ти хреста братові своєму Ізяславу і королеві цілував єси, що ти всього додержиш і з ними будеш обома. А ти вже відступив єси від хресного цілування.

— Оцей хрестик малий... — іронічно кинув князь, і поглянув на великий, церковний хрест, що блищав на соборі, бо вже подзвонили до вечірньої молитви, й князеві хотілося швидше позбутися гостя, який славився на Русі своїм умом, і був свідком його поразки й хитрування, й принизливої угоди. Та він, князь Володимир Володаревич, залишався князем, а тисяцький тисяцьким.

Але й Петро Бориславич розумів, що марно його послано до Галича з хресними грамотами:

— Княже! — говорив він. — Хоча хрест малий, та сила велика його на небі й на землі.

Петро Бориславич нагадував: угорський король говорив, що вмере той, хто відступає від присяги. І про королевого мужа нагадав.

— Ви цього досить мовили-сте! — сказав галицький князь Володимир, відчувши, що вже болить його серце. — А нині ти виїди звідси, і поїдь до свого князя!

«Мир стоїть до війни, а війна до миру», — подумав Петро Бориславич, і поклав на стіл хресні грамоти. Це вважалося, що оголошено війну. Посол був голодний, як пес, а йому ніхто тут не дав і не дасть шматка хліба. Він розраховував на розкішний повоз, а довелося забиратися геть на своїх утомлених далекою дорогою конях. Петро Бориславич з'їжджав із княжого двора, а князь ішов до церкви й на переходах, що були над Мозолевим потоком, він побачив гостя вже під горою. Так малюється мені в уяві нині.

— По-о-їхав муж руський, схопивши усі волості! — сказав князь і глузлива посмішка заграла на його устах і не згасла, аж поки він не піднявся на церковні хори.

За півгодини київський посол не встиг далеко від'їхати, та за півгодини встиг багато передумати князь Володимир. Молитва, церковний спів і оця розмова з Петром Бориславичем тяжким тягарем лягали на душу. Князь уже каюся, що напроти ночі вигнав гостя з города. Такого святе писаніє не вчить. І батько його Володар не вчив такого, хоч і зазнав немало горя від київських і від ляських князів. Гість славу несе по світу, й про нього рознесе погану славу. Але ж предки Ізяслава не ліпше ставилися до його предків. Коли закінчилася відправа, князь вийшов під вечірні зорі, й весняний вечір дихнув йому в груди прохолодою, але полегшення не наступило. Він доходив до того місця, де поглузував над послом, і раптом спіткнувся:

— Ой! Це хтось мене вдарив у плече! — скрикнув.

Але близько нікого не було, й князь став падати.

Підбігли охоронці й взяли його полід руки, але князь не міг далі йти, й тому його на руках понесли до покою.

— Весна... Й ломота підхопила, — говорив дворецький.

— Підвіяло. Протяг у церкві, — сказав князенко Ярослав, якого прозвуть Осмомислом.

— Окропу! Скоріше окропу...

Радилися знахарі й кращі мужі...

Клали князя в гарячу воду, але князеві ставало гірше й гірше, він, як риба, хапав ротом повітря. Тоді князя поклали

на тисову полоть, накрили, але полегшення не наступало. Він задихався. Свічки блимали тьмяно, сумно, думно...

Вирав галицький князь Володимирко, якому йшов п'ятдесятий рік.

...А тим часом тисяцький Петро Бориславич переїхав Дністер, Бикове болото й побачив перед собою Бовшів, що білів під Касовою горою, яка бовваніла на тлі чорного нічного неба. Тут не знали й не могли знати, як зустрів його князь, але догадувалися, проте його, знатного гостя з Києва, зустрічали, як належить. Була гарна вечера у корчмі, був овес для коней, була й постіль для нього. Посол швидко роздягнувся й заснув міцним сном.

Ще не піяли півні, як хтось владно загримав у двері гражд. Господар вийшов, і вже сам посол-княнин почув, що кличуть саме його і затремтів усім тілом, як на морозі.

— Примчав отрок від князя з Галича. Вас просить,— сказав господар.

Тисяцький злякано зіщулився, але накинув на себе мантію, й сказав упустити отрока.

— Князь тобі мовить: «Не їдь нікуди, а жди тут, доки до тебе я вишлю»,— прорік гінець і зник, наче не було його, наче приснився нічний привид, бо в цей час закукурікали півні, а нечиста сила літає тільки від опівночі до півнів.

— Ранок-панок від вечора мудріший,— пробурмотів Петро Бориславич і ліг додивлятися сні, але сон не йшов до нього, бо уявляв, що доведеться їхати назад у город Галич, прийняти ще більше приниження.

Час ніби застиг. Тисяцький устав разом з днем, вийшов надвір і дивився на весняний Галич, що був неподалік, за шість поприщ. Висока гора немов пливла вслід за Дністром, що ховався десь у долині. Ту круту гору обрізувала інша річка, яка теж ховалася від його очей. Від тої річки починала рости друга гора, на якій виднілося багато церков і дворич. Й за Бовшевом були такі ж гори. Горе і гори на Русі. Всі городи руські на горах. Всі святилища давні, поганські, були на горах. І називаються ці гори Дівчатами, Чортовими, Лисими, Бабиними, Бескидами, Горганами, Чорними, Свидівцями, Мараморошами... Горе на Русі через поганих завойовників. Але через своїх князів ще більше сліз пролилося. Чи таким уже мудрим був Ярослав Мудрий, що наплотив так багато синів і поділив межі ними землю? Мудрий мав би знати, що почнеться між ними крамола, як і між Святополком та ним самим. Бориса зарізали з наказу Окаянного, Гліба теж, а Святослава наздогнали аж за Галичем, коли він уже був під перевалом. Він міг устигнути заховатися за Нижніми Ворота-

ми на Загір'ї, бо ж мати його — чешка, й живий був би! А що тоді? Може, Ярослав не був би Мудрим? Бояни оспівують і Гліба, і Бориса, і Святослава, і Мудрого, і синів його та внуків... Рідні брати ще не такі вороги, як двоюрідні... А що далі? Ось і ці два князі — київський і галицький скородять ребра один одному й скіпають собі шоломи, а половці та й інші вороги нищать рідну землю, грабують її, налітають чорними круками, відбирають синів від матерів, чоловіків від жон, братів від сестер...

З такими думками дочекався Петро Бориславич полудня. Вже зібрався обідати, коли два гінці примчали на конях і сказали:

— Поїдь! Князь тебе зове!

Тепле сонце вже обігрівало битий гостинець, що вів на міст. Кінь тупотів легко й гінко. Тварина відчувала якусь полегкість, чого не міг відчутти посол. Тисячі думок роїлося в його голові. Він бачив, що галичани якісь наче не свої, але не міг зрозуміти причини цієї переміни, лиш тільки, коли він через мідні ворота в'їхав на княжий двір, що був на горі, назустріч йому вийшли княжі слуги в чорних накидках.

— Що це є? — вирвалося з уст киянина, який ще дві години тому був у Бовшеві.

Слуги мовчали.

Коли він сам зайшов до терема, то побачив на княжому столі молодого Ярослава, який сидів теж у чорній мантиї й княжій шапці, а біля нього стояли всі ліпші мужі города Галича.

Тут поставили здивованому послові крісло, і він сів. Двадцятирічний Ярослав, зять Юрія Довгорукого, що одружився з його донькою Ольгою, наповненими слізьми очима подивився на тисяцького Петра Бориславича й розплакався, як мала дитина.

— Що сталося?

— Бог сеї ночі князя взяв...

— А я сеї ночі поїхав, і він був при добрім здоров'ї...

— Щось його ударило в плече, — загомоніли бояри, — і він став вельми знемагати. А тоді узяв бог його.

Петрові Бориславичу хотілося вилити всю ту образу, що він випив учора з уст небіжчика, але знав золоте правило: про мертвих на Русі говорять тільки добре, або нічого не говорять. Він сказав:

— Така воля божа, бо усім нам там бути.

Тоді заговорив Ярослав Володимиркович:

— Ми тебе задля того покликали: отсе бог волю вчинив так, як йому вгодно. А нині поїдь ти до отця могого Ізясла-

ва, і від мене йому поклонися, і се йому дай знати: «Оскільки бог отця мого взяв, то ти мені будь замість отця. Адже ти із моїм отцем сам видівся. Що межі вами обома було, то це вже бог осудив, якщо бог отця мого взяв. А мене бог на його місціоставив, і військо його, і дружина його у мене є, крім одного списа, якого поставлено коло гробу отця, але й той у моїх руках є. Нині, отче, я кланяюся тобі. Ти прийми мене, як сина свого Мстислава, так само й мене прийми. Хай їздить Мстислав коло твого стремена з одного боку, а я в другого боку коло твого стремена буду їздити з усіма своїми полками...»

Петро Бориславич слухав ці слова, і вони склалися в його голові в рядки майбутнього літопису. Він, або інший художник, створить мініатюрні малюнки на полях історичних повістей, а вже в XV столітті хтось скопіює ці ілюстрації для Радзивилівського літописного зводу. І буде там одна-єдина мініатюра, на якій зображений Ярослав Осмомисл, що сидить на княжому престолі «в черни мятли я клубуце». Зліва від нього стоять три послы в дорожніх плащах і без зброї; вони простоволосі й бородаті; той, що спереду, безперечно,— Петро Бориславич. Він, виявляється, був невисокого зросту. І плащ-мантія була в нього коротша, ніж у заднього посла, чи охоронця.

Іван Сіркович аж наліг на моє плече й, вражений, роздивлявся збільшену в кілька разів мініатюру з Радзивилівського літопису.

— Трембіта вже тоді була!— вигукнув.

— Поки що вона є,— поправив я друга.

Мене й справді найбільше хвилює найдавніше зображення трембіти, сурми й рогів, які й тепер живуть повнокровним життям на Гуцульщині. У горах так само, як і колись у Галичі, трембітає одна трембіта, або й чотири трембіти сумують, коли вмирає хтось. І ось трембітар, що зображений справа від Ярослава Осмомисла, оповіщає Галич з Крилоської, Замкової або ж зі Спаської гори, що вмер князь Володимирко Володаревич. Перед ним стоїть охоронець з оголеним мечем, якого тримає не в правій, але у лівій руці. І трембітар тримає трембіту в лівій руці. І Ярослав Володимиркович простягнув ліву руку до гостей. Ліве — то лихе. Цим художник хотів сказати, що 1152 року в Галичі було лихо — помер князь. Художник дотримувався певних законів зображень: шість фігур намалював; три київські послы й три галичани: мечник, трембітар і князь. Свої — справа від князя, але діють у них тільки лівіці. Очевидно, що вже тоді існували художні школи, де вчилися певних канонів малювання.

А Осмомислова шапка не така, як Мономахова. Чи то вже корона на голові в Ярослава?

З літопису Іпатіївського довідуємось, що юний князь Ярослав сидів на другому поверсі в своєму палаці, коли вернувся з Бовшева посол київського князя Ізяслава Петро Бориславич. Золотокований престіл був, мабуть, у соборі. Якщо ж саме престіл намальований на мініатюрі, то був він досить скромний, і тільки в поетичному шедеврї «Слово о полку Ігоревім» заблищав і засяяв, завдяки епітетам і метафорам, бо творив поему геніальний співець, яким міг бути Осмомислів син Володимир.

...А Олега Іонесяна більше цікавить Ярославна. Він твердить, що її хотіли видати заміж не за Ігоря, а за угорця. Де він це віднайшов? У греків?

Іван Сіркович уважно слухав, ніби до його серця теж заговорила Свята Історія, перед якою треба скинути капелюха, розмовляти з нею стоячи й на Ви. Зараз ми попросимося із Олегом Іонесяном, завантажимося цеглою, і поїдемо до села, де чекає на нас праця. Тут усе так само робиться, як і на тій цегельні, що за Камінним вивозом, як і на Галич-горі, що коло замку, як і в Комарові... Були ще дві цегельні у Вікторові, де працювали мій дід і вуйки, та закрили їх. Лишилися тільки жовті скали. Є цегельня і в Медні. Мені чомусь незрозуміле єдине: навіщо глину на цеглу брали і беруть з тих гір, на яких стояли давні палади, замки, монастирі, собори? Невже там найкраща глина?

Ось тільки в Комарові цегельня край села, де потічок і криничка. Там я теж брав цеглу. Бульдозер, як і тут, сунув глину. Особливо сердито гуркотів мотор коло даху такої ж самої, як і тут шопи, — так називаються навіси для сирівцю. Чотири жінки з лопатами зсували глину на транспортер, й глина повзла по чорному гумовому жолобку вгору, до залізного корита. Над коритом звисала трубка з краном, і з неї чотирма цівками текла чиста вода. В кориті робилося глиняне тісто, а з того тіста два вали витискували прямокутної форми глиняний брус. Такої форми буває і сир, який випускає Галицький сирзавод, що під Замковою горою. Дві жінки спеціальним вожем різали цей глиняний «сир», із нього виходили дві цеглини сирівцю. Лівою рукою жінка тиснула на важіль і візочок подавав сирівець до столика. З-під столика текла жолобком вода через весь критий тік аж до озерця. Сир у цеглу зрошували, потім давали просохнути, аж тоді вона потрапляла в обійми вогню. Одного разу сталося так, що камінь потрапив межі валики, майстер хотів вишнати — на три-

ски поламало кисть руки. Чоловік цей стояв півгодини, як звір у капкані, поки барабан не зняли.

І ва цеглину платиться життям та здоров'ям.

Ось Лисак лізе в піч, і так само ліз Федь Панчук у піч комарівської колгоспної цегельні. Я нібито прокручую в пам'яті все, що бачив серед літа, коли вантажив цеглу на самоскид. Панчук вивозив цеглу на тачці (галичани чомусь говорять «на тачках»). Панчук за день може вивезти десять тисяч штук цегли. То — віл, а не людина: худий, жиливий, упертий, як і оцей Лисак, зі шрамом на обличчі. Де тільки береться в ньому та сила?!

А цеглярі в той день, коли я брав цеглу, начебто не помічали Панчука Федя. Вони позирали на хмару-синьку, яка пливла на село двома крилами, і в тих крилах щось варилося, грміло й блискало, але Лімниця-ріка й ліси притягали дощі на себе, й та хмара повзла понад водами й дібровою до Дністра, і за Пантелеймоном зливала воду й зсипала град. Як то дивно, що над тобою пропливають цілі ріки, озера й моря води, і ти не знаєш, звідки береться така сила, що перемищає той вантаж.

Ми з Іваном Сірковичем і цеглярами дивилися на північ, на ту синьву, що вже блідла за Дністром, де Бовшів, де Буршти, де Рогатин, де Чортова гора, де Божий Грїб, де Перенівка, де річка Велеснівка, де городища в лісі, де аж троє городищ за Підгороддям, де вороги перебили все жіноцтво з дітьми.

— Ой і зіпрало вже там! — говорив Панчук. — А вже дощу й тут треба, бо ж суш страшна.

— Го-гой! У нас ще дощу не буде. Він уночі піде або аж завтра, — додавав свою мудрість незнайомий мені обліковець.

А жінки, що стояли біля транспортера, скаржилися:

— Бульби не можу вкопати. Засохло все, як цемент.

— Ой бульба вже не наросте. Гичка всохла. Вже можна копати. А бурякам ще треба дощу.

— Ади, мучиться дощ, мучиться, і ніяк не піде...

Жінки в серпня просили дощу на галицькі поля, але їх розмову перебила друга зміна — то приїхали жінки із Підгороддя. Одна по-молодицьки хустину зав'язала на голові так само, як зав'язувала її мати, баба, прабаба, як лишень уміють зав'язувати галичанки. Вона мала великі й пішні перса. Між іншими жінками, працюючими, як мурашки, ця була, немов царівна, з маленькими сережками у вухах, що блищали, немов дві великі краплі роси. Вона ніколи не пішла б торгувати своєю красою. Не посміла б стати на конкурс королеви краси. Вона своєю вродою прикрашала своє село, і гір-

ко було дивитися, як жінка котить вагонетку по рейках, як на крузі розвертає її, як із сирівцем-цеглою заочує вагонетку під критий тік. Коли цегла просохне, її повезуть у кильцеву піч. На вогні ця цегла почервоніє, ніби із встиду та сорому, що її створили жіночі руки моїх галичанок. Я подавав ту гарячу цеглу на мапину, і вона малиново дзвеніла. А в цей час Панчук виймав спідні цеглини, і вискакував з печі надвір: а там усе валилося з гуркотом і дзвоном і червоний пил покривав усе навколо, сягаючи нашої машини.

Цегельня працювала. Люди робили цеглу, випалювали. Ми купували її, вантажили на машину, її везли на друге село, на те саме подвір'я, де колись тесть першої жони мого батька розкорчував ділянку від терня, коріння та пнів, засіяв її житом, аби життя було щасливим, і збудував невелику хату під стріхою, а потім добудував комірчину, поклав стайню і стодолу. Нарешті він почав розкопувати-рівняти шовб, аби там ріс сад. Це він уже робив з моїм батьком, а зі своїм зятем. І вони слухали соловейків та зозул, і голос чистої води з потока, що бігла до річки, слухали обидва.

А коли виганяли худобу пасти на береги, то очам відкривалися широкі світи по Дністер і Лімницю. Очі прикипали до того лісу, серед якого зеленим килимом світило поле, і те поле називалося «Галицькою Брамою». І щось ворушилося в серці селянина, але він не міг розтлумачити собі, що й куди. Тому й увечері, хоч і був утомленим, ішов до читальні товариства «Просвіта». А в сільській читальні, свідоміші й освіченіші, читали газети, часописи й книжки; читали вголос, аби чув він, що тут діялося колись, і що діється в світах тепер. І, вертаючись додому, він уже іншими очима дивився на кремені, які виорювалися на полі межі потоками; і на могили інакше дивився, на яких він полуднував, і на мальовані черепки дивився він інакше. Тут так багато таких черепків! І треба було так багато часу, аби з'явився якийсь чех Хвойка, щоб назвав ці черепки трипільськими, датував їх третім тисячоліттям до нашої ери. Інші вчені назвали це населення кіммерійцями. А через багато десятиліть, коли не стане на світі мого батька, на те поле, де він орав, сів, жав і знов орав, прийде освічений археолог, який їв той хліб, що вирощував мій батько, і скаже: «тут було селище трипільців», і знайде ще вісімнадцять стійкопс різного часу, а над самим потоком — «Буками» — відкопає складувну майстерню. Він писатиме про культуру карпатських курганів, але в усьому тому писанні не буде живого голосу наших предків.

...Повертаючись із цеглою тим самим гостинцем, який у минулому столітті вимурований між Комаровом і Залуквою,

я розповідав Іванові Сірковичу про ту стару дорогу, що йшла від Калуша на Вістову, де чатували колись вістові. Дорога вела на Боднарів, Бринь, Комарів. У Боднарові шлях цей стелиться попри Діл, під гору, і ще в минулому столітті її називали Дорогою Короля Данила. Саме тоді історик Антон Петрушевич чув оповіді про «Галицький Золотий Тік» на березі Лімниці-Чви, де тепер діброва росте, чи на другому боці річки. А чи не сплутав оповідач крплоський Золотий Тік із цим Током? Та є ще Мідний Тік у басейні Бистриці Чорної, у лісі, поблизу Старих Богородчан. І є Залізний Тік між Таявюю і Бубнищем, де сіль колись варили. І тепер видобувають сіль у Болехові. Це поряд. Чи й тут, у лісах, ховалися від людських очей давньоруські жреці? Нині про це важко щось сказати, але думка тримається золотої нитки історії, шукає тих вузликів-точок, які залишили визначні події. В житті простої людини велика подія навіть та, що вона буде собі житло. В цьому житлі народяться діти, виростуть, поодружуються і знову народять дітей...

То яким же побудувати мені оце гніздо? Можна попросити архітекторів, аби допомогли зробити оригінальний проєкт, але село цього може не арозуміти. Скажуть: вискочка! Від села відскачовив, а до міста не доскочив. Мені страшно слухати, коли сільські доярки, ідучи з мамою із колгоспної ферми додому, осуджують нас, міських, що народилися по селах. Ми вважаємось міськими від понеділка до п'ятниці, а в п'ятницю — роїться автобусна: везуть доньки мамам панчохи, а в неділю чи в понеділок від мамів — по півльохи, по дві качки або по дві курки. Роїться місто до села, вирюється село до міста.

Нова материна хата буде звичайною — на три кімнати й коридор, з кахельними пічками й шиферним дахом. Мати хоче, аби їй вимурувати в одній кімнаті звичайну сільську піч, аби було де погріти старечі кості. Спробуємо! Ось тільки важко дістати дощок на вікна й двері, на підлогу. Якщо Карпати після війни підняли з руїн майже всю Україну, а особливо шахти Донеччини, то тепер доводиться аж з Латвії, з Карелії, з Поволжя, з Печори і з Сибіру завозити ліс, аби не зупинився нормальний ритм життя, праці, будівництва.

У новій хаті житимуть ті ж самі пісні, що й у старій. З'являться ще новітніші, які напишуть поети й композитори. Але завжди заслухаєшся, коли заспіває тобі мати про бідного наймита, який не знає, коли та неділя; про солдата, що свого командира просить, аби пустив до молодої дівчини; про козака, який поїхав помститися татарам, що напали на його Україну... А часто палітали... Часто...

Десь поділися в татарські часи Чешибіси, Королівське Поле, Григорів... Ці населені пункти були ж на галицьких теренах, земля мовчить про них, не говорить.

Але не забулася повість про Ігорів похід на половців, і чується й нині нам плач Ярославни.

XX.

...Ярославна вранці-рано сміється в Галичі — городі на заборолі, вдивляючись на схід, звідки мають приїхати свати від новгород-сіверського князя Ігоря-Георгія, Олегового сина, Святославого внука. Вона ще зовсім дитина, але княжата побираються рано.

Ой з-під горонька а з-під сонінька
Надіялася свого милого
Красна дівонька Фросинія,
Гатила гати дорогими шати,
Мостила мости жуковинами,
Садила сади все виногради,
Вбирала ліси паволоками,
Сіяла поле дрібнов жемчугов.
Та як мій милий на гать поїде,
Гатіться гати дорогими шати.
А як мій милий мостом поїде,
Дудніть ми мости жуковинами.
А як мій милий садом поїде,
Садіться, сади, все виногради.
А як мій милий лісом поїде,
Шуми ж ми, лісе, паволоками,
А як мій милий полем поїде,
Ряхти ж ми, поле, дрібнов жемчугов,
Дрібнов жемчугов, яров пшеницев.

Оцю коляду колядували Ярославні браття та сестриці церковні на саме різдво під високими вікнами її терема, а засніжений Галич слухав, і поля білі слухали, і сади та ліси в інеї чудувалися з того співу. І щедрували Фросині Ярославні хлопці та дівчата, і віншували її.

— Віншуємо тебе, красна княжно, сим вінцем-барвінцем і хорошим молодцем! У городі зілля, а в теремі весілля!

...Ярославна стоїть на заборолі й згадує, як вона вишцеву гілку зрізала з дерева на Катерини, поставила у збаночок із водою, і гілка вишнева вкрилася цвітом на самий святий вечір, коли варилася кутя-пшеничка і ще одинадцять різних страв варилося для тайної вечері, а вівсяний сніп-Дідо чекав, аби внесли його перед вечерею до трапезної і отава-Баба з Лазів чекала, щоб унесли її. А потім дочекалася! Свічки горіли при вечері, молилися всі.

А на Андрія ходила вона ворожити. Збиралися дівчата й варили пироги із сиром, а в одному клоччя було, аби котрийсь легінь з'їв цей пиріг. А ще котові гостинці давали. Чий пиріжок ухопить кіт першим — та заміж вийде. Кіт Мацько її гостинця вхопив. Того грудневого вечора галицькі хлопці бісилися: спочатку «каледу» кусали — корж такий, що висів на сволоку, а дівчата їм зуби квачем мазали, а потім зав'язали хлопці двері грекові-кушцеві; вужиськом перегородили вулицю, і боярин Кирило носом заорав, а на Підгороддю всі виходки поскладали в ряд на майдані. А на Галич-горі вова висадили тивунові на хату. А Фросина Ярославна разом із дівчатами бігала до Німецьких воріт перекидати чобіт через браму. Сторожа гнала їх, але коли побачили в гурті вродливу доньку князя Ярослава, то дозволили всім тут погзитися. Зняла з ноги чобіток і кинула за ворота. Чобіток Ярославнин упав носом на схід, у той бік, де жив князь Ігор-Георгій. Ігорів батько, знаємо, помер 1165 року, а через рік умерла і його мати, дочка новгородського посадника. Новгород! Новгород! Там сидів князем Ярославнин прапрадід Володимир, син Ярослава Мудрого, що ходив Візантію воювати.

Вийшли молодці рано з церковці
Та й стали собі раду радити,
Невеличкую старосвіцькою:
— Ой скуймо, браття, золотий човен,
Золотий човен та й срібні весла
Та пустимося аж в край Дуная...

То був останній похід на Царгород. Більше Русь не ходила на греків війною. Володимир Ярославович прожив тільки тридцять два роки. Він помер, коли ще Ярослав Мудрий жив. А якби хоч три роки доля ще відпустила йому, то був би великим князем у Києві, а так сів на київський стіл Каїнина Ізяслав, що з братами Святославом і Всеволодом теж грязя і Всеслава воював. А чи не з його намови грек-котопан отруїв прадіда Ростислава Володимировича в Тмуторакані? Ростиславові сини: Рюрик, Володар і Василько стали князями в Перемишлі, Звенигороді й Тереховлі. Вони помстилися Ізяславу, вбивши його сина Ярополка під Звенигородом. Та князь Василько за це заплатив очима своїми у Вишгороді. І лишився в історії Василько Темний, що мав сина Івана, який не народив сина-нащадка.

...Ярославна вранці-рано думку думає в Галичі-городі на заборолі, згадуючи діда свого Володимирка, що прожив тільки сорок вісім років. Він, мабуть, тому переніс столицю до Галича, щоб не карала його кров Ярополкова, пролита Нерадцем під Звенигородом. У Галичі Ярославнин дід умер

наглою смертю, коли вертався в палац після вечірньої молитви. Тут голосила за дідом-князем бабуся Стефанія, принцеса угорська, дочка короля Кальмана Книжника, яка своїй опучці Єфросинії любила казки розказувати про змія Шарканя. Найбільше любив слухати бабусині казки брат Володимир, якого оженили з Болеславою, дочкою Святослава Всеволодовича з Чернігова, який пізніше став великим київським князем. Та тільки одна Єфросинія знає, що не Болеславу за жону хотів її брат, ровесник новгород-сіверського князя Ігоря, 1151 року народження, а просту дівчину Марійку любив. Та коли з Болеславою весілля відбулося, то й Марійку за попа стали віддавати. Добре було б її братові з Марією! А з Болеславою не буде так добре! І нема добра нині! Особливо погані прикросці почалися тоді, коли батько Ярослав з Настасею Чагрівною зв'язався. Мав би розум і встид їхній батько, якому було вже під сорок. Уже старша сестра Стефанія в Польщі своїх дітей має, а батько їхній Настаську знайшов собі. О як ту зраду тяжко пережила мати Ольга! Дід її по матері — Юрій Довгорукий — Москову розбудовував на ріці, де був двір боярина Кучки. А його жона, бабуся Ярославни, була половчанкою, дочка хана Аєпи, внучка хана Осеня. Єфросинія не пам'ятає ні цього діда, ні баби, лишень розповіді знає про Довгу Руку, і уявляється їй дід по матері велетом.

...Ярославна вранці-рано плаче в Галичі-городі на заборолі, що йти би їй у Сіверську землю, де був колись князем її прадід Володимир Мономах, де народжувала йому дітей її прабабка Гіта, принцеса англо-саксонська, дочка короля Гаральда II, яка померла ще молодою, на вісімнадцять років раніше, ніж Мономах. А прапрадід її, великий київський князь Всеволод, син Мудрого, мав за дружину Марію, дочку візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, що померла ще 1067 року, а тоді Всеволод посватав половецьку княжну Авву. Виходить, що й по материній і по батьковій лінії приходиться їй прапрадідом Ярослав Мудрий, який мав за жону шведську принцесу Інгігерд, дочку Олава. А найдавніші її предки: Володимир Великий, Святослав, Ольга та Ігор... Мати чимскоріше хоче віддати Єфросинію за нового Ігоря, бо їй соромно за батька, що так зневажав її, Ольгу Юріївну, і дітей своїх законних. Вона вже й брата Святополка викликала до Галича, аби щось робив з її чоловіком, якого Настаська-чарівниця напоїла таким зіллям, від якого рятунку нема ніде.

Єфросинія Ярославна була вже в Новгороді-Сіверському, коли до неї на Десну прибилася з-за Дністра вість, що Нас-

тася Чагрівна від її батька народила в Блюдниках сина, якого назвали Олегом. Вона ж, Єфросинія, носила тоді від новгород-сіверського князя Ігоря-Георгія сина, і гадала назвати його, як і батька, Ярославом. Але цього не станеться ніколи! Син її народився 8 жовтня 1170 року, і його назвали було, як і брата, Володимиром, бо й дід так називався її, й прапрадід, і далекий предок, який завоював Червенську Русь, запровадив християнство на Русі. А християнське ім'я дістав Володимир від священника — Петром його охрестили. Ярослава добре знала, що в жилах її чоловіка тече степова кров. У Ігорового діда Олега Святославича (Гориславича) жона теж була половецька княжна, дочка хана Усулука, а прапрадід Святослава Ярославича мав за жону німецьку графиню Килікію. Що ж доля готує її дітям? Що переживе її син Володимир-Петро? Дідові Ярославу було сорок років, а батькові Ігорю — двадцятий виповнювався, коли Володимир народився. А скільки їй тепер? Сімнадцятий. А вона вже мати...

Ярослава зажурилася в Новгороді-Сіверському, що батько її, Ярослав, привів Настасю Чагрівну із своїм сином Олегом та з батьком Чагром до Галича, аби ніхто ніде не зобидив його молоду коханку й сина. А мати Ольга, коли побачила суперницю, то разом із Володимиром, з невісткою Болеславою, з багатьма боярами тікала з Галича в Польщу, а в Галичі залишався спостерігати за шурином-князем мамин брат Святополк Юрійович. Була тоді рання весна. І Болеслава, яка вже чотири роки прожила з Володимиром Ярославичем, не хотіла бути в тій католицькій Польщі. Вона на Русь хотіла, хворіла там часто. Тоді Володимир послав посла до князя Святослава Мстиславича Волинського, аби волинець дав йому тимчасово город Червен, а коли він стане князем, то поверне йому Бузьк і ще три городи. Іншого виходу не мали. Воевода Костянтин Сірославич, якого Осмомисл завжди посилав у походи з військом, саме так діяти радив Володимирові: мати на що і на кого опертися. А в Галичі в свої люди, які не потерплять, аби князь посягав на дві жони. Ще бог Сварог загрозив, аби кинути того в піч огненну, хто на два мужі, або на дві жони посягне. Те ж саме установив і християнський бог Саваоф, який переміг Сварога, хоч, зрештою, то один бог неба, а лиш тільки по-різному називають його: Зевес, Юпітер, Сварог, Саваоф, Ягве, Аллах. Галичани бачили, що князь Ярослав утратив голову через Настаську. Ця чарівниця напоїла його приворот-зіллям. І робилося страшно від думки, що князь залишить стіл для Олега, і тоді той погубить Володимира, законного сина Осмомисла.

ла. Розколеться Галич надвоє: одні підуть за Володимиром, а інші — за Олегом, і знову розпадуться об'єднані Галич, Перемишль, Звенигород, Тербовль.

...Молода Єфросинія Ярославна думає-гадає у Путивлі на валу, що їй діяти? До неї долетіла вість з Галича, що коли брат Володимир з матір'ю Ольгою та жоною Болеславою, з багатьма боярами перебирався з Ляхів до Червена, примчав гонець, і сказав, аби Володимир борво їхав за Дністер, бо в Галичі... Там таке заварилося! Бояри вбили батька Насташиного Чагра, потратили його людей, схопили самого князя Ярослава, і Настасю схопили теж. Настасю тоді спалили на вогнищі, так як повелів бог Сварог. Син Осмомислів, брат Єфросинії, Володимир Ярославович примчав з Червена на ту страту. Батька його бояри повели до Успенської церкви, щоб хрест поцілував, що житиме по правді з жоною Ольгою. А хреста Осмомисл мав би боятися, бо ж батько його, Володимир, помер, коли посміявся з хресного цілування по приїзді київського посла Петра Бориславича. Ярослав на очах свого двадцятирічного сина Володимира робив те, що не пасувало й бачити синові. Але за Володимиром стояла сила — боярство. Та син і сам не знав, що мав робити. Настасі вже не було. Прах її зарили в поганську могилу десь у діброві, за Луквою чи в Лазах, при Верховому гостинці, чи аж за Бистрицею, де село Заболоття, болота й ліси, де виникло село Княгинин, хоч Настасі дарував князь село за Дністром і батькові Чагрові дарував. Вони і нині є ці села, — Насташин і Чагрів.

...Молода Єфросинія Ярославна стояла в Путивлі на заборолі й пильно вдивлялася в той бік, де сонце спати лягає, де батько Ярослав Осмомисл сидить на золотокованому столі, підперши гори Угорські своїми залізними полками, затворивши ворота Дунаю, звідки Золотим шляхом часто набігали половці. Вона тішилася, що вже мир у отчому домі, й плакала, що муж її, Ігор Святославич, тепер, серед літа, на Петрів день, коли черешні та вишні досягають, погнався у поле за річку Вороскол. Не знала вона, що в цю годину Ігореві воїни зловили язика й дізналися про те, що хани Коб'як і Ковчак пішли всією силою до Переяславля. Тоді й Ігор переїхав річку Вороскол коло города Лтави, і погромив половців, які й здобич свою покидали, втікаючи від сіверців. Тоді Ігор до Києва поїхав з військом перемогу святкувати. А потім вернувся зі славою додому. Тішилася, що живий, що переможець. Та недовгою була її віха.

Ярославна рано-вранці в Новгороді-Сіверському з сином Володимиром-Петром на руках дізналася від гостей-купців,

що брат її, Володимир, разом з жоною Болеславою та матір'ю Ольгою втік з Галича, від батька, до Ярослава Ізяславича в Луцьк, бо той обіцявся волость Володимирі добути. І ще смішок пішов по Русі, що Володимир Настаську скарив на смерть за її любов до батька, а сам він начебто жону попа любить, що начебто вона дитя від нього носить. Так ось навіть йому волості! Болеслава, дочка Святослава Всеволодовича, князя чернігівського, дитину не годна народити, то він з попадею...

Заплакала Єфросинія Ярославна гіркими слізьми, бо ж батько її послав послів до ляхів, привів військо, виплативши їм три тисячі гривень, і спалив з ними два городи волинські, пригрозивши Ярославові Ізяславичу: «Пусти сина Володимира до мене, а то піду на тебе раттю!» Волинський князь Ярослав Ізяславич так у задумі сказав Володимирі та його матері Ользі: «Ідіть од мене, бо не хочу крові та попелищ». «А куди ми підемо?» — журився молодий князенко Володимир. «Ходімо, сянку!» — мовила мати Ольга Юрійівна. І вони через волинський Харалуг, де ковачі кували мечі й вістря списів, поїхали до города Торчського, де тече річка Стугна, бо там князем сидів рідний материн брат, а Володимирів та Єфросинин вуйко — Михалко Юрійович. Ось тут на власні очі побачив Володимир те місце, де поранений стрілою в потилицю, потонув у великій каламутній воді при темнім березі юний князь Ростислав Всеволодович, рідний брат Володимира Мономаха. То було давно й недавно — минало рівно вісімдесят літ, і Володимир Галицький разом з матір'ю Ольгою був у церкві, де поминали цього князя, і слухали казання священника про цю подію, як 1093 року два Мономаховичі пішли до Треполя на половців, та невдалим був їхній похід, загинув Ростислав, а мати Ростислава Анна тяжко плакала-тужила за сином, аж могила взяла її. А тут тепер свої билися. Ростиславичі пішли на Михалка до Торчеського, і князь чернігівський Святослав Всеволодович надумав взяти до себе зятя Володимира зі свахою. Хай поживуть у Чернігові! Може, з Болеславою помиряться, лад буде. Може, й сваха Ольга напоумиться й вернеться до Галича, житиме зі сватом Ярославом. А ні — то в доньки Єфросинії побуде якийсь час. Та Ольга про це й слухати не хотіла. Надумала собі, аби її муж Ярослав вигнав або й знищив свого копила-байстрюка від Настасі — Олега. Та галицький князь береже його, мов зіницю ока. А раз береже, то не бачити Володимирові князівства Галицького. Олега залишить після себе на столі. А Олег тоді не пощадить Володимира! Ой не пощадить, що той матір його, Настасю, спалив із боярами. І боярське плем'я вирве

з корінням, коли стане князем. Надумала Ольга йти в Суздаль до Андрія Боголюбського, до брата. І піде собі в монастир під іменем дочки Єфросинії, яка тепер другу дитину народила від Ігоря — дочку Ольгу та й з третього вже ходить. Хоча й Володимир до Суздаля, де тепер багато будівничих з Галича. Там, на Півночі, й свій Галич у Мерській землі будується. Володимир прагне обійти всю Руську землю. Він увесь у мріях. Він — великий мандрівник і книжник, як і прадід Кальман, а його тестеві Святославу Всеволодовичу треба воїна, бо уже намірився на київський стіл сісти. І ще запримітив тесть, що зять його любить вино та медуху, а сам він цього дару бога Буса не любив. Володимира мучило те все, що сталося в Галичі, що через Настасю Чагрівну і він став непотрібний батькові. А тепер ще раз переконався, що його рідний тесть поводитья з ним, як із заточником. Обіцяв у Суздаль відправити, та після того, як брати Ростиславичі оточили Торчевський і сьомого дня помирилися з його вуйком Михалком, то він, Володимир, перетворився із зятя Святослава в бранця. Сват вирішив двадцятидворічного князенка не пустити до Суздаля, але вернути його батькові в Галич, немов блудного сина, бо ж після торчеської кампанії стали ворогами Андрієві Боголюбському його рідний брат Михалко та Володимирів тесть Святослав Всеволодович.

Єфросинія Ярославна разом з матір'ю Ольгою плачуть у Путивлі на валу, бо Володимир уже в Галичі, а Ігор-князь упутався в нову війну. Він разом із Всеволодом Юрійовичем пішов під Вишгород, бився там, а Давид Ростиславич поїхав до Галича, щоб Ярослав Осмомисл дав підмогу. Вся Русь немов збожеволіла! Свої своїх же б'ють, ріжуть, топчуть кінями. Роман Ростиславич ще не насидівся в Києві князем, а тут уже Ярослав Ізяславич утверджується на столі.

У Путивлі вранці-рано ридає княгиня Ольга з дочкою Єфросинією Ярославною, бо в ніч із п'ятниці на суботу, з 28 на 29 червня 1174 року, в Боголюбіві-городі вбили суздальці її брата, великого князя Андрія Юрійовича Володимирсьього, який п'ять років тому погромив і пограбував Київ. Того ж року народила Ярославна Ігореві сина Олега, а в хрещенні назвала його Павлом. Та не тішилася бабуся Ольга внуком, а поїхала в далеку землю Володимиро-Суздальську Андрія оплакувати. Тоді Олег Святославич війну почав проти брата Святослава Всеволодовича й Ігоря-брата втягнув, та обійшлося якось без великої крові. Вернувся живий Ігор Святославич.

А 1176 року Єфросинія Ярославна народила Святослава-Андріана, а потім ще Ростислава народила, та не дала щас-

тя-долі своїм сином. Та хай вони ще ростуть у Сіверській землі, а ми перейдемо в Галицьку землю, де князь Ярослав Осмомисл живе без жони законної з сином Олегом від Настасі Чагрівни, а другим його син Володимир з Болеславою-жоною не живе (померла вона!), а попадю полюбив, і вона йому другого сина народила. Один син Василько, а другий— Володимир-Іван. Нема гаразду тут! Ой, нема! Тесть Володимирів привів Марію Казимирівну з Ляхів за сина середущого, за Всеволода. Сам же став великим князем у Києві, а Чернігів дістався його братові Ярославу, та Володимир не переступить порога свого тестя... Чужі вони вже... Болеслава померла.

Не раз журилася Ярославна й плакала, коли князь Ігор Святославович ходив у походи то під Друцьк, то під Вишгород, а влітку 1181 року він разом із Святославом Всеволодовичем та його рідним братом Ярославом в'їхав у Київ. Тоді й почав княжити в Києві брата Володимира тесть Святослав. А Ігор з половцями стояв по Долобську. Не знав, що Рюрик Мстиславич кипув на нього своїх воїнів і чорних клубуків. Теплої літньої ночі вдарили на половців та на Ігореве військо ці сильні супротивники, підім'яли сіверців і поганих куманів. Довелось втікати Ігорю разом з ханом Кончаком. Чо-вен врятував князя й хана. І десь тоді, мабуть, домовилися, що сватами будуть: князенко Володимир посватає Свободу Кончаківну, хоч найстаршому синові Ігоря йшов тільки одинадцятий рік, а мати його, Єфросинія, й слухати не хотіла про куманку з Поля, яка мала стати її невісткою. Та хто заперчить Ігореві, коли і в його жилах тече половецька кров?!

У Путивлі на валу плакала-ридала Ярославна, бо мати її Ольга Юріївна, наречена в чернецтві Єфросинією, 4 липня 1182 року померла у далекому Володимирі Суздальському. Рідний брат її, Ярославнин вуйко, Всеволод Велике Гніздо, сказав поховати рідну сестру у святій Богородиці Золотоверхій. І брат Володимир у Галичі тяжко побивався за матір'ю, що привела його на світ рівно тридцять років тому. А потім весілля було в Києві та Боголюбіві, бо Всеволод Суздальський віддав за сина Святославового Мстислава своячку Марфу. І на війну з волзькими болгарами вуйко Всеволод ходив, де вбили князя Ізяслава Глібовича й положили його у тій же церкві, що й матір Ольгу. А потім згоріла Богородиця Золотоверха, в якій матір поховали.

А навесні 1184 року ходили руські князі на половців. Святослав Всеволодович полонив тоді хана Коб'яка й багатьох інших ханів. Брали участь і галичани в тій війні. Ні, не Ярослав Осмомисл вів своє військо, але його воевода Костян-

тин Сірославич, бо в батька із сином велика сварка завелася. І вигнав Ярослав свого сина Володимира з Галича, і пішов син світами разом з попадаю й синами двома.

Надіявся Єфросинин брат, що прийме його сват Роман Мстиславич у волинському городі Володимирі, бо ж син Василько був заручений з дочкою Федорою Романівною, але сват сказав, що боїться Осмомисла: «Збере твій отець сили й піде на мене війною, коли сидітимеш у Володимирі, бо він заборонив приймати тебе!». Не дав Володимирові навіть відпочити з дороги, хоч і сват. Пішов Володимир до Інгвара Ярославича в Дорогобуж, але і той не прийняв ізгоя, а відправив до Святополка Юрійовича, який був у Галичі тоді, коли Настасю Чагрівну, батькову коханку, палили. Це було давно й недавно — тринадцять зим і весен минає. Матері вже нема, і брат її Святополк у Турові відчужився від племінника. Коли довідався, що Ярослав Володимирович вигнав сина з Галича, то теж сказав, що остерегається його батька Осмомисла, й порадив іти до Давида Ростиславича в Смоленськ. І там, у Смоленську, на березі широкого Дніпра, збагнув Володимир ту страшну істину, що друзі тоді добрі, коли тобі добре, а тепер він, князь-ізгой, не потрібний їм, і нікому не потрібний. Давидові Ростиславичу в Смоленську теж не потрібний, бо той радить йому іти до вуй Всеволода Юрійовича в Суздаль. Та туди він і сам хотів іти, щоб з прахом матері попрощатися, бо нікого вже в нього нема. Рідний батько, як нерідний, а сестра має свої клопоти в Новгород-Сіверському, і не схвалює сестра його вчинку: з Болеславою не живе, а з простою попадаю. Де й коли таке було в їхньому роді, щоб князь дітей мав із смертною й незаконною жонною. На віру живуть обов. А коли був Володимир Ярославич у Боголюбому, та на Білому, та на Лачому озерах, тоді заболіло його серце за рідним краєм, і, можливо, написав він «Слово Заточника» до батька свого Ярослава Володимировича Осмомисла в Галич, аби простив батько його, вигнанця. Батько був богомільний і богобоязливий, а тому підписувався князенко не княжим іменем Володимир (та який він князь, коли рідний батько вигнав його з рідної землі!), але християнським — Данило. Та батько мовчав. Ославив його й вуйко Всеволод Велике Гніздо, що п'як і гульвіса, і зважився Володимир на останнє: піде до сестри Єфросинії, порадиться із швагром-шурином Ігорем, і, може, згодиться новгород-сіверський князь піти на половців, щоб відвоювати в них Тмуторокань, бо в тій далекій Тмуторокані сидів колись князем його прапрадід Ростислав, якого там отруїв грек-котопан, а сам утік до Корсуня, де злочинця закамеву-

вали русьни, як останнього злодія. А потім прадід Володар Ростиславич сидів у Тмуторокані, та його вигнав звідти Ігорів дід Олег Святославич-Гориславич. Якщо Ігор захоче, то спробує відвоювати в половців Тмуторокань, і Володимир сидітиме там, над морем, і писатиме, і читатиме, і не вмисуватиметься ні в які чвари, а закликатиме братів до миру, бо загине Русь у крамолах і которах. І Володимир Ярославич примандрував у Путивль до Ігоря Святославича і до сестри Єфросинії. Не сподівався, що швагро прийме з любов'ю й складе йому честь велику. А так було! Влітку 1184 року прийшов Володимир до Путивля й перебував тут аж до 1187 року. І задумали вони обидва похід на половців, щоб здобути город Тмуторокань. Володимир розумів, що якби київський князь, його тесть, Святослав Всеволодович допоміг, то було б усе простіше. Але великий київський князь ніколи не погодиться, аби невірний зять, що покинув його Болеславу-дочку й спутався з попадею, сидів у Тмуторокані. Треба діяти інакше. Князь Ігор домовлявся з братом Всеволодом, запрошував рильського князя-небожа Святослава, чернігівського Ярослава Всеволодовича, щоб навесні, коли зазеленіє, вирушити на половців, щоб напитися води шоломом із Синього Дону, здобути Тмуторокань.

У Путивлі вранці-рано великодного вівтірка, на саме свято Юрія-Георгія, сподіваючись на підтримку свого патрона, князь Ігор-Георгій Святославич разом із сином Володимиром збирався у похід. Ішов з ними й рильський князь Святослав, а брат Всеволод прислав гінця із вісткою, що його полк уже напереді, бо йде він іншою дорогою, щоб зустрітися там, де річка Оскол упадає в Сіверський Донець. Чернігівський князь Ярослав Всеволодович не пішов на половців, але прислав ковуїв з воєводою Ольстином Олексичем. Було мало сил у Ігоря — шість полків, але він сподівався, що бог йому допоможе й допоможе святий Георгій — переможець змія Дива. І збирався в похід на половців князь-вигнанець Володимир Ярославич Галицький, та швагро Ігор вмовив його залишитися із сестрою Фросиною, та з малими дітьми його в Путивлі, бо невідомо ще чим завершиться цей похід, бо невідомо ще, чи не вдарять погані на Путивль і Новгород-Сіверський. Просив-благав його не іти, а сидіти на домарстві, та князь-ізгой поривався в похід, бо він знав, що тут стоятиме плач його сестри, а Ігорової жони. Він уже чув її ридання торік, і сльози бачив, і молитви текли з її уст до старих і нових богів, аби Ігор вернувся живим-здоровим, і Володимир, хоч і бачив погано на очі, осідлав свого борзого коня, аби хоч заздріти Синій Дон. Він не мав свого полку. Він хотів

бути поруч із небожем Володимиром, якому ішов тоді п'ятнадцятий рік, і серце молоде вкривалося тривогою в цьому поході. Та князь Ігор сказав Володимирові Ярославичу, що знати його не хоче, якщо не послухається. І Володимир лишився в Сіверській землі.

Ефросинія стояла на заборолі в Путивлі, коли полки виїжджали на широкий шлях, співаючи бадьору пісню, а до того шляху виходили святкові русичі з пасками, шинками, яйцями, сиром, маслом, бо ж був вівторок — закінчувалися великодні свята. Дзвони грали по городах і селах. Гаївок співали на зло чорноризцям. Гнали з паші худобу у вінках із жовтих квітів. Качалися з крашанками по озимині. Клечали ворота терновими гілками.

А Ярослава стояла з дітьми, і сльози на обличчі сушили вітри — Стрибожі внуки.

А дев'ятого дня обірвав дванадцять ланців Шезби Див, і вихопився з тридев'ятої землі й тридесятого моря на світ, і по дереву життя змієм вибрався на небо й почав з'їдати Світле й Трисвітле Сонце, — Дажбога, віщуючи русичам загибель, бо той Шезби Див був половецьким богом. Князь Ігор-Георгій із сином Володимиром, із небожем Святославом, із Ольстином Олексичем, із усією силою був над Дінцем-рікою, коли сталося знамення змійове — потемнів світ, звівся вітер, сонце зробилося, як місяць. Русичі радили князеві вертатися, та Ігор сказав, що тайни божої ніхто не відає, а знаменню й всьому миру творець — бог, і ліпше загинути, ніж вернутися з ганьбою, бо ж Ігор знав, що київський князь Святослав Всеволодович задумав великий похід у поле, а він вихопився без його відома — буде ганьба та сором, коли вернуться. Перебрів Донець Ігор, а над Осколом чекав брата Всеволода, який ішов із Курська. Тоді вони з усією силою рушили до річки Сальниці, пустивши наперед розвідку, щоб зловили в степу язика. В четвер приїхала сторожа й доповіла, що половці оружно їздять. А в п'ятницю, в саме полудне, на тому боці річки Скурлія показалися половецькі сили, а вежі поганих були далеко за їхніми спинами. Немов орел крила, розгорнув Ігор шість полків русичів. Та тільки по стрілі пустилися половецькі лучники й поскакали за свої вежі. Тоді молодий рильський князь Святослав Ольгович, Ігорів син Володимир, Ольстин Олексич з ковуями та стрільці-лучники кинулися за ними в погоню. І пробігли, втікаючи, половців, свої вежі, а русичі біля веж затрималися, громлячи ворогів та беручи полон. Але то була пастка для них. Радив Ігор з братом Всеволодом відходити, та сказав Святослав Ольгович стриям своїм: «Далеко я гонив услід за по-

ловцями, і коні мої втомлені й голодні. Якщо пиві поїхати, то доведеться в дорозі відстати». А коли світала субота, то побачили русичі, що обступили їх половці, як ліс густий. Шість ханів з ордами пішли на шість полків. Тоді всіли з коней русичі, порадиплися й вирішили, що будуть пробиватися до Дінця пішо, щоб не лишати чорних людей на поживу половцям. Тридцять годин ішла січа. Тоді полонили погані пораненого князя Ігоря, й воеводу Ольстина Олексича, а Всеволод і Святослав трималися до неділі. І тільки в неділю впали стяги Ігорені. Тоді й Володимир Ігоревич і Всеволод Святославич потрапили до половців у неволю. І тільки п'ятнадцять мужів утікали з ріки Каяли, щоб принести на Русь страпшу вість: всі полки розгромлені! Київський князь Святослав Всеволод тоді збирав сили, щоб піти на половців у степи. Коли він приплив до Новгород-Сіверського, то почув, що Ігор пішов у Поле, й розсердився, а коли приплив до Чернігова, то заплакав, бо саме тоді прибіг сюди Біловолод Просович, утікач з Каяли, розповів про лихо.

Тоді заплакала-заридала молода Єфросинія Ярославна за мужем Ігорем, за сином Володимиром; заплакали-затужили жони руські за синами й чоловіками, що полягли в полях на Каялі. І плач цей почув Осмомисл у Галичі. І, може, вперше за багато літ стислося серце в Осмомисла за сином, за зятем і за внуком, бо не знав, що з ними. А Ігор журився у половців, бо їхні орди посунули на Русь. І хоч за нього поручився його сват Ковчак, та Ігоря охороняли аж п'ятнадцять сторожів половецьких і п'ять ханських синків. Ще й свої слуги були. Чекали, коли з Русі пришлють чотири мішки срібла — 2000 гривень, і тоді тільки він буде на волі. Ярославна прислала пораненому мужеві священика та одіж чисту, окроплену слізьми. Молилася й він молився, аби половці не здобули Путивль, який захищав князь Володимир Галицький. Тоді й підпхався до князя Ігоря половецький сторож Влур: «Я допоможу тобі втекти!» — сказав. Ігор не вірив йому, бо гадав, що хочуть убити його при спробі втечі. Та й ганебним здавався князеві такий шлях до волі. Тоді свої ж говорили Ігореві, що треба довіритися Влурові-Лаврові, бо ж половці можуть убити його. Нарешті князь зважився. І після вечері, коли половці напилися кумису, пішов Ігор нібито спати до вежі, а сам, піднявши стіну задню, прокрався до річки Тора, перебрів її в імлі, а на тому боці річки сів на коня й разом з Влуrom помчали на Русь. Довго вони їхали. Коней загнали втікаючи. Покинули в степу. Далі пішо йшли аж одинадцять днів, поки не дійшли до города Дінця. А звідси верхи вирушив Ігор до свого Новгород-

Сіверського. Ногу вивихнув, не доїхавши до рідного города. Тоді разом з братом Володимиром вирушила йому назустріч жона Ёфросинія Ярославна. Обділувала, обгорнула руками, як голуба голубка. А з Новгород-Сіверського до Чернігова з Ігорем їхав його швагер-шурич Володимир Ярославич Галицький. І до Києва їхали обидва. І бачив Ігор, як зустрілися Володимир Галицький і тесть його — великий князь Святослав Всеволодович. Розмовляли обидва. Святослав надумав іти на половців і журився, що Ярослав Осмомисл не пришле підмоги, бо хворіє. Радилися, як примирити сина й батька. І говорив князь Ігор, що сина свого Святослава пошле з Володимиром до Галича. Хай подивиться дід на свого внука. Святославові-Андріану йшов тільки одинадцятий рік, а князь Ігор уже надумав узяти йому за жону Рюрика Ростиславича дочку.

Ёфросинія Ярославна виряджала сина Святослава з братом Володимиром у далеку дорогу до Галича. Ігор проводжав їх обох аж до Дніпра, й цілував сина на прощання, а потім друга й швагра Володимира поцілував, дякуючи йому за «Слово о полку Ігоревім», яке той написав про нього, й подарував за ту честь і любов, якої зазнав від нього¹.

Мудрий і красномовний, богобоязливий і шанований у всіх землях князь галицький Ярослав Володимирович Осмомисл збирався відійти туди ж, де були вже його законна жона Ольга й незаконна — Настася Чагрівна. Він за свої п'ятдесят сім літ пережив багато подій, і його полки брали участь у багатьох війнах, та сам він не ходив на ті війни, а посилав возвод з військом. Осмомисл тримав лад у своїй землі. Годував бідних і прочан. Любив чорноризький чин, і при церкві Успення 1157 року установив єпископську катедрu. Сам ходив до церковників. Любив писців, що писали й переписували давні книги, щолітні повісті укладали, та сердився, що син його Володимир має охоту до пера, а не до меча, хоч і сам він був такої ж вдачі. Осмомисл довго лежав хворий, а коли останні ключі диких птахів пролетіли над Галичем, князь відчув, що життя його кіпчається. Він покликав до себе двох синів: Володимира й Олега Настасича, і боярів, і духовенство, і монахів, і вбогих, і багатих, і могутів, і простих, мовлячи: «Отці й браття, й синове! Оце вже відходжу я зі світу цього суєтного і йду до творця свого. Хай согрішив я більше всіх, як ото ніхто інший, але, отці й

¹ Автор дотримується думки, що найімовірніший творець «Слова о полку Ігоревім» — князь Володимир Галицький. (Християнське ім'я Данило?). З цією версією автор виступив на початку 1985 року в пресі.— С. П. (Прим. авт.).

браття, простіте й даруйте». — «Хай бог прощає!» — казав єпископ Косма. Три дні вмирав князь, і три дні роздавали майно його монастирям і вбогим. А 1 жовтня 1187 року князь Ярослав Осмомисл сказав при свідках: «Я ось, однію простою своєю головою правуючи, вдержав усю Галицьку землю. А тепер я заповідаю місце своє Олегові, синові моему меншому, а Володимир даю Перемишль»... — «Як так, тату?» — вирвалося з Володимирових уст. — «Ти не сповняв волі моєї, і, хоч ти старший, та не дам тобі Галич. Хрест поцілуй, і ви, мужі кращі, поцілуйте хрест, що не виженете Олега з Галича. І всі цілували хреста. І плакав юний Олег, і вдвічі старший від Олега Володимир плакав. А бояри вже підморгували йому: «Ти, княже, будеш у Галичі! А Настасич піде собі»... А коли відплакали-відтужили трембіти на горі, коли засунули віко раки й опустили її з Осмомисловим тілом під підлогу Успенського собору, коли Володимир Ярославич від'їхав до Перемишля, а його брат — молодий князь Олег Настасич сів на стіл у Галичі, стався заколот по всій землі. Мужі кращі найдужче кричали, що не такого їм князя треба! Не Олег повинен бути господарем у князівстві, але Володимир. І Олегові довелося втікати в Галича аж до Вручого-города, де колись загинув інший Олег — Святослава Ігоровича син. А Володимир Ярославич, син Осмомисла, вернувся з Перемишля до Галича, й утіха була велика, що один володар у Галицькій, Тербовельській, Звенигородській та Перемиській землях. Особливо кращі мужі тішилися, бо ж здавалося їм, що тепер Володимир буде слухатися їх — допомогли ж Настасича позбутися! Переступили ж хресне цілування! А Володимир свою думку мав, бо ж знав, чого варті бояри та всі мужі кращі: нині вознесуть до неба, а завтра кинуть у безодню, лиш загуде за тобою.

Радісна, як весна, стояла осінньої днини Єфросинія-Ярославна в Новгороді-Сіверському на валу. 25 вересня 1188 року — іменини її. І так сталося, що склалося одночасно двоє весіль у родині. Вуйко Всеволод Велике Гніздо віддавав свою восьмирічну доньку Верхуслану за Ростислава Рюриковича, а дочку Рюрикову Ярославу сватав Єфросинія та Ігорів син Святослав-Андріан, якому пішов тринадцятий. Відколи помер дід Ярослав, то він часто питав батьків, чому в їхній родині нікого не навано на честь діда Ярославом. Висватали йому жону з дідовим іменем. До них на весілля з'їхалося більше двадцяти руських князів з жонами та з боярами. Такого ще Руська земля не бачила. Рюрик Ростиславович свого швагра-князя Гліба Юрійовича з жоною, тисяцького Славна Борисовича з жоною, боярина

Чюряну з жопою та інших бояр із жонами посилав до Суздаля по невістку. Там спочатку веселилися, а потім у Вишгороді гнулися столи. Ще хміль не вийшов від одного весілля, як почалося друге. Верхуслава з Ростиславом уже подружжям були, а Ярослава й Святослав ще молоді, весільні. Звідси ж, із Вишгорода, одні поїхали кіньми, а інші Десною попливли до Новгород-Сіверського. Тоді навіть Кончак змилосердився й відпустив на Русь зятя свого Володимира-Петра із дочкою Свободою та з онуком малим. Ніколи ще не бачила Єфросинія Ярославна невістки й онука. Вона найперше звеліла охреститися половчанці, назвавши її, як і мати була, Ольгою, а малого онука Ізяславом Володимировичем назвали. Тоді вже всі почали веселитися. Володимир давно, в половців, весілля відгуляв, а тепер і тут настала черга в церкві шлюб брати. За весільним столом сиділи два князі: Володимир і Святослав та дві княгині: Свобода Кончаківна й Ярослава Рюриківна. І всі руські князі були на тому весіллі! Був і Володимир Галицький: мовчазний, засмучений і високочолоий. Тільки тоді, коли кожен щось говорив, коли хміль ударив йому до голови, підвівся й став читати та співати «Слово о полку Ігоревім». Спочатку гості іронічно посміхалися, а далі вмовкли, а далі й очі почали блищати... А він читав, як князь Ігор пішов на половців, як Див подавав клики землі незнаємій, як половці побігли до Дону Великого... І скоро одне загальне тремтіння оповило всіх, протверезило. І коли прозвучали останні строфи «Слова» — читані й співані, тоді всі князі відчули, що тут сталося щось незвичайне. Одні з них ринулися до автора «Слова», а інші понадувалися, як сичі, й мовчали. Сів і Володимир, який чекав інакшої реакції, бо йому здавалося, що кожний з його побратимів думає так само, як і він. Але більшість дивилася на нього, як на колишнього вигнанця, що тепер наважився вчити їх жити на цьому світі. Він кликав до миру та єднання перед великим лихом, як давній Боян. Весілля закінчувалося сумно, й роз'їжджалися князі, немовби притиснуті якимсь тягарем. Лишень Святослав Всеволодович, тесть Володимирів, із своїм сватом Рюриком довго радилися, як би то вдарити на половців, бо ж хани пішли на Дунай, а вже ж залишилися в степах. Володимир же поспішав до Галича, бо ж половці ніні-завтра могли з'явитися й на Дністрі. Півдороги він їхав зі сватом Романом Мстиславичем, і відчував галицький князь, що сват Роман чомусь очі ховає від нього. Коли ж Володимир вернувся додому, то шепнув йому на вухо молодий отрок: «Княже, Роман Волпинський шле до наших мужів своїх послів. Він підбиває їх, аби вигнали те-

бе в отчині галицької, а його прийняли на княжіння. Бояри радилися, чи тебе схопити, чи тебе убити, чи вигнати, але нічого не вважали». Це було для Володимира, як грім серед ясного неба. Він відчував, що за його спиною щось робиться, але такого підступу не сподівався. Бояри вже нарадили йому одного разу — Настасю спалити, і його досі совість мучить, тому й п'є. Він поклявся ніколи не слухати боярських порад, а жити своїм богом, як серце йому каже. А ще його жона Марія передчувала лихо, немов віщунка, і говорила, що Роман Волинський змову затіяв. І справді, наприкінці року повстали мужі галицькі, як колись на батька його повставали, і прийшли до нього зі словом:

— Княже! Ми не на тебе повстали-смо. Ми не хочемо кланятися попаді й маємо намір її вбити! — говорили йому.

Але князь Володимир Ярославич розумів, що це гра. Вони знали, що він ніколи не зречеться Марії, не покине її, матері його дітей — Василька та Володимира. Не сумнівався, що можуть убити ще молоду жінку, яка обійшла з ним усю Русь. Ні, він між княжим столом і коханою вибирає її з дітьми й утече на Угри, до короля Бели. Володимир розумів, що безсеребренник-князь — не князь, а тому брав у дорогу срібло й золото, аби зм'якко серце в короля, коли він переїде Гору. Та коли князь уже був готовий виїжджати, то йому сказали, що раптово зникла його невістка Федора Романівна, оте мале ще дівчатко, яке було жonoю його сина Василька. Марія побивалася за нею, сказала, що нікуди не поїде, хай і вб'ють її бояри, аж єпископ Косма приніс новину, що князь Роман звелів відняти Федору у Василька й послати на Волинь, бо ж начебто тесть її — пняк та гуляка і таким самим син його виросте.

Цього Ярослава ще не знала в Новгороді-Сіверському, а якби знала, то просила б мужа Ігоря втрутитися в галицькі справи, допомогти братові. Та брат, рятуючись від смерті й рятуючи сім'ю свою, Руським шляхом, що вів через Ворота в Бескидах, в'їжджав на Закарпаття, а далі переїхав Тису й зупинився над Дунаєм у короля Бели, в Буді, де було прийнято Володимира, як ізгоя, вислухано й обіцяно вернути йому Галич і землю. Виявилося, що король Бела уважно слідкував за тим, як розвиваються події в Галицькій землі, й знав більше, ніж сам Володимир. Його нюхачі доповіли, що князь Роман Мстиславич свій Володимир-город віддав братові Всеволодові, а сам в'їхав на білому коні в Галич. Сват тепер називається Романом Галицьким. Але так не буде! Король збирає полки й рушає за гори. І князь Володимир

повірів у це, що король Бела вижене Романа, а його поновить на княжому столі, адже ж його бабуся — угорка!

Король узяв Володимира й з усіма своїми військами рушив за гори. Ще не встигли полки перейти Карпати, як Роман Мстиславич вигріб Володимирову касу в Галичі й утік на Волинь, але рідний брат Всеволод не пустив його у Володимир. Він тоді свою жону Предславу разом з жонами тих бояр галицьких, що його на галицький стіл посадили, відправив у Вручий та в Пінськ, а сам пішов у Ляхи шукати підмоги, та князь Казимир Справедливий придивлявся, що матиме з того торгу, який розгорівся в самій Галицькій землі й навколо неї. А в Галичі Бела не спав. Володимир гадав, що його посадить на стіл, але король синка свого Андрія зробив галицьким князем, а весь уряд віддав тим галичанам, які Володимира вигнали за гори. Розводив король руками, що не хочуть галичани мати свого за князя...

...У Путивлі вранці-рано плаче сестра Єфросина Ярославна, бо король угорський Бела, здобувши Галич, повіз її брата в попадею Марією та їхніми синами назад до Угорщини. І ще багатьох синів і братів кращих мужів галицьких узяв заложниками й тримав там у себе. Долетіли чутки до неї, що сидить її брат Володимир у високій вежі в замку над Дунаєм. Ніколи вона не бачила Буди, та знає, що не з медом сидіти її братові під охороною. А ще краще розуміє становище свого швагра Ігор Святославич, чоловік Єфросинії, бо сам був у полоні в половців. Та половці тримали його не в кам'яному мішку, а у вежі зі шкур, і дозволяли під охороною на лови їздити, і вечеряли разом, а угри до Володимира поставилися як до пса: і срібло та золото забрали, і стіл галицький відбрали, і в башту замкнули, щоб не втік, хоч і хреста цілував король Бела, що зла Володимирові не вчинить. А Роман Мстиславич рискає то до Польщі, то із Польщі. Буй-Роман був у буй-Рюрика Ростиславича, в свого тестя, і випросив, аби той послав сина свого Ростислава з військом, мовлячи: «Ведуть мене галичани до себе на княжіння». Рюрик не тільки сина пустив, але й воеводу Славна Борисовича спорядив у дорогу. Вони з військом ішли на Галич, та доїхали тільки до Пліснеська. Роман гадав, що городяни відчинять браму перед ним, але пліснесці зачинили ворота, а галицькі та угорські полки несподівано підійшли вночі та й ударили на його військо. Не хотілося русинам русинів бити: одні поздавалися без бою, а другі втекли. Лишився Роман сам-один без війська. Сказав шурину Ростиславу: «Їдь, брате, додому, а я спробую ляхів привести». І привів Роман Мешка Старого, на рідного брата Всеволода привів, щоб той

віддав подарований город Володимир, та брат зачинився в городі, сміявся з нього й стріли пускав, окріп лив — не взяти ляхам Володимира. Вернувся вуйко Мешко Старий до Польщі, а Роман Мстиславич пішов знову до тестя Рюрика. Рюрик розсердився на Всеволода. Зятєві дав Торчеський над Стугною, а сам пішов на Волинь. Що міг вдіяти Всеволод проти Рюрика, коли той палив села й міста, і його обіцяв убити? Пішов у Белз, Романові-брату повернувши Володимир. Роман сидів там тихенько, як миш, чатуючи, коли можна буде знову скочити до Галича.

А князь Володимир Ярославич Галицький сидів у вежі над Дунаєм і читав старі манускрипти, і писав пісні про свою рідну Русь, і линув думкою до сестри Єфросинії, і до шурина-швагра Ігоря, згадуючи свої мандрівки по Руській землі; згадував тестя свого Святослава Всеволодовича: що став великим київським князем, та забув про зятя-невільника. Який він зять, коли Болеслава померла! Сам не проти посісти Галицьку землю. Торгується. Галич віддасть Рюрикові, а всю волость, що навколо Києва, сам посяде. Він з королем угорським увійшов у таємні переговори, можливо, навіть радив Белі, аби той довше тримав його зятка в мішку кам'яному, у вежі, щоб знав, як його дочку липати, а з вдовою-попадею жити. А Бела відрядив посла до Києва зі словами: «Брате! Пришли сина свого до мене. Що я тобі обіцяв, те тобі сповню, тому що я тобі хреста цілував». Великому київському князю Святославу Всеволодовичу вже не сон снився на горах київських, а надія цвіла, що таки Галич виторгус. Він послав сина Гліба до угорського короля. А Рюрик, що держав київську вотчину, мав свої вуха й очі при дворі князя Святослава, й закипів з люті: «Як ти міг послати сина свого до короля, не порадившись зі мною? Відступив ти від угоди!» І назривала нова війна, та Святослав хитро викрутився: «Брате і свату! Я сина свого послав не приводити на тебе короля, а послав я за своїм ділом. Там зять мій Володимир у вежі сидить, а королевич угорський на галицькому столі. Якщо ж ти хочеш іти на Галич, то я ось із тобою готов». Митрополит Никифор радів, що Святослав і Рюрик погодилися іти на Галич: «Гоже було б вам потрудитись».

Полки йшли від Дніпра за Дністер, і галичани раділи, що Святослав і Рюрик виженуть угрів та свати пересварилися дорогою. Не захотів Рюрик лишитися Київщини й брати Галичину; не хотів і Галичем ділитися зі сватом... Повернулися назад з полками своїми.

А тоді ті галичани, яким уже в'їлися в печінки угри, послали послів аж до Смоленська. Тут, у Давидовій волості, перебував син Івана Берладника, Ростислав. Коли князь без князівства Ростислав почув, що кличуть його галичани на той стіл, де батько його три тижні сидів у 1144 році, то прибіг до Давида радий, як мала дитина: «Пусти мене, брате, до України Галицької. Зовуть мене кращі мужі на княжіння до себе». — «Не радив би я тобі їхати туди, бо в Галичі з королевичем Андрієм — велика сила угрів. А багато синів і братів галицьких мужів заложниками в короля Бели. Якщо Галич твоїм стане, то переб'є король тих галичан, що в Буді». — «Нічого! Мене всі галичани кличуть. Дай трохи війська. Коли я з'явлюся з дружиною, вони відступлять від королевича». Давид не перечив. І з невеликою дружиною князь Ростислав Іванович вирушив із Смоленська на Галич.

У Путивлі вранці-рано зажурилась Ярославна, бо лічі вісті прилетіли з Галича. Плачуть люди на Дністрі й на Дунаї, бо князь Володимир, її брат, сидить у вежі кам'яній з жоною та дітьми, а Ростислав Берладнич з невеликою дружиною пішов угрів виганяти, які Україну Галицьку грабують. Ростислав легко здобув Теробовлю й Звенигород, і підходив уже до Галича. А в Галичі здійнялася тривога й переполох. Король Андрій і угорські вояводи водять галицьких мужів до присяги. Галичани цілують хрест на вірність. Бо коли зрадять їх, угрів, переметнуться на бік Ростислава, тоді бог їх скарає, а в Угорщині загинуть їхні сніи й брати, що заложниками в короля Бели.

Наче ліс стоять галицькі полки, оточені угорським військом на той випадок, коли вони спробують перейти на бік Ростислава.

Де ж стоять ці полки?

Чи не отут, де село Тустань і Межигірці, де Ростова гора дивиться на Галич, що за Дністром? А може, й ближче?

Ростислав Берладнич уже бачив перед собою Галич, і врів, що галичани зараз відступляться від королевича й кинуться до нього, як і обіцяли, до свого русича, що мав славетного батька, отруєного в Греції, за яким радо йшли смертні вої, ремісники, селяни. Ось уже мчать до нього галичани. Але чому стоять інші? Що задумали вони? Бояться угрів? Тоді він, князь Ростислав, поїде їм назустріч.

— Ідь, коню!

А ми копієм двигнем, аж Галич здригнеться, і возрадується. Але чому галичани не переходять на його бік?

— Княже! Ти ось уже бачиш обман їх. Поїдь-но звідси,—

радить йому дружинник Добромисл з Берладі, що був з князем у Смоленську, в Давида.

— Браття! Ви знаєте, на чім вони мені хреста цілували. Якщо ловлять голову мою, нехай бог судить їх і той хрест, що вони його мені цілували. А я не хочу блукати в чужій землі, а волю голову свою положити в отчині своїй! — сказав і кинувся до полків галицьких, бо вірив галичанам, як рідним братам.

Але ними командував королевич Андрій і його вояводи. Угри й вірні уграм галичани кинулися на смолян, оточили князя Ростислава, збили його з коня, і вже ледь живого підбрали із землі й понесли в місто. Його очі бачили широкий овид, що відкривався з горп. Він хотів жити. І тепер треба було жити, бо вже весь город гомонів про Ростислава, який приїхав на їх поклик. Перелякані угорські вояводи раділися:

— Що робити? Галичани повстануть і нас переб'ють! Вони хочуть князем Ростислава!

— Треба, аби він чимскоріше вмер, — сказав воявода Бенедикт, ім'я якого, перекладене на число, означає диявольський символ.

Поранений князь Ростислав вірив, що його хочуть врятувати угри, коли прикладають до широких рубаних і глибоких стріляних ран зілля. Але то зілля було не цілющим, але мертвотним. Гноїлися рани, і князь просив пити й пити. Йому давали води, принесеної з Княжої криниці, що витікала чуркалом з-під Золотого Току, напувала город, і ще давала воду для винниці, що була на Підгородді, й добігала та вода потічком, до Лукви, якою плавали чайки, галії й насади.

Князь Ростислав скоро умер від затрусення ран, і тоді угри віддали його тіло тим, хто хотів бачити його галицьким князем.

Заплакали трембіти в Галичі. Круторогі воли притягли сани з Підгороддя, і поклали галичани домовину князя на сани. Везли її через Золоті Ворота, через потік, що був за палами, повертали на горі вправо, і вже там, де стояв монастир і церква Іванівська, звідки було добре видно Галич — і Гору й Заріку, — воли стали. Тут прощалися люди з Ростиславом Берладничем, бо душа його йшла прилучитися до душ дідів і отців. Його поклали в батьків саркофаг, бо ж мертвого Івана Берладника було перевезено з Греції й поховано з почесстю. У Іванівській церкві стоятиме рака недовго — якихось півстоліття. А тоді ординці розграбують усе, розіб'ють навіть віко домовини, перетрусять кістки князів, шукаючи золота й інших коштовностей, пустять з димом

і церкву, і монастир, перебивши всіх і вся, і аж у 1986-му році виореться кришка з домовини Ростислава, а під нею покажуться два черепи, а далі два саркофаги.

Та це ще буде в 1986-му. А тепер, 1189 року, розлючені угри доказують галичанам, що вони тут господарі на віки-вічні і «...стали насильство чинити в усьому: і в мужів галицьких стали однімати жон і дочок на постелі до себе, і в церквах та в хатах почали коней ставити, і багато іншого насильства чинити. І галичани стали вельми тужити і багато каються, що прогнали князя свого...» — засвідчить літописець, можливо, що премудрий книжник Тимофій, якому довелося втікати з Галича від диких угрів.

А нині картопля родиться, хати стоять, яблука наливаються, зозуля кус поблизу могили князя Ростислава. Він начебто іменем своїм прорік, що тут повинно все рости. Про князя ніхто й легенд не розкажує нині, лиш тільки поляну називають крилошани — «Іванівська».

І соловейко там не мовчить. Він так витьохкує, наче хоче розказати, що ось тут, на горі, де густий ліс, де Гудькова дубра, на поляні, стояв колись монастир, а неподалік була Іванівська церква. Можливо, що саме в цьому монастирі похований син Василька теребовлянського Іван. Круторогі воли теж везли його домовину через Золоті ворота, через міст на Мозолевому потоці, що тоді називався Ставним, чи якусь іншу назву мав (!), повертали туди, де стояла церква, названа на честь Івана Хрестителя. Можливо, що одна з перших церков Галицьких, бо християнство прийшло сюди раніше, ніж до Києва. На Закарпатті проводив свою місіонерську діяльність один із двох солунських братів — Мефодій ще у IX столітті. Та це було дуже давно. А 1189 року оплакували галичани свого князя, що мав княже ім'я Ростислав, і повторив долю свого батька Івана. І зажурилися галичани, навіть вони прогнали Осмомислового сина князя Володимира Ярославича. Хай би й з відьмою жив, а не тільки з понадею, бо то був свій, руський князь, а свій, як кажуть мудрі люди, якщо не заплаче, то хоч скривиться.

А в угорській землі вже радилися, що буде ліпше, якщо не житиме Володимир Галицький. Про це дізнався ізгой-князь від двох вартових-русинів, які служили королеві Белі, й подумав, що цих двох сторожів можна схилити до втечі. Міг же Влур утекти з Ігорем від половців, то чому ж йому не спробувати втекти від короля Белі?!

Бфроснія Ярославна журилась з князем Ігорем у Новгород-Сіверському на валу, бо долетіла чутка до неї, що втік брат Володимир від угорського короля Белі із кам'яної твер-

дипі. Король Бела розпорядився, аби руський князь сидів з попадею і дітьми своїми в Буді у шатрі на вежі високій. А Володимир зі сторожами двома заприятелював. Вони й порадили йому, аби порізав шатро на мотуззя, щоб сплів шнурок міцний, і спустився з вежі додолу. А вони вже подбали, аби коні напоготові чекали. Ні, вони не втікатимуть у бік гір, бо ж погоня одразу ж кинеться туди. Та й що робити в Галичі? Гинути? Якщо Ростислава вбили угри, то і його, Володимира, не пощадять. Свої ж уб'ють, оті, що угри їм панування дали. Сторожі радили тікати через Моравію до землі Німецької. Імператор Фрідріх Барбаросса (тобто Червона Борода) збирається іти в хрестовий похід проти мусульманів. До нього стікаються рицарі з багатьох земель. Князь Володимир Галицький зі своїми двома слугами теж вдавав такого ж рицаря, добираючись через Моравію до Німеччини. Цісар Фрідріх спочатку здивувався, що галицький князь-ізогой проситься до нього на розмову, але коли почув, що великий князь Всеволод Юрійович суздальський — брат Володимирової матері, то прийняв з приязню її великою честью: «Я не можу подати тобі допомогу, бо йду в похід. Сам розумієш, що все коштує гроші, а каса порожня». — «Я заплачу, — сказав Володимир. — Скільки дати?» — «Ти розповідав, що за князя Ігоря, твого швагра, половці хотіли дві тисячі гривень. Гадаю, що твоє життя не дешевше». Володимир прикинув, що йому велегко буде виплатити майже чотири центнери срібла, але він ще не дав імператорові ні гривни. Головне — утвердитися в Галичі. Головне, що Барбаросса виділив свого посла до Казимира Справедливого. На пергаменті було написано те, чого так нетерпляче чекав князь Володимир і галичани: князь ласький Казимир Справедливий повинен вигнати з Галича королевича Андрія й поновити на столі Володимира Ярославича, сина Осмомисла.

Було гаряче літо 1189 року, коли князь Володимир і воевода Миколай підходили із військами до Галича. «І галицькі мужі вустріли його з радістю великою, князя свого і дідича, а королевича прогнали із землі своєї. І Володимир сів на столі діда свого і отця свого на Спасів день» — написав автор Київського літопису. І ще зафіксував те, що Володимир посилав посла аж до Суздаля, аби вуйко Всеволод Юрійович удержав Галич за ним. І Всеволод Велике Гніздо відправляв послів до всіх руських князів, і до короля Бели в землю Угорську, і в Ляхи, щоб не починали походів на сестрича його. І піхто цілих десять літ не ходив війною на Галич, де сидів князем Володимир, який теж не починав війних війн, хіба що на весілля до сестри Бфросини їздив, коли

дочку її та Ігореву брав Давид Ольгович, внук Володимирового тестя Святослава. Та ще спостерігав, як його колишній сват, а нині — ворог, Роман Мстиславич, бореться з рідним братом Всеволодом за міста Торчеський, Корсунь, Богуслав, Треполь, Канів, як нарікає на долю свою перед тестем Рюриком, як підмовляє Ярослава Святославича зайняти київський стіл, як відступається від Ольговичів та їде в ляхи до Лешка Білого й Конрада Першого які були синами померлого Казимира Справедливого. Але молоді Казимировичі боялися стрія свого Мешка Старого, що посягав на їхню волость, і радили йому: «Ти спочатку захисти нас, щоби всі ляхи були не нарізно, а щоб усі за одним щитом були із тобою і відомстили б за обиди твої». І Роман Мстиславич разом з мужами своїми поїхав проти Мешка битися. Мешко не хотів воювати, посилав мужів на переговори, та гарячий Роман не послухав. І вдарили поляки на поляків і на русів. І потоптала сила силу — загинуло багато ляхів і русів. Переміг Мешко Старий молодих Казимировичів і Романа. Утік Роман аж до Кракова, а звідти дружина несла пораненого князя до Володимира-города. З Володимира Роман написав слізного листа до тестя свого Рюрика, каючись, що винен, благаючи наділку. Тесть спочатку й слухати не хотів, але митрополит київський Никифор переконав його, що це треба зробити неодмінно, аби мир був на Русі. Так Роман одержав город Полонний і половину Корсуньської волості, яка сподівалася голодної зими, бо сарана того літа хмарами вкрила Руську землю. Та тільки рік жив спокійно Роман Мстиславич, бо вже восени 1196 року послав своїх людей пустошити волость свого тестя Рюрика та Давидову волость, помагаючи Ольговичам. Тоді розсердився князь Рюрик Ростиславич на зятя й послав Мстислава Удатного, синівця свого, до Володимира Ярославіча в Галич з таким словом: «Зять мій переступив умову і пустошив волость мою. Так ти, брате, звідти із співцем моїм Мстиславом пустоште оба волості його. Я й сам хотів уже йти до Володимира-города, та є мені вість, що Всеволод, сват мій, сів на коня, як мені обіцяв був проти Ольговичів стати коло Чернігова. І вістові доносять, що він уже з'єднався з братом моїм Давидом, і вони обидва волості Ольговичів палять, і в'ятицькі городи забрали й попалили. Отож я сиджу, приготувавшись і ждучи од них правдивої вісті». Володимир Галицький не вплутувався в жодні війни, та тепер, восени 1196 року, він таки виступив проти свого ворога Романа Мстиславича. Разом із Мстиславом Удатним поїхали аж до города Перемиля, де попалили волость Романову. (Нині з колишнього города ли-

пилося тільки село Перемиль, що належить до Горохівського району Волинської області). Вже там, на Волині, князь Володимир Ярославич Галицький відчув, як заболіло його серце, дивлячись на ту пустиню, що лишалася після походу. А це був тільки маленький куточок рідної землі. Таке ж саме творилося по всій Русі. Йшов брат на брата, зять на тестя, син на батька. Він тоді наказав своїм воеводам, аби верталися з військом додому. Їхав на Галич, а уста його шепотіли: «О світло-світла і красно-прекрасна земле Руська! Множеством красот дивуєш ти: озер множеством, ріками і криницями вельми славними, горами крутими, горбами високими, дібровами густими, полями розкішними, звірами різними, птицями незліченними, городами великими, селами гарними, садами монастирськими, храмами церковними і князями грізними, боярами чесними й нечесними, вельмож множеством. Усім еси сповнена, земле Руська, о правовірна віро християнська! Звідси до Угрів, до Ляхів і до Чехів, од Чехів до Ятвягів, од Ятвягів до Литви і до Німців, од Німців до Корели, од Корели до Устюга, туди, де були тоймичі погані, і за морем, що холодом диха, од моря і до Болгар: од Болгар до Буртасів, од Буртасів до Черемисів, од Черемисів до Мордві — те все підкорене було богом народів християнському; поганські краї — великому князю Всеволоду, отцю його Юрію, князю київському, діду його Володимирі Мономаху, котрим то половці дітей своїх лякали в колисках, а Литва із болота на світ не виглядала, а Угри кріпили кам'яні городи залізними воротами, аби на них Великий Володимир не наїхав. А шведи раділи, далеко будучи за синім морем; буртаси, черемиси, вяда і мордва бортничали на князя Великого Володимира; і сам Мануїл Царгородський, остерігаючись, дари великі посилав йому, аби у нього великий князь Володимир Царгорода не одібрав. У ці ж дні горе християнам — од великого Ярослава і до Володимира, і до нинішнього Ярослава, і до брата його Юрія, князя володимирського. А нині брат брата убиває, а Русь стогне, і я теж множу біди та лиха на Русі... Навіщо?»

Володимир Галицький тримався рукою за серце. Він відчував, що ніколи більше не сяде на коня, що ніколи більше не вирушить у похід. Він тільки журився тим, що в майбутньому чекає його дітей від попаді Марії й саму незаконну дружину що чекає. Хаїт іде в монастир! А сини нехай не завіхають на княжій стіл! Не треба їм того! Він передчував, що галицькі мужі проженуть його дітей із Галича, як і він прогнав Олега Настасича. Він уже не раз карав себе тим, що допустився до спалення батькової коханки, але молодість

бродів не питає, і він був тоді молодий — двадцятирічний. Лишилися тільки села за Дністром — Насташич, Чагрів, і могила Насташина лишилася в лісі. Князеві Володимирі Галицькому йшов сорок сьомий рік, але сили покидає його. Боліло-пекло серце. Він відчував, як перешіптуються його вороги, що це гріхолюбство й вино погубили його. Але ж дід Володимир теж умер від серцевого удару. І далекий предок Володимир Ярославич, що в Новгороді Великому над Ільменем вибудував Софію, теж умер молодим — тридцять два роки ще не старість. Володимир задихався. Та якось доїхав до Галича, повільно зліз з коня, окинув далі, що відкривалися перед ним із гори, і пішов до палацу, бо ж вогнем пекло в грудях.

А навесні 1198 року заплакала-заридала Єфросинія Ярославна в Путивлі на валу, бо в Галичі помер її один-єдиний брат по матері Володимир, ровесник її мужа Ігоря. Вона знала, що бояри галицькі можуть не пощадити Володимирових синів. Князь Ігор у ті дні теж хворів, але думка, що і його сини мають право на Галич, не покидала княжої голови. Та галицькі бояри кликали на стіл волинського князя Романа Мстиславича. І сталася січа під Галичем.

А Ярославине серце плакало-краялося в далекій Сіверській землі. Вона ще не знала, лишень прочувала, що 1202 року помре її лада, Ігор Святославич, і поховують його в Чернігові. Знала, що сама піде в монастир і помре в ньому. Не знала тільки, що її рідні сини спробують утвердитися в Галицькій землі, спробують відродити династію Ростиславичів, та нічого з того не вийде. Тільки півтисячі галицьких мужів вигублять її сини, а потім і їх самих вішатимуть галицькі бояри з великої помсти. Єфросинине серце, мабуть, передчувало це, бо часто думками линула на Дністровські береги, на Підгір'я, де в тисовому гаю над Прутом, що біг до Дунаю, був княздвір її діда й батька, де вона ловила зайчиків у високій траві й боялася турів, вовків та ведмедів; лісового діда Чугайстрина боялася, й поганської Баби, що куряла імлюю над верхами синіх гір там, де варять сіль кондагир-печеніги, й від того село це називається Печеніжином. З рідного Галича долітали до неї втішні й невтішні вісті, та вона не знала, що їй, як жінці, чинити? Та й що мала робити? Вона повинна бути матір'ю, і свій материнський обов'язок виконала, не знаючи, що залишиться символом матері-Батьківщини, лишень через те, що рідний брат Володимир Ярославич оспівав її у «Слові о полку Ігоревім...»

...Так думаю я, Василь Чорнобривий, дослідник Галича, який виріс там же, де і Ярославна росла-виростала. Який

ходив і ходить тим ж самими стежками, якими ходила жона князя Ігоря й дочка Осмомисла, який дихав тим же повітрям, і відчував, що події, які прошуміли вісім століть тому, відбувалися немовби учора. Живі ці події, й ніколи не з'являється відчуття минулості, бо ж «Слово» завжди живе й буде жити, поки землі та сонця, поки ми є та наші діти, та внуки, та правнуки ще ненароджені...

І завжди буде на цій землі галичанка Єфросинія Ярославна, що пішла за жону в Сіверську землю, за князя Ігоря Святославича, й стала героїнею «Слова о полку Ігоревім»...

XXI.

Я весь в роботі! Складаю на купу цеглу, яку навозив із Іваном Сірковичем. Вона ще пахне вогнем. На узорах вогонь позначають трилисником-трезіллям, а цегла — прямокутний ромб. Плитки, якими вимощували підлоги в галицьких храмах та монастирях, були трикутними. Складаючи цеглу, я думаю про свого діда Кирила, який, вернувшись з австро-італійської війни, присилив себе до панської цегельні, аби заробити дітям кавалок хліба. Тієї цегельні, де «пускав він іскри», тобто розводив вогонь, коли сирівець був заліплений у печі, вже нема, як і нема діда, як і нема Гармаша, як і нема батька мого...

Цегла лягала на цеглу, дзвеніла солодко, осипалася пилом і босм. Коли цеглу робили вручну, тоді була міцніша, бо глину вимішували краще, довше «пеклася» вона в печі, була значно дорожча. Мабуть, нема на світі важчої роботи, як у гірників, металургів, цегельників... І я відчував смак цієї роботи, забуваючи про легенди й перекази про Галич.

Натрудившись на сонці, я смачно пообідав, і приліг під черешнею, на горбку, відпочити. Мати принесла підстелити мою армійську шинелю, аби не протягнуло від сирі землі. Мати називає шинелю мантиєю, і подібне слово я знаходжу в Київському літописі. Я пригадував давньоруські слова, співставляючи їх із сучасними: «ліпо» й «ліпше», «комоні» й «команиця» — конюшина, «ми» в значенні «мені», «ти» в значенні «тобі»; на Бойківщині вовків досі називають «вовці», тобто цікають, як і в «Слові о полку Ігоревім» цікав автор. Я вчитав у книжці «Вспомогательные исторические дисциплины», що в XII столітті допускалися скорочення в словах священного характеру (таких, як бог, дух і т. д.) і писалися ці слова обов'язково під титлом. То чому б тоді слово «до курь Тмутороканя» в «Слові о полку» не сприймати, як скорочене «до КуМирѣ Тмутороканя», тобто «до

боввана тмуроканського»? А що коли «бо рѣчь» — це Борич, тобто Боян Борич?

Перебираючи в голові слова, я задрімав, і мені приснилася княгиня Єфросинія Ярославна, що стояла в Крилосі на валу в образі Марії. Я хочу дійти до неї, але крута скала не пускає мене. Я дряпаюся, сповзаю, падаю у річку Лукву, як колись падали угри, а вона сміється з мене. І я прокидаюся зі сну, збагнувши, що моє серце ще не заспокоїлося. Мені хочеться побачити Марію, перекинутися одним-двома словами. Та це неможливе. Чекає важка праця.

До вечора день тягнеться повільно. Купаюся в річці, вечеряю, виходжу надвір, глибоким вивозом у темряві чимчикую до гостинця. Звертаю вліво. З колгоспного подвір'я чути силосом, молоком і гноєм. Колись у селі було аж три колгоспи, які називалися артільми імені Шверника, «17-го Вересня», «Перемога». Скоро злилися дві артілі до купи, потім — три, і нарешті об'єднали п'ятеро сіл. Так виник один колгосп на п'ять сіл та на хутірєць. Чи не забагато? Та що поробиш, коли в двадцятому столітті найбільше експериментів було у сільському господарстві! Здається, що від самої революції, як тільки було проголошено «Земля — селянам», ми лишень тим і займалися, що експериментували в селі й на землі, а, отже, й з сільським населенням. Чомусь було дуже багато пророків, які обіцяли земний рай, але лозунги залишалися лозунгами, а земля — землею, яка хотіла єдиного — любові, уваги й дбайливої праці. А найперше уваги до хлібороба. Хоч і хлібороби різні бувають... Та любов до землі ми втрачаємо. Повтікали до міст. Дехто лишився тут.

Та щось загублено, велике й значиме.

І нема радості моєї у селі, хоч і стоїть хата біла у вишневому саду. Сохнуть вишні від сірчаних дощів, і огірки веродяться на городах. Росте грушка під вікном, цвіте щовесни бузок під другим вікном. Живий пліт з грабини зупиняє порохи від гостинця. А ми колись босими ногами бродили по пилюці, яку порохами в Галичині називають, і за нами тягнувся змії хвостатий. А ще ліпше було гілляку взяти замість коня і їхати на ній. Порох був теплий-теплий... А ось і хата, де жило колись русяве дівчатко — Марійка. Колись у тій хаті газова лампа на стіні світила, а нині — люстра сяс. Бачу образи на синій стіні, бачу портрети Тараса Шевченка та Івана Франка. Стою посеред дороги, але увійти до світлиці не смію.

І раптом чую голос знайомий, що аж обпалює мене:

— То ти, Василю?

— Я...

Гаряча хвиля сорому заливає всього, і я вітаюся:

— Добрий вечір.

— Доброго здоров'я! Приїхав до мами?

— Приїхав.

— А мосі нема...

— І вуйка нема дома?

— Або він колись хати тримався? Думала, що хоч Марійці буде ліпше, ніж мені...

— Скільки дітей має Марійка?

— Не має ще дітей.

— Щаслива?

— Та де тепер є щасливі?.. Поки дівчина, доти щаслива...

«А вона була, як та вода кринична, як та квітка з росою. Соромилася людей, що пишні перса випиналися вперед, тому й хустку на чотири пера кидала на плечі й кінці притримувала в руці, коли вибігала на побачення. Пшеничні коси хлопцям очі зривали. Пам'ятаю ті вечори, ті ночі, коли ми до світання на кладці стояли, й світу не було для нас! Річка на зеленому шумі обох колисала, а білий туман понад широкі луги висів. А інколи йшли в поле, де роса мінілася, а зорі такі великі, як лампи, низько висіли над житами, та й усміхалися до нас. Тямлю, як птаха вічна зачепила крилом вірку. Впала зірка, а птаха заплакала, зовучи її та мене ту звідду золоту шукати. Та як її назад підняти на небеса?»

— На добраніч, вуйно!...

— Не знаю, що там межі вами було, але доброго життя з чоловіком не мала.

— Я — вітер...

— Я говорила їй, що зійдуться Яким з таким. А вона казала, що й за вітром полетіла б.

— Дурний розум маю.

— Та, певне, що дурний,— гірко всміхнулася.— Було не слухати чужих язиків. Хтось щось Марійці на тебе сказав; вона язика не стримала, а ти, як вогонь... Треба, щоб одне розумом жило — не можуть обоє серцем жити. А тепер — маєте...

— Аби то теперішній розум та й тоді...

— Чубить біда того, хто не шанує свого...

— Іду я...

Чи то ще потемніло? Чи то тільки так здається? І не чути звуків юності в моєму селі. Нові звуки... Бринить електролінія. Здається, що ось-ось порвуться драти від великої бурштинської напруги. Грає радіо. І на другому селі електродоїльна установка ще працює. Запах пального забиває всі

інші запахи. І вже на цілому світі нема віде незагазованого повітря! І вулиця сільська чекає на асфальтове покриття, але треба їй ще довго чекати, бо ж село не на трасі, сховане від очей село. Іноземні туристи не проїжджають через нього...

...Треба іти додому спати. Але я вертаюся думками в юність свою. Ми разом з Марійкою йдемо через гору до Комарова, і вона просить мене розповісти про давній Галич. Я сміюся з неї, що треба жити нинішнім днем, а вона вперто доводить своє:

— Піду вчитися на історика-археолога. Закінчу університет, а тоді закопаю себе в Галичі. Всіх археологів порозганяю звідси. Страшно подумати, скільки копачів порпалося на території давнього міста! Страшно подумати! Приїде, попрацює місяць-два й зникне. А треба все держати в одних руках! Треба мати одержимих учнів, які понесли би твою справу далі! Я мрію створити гарний музей на Кршлосі! Мрію до 1100-літнього ювілею — першої письмової згадки про Галич випустити кілька книжок про наше місто. Але я писатиму не так, як писали до мене. Всі захоплюються князями, воєводами. І так віками! І тепер так! Читаш мемуари деяких відомих воєначальників, і робиться соромно за них. Не вони винні, що гітлерівці дійшли до Волги — солдати винні. А ось коли йдеться про перемогу, то тут вже всі такі мудрі, відважні, далекоглядні. Вони перемагали! А перемогу ту здобували рядові. Оті здобували, що мали за війну по одній-дві медальки або й не мали. І за порожній трудовень працювали по війні, і пенсії не заробили в колгоспах, і паспортів не видавали їм.

Я зачаровано слухав її.

— Ти така, як Ярославна...

— Кажі — Настася... Чагрівна...

— Ходімо на її могилу.

— На яку могилу?

— Ми підемо до крилоської діброви. Я покажу тобі там розкопані аварські чи угорські могили. Одну з них називають Настасиною.

— Я боюся нічних могил.

— Не бійся... Ми ходимо по кістках своїх предків. Ми їмо хліб з їхніх могил. Сади й ліси повиростали на старих цвинтарях.

— А де спочиває князь Роман? І що ти знаєш про цього великого князя, що їздив оцим ось гостинцем, де ми стоїмо?

А й справді! Що я знаю про Романа Мстиславича, окрім літописного тексту? Тарас Винар хоч намалював його, і це

реконаний, що тільки таким був цей діяч нашої історії. Винар впевнений, що князь Роман Мстиславич є на котрійсь із мініатюр Радзівілівського літопису. Це звичайнісінькі фантазії творчої людини, але я цього сказати йому не по-смію, аби не образити старшого за мене друга. Хай вже так буде, як сказав художник Тарас Винар. Радзівілівський літопис прикрашений багатьма кольоровими мініатюрами. Їх аж 618, цих дивних віконечь у той світ, що вже минув, і його нікому й ніколи не вернути назад. А Винар хоче зазирнути в кожне старе віконечко й збільшусь малесенькі ілюстрації, начебто можна по них відтворити зовнішність князів, бояр, дружинників. Ці мініатюри — тільки копії кінця п'ятнадцятого століття, коли вже не було ні Київської Русі, ні Галицького князівства. Тоді в Галичі переповідали страшні перекази про золотоординців, які вирізали дванадцять тисяч галиччан, пустили з димом місто, зрівняли його із землею, й покотилися на захід та на південь. Але пізніше песиголовцям перебили хребет на Синіх Водах та на полі Куликовому... А ще співали галиччани пісень про князя Романа Мстиславича, який об'єднав Галицьку й Волинську землі, і одна з тих пісень дожила аж до дев'ятнадцятого століття й потрапила на перо польського фольклориста й етнографа Оскара Кольберга. Кольберг зафіксував її латинськими літерами й українськими словами:

Що ж то за диво?
Може, Буняк Шолудивий?
Кажуть, його череда
Прийшла нас вигнати.
Лучше йому дадуть знати —
Куди буде утікати.
Гей, на, на
Буняка!
Ой беруться до нього —
Князь Роман, бояри.
А що буде з нього,
Як піде в погоню?
От вікаєть голова,
За ним біжить череда.
Голова Буняка,
Здраст вам боже,
Вже наша...

А про того хана Буняка ще й нині розповідають легенди в Петрилові над Дністром, в Завалові над Золотою Линою, в Тячіві над Сукіллям та в Погоні над Бистрицею-Вороною. Та не тоді княжив Роман Мстиславич, коли нападав на Русь та на Візантію хан Буняк. Можливо, що котрийсь з інших князів носив ім'я християнське Роман, і пісня зберегла це

ім'я. Та в літописах дуже багато пропусків! Дуже багато «темних місць»! Нам би хотілось дізнатися, що сталося з князем Олегом Ярославичем Настасичем, але для його сучасників-літописців Настасич без князівства був князь Піхто... Певне, й невідгідно було згадувати про Настасича. Нам би хотілось дізнатися, що сталося з Васильком і Володимиром-Іваном Володимировичами, та мовчать про це літописи... А мабуть, не зразу князь Роман Мстиславич утвердився в Галичі! Якись сили відсунули вбік Володимирових дітей. Мабуть, повбивали їх. Тільки в польських джерелах знаходимо свідчення про те, що галичани пересварилися й почали ворогувати між собою, бо одна партія бояр хотіла мати князем Романа Мстиславича, а друга з Сіверщини кликала до себе синів Ігоря Святославича та Єфросинії Ярославни. І стався під Галичем великий бій, у якому переміг Роман Мстиславич. Йому допомагав польський князь Лешко. Утвердився в Галичі Роман, якого боялися бояри, як блискавки. Особливо родина Кормильчичів боялася його, Романа. Їх він вигнав з Галича. Роман жону свою Покуславу заслав у монастир, а коли його тесть, великий київський князь Рюрик Ростиславич почав збиратися походом на зятя, то зять, опередивши його, зайняв Київщину, примусив тестя зректися престолу й теж піти в монастир.

Роман Мстиславич великий тим, що об'єднав Галичину і Волинь, а без цього акту він не був би великим. Він, як і засновник першої династії галицьких князів Володимир, спочатку був князем у Новгороді Великому. Сидів там недовго — від 1160 до 1170 року. Після смерті батька Мстислава повернувся Роман на Волинь, де одержав город Володимир. Звідси ходив на ятвягів. Потім ходив на половців. Боровся за городи, що стояли по Росі. І завжди мріяв про Галицьку землю. Яким він був? «Жорстоким до бояр галицьких», — написав польський хроніст Віцентій Кадлубек. А ще Литву примушував орати й хліб сіяти. Свої ж літописи, де описувалося, як Роман зайняв галицький стіл, погоріли. За той рік, що минув від смерті Володимирової до утвердження Романа на столі в Галичі, тут могли сидіти князями Володимирові сини або сини Ігореві та Ярославині. Невже бояри вигнали їх при допомозі Романового війська? Де подівся початок Галицько-Волинського літопису? Що там було зафіксовано? В «Истории российской» Василь Татищев написав: «Цей Роман Мстиславич, опук Ізяславів, на зріст був хоча не дуже великий, але широкий і понад міру сильний; з лиця гарний, очі мав чорні, ніс великий з горбинкою, волосся чорне й коротке; дуже ярий був у гніві; затаився, коли сердив-

ся, довго не міг слова вимовити; багато веселився з вельможами, але п'яний ніколи не був. Багатьох жінок любив, але жодна ним не володіла. Воїн був хоробрий і вмілий на військові виправи; найкраще це він показав, коли угрів велике військо з малим своїм розбив. Усе життя своє у війнах провадив, багато перемог здобув. Через те всім навколишнім був страшний. Коли йшов на поляків, то сказав: «Або поляків подолаю і підкорю, або сам не вернусь!», і збулось останнє (19 червня 1205 року під Завихостом) — читаємо в Татищева. Але як збулося? Як загинув? Де ж той документ-літопис, з якого історик виписав оцей портрет князя?

Є ще «Слово о полку Ігоревім». У цій поемі є одна-єдина строфа, що підтверджує: дійсно князь Роман міг мати орлиний ніс, бо ж порівнюється він із соколом:

А ти, буй-Романе, і Мстиславе!
Хоробра мисль носить ваш ум на діло.
Високо линеє на подвиг у пориві,
як той сокіл на вітрах небо міряє,
що хоче птицю в пориві одоліти.
Є ж бо ваші залізні папірки
під шоломами латинськими тими!
Тремтить земля і багато країв:
Ханова,
Литва,
Ятвяги,
Деремела,
і половці сулиці свої покидали,
а голови свої нахилили
під тії мечі харалужні!
Та вже, княже, Ігорю вкоротивсь сонця світ,
а дерево не пологом лєстя зронило.
По Росі й по Сулі міста поділили.
А Ігорового хороброго полку не воскресити!
Дон тебе, княже, кличе!

Ці слова міг написати князь Володимир Галицький, коли ще Роман у мирі жив з ним, зі сватом своїм, коли дітей своїх поженили.

А пізніше свати, Роман і Володимир, стали лютими ворогами через стіл галицький.

Дивні оті поети й літописці! Ромапом захоплювалися й не дорікали за те, що «багато веселився з вельможами» й «багатьох жінок любив», а на Володимира всіх собак навішали, що до вина був охочий і з жінками гріхолюб чинив. А може, то так треба було Романові та його нащадкам, щоб літописець зганьбив Володимирове ім'я? Роман не прийняв до себе свата Володимира, коли батько Ярослав Осмомисл вигнав його з Галича, а доньку свою Федору віддав за Воло-

димирового сина Василя. Та коли бояри пообіцяли йому Галич, то й доньку відкликав, і Володимирові ворогом став.

Що ж сталося з початком Галицько-Волинського літопису? Де він загубився? Що писалося там про Романа Мстиславича?

Які то патетичні рядки літописця: «У рік 6709 (1201) початок княжіння великого князя Романа, що був державцем усієї Руської землі, князя галицького.

По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця усієї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрстю ума додержуючи заповідей божих»...

А далі — то вже слова пісні:

«Він бо кинувся був на поганих, як той лев!
Сердитий же був, як та рись!
І губив їх, як той крокодил!
І переходив землю їхню, як той орел!
А хоробрий був, як той тур!
Бо він ревно наслідував предка свого Мономаха,
що погубив поганих ізмаїльтян (половців),
вигнав хана їхнього Отрока в Обези на Залізній ворота,
а хан Сирчан зостався коло Дону, рибою живлячись.
Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом із Дону,
завравши землю їх усю.

І був той хан Отрок сином хана Шарука. І посилав хан Сирчан співця Ора, аби вернув назад Отрока з Грузії на Дон. І коли не хотів хан слухати співця, то Ор дав йому понюхати степового полину — вшанового зілля, і той вернувся в степи.

Та не тільки запах зілля вернув хана... Але смерть Мономаха вернула... А Роман серед зими двічі ходив на половецькі кочовища й обидва рази брав їхні вежі, приводив багато бранців і визволяв велику силу душ християнських. За це й прославляли його співці. І за те, що перед смертю Роман здобув два польських міста.

І Романа Мстиславича везли вбитого з-за Сяну. І ніхто досі не знає точно, як цього князя вбили ляхи, де поховано його. Польський історик Длугош написав, що у Володимирі Роман спочивав, а Суздальський літопис говорить нам, що у Галичі Романове тіло. То ж в якому соборі була його рака?

Повіriamo в те, що у Володимирі опускали князя в кам'яний саркофаг. Уявім собі галицьких та волинських бояр, що канулися в різні сторони шукати собі нових князів. Найбільше було тих, хто прагнув, аби відродилася віть Ростиславичів, яка мала в Сіверській землі здорові літорости — Ігоревичів: тридцятип'ятирічного Володимира-Петра, на чотири ро-

ки молодшого Олега-Павла, на рік молодшого — Романа, двадцятидев'ятирічного Святослава-Андріана, ще молодшого Ростислава — все то були Осмомислові внуки. Вже і правнук, Володимирів син від Свободи Кончаківни — Ізяслав, мав майже двадцять років. Цей Ігорів виводок збирався перелетіти з Сіверщини в Галицьку та Волинські землі, але Романів тесть по першій жоні Предславі Рюрик Ростиславич, якого вже мертвий зять Роман постриг у монахи, тепер скидав із себе чорні ризи й брав меч, сідлав коня, збирав руських воїв і посилав послів до половецьких ханів, аби допомогли йому здобути Галич. Думає, порахується за все, що патворив його зятьок Роман. Запитається в дочки візантійського імператора Ісаака II Ангела (Комнина) Анни, як їй гараздувалося з галицько-волинським князем при живій жоні Предславі, що посивіла в монастирі. Дітей народжувала! Данила й Василька Романовичів сплodiла Анна. Та його, князя Рюрика Ростиславича, теж серце болить за дочкою Предславою, і він має право бути і київським, і галицьким, і волинським князем, якщо зять забрав від нього Київщину за життя. Ні, не поможе Анні угорська залога! Не боїться він Мок'яна Слішого, і Корочуна, і Волпти, і його сина Вітомира, і вовводи Благині! Учорашній монах, а нині знов князь Рюрик з русами й половцями йшов на Галич, але на ріці Серет, коло Микулина, звідки так близько до теперішнього Тернополя, галицькі й волинські бояри виставили свої полки. Вдова Романова Анна тим часом аж у Сяноці зустрічалася зі своїм родичем, угорським королем Андрієм, і той обіцяв малого Данила утвердити на галицькому столі. Так, у Галич він посилав своє військо, бо Рюрик, погромивши на Сереті галичан і волинців, перейшов уже Золоту Липу й наближався до Дністра. При цій старій дорозі залишилася тільки могила Галицька, де було поховано вбитих. І так само під Тербовлею ще раніше хоронили колись тих галичан, що стояли за Володимирка Володаревича у війні із київським князем Ізяславом. Слід цих могил є ще й нині. Нема тільки переказів про давніх князів. Лиш тільки літописець засвідчує, що хоч Рюрик і прийшов у Галич, та не досягнув нічого, бо галичани не хотіли його, й не відчинили перед ним брами. А ще угрів боялися, якими аж кишіло в Галичі. Половецькі хани Котян і Сомогур Сутойовичі вдарили на піших воїнів під столицею, та галицькі ратища проткнули їхніх баских коней, і князі половецькі попадали на землю. Угри кинулися до них, та інші половці налетіли з двох боків і відняли своїх ханів, що могли тут же стати бранцями. Рюрик побачив, що в тієї затії нічого не вийде, й повернувся до Києва, а полов-

ці, вертаючись у свої становища, хапали бранців, худобу, майно, й тигли-волочили все це в свою степову Куманію, як і пізніші кримські татари.

— А що сталося з Романовою жоною? Де вона була з маленькими князенками Данилком і Васильком? — питала мене Марія, дивлячись у бік Підгороддя, Четверків та Залукви, де очевидно, стояло Рюрикове військо того далекого 1205 року, коли літо передавало ключі осені. А може, й не тут билися полки? Може, й не переходив Дністра Рюрик? Галича-Заріки тоді ще не було, то вже польський король Сигизмунд видав привілей, аби й Заріку прилучити до Галича. А коли залізничну станцію там побудували при цісарі Францові-Йосифу, то вже й не уявити Галича без Заріки. Правда, Галич-Заріку можна було зробити гарним містом. Коли починали будувати Бурштинську ДРЕС, тоді стояло питання, щоб назвати її Галицькою, і не Новий Бурштин закладати, а історичний Галич зробити більшим містом. Та тоді були ще окремо Бурштинський і Галицький райони. Були галицькі та бурштинські бюрократи, що своїм консерватизмом нагадували давніх бояр, і не захотіли бурштинці та їхні підтакувачі з обласного центра, аби розрісся Галич, і щоб Галицькою називалася електростанція. Та це Марія знала й без мене. Її тепер цікавила доля жінки-княгині, що залишилася вдовою.

— Анна втекла на Волинь, до міста Володимира. Бо до Галича вернулися бояри Кормильчичі, яких князь Роман вигнав був «за невірність», бо ж не його підтримували, а Ігоревичів із Сіверщини кликали. Ось і тепер розв'язалися руки в цих бояр. Князь Володимир Ігоревич, той, що ходив з батьком на Каялу, сів на стіл у Галичі, а брат його Роман сів у Звенигороді (тепер тут село Звенигород коло Львова). «Треба викоренити Романове плем'я» — нашіптували Кормильчичі та їхні союзники зятеві хана Кончака Володимиру Ігоревичу. Вони вже й попа знайшли (чи не того, що князь Володимир Ярославич з його жоною дітей мав?), що згодився послом поїхати до Володимирців з князівською погрозою: «Не зостанеться города вашого, якщо ви мені не вдасте обох Романовичів і якщо не приймете брата мого Святослава княжити у Володимирі». — «Вбиймо пона!», — сказав волинський боярин Горохович. Але мужі Мстибог, Мовчюк і Никифор порадилися й мовили до володимирців: «Не подобає нам убивати посла». І відпустили священника. Тієї ночі княгиня Анна не спала, бо не знала, що станеться з нею і з її дітьми. Покликала вєводу Мирослава, покликала дядька, що дітей виховував, покликала пона Юрія, щоб порадитися з ними, як далі бути. «Я візьму Данила перед себе й вийду з

города,— сказав дядько — кормильчич.— А ти, княгине, з мою жоною і священником візьмете Василька й вийдете з города дірою. Будемо тікати!» — «А куди тікати?» — «На Ляхи!» — «Та ж Романа там убили! Що ж з нами буде?» — «Ти ж не з мечем ідеш, а захисту просиш!». І так було! Князь Лєстько прийняв ятрівку з дітьми, а потім послав малого Данила в Угри. Анна гадала, ще Лєстько справді такий щирий, а він уже тоді зміркував, що в короля є син Коломан, а в нього є дочка Саломея. Хай підростають діти! Данило на Уграх ростиме, а Василько з Анною будуть у Кракові. Добре було б ударити на Галич, та Володимир Ігорович многи дари прислав і королеві Андрієві, і йому, Лєстькові, то треба й честь знати. Тепер варто розсварити братів Ігоровичів — Володимира з Романом. Лєстькові й Андрієві люди знають, що роблять. Он Роман розсердився, що Володимир відкупується, дари посилав. Володимир пригрозив, що вижене брата з Волині. Роман тоді зв'язвся на Угри, привів військо угорське й бився з рідним братом. Той самий Роман, якого Володимир посадив у Звенигороді князем. Після битви під Бєсکیدом Володимир узяв свою жону Свободу, сина Ізяслава й утік з ними з Галича в Путивль. Такого мати Ярославна не знесла б, та вона вже була в могилі й не бачила цього. А тоді вдарили на Волинь ляхи. Спочатку Володимир-город здобули, потім Звенигород, бо ж хто за князем стане, коли він брата рідного з Галича вигнав? Схопили поляки князя Романа Ігоровича й повели до Польщі. Дорогою ціною відкупився він з неволі, і вернувся знов до Галича. Але в Галичі сидів Роман тільки один-єдиний рік. Князь Лєшко тримав зв'язок з королем Андрієм, бо й той, і другий мали свої очі та вуха в Галичі. А галичани Романа Ігоровича не любили, то й не дали йому знати, що за повелінням короля Андрія палатин Бєнедикт веде військо сюди. Слуги лазню-мивницю натопили князеві Романові Ігоровичу, аби попарився перед полоном. Він і незчувся, як угри ввійшли в Галич. Холод клубами ввірвався до парної! Наказали угри закінчувати купіль, бо король за горами чекає. І повезли Ігоровича! Навіть висохнути не дали після лазні. Скрипів з люті зубами, але що він міг вдіяти проти такої великої сили? А палатин Бєнедикт тим часом бояр мучив і грабував. Його вої жінок, дівчат, черниць і попадей оскверняли. Всі боялися ката, лиш премудрий книжник Тимофій, що був уродженцем Кяєва, але в Галичі книги списував, сказав про Бєнедикта: «В части страшного суда трьома іменами назветься антихрист». — «Вбити його!» — наказав Бєнедикт, але Тимофія вже не було в місті — втік. Тоді галича-

ди привели на Бенедикта Мстислава Ярославича Німого з Пересопниці.

Марія перервала мою розповідь:

— Ти вже розповідав, як боярин Ілля Щепанович вивів князя на Галицину могилу, як посидів з ним там, і сказав, що вже може йти собі, бо ж сидів у Галичі. Насміявся боярин над князем.

— Здавна кажуть, що сміється той, хто сміється останнім. Боярин Щепанович ще гірко заплаче, коли утвердяться в Галичі Ігореві сини. Роман Ігоревич через рік-два утік із Угорів так само, як його вуйко князь Володимир Ярославич утік. Бенедикт з уграми теж добре дошкулив галичанам, і вони послали послів до Володимира Ігоревича в Путивль, мовлячи: «Ми провинилися перед вами, сини Ярослави. Избав нас, княже Володимире, від мучителя Бенедикта!» Влітку 1209 року сіверські князі знову йшли добувати Галич. Бенедикт без бою втік за гори. Тепер Володимир вирішив інакше володарювати в Галицькій землі. Сам сів у Галичі, Романові дав його ж Звенигород, де брат сидів і раніше, Святослава посадив на княжий стіл у Перемишлі. Але вже і син його Ізяслав хотів волості, і оскільки мати його була половчанкою, то батько його посадив у Теробовлі, найближче до Поля, авідки набігали орди скотарів. Та тепер Володимир Ігоревич боявся не половців, але короля Андрія, що хотів віддати свою дочку Марію за князя Данила Романовича, який ріс у нього. Та вони ще були малими дітьми. Найстарший Володимир Ігоревич свого сина Всеволода найперше відіслав з дарами до короля. Коли Ігоревичі переконалися, що король Андрій не піде на них війною, вчинили боярам галицьким «Варфоломійську ніч». Першими були вбиті Юрій Вітанович та Ілля Щепанович. Загинув той самий Щепанович, який орієнтувався на угорського короля, і сміявся з Мстислава Ярославича Німого на Галициній могилі. Слідом за цими великими боярами були вбиті менші, потім ще менші, а далі й малі — всього п'ятсот бояр поплатилися життям за минулі виступи проти Ігоревичів. Та декому з кращих мужів удалося втекти до Угорщини. Бояри Володислав Кормильчич, Судислав Бернатович, Філіп упали перед королем на коліна, аби дав їм отчича Данила, а з ним вони відберуть Галичину від Ігоревичів. Король тоді з великою охотою послав силу-силенну війська з найбільшими воєводами, з цими боярами, з Данидом. Малий Романів син ще не знав, що бояри Судислав Бернатович і Філіп, які тепер везуть його на рідну землю, колись стануть найгіршими ворогами, і спробують навіть отруїти його, Данила Романовича, у Вишні; накликають на нього воро-

гів, городитимуть підступні змови. Та то ще буде нескоро! А тепер війська підходили під Перемишль, і боярин Володислав Кормильчич став з малим князем Данилом перед полком і рік перемишлянам: «Браття! Пощо ви вагаєтесь? Хіба не ці побили отців ваших і братів ваших! Вітчизнами вашими заволоділи інші пришельці! То за них ви хочете душі свої пожити? Князь Святослав-Андріан Ігоревич ще вірив, що перемешляни стоятимуть з ним так, як стояли сіверці з його батьком на ріці Каялі, але душі півтисячі бояр, яких винищив він з братами та з братаничем взивали до помсти, і на нього, тридцятичотирирічного, навалилися його ж воєводи, і широка брама міста Перемишля відчинилася перед малим князем Данилом, перед боярином Володиславом Кормильчичем, перед багатьма іншими боярами, угорськими воєводами, дружинниками... Але Звенигород не здавався. Ніякі слова тут не діяли. Звенигородці з своїм князем Ігоревичем стояли довкола города, не допускаючи малого Данила з уграми навіть до острожних воріт, які були там, де нині урочище Замосточче. Тепер тільки назви лишилися: Завалля, Стіжки, Острови, Загородище, Вали там, де в 1210 році цербилися мечі. Коли син Володимира Ігоревича Ізяслав почув, що Данило Романович з уграми оточив Перемишль, то кинувся до половців. Синові Володимира і Кончакової дочки Свободи половці не могли відмовити в допомозі й великою силою ринули в Галичину. Але Перемишль був уже Данилів. І Звенигород не нині — завтра міг відчинити свою браму перед молодим Романовичем, якому на допомогу йшли з Белза, від брата Василька, боярин Вячеслав Товстий, воєвода Мирослав, тисяцький Дем'ян і багато інших бояр. Судислав Бернатович привів велику силу від Лестька із ляхів, прийшов пересопницький князь Мстислав Ярославич Німий, що далі мріяв про Галич; прийшов Олександр Всеволодович з Володимира, брат його, воєводи... І скоро вже на величезному просторі від Білки і аж до верхів'їв Ужа розгорілася велика битва. Зійшлися в грізному двобої одні руси з іншими русами, а угри на половців пішли. Воєвода Міка Бородатий проткнув списом тисовим половецького хана Тобаша й голову йому стяв. Але половців це не зупинило й вони гнали угрів у Бескиди, де угри ледве перейшли річку Люту, що розлилася була після дощу. Угорський воєвода Марцел кинув на Лютій свою хоругву й руси на ганьбу уграм захопили її. Роман Ігоревич вийшов тоді із Звенигорода й поїхав до Шумська шукати помочі. Але тут схопили його галицькі воїни Зеренько й Чухома, й повели сина героя «Слова» до князя Данила Романовича. З Данилового табору помчали вісто-

ві до Звенигорода з вимогою: «Здавайтесь! Князя вашого схоплено!». Звенигородці відповіли: «Ідіть геть звідси, обманники!»

Тоді під город привели князя Романа Ігоревича...

— Звідси пішли вони до Галича,— продовжувала Марія.

— Володимирів син Ізяслав, коли побачив, що Звенигород здався, повернув свій полк на Галич і запропонував батькові Володимиру тікати, поки ще можна в Нижнєві перейти Дністер. За ним гналися русичі й угри аж до річки Гнізни. І билися Володимир з сином Ізяславом проти галичан та угрів, які стояли на боці князя Данила Романовича. Там батько й син втратили в'ючних коней з добром, яке везли з Галича. А ще навіки втратив Володимир Ігоревич своїх рідних братів Романа, Святослава і Ростислава. Чи думала Ярославна, стоячи в Путивлі-городі на заборолі, линучи зигзицею понад Дунаєм на батьківську землю, що в отчій землі трьом синам її судилося бути повішеними місяця вересня 1210 року. Це сталося тоді, коли малу дитину Данила володимирські та галицькі бояри у церкві Успення святої Богородиці посадили на столі отця його Романа, проголосивши: «Це наш володар, богом даний!» Угри хотіли вести полонених князів Ігоревичів до свого короля, але галицькі бояри за дари викупили їх собі, щоб помститися за тих півтисячі осіб, знищених ними. Князі довго висіли в Галичі й поховані були вони без почестей, хоч їхні батько Ігор і мати Ярославна стали символами Русі, завдяки «Слову о полку Ігоревім».

— Де їх повісили? — злякано запитала Марія, дивлячись у ніч.

— Не бійся! Не тут! Може, на Касовій горі. Може, в Тязєві. А, може, на Губині, чи на Лисій горі — Голгофі. Погубили тут не одного, мабуть. І не тільки князів. Височанових побратимів тратили тут, гайдамаків, опришків. Князі — помітні, а ось простолюд-смертний. Про смертних дуже часто мовчать літописці.

— Данило Галицький був, мабуть, наймудріший межі князями,— сказала Марія.— Мені чомусь здається, що «Данилівське» на Крилосі назване на честь цього князя. Він справді міг там жити?

— А воду звідки пив? Невже носили йому воду аж з Мозолевого потоку?

— Криницю викопали.

— Я теж так думаю. А щодо розуму, то треба ще подумати. Розумієш? Так інколи складаються історичні події, що важко людині розібратися в них. Людина пливе у вирі. Один

впливе, а другий — потоне. Людина інколи не винна, що раптом опинилася на вістрі великих історичних подій чи, навпаки, в хвості цих подій. На Данилове життя випали великі випробування. Він ще дитиною став галицьким князем. Став прапором між ворогуючими партіями галицьких і волинських бояр, між Руссю, Угорщиною і Польщею. Думаєш, що його мати Анна не хотіла бути володаркою? Вона вже давно уявляла себе другою княгинею Ольгою. Ось тільки довелося їй не в Малом боротися, а з боярами Володиславом Кормильчи-чем, із Судиславом Бернатовичем, з Філіпом. Мені здається, що галицькі Бернацики ведуть свій родовід від того Бернатовича. Я знав одного з них, що з ректором інституту нафти і газу воював. І побили його, бідного, з партії виключили. А потім виявилось, що Бернацик правий був. У партії поновили, вибачилися. А отой, що його виключав, приховав, що батько німцям служив. Правда, Судислав був інакший — ворог Данилів, але особистість. І Володислав, що себе князем оголосив, і Судислав, і Філіп були мучені уграми та володимирськими боярами. Судислав відкупився золотом, а Володислава Кормильчича закували в кайдани й повели до Угорщини. Король (не без винагороди) відпустив Кормильчича, бо в Галичі не насидівся Данило з матір'ю — повтікали знов за гори, коли на них збиралася рать велика. Мстислава Ярославича Німого нарешті пустили галичани на княжий стіл. Але недовго був він господарем, бо ж боярин Володислав Кормильчич з угорським військом в'їхав до Галича й вокняжився сам. І таке траплялося в Галицькій землі. А потім сталася січа велика на річці Бібрці між уграми, чехами й галичанами, на чолі яких стояв Володислав Кормильчич, і між Данилом і Лестьком, який привів поляків. Нічого не виграли ні Данило, ні Володислав Кормильчич. Тут угри з поляками свої інтереси бачили. Угорський король Андрій мав малолітнього сина Коломана, а в Лестька, польського князя, була малолітня дочка Саломея. Ось і поженили дітей володарі. Спорядили війська на Галич, схопили Володислава Кормильчича, відвезли до Угорщини, кинули до в'язниці й отруїли або замучили боярина. А Коломана, мадяра, коронували в Галичі, хоч королю хотілося ще в поросі бавитися, як і жоні його. Та скоро угорський король Андрій відібрав у свата Лестька Перемишль і Любачів. Покликав тоді Лестько двоюрідного брата Мстислава Мстиславича Удатного з Новгороду Великого. Утікали угри з Галича, коли новгородці підходили до Дністра. Тоді Данило Романович посватав дочку Мстиславоу — Анцу, хоч угорсь-

кий король мітив його своїм зятем зробити, а може, й королем Угорщини.

— А що сталося в їхнім найстаршим, Іраклієм?

— Не знаю. Мабуть, помер. Тоді чума, холера, тиф та інші епідемії косили людей тисячами. Мене дивує, як літописець міг занотувати таке: «У рік 6722 (1214). Була тиша» або ж «У рік 6724 (1216). Не було нічого», чи «У рік 6726 (1218). Тиша була». О ні, тиші не буває на світі! Тиша могла бути лише в тій келії, де жив літописець, але в Галицькій землі тиші не було ніколи, нема, й не буде ніколи. Життя не може зупинитись. Та й яка могла бути тиша, коли між Данилом і тестем Мстиславом Удатним злагоди доброї не склалося? Одні бояри тягнули в угорський бік, другі — в польський, а на Калці вже Чингісхан з'явився.

— Я читала про Калкське побоїще. Тоді Мстислав Ромапович був князем у Києві, Мстислав Святославич у Козельську й Чернігові, а Мстислав Мстиславич Удатний у Галічці. Проти ординарців виступили кияни, волинці, кур'яни, смолянни, трубчани, путивльці. Галичани теж були там.

— Уяви собі тисячу човнів, що пливуть Дністром із Галича, потім морем, і входять у Дніпро. Галичани дісталися до острова Хортиці, там погромили ординців, і ще вісім днів ішли до теперішнього Кальчика. За Калкою-Кальчиком був жорстокий бій, у якому князя Данила поранено в груди. Данило був відважним і хоробрим воїном — «від голови до ніг не було на нім вади». Ще маленьким, коли бояри брали його від матері, віп тивуна Олександра вдарив, а коня рубнув під ним. Характер! Ординці перемогли князів руських, але на Русь не пішли — Чингісхан умер. А князі, замість того, щоб об'єднатися, знову гризлися, як собаки. Вони, мабуть, і на «Слово о полку Ігоревім» дивилися, як на забавку дитячу, або й не знали його. Не будемо говорити про незначливі сварки, і про страждання великі, і про часті війни, і крамоли, і заворушення, й про многі заколоти на цій землі — літописці дещо занотували для нас.

— Постій! Князь Данило синів Лева і Мстислава коло себе лелівав. Місто Львів назвав імем сина, який був князем на нашій землі. А що сталося з Романом?

— Романом Даниловичем побавилися, як іграшкою. Був тоді якийсь герцог австрійський і штірійський Фрідріх II Войновничий (Бабенберг). І була у нього племінниця Гертруда. Мала вона й чоловіка, Германа П'ятого, маркграфа баденського.

— А граф Бадені, що гнобив наших дідів наприкінці дев'ятнадцятого й на початку двадцятого століття, має якийсь

відношення до цього Баденського? — запитливо дивиться на мене Марія.

— А дідько його знає! Коли наш край і Польщу ділили між собою австрійська Марія-Тереза, російська Катерина II й німецький імператор Вільгельм, то все клалося на політичні терези. Згадали і королевича Андрія, що сидів у Галичі, і королевича Коломана.

— То виходить, що самі німці цей торг вели в 1772-ому?..

— Виходить. Але ж ми говорили про Гертруду. То ж слухай. Йї маркграф Герман помер слідом за герцогом Фрідріхом. І тоді чеський королевич Пржемысл при підтримці частини австрійських баронів, таких самих, як і галицькі бояри, проголосив себе герцогом австрійським. Але на Австрію претендував і угорський король Бела IV, бо ж папа римський передав Гертруду під опіку Бели. Оскільки Данило Галицький був родичем угорського короля, то вирішили поженити Романа з Гертрудою. Недалеко від Відня є містечко Гімберг, а там, на горі, стоїть старий замок. Якщо взяти з того розваленого замку камінь і прикласти до вуха, то можна почути, як віденські й галицькі музиканти грають тодішні тапці, як гості співають наші й німецькі пісні.

— Не жартуй! — сказала Марія.

— Я не жартую! Я уявляю собі цього бідного Романа, якого навесні 1252 року женили в замку Гімберг. Роман був невинним дитятком, а Гертруда вже спізнала всі секрети...

— Зупинися на цьому слові.

— Я мовчу.

— І мовчи.

— А не заскоро ви перетворюєтеся на Гертруду? — зірнував я. — Тоді була Золота Орда, Батий, треба було спасати Русь. Ні, ви не Гертруда...

— А ви поки що не князь Данило.

— Данило ходив воювати Чеську землю, аби його син Роман укріпився на Дунаї. І Лев ходив на ту війну. Ти гадаєш, що легко було Данилові брати з рук папських корону чи женити сина на Гертруді? Батько своїм дітям не ворог! Але ж Золота Орда кров висисала й жили вимотувала з народу. Данило вірив Заходу, а Захід його дурив, як тільки міг. За спинами наших предків можна було добитися розквіту Відня, Риму, Парижа... Нічим не допомогли нам тоді. Цілі століття брешуть на нас, на батьків наших, на дідів і прадідів; джунгами називали, хоч наші предки, пішовши в Ордою, могли тоді всю Європу завоювати. Але ж не пішли!

— Слухай, Васильку, а де ж та корона, що папа римський Інокентій IV прислав Данилові Галицькому?

— Не знаю! І ніхто з наших істориків не знає. Коронували Данила 1253 року не в Галичі, а в Дорогочиші, де він піврицарів розгромив, під час походу на Литву. Данило сподівався, що дістане допомогу від Заходу. А потім довелося порвати стосунки з папою, і розраховувати на власні сили. 1264 року Данило захворів і помер.

— І де ж його поховали? У Галичі?

— У Холмі, в церкві Богородиці. Останки Данилового сина Лева у Лаврові, в монастирі, лежали. Він же 1301 року в Спаському монастирі під Самбором умирав.

— У Самборі нібито Лжедмитрій з Мариною Мнішек заручилися й вирушали звідси на Москву...

— Ті Мнішки-чехи хитрі були, поробившись поляками, мітили володіти Руссю. Авантюристи вищого гатунку. Друга жона галицького старости, коронного гетьмана Потоцького, теж була з Мнішків.

— Котрого Потоцького? — перепитала Марія.

— Юзефа, Андрійового сина, великого коронного гетьмана Посполитої, що всі війська мав під рукою.

— І гетьман Війська Запорізького Сагайдачний теж з-під Самбора.

— З Кульчиць. З цього села був і бранець Ібрагіма-паші Юрій Кульчицький, що Відень врятував 1683 року, коли турки місто оточили. Уяви собі: сто тисяч турків і десять тисяч оборонців Відня. На виручку австрійцям йшов король Ян Собеський із Семеном Палієм, який вів козаків. Був там і брат Юзефа, Станіслав Потоцький з галичанами, а батько його лишився на домарстві, у Речі Посполитій, замість короля. Кульчицький перебрався за турка й двічі проходив через вороже кільце, щоб зв'язатися з королем Яном Собеським і Семеном Палієм. Він карту розташування ворога доставив, і це привело до розгрому турків. А ось Станіслав Потоцький загинув! Тіло двадцятирічного хлопця привезли до міста Станіслава без голови. Поховали в станіславському костелі, де нині Івано-Франківський художній музей.

— То про Потоцьких ти ще мені розкажеш. А що з короною короля Данила Галицького? Де поділася вона?

— Шукають! Але не княжі нащадки шукають! Звичайні радянські люди — комсомольці, комуністи, безпартійні. Один юрист свого часу, десь наприкінці шістдесятих років, звернувся до Міністерства культури УРСР листом. Він знав, що до 1349 року корона зберігалася в Перемишлі, у церкві. Коли Річ Посполита захопила Галичину, тоді перемишльський єпископ зробив собі з княжої корони митру. До війни Перемишль належав до Української Радянської Соціалістичної

Республіки. 22 червня 1941 року гітлерівці сипонули свинцевим градом на це місто, оповили його вогнем. Тут точилися великі бої. Фашисти окупували Перемишль. Через рік Данилова корона безслідно зникла. Отой юрист, що звертався листом до нашого Міністерства культури в цій справі, писав, що корона, як реліквія, повинна зберігатися в Києві чи Львові. Він знав, що її хотіли забрати гітлерівці. Італійці вважалися союзниками німців у війні проти нашої держави. При військових частинах числилися й душпастирі з Італії. Одна з італійських військових частин начебто стояла в Перемишлі. Військові ешелони, що йшли до Риму, не контролювалися союзниками-гітлерівцями. Я читав у пресі, що перемишльський єпископ передав корону Данила Галицького до Ватикану із листом, що після закінчення війни ця реліквія має бути повернута Урядові УРСР. Здається, що корона у Ватикані, але святі отці мовчать про це.

— А чи не вкрали її такі, як Ментен та Крігер?

— Не знаю. Якби мені довірили, то я б увесь світ обнищпорив, а знайшов би загублені кільця із золотого ланцюга історії нашої культури. Мені здається, що не згорів оригінал «Слова о полку Ігоревім», бо не згорів же будинок Мусіна-Пушкіна! «Слово» могли вивезти до Франції наполеонівські солдати. Один примірник 1785 року могли вивезти до Румунії або Греції монахи Скиту Манявського, коли монастир у горах закрили. Десь не одна тільки корона чекає повернення додому. Вовнні смерчі розвіяли по світах наші скарби. А скільки їх вкрадено, вивезено, продано, знищено? Хіба славнозвісна Ченстоховська ікона божої матері не з нашого Белаа? Укрив король! І в наші дні викрадається наше багатство! Ходять по селах шахраї, виторговують, видурюють, обмінюють мистецькі речі, обкрадають церкви й музеї, продають зарубіжним туристам, фарцюють за джинси, магнітофони, платівки!.. І не один рік!.. У колгоспах мені показували касові ордери, за якими ще недавно виплачували по дві-три тисячі карбованців готівкою тим бандитам, які руйнували пам'ятки про знесення панщини в Галичині, а колгоспникам не було грошей на зарплату. То де ж сидить той чинуша, що створив таку банду руйнівників і дав команду платити такі гроші?

Марія гірко зітхнула...

Уже був пізній вечір, коли ми в Підгородді повернули вліво, через поле.

— Куди ж ти мене ведеш? — запитала Марія.

— До діброви.

— Я вночі до лісу не піду.

— Ти ж хотіла бачити Настасину могилу.

— Настасина могила вже розкопана.

— Але там в квітні цвітуть левкої, які ми називаємо смикавками, а в травні — конвалії цвітуть, а влітку — братчики. Ти гадаєш, що в діброві ніхто, окрім звірів, птахів та гадюк не живе? Там є лісничівка — хата, збудована ще 1910 року, а в ній газдує лісничий Степан Герула з дружиною і діточками. До нього щовесни прилітає чорний бузьок, отой самий, що в Червоній Книзі. Птах дуже боязливий, і тут не гніздиться. Гніздо він має за Лімницею у лісі, на березі, де було колись село. Лісники бачили там чорних бузьків. Сюди лелека прилітає на болітце жаб, ящірок, мишей і вужів ловити. Лісник мені оповідав, як одного разу крота вплював, і не міг свою здобич проковтнути, бо кріт великий!

Мені хотілося показати Марії чорний провал над Лімницею, який називається «Каглою». Мине багато десятиліть, і тільки мовознавці писатимуть, що кагли були колись у кожній хаті, бо за димарі треба було платити подимне. І валив дим через каглу на сніг, піднімався під стріху, і солома була чорна-пречорна від шкруму, і на поді осідала сажа з диму. І через ту каглу знав дорогу до хати й із хати наш кіт Мацько. Коли тікав надвір, то вигортав за собою сажу, а коли заскакував до хати, то в горшки падала чорна мука. Була й загадка про каглу: «За горами, за тучами забито там онучами». Гори — то піч з комином, тучі — дим, а з онуч робили каглянки, аби тепло не тікало надвір. Коли кагла була заткана — то Мацько нявкотом просився надвір, і його випускали, відчиняючи скрипучі двері, на яких було добре кататися, коли не бачили батько й мати. А в крилоській «Кагли» можна було кататися на задниці — такий там стрімкий спуск під високими дубами, березами, грабами та осиками. Там теж зозуля кує і деркач стріляє щовесни. Так само кували зозулі й стріляли деркачі, коли угри стояли вежами над Дніпром під Києвом, що йшли зі сходу, гнані голодом, чи холодом, чи ворогом, «и устремшася чресъ горы великыя, иже прозвашася горы Угорьскыя, и почаша воевати на живуцая ту». І угорський літописець-анонім доповнить Несторову повість. Він скаже, що угорський вождь Алмош прийде від Кнєсва па Волинь, і волинський князь відчинить перед ним ворота міста і винесе йому дари. Алмош три тижні був його гостем, і, крім коней, узяв з собою двох синів цього князя, як заложників з тим, аби волинці не вдарили уграм у спину.

На четвертий тиждень Алмош привів своє багатотисячне військо до Галича, де гостили угри цілий місяць. Невідомий галицький князь подарував угорському вождеві десять най-

кращих коней і ще тридцять коней інших порід в повному лаштунку. Крім цього, взяв Алмош дуже багато золота й срібла. Літописець лічив золото на тодішні марки, а марка мала 4608 грамів коштовного металу. Взяв Алмош двадцять марок золота й 3000 марок срібла. Лік вівся на центнери.

Можливо, що один з тих білих арабських коней за горами пішов у дарунок слов'янському князеві Святополку, чи Святоплуку. А потім угорський вождь сказав: «Ти за коня дав нам свою землю». Святоплук був переможений, відступав і потонув у Дунаї, коли перепливав ріку.

А через багато століть історики нанесли на карти приблизний шлях угрів з Галича до Мукачового. Угри залишали за собою могили. Першими були ось ці, що збереглися в діброві. Могили були розкопані в тридцять років двадцятого століття, їх метрові насипи розповзлися вшир на чотирнадцять-шістнадцять метрів. У першій могилі лежав людський кістяк уже без голови (рамено й гомілка лівої ноги), що міг бути останками й християнина. Там, де лежала колись голова, зберігся горщик, виточений на гончарному крузі. По всій могилі були розкидані золоті й срібні бляшки, що прикрашали колись шкрявний кафтан небіжчика. Бляшки мовчали, як і мовчав золотий перстень, намистина, бронзовий гудзик. Знайдено в цій могилі два персні з дроту, дві великі залізні стріли, тонку бронзову пряжку й половину залізної, клапті тканини й ременю, ще перетлів у землі. Збереглася в землі дерев'яна ручка нагайки, кінець якої був закований у срібну з позолотою бляху, де був орнамент. Не зіржавіло кінське стремено, прикраса для кінської збруї, окуття сагайдака.

І де ж та літописна Леведія, з якої йшов цей угр, аби вмерти своєю чи не своєю смертю в Галичі? Біля його ніг покладали кінську голову. І така ж сама голова лежала і в другій могилі, але зітліла геть чисто, як і залізні предмети. Лишилася зіржавлена пряжка, стремена, ніжик, окуття сагайдака, чотири залізних стріли і черепки з глиняного посуду, що ліпився нашвидкоруч, бо треба було рухатися вперед воювати. У цій могилі лежало багато рінків-каменів, багато вугликів, і була чорна земля. Залишки дерев'яного сідла, яке верховинці називають тарницею, нічого не говорили археологам. Хіба що два срібних кільця сказали, що воїн не був багатим, і не був дуже шанованим у Алмоша. І про нього угри дуже скоро забули. Ідучи через Калуш та Болехів, уздовж річки Опору, через Бескиди на Закарпаття. В літописі згадується ліс Гвоз. Словаки ще й нині цим словом називають лістемей, тобто праліс. І на Прикарпатті є село Гвізд, що, мож-

ливо, народилося тоді ж, коли й Старуня, де вже тридцять тисяч років тому жили люди, полювали на мамонтів і шерстистих носорогів; можливо, що й у жертву мисливці привели тих звірів, що збереглися в озокериті до наших днів, хоч убиті були двадцять три тисячі років тому. У Старуні, над Бистрицею, діє невеликий гейзер, і це могло лякати наших найдавніших предків ще гірше, ніж навали ворожі.

Але все змінилося!

Не змінилося тільки небо. Ні, змінилося й воно! Читав я в науковому журналі, що вся сонячна система один раз за 25 тисяч років описує своє коло, і десь є в Сонця друг чи подруга — парна зірка, яка, підходячи до Сонця, знищує все живе на землі. Все має свою пару! Сонце спарувалося з Антисонцем, якого ми не бачимо, Земля з Місяцем, а ми з Марійкою теж зустрілися, і оці наші розмови, оці наші мандрівки теж не випадкові. Ми шукаємо самі себе, шукаємо істини, шукаємо свого коріння, щоб росло, щоб міцніше могло стояти наше Дерево Життя, яке сягнуло своєю верхівкою в міжзоряний простір. Там, у небі, дванадцять сузір'їв, і Дерево Життя має дванадцять гілок. Його зображували наші далекі предки на кістках мамонтів, на глині, на каменях; його несли весільні гості на каравасві; ним закосичували ворота на Юрія й на Зелені Свята. Й нині є те дерево, але вчені назвали його різними чужомовними термінами.

Але є ще Дерево Пам'яті. Воно таке ж вічнозелене, як і Дерево Життя. Дерево Життя не може рости без Дерева Пам'яті. Вороги завжди підрубували Дерево Пам'яті, аби без нього засохло Дерево Життя, пішло на розпалку, щоб на цьому вогнищі убивця погрів свої закривавлені руки.

Ну чого Марійка боїться піти до лісу? Чому вона не хоче постояти коло давніх могил? Мертві сорому не мають. Мертві нічого не чують. Але живі відчувають не тільки страх, але й стид перед мертвими. Ми всі будемо в країні вічного сну! Всі! Нікого не мине смертна година! Та поки ще світить нам Сонце, Місяць і Зорі, то ми маємо серця для того, аби любити одне одного: любити братів і сестер, любити своїх дідів і бабусь, любити свою Батьківщину, свою мову батьківську, свою Матір — Землю, бо після нас будуть інші люди, які свою любов звірятимуть за нашими діяннями та вчинками.

Ми верталися з Марійкою додому: і слухали, як зорі перемовлялися над нами, і чули, як вода з камінням говорила, як птаха, немов душа чиясь, питалася в нічного поля про те, чи вдасться їй вивести своїх маляток. Але поле мовчало. І світ весь якось моторошно слухав, що робить у цю годину

людина. Він нині не боявся крем'яної чи сталеві стріли чи списа. Він боявся літаків і ракет, але і літаки, і ракети, і навіть вершки патронів все одно мали подобу стріл. І на всіх язиках лунав клич за мир, і було там моє українське слово, обпалене чорним промінням Чорнобиля.

Ми обоє з Марійкою мовчали. І гостинець мовчав, але підошви наших мештів (так туфлі називають у Галицькій землі) цілували його і цілували, аж відлуння пливло на хлібне поле, і серця наші билися схвильовано й тривожно, і очі наші дивилися далеко-далеко, ніби хотіли побачити завтрашній день...

А другого вечора я розповідав Марії, що вже написав для свого професора цілий звіт у легендах, про Ямницю, Рошнів і Стриганці, про ці, так звані, татарські села.

XXII.

Татарські села...

Татарські топоніми й гідроніми...

Оповідання й перекази... Легенди й пісні...

Вони народилися давно й недавно.

Недавно — це, починаючи від 1449 року, коли хан Хаджі Гірей став вождем кількох татарських орд, які кочували між Азовським морем і Дунаєм. Досі вони були залежними від Золотої Орди, а тепер назвалися Кримським ханством. Ці орди ще не були страшними для України, але через п'ятнадцять років турецький султан узяв кримчаків під свою опіку.

І відтоді почалося...

Ще того, 1474, року ординці посунули на Поділля й на Руський край. Вони налітали дуже швидко, долаючи за добу по двадцять миль, а тодішня миля мала до семи кілометрів. Вершники вміли на скоку пересідати з коня на коня, яких брали по два-три й більше, коли з грабежів верталися додому. За один тільки рік татари захоплювали тисячі коней, десятки тисяч корів, до двохсот тисяч овець, до десяти тисяч бранців, яких продавали в рабство.

На Українську Слобожанщину й у Росію татари йшли Муравський шляхом, який починався від Перекопу й стелився поза Дніпро. Звідси витікав й Чорний шлях, що мав п'ять чорних гілок-відгалужень: на Київ, на Полісся, на Луцьк, на Польщу, а найдовша гілка, яка народжувалася біля Умані, вела через Поділля на Львів, куди доходив і Волоський шлях, названий ще Молдавським, Покутським, Злодійським. Він починався там, де ріка Дністер упадає в Чорне море, де було колись місто Тіра. А поблизу Галича цей

шлях розходився на дві дороги, пагадуючи чортівські вила. Ординці йшли або на Львів, або на Калуш — чи розтікалися двома вулками, перетворюючи квітучий край у пустелю. За 28 років, між 1605 і 1633 роками, татари 27 разів пустошили Руське й Белзьке воєводство, спаливши 320 міст і сіл. За ці неповні три десятки літ загинув або ж безслідно пропав у неволі кожен п'ятий українець.

Зажурилась Україна, що ніде прожити —
Гей, витончала орда ків'ями малевькїї дітя...

За тих 28 років ординці доходили до Галича 18 разів, щоразу перетворюючи його в пустелю, дехто з татарів, можливо, й осів у той час на Підгір'ї, але така подія не могла стати настільки помітною, щоб село назвати татарським. Чому ж тоді на Прикарпатті так багато «татарських» сіл? Коли виникли вони, якщо останній напад ординців був у 1699 році?

— То що ж виходить? — допитувалася Марійка. — Між 1474 і 1699 роками не могли у нас виникнути «татарські» села?

— Могли! Були ж полонені, були, може, й утікачі. Але не міг тоді Яблуницький перевал у Карпатах стати Татарським. Дороги туди ще не було. Її проклали на Рахів тільки в тридцятих роках минулого століття. А залізницю ще пізніше — наприкінці дев'ятнадцятого століття збудували і при будівництві цієї магістралі спалахнула холера в горах.

— То коли ж з'явилися на Підгір'ї «татарські» села? Ось Ямниця — татарське село, кажуть, а ще Стриганці, Рошнів... — говорила вона.

— Ці села сусідять з Галичем, але є ще Княжодолюка поблизу Долини, Пнів та Битків — за Надвірною, Татарів — поблизу Ворохти. Назву Татарова змінили на Кременець. Я гадаю, що деякі «татарські» села виникли ще тоді, коли полонені половці осіли поблизу Галича, коли їх погромив Роман Мстиславович. А хан Котян хіба не був зятем Данила Галицького? Хіба не служив своєму тестеві? Половці-тюрки не раз союзниками виступали з руськими князями, і навіть родичалися хани з ними.

На Русі половців називали ізмаїльтянами, поганими, хивноюю, то й татарами могли називати, бо ж мова їхня — тюркської групи... Наші предки й монголів називали татарами. Здається, що ніхто в нас Чингісхана й Батия не називав монголами — татари! Молодий князь Данило Галицький поранений був стрілою ординця на Калці, коли разом з іншими руськими князями та з половцями став там проти

Чингісхана, а Батий, онук Чингісханів, знищив Галич. Звідси ординці ринули на Угорщину та до Польщі.

З Польщі воли відіслали в свої становища цілі вози, навантажені мішками з правими вухами забитих поляків. Тоді ж на ріці Солоній (нині це притока Тиси — Шайо) були розгромлені й угорські війська. Це сталося навесні 1244-го року, 9 і 11 квітня. Здавалось би, що Батуханові воїни йшли на угрів через Яблуницький перевал, що в Східних Карпатах, і від того перевал міг назватися Татарським. Але ж ні! Історики довели, що монголо-татари обійшли ці високі гори, й напали на угрів з боку Перемишля. Правда, Іван Франко хотів бачити їх розгромленими в тухольській долині й створив про це повість «Захар Беркут». Можливо, що котрийсь загін ординців справді йшов через Тухлю, й тут знайшов свій заслужений кінець. Про це залишився тільки переказ. Але ж не виключено, що Іван Франко чув перекази про розгром кочовиків десь в іншому місці, а події переніс у Бескидські гори, в Тухольську долину. В басейнах річок Сукелі, за Болеховом, та Чечви, за Рожнятовом живуть і нині розповіді про загибель ординців на чолі з воядами. То ж коли саме переходили татари через карпатську Чорногору, порозсилавши насіння своє серед гуцулів та бойків, що й нині люди пам'ятають про цю значну подію? Де знайти історичне джерело, з яким можна співставити фольклорну версію про загибель орди в Руських горах? Може, францісканський монах Джіованні дель П'яно Карпіні, який з розвідувально-місіонерською метою був відряджений папою Інокентієм IV до ханської ставки на Волзі, щось занотував у «Історії монголів»? Нема в хроніці нічого. Є лиш жадливі описи зруйнованого Києва та інших міст. З «матері городів руських» через шість років після Батисового погрому лишилося 200 будинків. У полях було без ліку черепів і кісток. І цю картину бачив князь Данило Галицький, коли роком раніше їхав до Батия. У червні 1247 року князі Данило й Василько влаштували на честь гостей-мандрівників великий бенкет. Князі вісім днів не відпускали від себе Карпіні і його супутника. Про це є згадка в «Історії монголів», але про загибель татарів у Карпатах нема ані слова. Тільки «Галицько-Волинський літопис» заговорить до нас своєю правдивою мовою, якщо літописець був совістю свого часу та народу.

Минуло рівно сорок чотири роки після того, як ординці завоювали Галич, як знищили його. Помер славетний князь Данило Романович. Колишня столиця була тільки колишньою столицею на велелюдному роздоріжжі коло центра Європи. Галич служив орієнтиром для ординських ханів. Коли

ше жив Данило, то зрозумів, що тут йому не сидіння, й вибрав для стольного града інше місце на окраїні Київської Русі. Як це сталося? Повістує літописець, що князь був на полюванні й побачив холм серед лісів. І звелів на горбі збудувати город. Коли почалося будівництво, під княже крило збігалися сідельники, лучники, сагайдачні, ковалі; збиралися, крім русичів, німці, ляхи, литвини. Найкращий галицький майстер Авдій переїхав з побратимами до Холму, бо ж князь Данило повелів йому побудувати тут Іванівську церкву. Він хотів, аби вона стала окрасою нової столиці Холма там, поблизу річки Вепшу, що бігла до Вісли. Так само Успенський собор прикрашав Галич. Очевидно, що ця святиня справді була побудована князем Володимирком Володаревичем, якщо так чинив Данило — спершу церкву будував. Та династія Ростиславичів закінчилася, а династія Романовичів тільки починалася. І починалося нове місто Холм. Будувався і тут Богородичин собор, але всіх у новій столиці найбільше вражала Іванівська церква. Там було комарів аж чотири, і трималися ті склепіння на головах людських, які вирізьбив сам Авдій — уміла рука. Троє вітарних вікон були прикрашені вітражами або ж римським склом, як говорилося й писалося в ті далекі часи. Самовидець-літописець оглядав два стовпи з цільного каменю, на яких трималися склепіння собору. Білий камінь возили аж із Галича, а зелений добували тут, у Холмі. Коли людина зводила д'гори очі, то бачила над собою лазурові зорі, які відбивалися й під ногами, бо ж внутрішній міст Іванівської церкви був вилитий з бронзи й блищав, як дзеркало. Двоє дверей умілі майстри прикрасили дорогим каменем, на західних був зображений Спас, а на північних — Іван Златоуст. Тут сяяло багато ікон. Князь Данило не шкодував дорогого каміння, бісеру й золота, щоб вирізнялася та ікона, яку подарував йому тесть Мстислав Удатний, віддаючи за нього свою дочку Анну. Був тут образ Спаса з київського монастиря, і образ Богородиці, можливо, що й з церкви Пирогощої, яку потім назвали Белзькою Богоматір'ю, і вона зберігається донині у Польщі. Її до Ченстохова вивіз король Казимир, як військовий трофей. На холмських дзвіницях грали привезені з Києва давни, і в Галичині майстри вміли вливати цих вістунів. А ще викопали в місті сімдесятиметровий колодязь, потім вибудували вежу й побілили її, аби добре служила оборонцям нової столиці, а гостям з далеких земель милувала зір.

Можливо, що такими ж самими були й галицькі собори, але багато з них погоріло, багато поруйнувалося, багато розсунулося. Галич, немов старий дід, жив тихо й непомітно.

Зате у новому Холмі траплялися жахливі події. Коли почалася війна з ханом Куремсою, якого ніколи не боявся князь Данило Романович, якась «баба окаянна» навмисне чи не навмисне запалила місто і «мідь від вогню повзла, як смола» по стінах церков та палаців. Як тільки почали відбудову города, то на Волині з військами з'явився грізний хан Бурундай. Він примушував данників Золотої Орди Данила й Василька йти з ним на литвинів війною.

І обривається на цьому місці Галицький літопис, і вже волинець повіствує, що саме тоді відбувалося весілля в палаці Василька Романовича. Князь дочку Ольгу віддав до Чернігова за князя Андрія Всеволодовича. Був на тому весіллі й брат Васильків Данило з жоною, з синами Шварном і Левом. Багато інших князів було. Можливо, що й хан воловецький Котян був там теж. Лилося мед-вино, пилося, співалося, танцювалося, й раптом!..

— Йде хан Бурундай! — упало з коня вістового.

— Якщо ви мої спільники — розмечіте городи свої всі! — повелів усесильний хан через своїх послів.

Ні, Данило не міг піти на таке. Дуже багато поту й крові коштували йому ці городи, ця надія, що колись вони послужать у боротьбі з татарвою. Він утікав спочатку до Польщі, потім переїхав до Угорщини, щоб порадитися, як жити далі, як боротися. А його рідний брат Василько залишався на Волині. Василько бачив, як русичі руйнували укріплення Данилова, Стіжка, Львова, Кременця. Він бачив також задоволену усмішку на устах Бурундая. Та Холм стояв. Хан Бурундай привів сюди князя Василька, щоб той вплинув на захисників города, щоб оборонці міста відкрили перед ним городські ворота, але нічого з того не вийшло. І хан з люті погнався вслід за князем Данилом до Польщі, де знищив Сандомир, і вернувся назад у степи, які любив і знав. Бурундай боявся лишень гір, і його військо ніколи не заходило в Карпати.

У Карпатах перебував тоді литовський князь Войшелк Міндовгович, сестра якого була заміжня за галицьким князем Шварном Даниловичем. Міндовгові діти жили в Литві язичниками, і приносили людські жертви своїм богам, убиваючи щодня по три — чотири особи. Зрозуміло, що Данилів син Шварно не міг оженитися з поганкою, а тому литвинка охрестилася, і її брат Войшелк прийняв хрещення, а 1254 року уже й сам став нанашком Юрієві Львовичу. Хрестив Юрія сам єпископ у Галичі, де була стара столиця Романовичів. А потім Войшелк пішов у полонину, де постригся в чепці. Ігуменом того монастиря був якийсь Григорій. І пині доводять-

ся думати-гадати, де стояв той монастир? Чи не був то монастир святого Спаса поблизу Самбора, в якому 1301 року вмирав ченцем князь Лев Данилович (тіло цього князя було перевезене до Лаврського монастиря, але 1767 року навмисне чи ненавмисне згорів у вогні той монастир з домовиною)? Може, шукати слідів монастиря на гошівській Ясній горі? Чи за Рожнятовом? Чи в околицях Косова? Чи на Закарпатті? Чи таки тут, де нині Манявський скит? Там, на Вознесенській горі, є фундамент якоїсь давньої споруди. Дуже багато по горах «Монастирів», «Монастирськ», «Монастирчан», де в давнину діяли святі обителі, виконуючи роль сторожових пунктів, укріплень, місць заточення.

Ординці, звичайно, не щадили християнських божниць, і вони ставали міцними твердинями проти бусурманів.

Та пині про це залишилися тільки глухі перекази, пісні й топоніми, що нагадують маленькі іскорки великих вогнищ. І тільки літописне свідчення за 1285 рік непокоїть мою душу. Десь у лютому-березні «...йшов окаянний і нечестивий Ногай і Телебуга пустошити землю Угорську. Ногай пішов на город Брашев, а Телебуга пішов упоперек через Гору (тобто Карпати), яку можна було перейти за три дні. А ходив він тридцять днів, блудячи в горах, бо водив його гнів божий. І настав у них голод великий, і почали людей їсти, а потім стали й самі умирати, і померло їх незчисленне множество. Самовидці ж так казали: померлих було сто тисяч. А окаянний і нечестивий Телебуга вийшов пішки, зі своєю жоною, з одною кобилою, осоромлений богом»...

...Таку повість залишив нам у спадок волинський літописець, нагадавши при цьому, що Ногай і Телебуга йшли на угри в незчисленному множенстві. Вони повеліли й своїм васалам: Льву Даниловичу, синові його Юрієві, сином Васильковим Мстиславові й Володимирі, — теж іти походом на угрів. Руські князі збиралися на цю авантюру неохоче. Володимир Василькович скаржився, що поранений і не зможе сидіти в сідлі. Телебуга наказав, аби його ратники стали під руку Юрія Львовича, якщо Володимир через поранення не піде. Очевидно, що в наших князів була домовна з польським князем Болеславом, аби той ударив на Галицьку землю саме тоді, коли ординці з галичанами й волинянами рушили на угрів. І справді! Як тільки ординці дізналися про напад поляків, то Лева Даниловича тут же відпустили додому, щоб організував відсіч. В поході проти Болеслава бачу також Володимира Васильковича, який ще тиждень-другий прикидався тяжко хворим і відмовився йти з татарвою за гори.

Наші князі розуміли, що перемога над угорцями їм по-

легшеця не принесе. Розуміли також, яка то страшна загроза нависла над угорцями, які можуть постраждати гірше, ніж при Батисві.

Ногай, іменем якого названа нагайка, пішов на Угорщину через Південні Карпати, а хан Телебуга мав зайти з тилу, через Східні, з боку Галича. Історики твердо переконані, що всі Карпати називалися тоді Угорськими горами або просто Горою, як записано у Галицько-Волицькому літописі. Але чи так це? Гори називаються ще й Татрами, Бескидами, Горганями, Мараморошем, Чорногорою... Виходить, що тільки одне-єдине високогір'я називається й нині Горою з епітетом «Чорна». Високогір'я Чорногора — це шість двотисячників і ще багато нижчих верхів. Правда, нині в народі Чорною горою називають тільки один верх, що сусидить з Поп Іваном чи Попиваном. Татарський, або ж Яблуницький, перевал чомусь став границею між Чорногорою та Горганями, хоч і в самих Горганах є Чорногорець, який віднедавна називається Довбушанкою лишець через те, що тут з 1744 на 1745 рік разом з опришками зимував ватаг Олекса Довбуш.

Виходить, що хан Телебуга йшов на Угорщину саме сюди, через Чорну гору, впоперек. І перевал названо Татарським, бо через це високогір'я справді була дорога за Карпати. Його лютий ворог хан Ногай нетерпляче очікував поблизу Бряшева того часу, коли Телебуга скотиться з Чорної гори у тил уграм, які стали проти Ногая. Обидва ворони прагнули єдиного: пограбувати багате Подунав'я, куди лізли і римляни, і даки, і сармати, і гунни, і германці, і авари, і нарешті прийшли угри. Телебуга розгромить угрів! Усі золотоординці знають, що тепер великим ханом став Телебужин дядько Туда-Менга. Нехай і Ногай знає, що великий хан не дасть зобидити свого небожа. Хоч через два роки цей же племінник Телебуга разом з братом Кунчеком Туда-Менгу оголосять в орді божевільним, усунуть його від престолу. Великим ханом стане він сам! Правда, ненадовго. Хан Ногай мав з ним окремі порахушки. Через сім років за наказом всесильного Ногая Телебугу схоплять, й за давнім звичасм кочовиків висадять упоперек на коня, шарпнуть різко за поги й за голову... Так, кінський хребет був набагато міцнішим, ніж хребет хана Телебуги, якого покинуть серед голого степу конати, бо ж безхребетний хан не потрібний нікому...

Та це станеться тільки 1291 року, а тепер був лютий 1285-го. Заповідалося на ранню весну. В Галичі снігу не було, хоч на півдні гори біліли. Гори показуються зблизька на негоду, й тоді, коли хан Телебуга із сотисячним військом з'явився над Дністром, обіздрілося сонце, й верхи нібито

підійшли ближче, аби їх роздивилися ординці, яких було до ста тисяч.

Схильні до перебільшень літописці могли завищити військову силу грізного хана. Важко уявити собі, що сто тисяч кіншотників раптом з'явилося на Підгір'ї. Зважмо, що ординці мали й по два коні. Чим прогодувати таку величезну кількість худоби і війська? За зиму місцева худоба переїла багато корму, і на появу ординців ніхто не розраховував. Прихід татарів уявлявся карою божою. Якою б не була орда хана Телебуги, військо не могло концентруватися в одному місці. Телебужині воїни стояли постом і в Стриганцях, і в Чешибісах, і в Тяжові, і в Ямниці, і в багатьох інших селах, поки хан Телебуга зустрічався з руськими князями, поки радився з ними, в котрому місці переходити йому Карпати.

Найкоротшою виглядала дорога через Чорну гору. Річка Тиса брала початок тут і бігла до Дунаю. Вона фактично починалася на самому перевалі, а тому найпростіше було вийти до її витоків, а звідси, від голови, за течією спускати-ся вниз і вниз, аж на рівнину. Але як дістатися до витоків Тиси? Три дні шляху — це ще нічого. Але потрібні були Телебузі проводирі. Народні перекази зберегли нам ім'я якогось Михайла Печеніжинського, який добровільно чи примусово згодився провести ординців до Угорщини. Ми ж, пам'ятаючи про те, що татари прямували з Галича до Рахова, знаходимо в літописі ім'я Рах. Так називався один з тодішніх бояринів. Багато руснів, а особливо верховинці, мали в той час по двоє імен: одне традиційне, родове, а друге — календарне, яке давав при хрещенні священник. Міг Михайло Печеніжинський бути й Рахом, засновником сучасного Рахова.

І ось уже боярина Раха приведено до хана Телебуги.

— Чи то правда, що за три дні легко перейти на Загір'я? — запитав хан.

— Правда, — відповів Рах.

Ніхто не знав про те, що перед цим Рах мав таємну розмову з князем Левом Даниловичем. Князь радив йому вести ординців, але завести Телебугу туди, де сам дідько «добра-ніч» не скаже. Тепер гори в снігах. Рах попровадить ординців межиріччям двох Бистриць. Інші посунуть долинами Лукви, Лімниці, Свічі. Тут, на Підгір'ї, ці ріки майже прямі, а в горах вони мають безліч рукавів. Прикарпаття — край восьми тисяч річок! Спробуй, зорієнтуйся, куди йти військові! Рах знає, що гінці вночі помчали в гори. Гінці спереду татарського війська, що хмарою суне з низини. Вони дали знати верховинцям, аби з худобою тікали з оседків, ховалися по темних гаврах і ховали харчі та корми.

Лютий обіцяв ранню весну, але був ще попереду березозоль-марець. Дихали холодом високі гори, що велетенською білою підковою сягали далеких Ляхів і Чехів — на заході, а на півдні — Семигородської землі, Сербії. Південні Карпати розсікає Дунай. Телебуга мав надію за Тисою вийти назустріч Ногаєві. Угорці тим часом хана Ногая в битвах трохи потріпають! Він зайде їм у тил! І вкриє себе славою переможця й рятівника.

Щоб відвернути увагу смотрців, один загін ординців разом з дружиною Лева Даниловича заглибився в Угорську землю приблизно там, де нині село Нижні Ворота. Але основні татарські сили мали перейти гори в іншому місці. Рах вів Телебугу до гір межиріччям Бистриць. І я, йдучи цим старим шляхом, в селі Цуцилові записав переказ про те, що була завальна зима й сильні морози. Чоловік вирішив натопити в хаті, аби йому й жоні було тепло. Він звалив у саду стару сливку, нарубав дров, напалив у печі й заткнув каглу, аби не виходило тепло. Вчадів і вмер. А жінка його залишилася вдовою. Та напали ординці. Один з песиголовців хотів полонити молоду вдову, але вона зуміла вбити напасника й утекти.

Запам'ятаймо, Маріє, цю деталь, що була «завальна зима». З десятків переказів ми виберемо тільки ті, в яких оповідається про сніг. Оскільки ординці найбільше й найчастіше нападали тоді, коли вже зеленіла паша, то саме зимовий похід Телебуги найкраще вписується в нашу схему.

Падав сніг! Летів сніг! Валив сніг! Рах вів ординців. Віками у горах діяв світловий «телеграф»: коли з'являвся ворог, то запалювали «віхи», тобто смолу в бочках, ріщя чи солому на горах-стражницях. Добре служили й чуги — просмолені стовпи. Така чуга стояла і у Вікторові коло Миколаївського монастиря. Тепер ніхто не побачив би цього сигналу, бо ж біла заметіль заховала весь світ у свої шати. Галицький верховий гостинець привів ординців до Чорного лісу. Один з підрозділів вийшов на ту гору, з якої беруть розгін потоки, що творять витік річки Лукви. Гора називалася Прислопом, бо ж у зворах часто ставили слопи, капкани на великого звіра. Другий з верхів називається нині Татарняком, і селяни Прислопа-Луквиці вірять, що тут, звідки витікає річка Луква, були розгромлені татари. Звідси недалеко й до Гути, що поблизу гори Сивулі. Житель села, Василь Винник, розповідав мені, що гора Козенючка називається ще й Бійнидею, бо колись давно жителі сіл Крички, Маняви, Маркови — всього триста гудулів — укріпилися на горі. «Як лише татари перейшли Бистрицю й почали підні-

матися вгору, то на них з верха посипалося каміння, покотилися смерекові колоди та пні. Перебили всіх ворогів разом з кіньми, не випустили жодного...»

А сніг падав...

«У Раковці,— розповідав мені житель цього села Володимир Шараневич,— жив поважний господар Юрко. Він зібрав селян і укріпився з ними на високій горі над Бистрицею. Татари сунули великою силою. Раптом із засідки на них ударив Юрків загін. Песиголовці не могли розвернутися з кіньми на вузькій дорозі; котилися самі й котилися їхні коні, крутили собі голови. Відтоді ця гора називається Юроведь»...

Сюди треба додати перекази про ті гірські шляхи, при яких і нині є скелі, названі «баштами». Начебто вороги з криками: «Башта! Башта! Вже нема нашого Баша Ага!» — верталися погромлені з гір назад. Зрозуміло, що на давні перекази накладалися новіші, а тому нині нелегко окремо виділити ті, які виникли після подій 1285 року. Орієнтиром для нас нехай служать перекази, в яких йдеться про великий сніг. Саме із завальною зимою пов'язують люди виникнення таких «татарських» сіл, як Пнів (колишнє Пнів'є), Битків, Зелена, Татарів (нині Кременець). І про сніг говорить волинський літописець, що не був самовидцем, але чув про цю подію від інших. Отже...

...Були великі сніги. Татари лишилися в цьому міжгір'ї, яким тече Бистриця. Дмитро Ломпас із села Бобчого розповідає, що «...татарська орда проривалася на Закарпаття. Але наші й закарпатські хлопці на перевалах поробили засіки й не пропустили орду. Татари вернулися, й осіли жити по українських селах. Тому й у Рафайлові, Пасічній, Биткові багато людей татарського походження». Цей переказ перекликається з іншим, записаним мною у селі Зеленій теперішнього Надвірнянського району. Тут один із зворів, що йде до Бистриці, значиться Татарняком. І тут, розповідають, була зима, ординці літали звором на полонину, а люди попідрізували дерево. Коли вороги зайшли в ліс-темей, то буки і смереки попадали їм на голови.

Всі перекази говорять про те, що волинський літописець не знав деталей розгрому сотисячного війська хана Телебуги. Він, можливо, з цензурних міркувань написав, що Телебуга заблудився в горах, і проблудив цілий місяць. Блуд цей, безперечно, був вимушений. Затиснуте в міжгір'ї військо поривалося вийти на полонину, так, як це, завдяки гуцулам-провідникам, влітку 1943 року зробили ковпаківці. В тринадцятому столітті все склалося інакше. Телебуга з частиною орди вибрався з басейну Бистриці на діл, і знову спустився у

басейн Пруту. Голодні коні з холоду діставали носатину. Вони їли смєречину й падали аморені в глибокі сніги. Ординці добивали їх, відрубували стільки м'яса, скільки могли понести із собою, а решту залишали вовкам, рисям та крукам, що супроводжували орду від самих становищ.

Один загін ординців, проблудивши по горах тиждень-другий, вернувся до Битькова й замешкав це покинуте село. Якись Лавро з Лаврінкою та з малими дітьми сховалися біля джерела в печері на горі Боркан. Інші жителі поховалися на Гизі, на Маковиці, на Кливі, на Чолі, на Погарі, на Штапові, на Бубні. Коли зійшов сніг, люди ноцями пробували дещо садити й сіяти на полонинах, бо в Битьків боялися сходити.

Лавро чувся безпечним у своїй печері. Він з берести зробив довгу-предовгу трубу, по якій дим з печери виходив у потік-звір. Ватру палили, як у ранньокам'яному віці — посередині печери. Палили вночі або тоді, коли стояв туман, імла, аби ординці не помітили диму.

Дим ординці занюхали, коли повіяв вітер у бік Битькова. Голодні жінок і м'яса бісові діти на світанку підкрадалися звором до печери. Тут, де ховалися Лавро з Лаврінкою, були й інші битьківці. Коли люди побачили, що сюди лізуть ординці, то сполошилися самі й дали знати іншим. Жінки ринулися тікати на Діл, де були густі хащі, в «Подір». Ординці бігли за ними, пускаючи навздогін утікачам гострі стріли. Чоловіки відбивалися від погоні. Поранені жінки рвали на собі сорочки й перев'язували поранених дітей.

Пєсиголовці розгубилися в лісах і вернулися в село. Інші загопи стояли в Пневі, Зеленій, сподіваючись на те, що Телебуга знайде їх або ж вони його. Та минали дні за днями, але хап сам не знав, куди йти й що робити. Він боявся гір. Боявся полонин і зворів. Люди його з голоду й холоду падали, як солома; знаходили собі могли під лавинами, що зривалися з гірських хребтів. Ханові здавалося, що ніколи не перестане падати цей важкий, холодний, лапятий сніг, що ніколи не побачить він сонця. Його кохана дружина плакала, молилася й далі плакала. Вона радила вбити Раха. Своєю жіночою інтуїцією відчувала й передчувала, що недаремне Рах веде військо саме туди, де падають на них смєреки й буки, де свистять стріли й гримить каміння, де блискають мечі й топори-бартки, де рогатинами й косами верховинці протиначають груди степовиків.

Рах втішав, що вже їм недалеко: треба тільки дійти до верхів'я Пруту.

І ординці йшли, зривалися з круч у незамерзаючу воду, стояли табором там, де нині станція залізнична Татарів, а село — Кременець, де урочище «Пігя». Вони раділи, якщо вдавалося вполювати звіра, якщо знаходили сіно в покинутому селі, якщо натрапляли на якусь людську їжу. Вони були ослаблені переходами, як вимолочена солома.

А сніг падав...

Хан Телебуга не знав, чим задобрити своїх і русинських богів, аби вони змилосердилися над ним, аби відкрили світ, щоб він вийшов на найвищу гору й побачив, куди йти йому далі, бо ж Рах — зрадник, і його чекає смерть. Але Рах поведився гідно. Він показав ханові стару пастушу стаю, у якій збереглося трохи сіна, кресало й огниво, а також будз сиру. Рах там розвів ватру, і хан подумав собі, що ці верховинські колиби та стаї нагадують юрти кочовиків, а життя верховинських пастухів теж подібне до життя його одноплемінників. Рах говорив, що над Тисою є такі гори, під якими видобувають сіль. Ту сіль у скринях виносять з-під землі, кладуть на дерев'яні плити-дараби, і під охороною воїнів сіль пливе по Тисі до ріки Дунаю. На пристанях верховинці-солевики продають цю сіль, а свої скрині наповнюють золотом й сріблом, за яке купують собі зерна, бо гори хліба не родять.

Телебуга і сам знає, що на Загір'ї живуть такі ж самі русини, як і на Підгір'ї, що то угри-переселенці врубалися ножем у слов'янське море, відтіснивши народ до південних і північних гір. Цей народ завжди обожнював гори, на яких будував свої городи й храми, називав ріки богами, кланявся криницям, гаєм, каменям. І в цих горах ще переховуються дії-баїльники, русинські мольфари, що знаються з Перуном, Сварогом, Триглавом-Стрибогом, Алідником, Бусом, Бабою, Чугайстрином. Телебуга мало не загинув у Бабиній Ямі за теперішнім Микуличином. Рах оповідав йому про Дунай, а хан із своїми близькими сушилися коло вогню й пекли конину, що солодко пахла в білій пустелі, сподобленій чорними смереками. Телебузі робилося моторошно, коли згадував, що сьогодні мав навіки спочити в білій могилі. Йшли попід круту гору, й та біла гора посунула на нього, на жінку, на військ. Пам'ятає, що лишень Рах вигукнув щось і покотився поміж смереки. Телебуга ще пам'ятав страшний тягар, який наклав його, і темну ніч. А накрила військо лавина снігу. Його з дружиною відкопали, і хан довго не міг віддихатися, прийти до тями, зорієнтуватися, що робити далі. Головне — відпочити, набратися сил перед штурмом гори. Хан хоче спати, а дружина вже спить. Але треба рухатися. Рахові він безумовно переламає хребет. Але хребти ламають і ханам. Хто

ж кому переламає хребет? Він Ногаві, чи Ногай йому? Телебуга ще не знав про те, що саме його чекає ось така немилосердна смерть. Він тепер мріяв про єдине: вийти на перевал і зібрати там усіх воїнів, що розтеклися міжгір'ями та полонинами, що сидять при вогнищах у пастуших колибах, по селах і присілках. Але як воювати з таким втомленим і зголоднілим військом? Як?

Коли хан Телебуга вийшов на перевал, то жахнувся, бо зліва й справа, пемов витесані з білого мармуру, вежами стояли карпатські верхи: Говерла, Петрос, Дантиш — і далі й далі. А справа дивилися на нього дві Близниці, Хом'як... Він бачив білі шапки верхів і боявся їх. Недаремне, мабуть, русини вірять, що під тими верхами спить велика сила війська. Колись зі сходу на білому коні приїде білий князь і розбудить, підніме це військо. Телебуга теж прийшов зі сходу, але він не білий князь, а чорний хан-поганин.

Ось знову засіка! Знову навалено смерек, і його коні тут не пройдуть. Треба пускати в рух сокиря, а сокир так мало.

Шаблюю не розрубати колоду. Телебуга запитує Раха, що робити? Рах радить повернути вправо. А справа — провалля. І коні крутять собі голови. І він недораховується десятків воїнів. І там, де гора Кирлибаш, на ординців нападають русичі. Вони убивають воеводу хана Телебуги, його найвірнішого друга. Телебуга і в зворах лишає десятки убитих. Особливо багато воїнів зникає вночі. Але найбільший погром стається поблизу Рахова. Звідси Тиса біжить до Дунаю, і ханові так виглядає, що він уже вийде зі снігового мішка, в якому блудить цілий місяць. І він ішов за течією ріки. Але опівночі, коли спало його військо прямо на настеленій на сніг смеречинні, з усіх боків ударили верховинці. Де вони взялися тут? Звідки прийшли? Хто привів?

То був страшний погром, рівного якому хан не пам'ятав. Він ще встиг разом з жоною, з охороною та Рахом відступити, покинувши в міжгір'ї побитих, ранених і тих, які ще могли в руках тримати зброю... Коли розтанув сніг, то сотні трупів лежали в долині, а круки й ворони вищипали в мертвих очі. Сюди збігалися вовки, лисиці. Навіть рисі й ведмеді, що вже повилазили з чорногірських гаврів, ішли сюди на поживу. Скоро лишень кості нагадували людям про побоїще за перевалом. Про цю подію народилися перекази й легенди, а ще через деякий час за Татарським перевалом виникло місто Рахів і село Костялівка, що й досі в своїй назві береже спогад про кості ворогів. Про це ж говорять і гора Кирлибаш, і Татарський звір, і Татарський перевал, і село Татарів, куди відступав хан Телебуга, лишаючи за собою сліди, які

збереглися в топонімах до кінця другого тисячоліття, викликаючи в простолюду здивування, а в учених мужів намагання пояснити їх.

Телебуга з жоною й невеликим загonom перейшов через гору й опинився в теплому міжгір'ї. Тут можна було дечим поживитися. Інший такий же загін жирував у селі Березові. Телебуга із найбільшою ватагою відходив до Шешор. Але в цьому селі йому теж готували зустріч. Річка, яка тече в Космача на Пістень, була загачена й розлилася у міжгір'ї озером. Проходу далі не було. Коли хан Телебуга рушив по під скалу, на його воїнів покотилися колоди, величезне каміння, полетіли списи...

— Тут ти сконаш! — сказав хан бояринові Рахові.

— Я сконаю вині, а твоя смерть наступить через день після моєї смерті, — з гідністю відповів боярин, торжествуючи над ханом.

— Ти — блуд! — цокотів зубами з холоду хан.

— Блудимо обидва. Йди вправо!

І вони дерлися на гору Лебедин, на якій було мало снігу, бо вже наступила весна. І коли сходили з гори, то в чорній ямі застала їх ніч. Телебуга, на якому залишилася тільки шкіра та кості, не знав, що робити, як заспокоїти жону й охорону, отих кілька десятків воїнів, які вже не могли й кроку ступити, бо їхнє взуття вже давно перетворилося на шкamatтя.

— Де нам заночувати? — питав хан Телебуга в зв'язаного Раха, і вузькі очі його блищали страхом і приреченістю.

— Тут! — сказав Рах.

Було рівне засніжене поле серед густого березневого лісу, який чекав весни, та весна забарилася десь, й уночі ще тріщали морози. Була дуже темна ніч, і нікому з ординців не прийшло до голови те, що вони вибрали собі для нічлігу замерале озеро Лебедин. Навколо лежав глибокий сніг, а під снігом був збутнілий лід, під льодом-кригою — вода, що витікала з джерела. Ординці навколо себе розпалили вогні, а самі, виставивши варту, посередині Лебедина на краї позасинали. Навіть сторожа задрімала. Лишень Рах не спав. Коли догоряли багаття, він почув, як дружно тріснула крига від берега до берега. Рах спробував вибратися з вогняного кола, бо смеріччя, на якому лежав він і ординці, підмочила вже вода. Рах розсунув жар, і проповз через гарячу аолу. Запах горілої шерсті вдарив у віздрі, але глибокий сніг загасив вогонь, що вчепився до його одежі. Рах, як вуж, повз угору поза дерева, повз у хаші, де ніхто, окрім звіра, не міг би його знайти. І коли проводир був уже далеко від озера

Лебедина, то почув гострий тріскіт криги й крик ординців. Щось дике творилося в ту березневу ніч в гірському озері, названому морським оком. Татари ловилися, мов раки, один за одного, стягали з криги того, хто вилазив, назад у воду, і в цьому клубкові тіл неможливо було врятуватися нікому. Тільки хан Телебуга, що окремо спав у шатрі з жоною, зумів вислизнути на берег, зумів схопитися за берізку, витягнути жінку. Хан стояв і не знав, що йому діяти. Боявся, що коли подасть руку одному, то вже не зможе вирвати її, бо і його цей клубок тіл потягне на дно Лебедина.

Через деякий час озеро заспокоїлося. Телебуга з жоною були, як мертві. Один тільки кінь стояв і об'їдав вершки кущів. Здається, що тут його й залишили ночувати, бо він своїм тваринячим інстинктом відчував, що станеться цієї березневої ночі, й нізащо не хотів іти на ту поляну, яка була замерзлим плесом озера Лебедина між селами Шешорами та Стопчатовом.

Народжувався день. Хан Телебуга разом із жоною, опустошені й нещасні, з одним тільки конем, спускалися з гори. Хан був живий, але жити й грішити залишилося йому недовго — ще сім літ. Через кілька днів уже вся Галичина, а далі й Волинь, Польща, Чехія, Угорщина радісно гомоніли, що Телебуга заблудився в горах, і втратив у снігах своє велике військо. Одні говорили, що татарів було десять тисяч; другі, що двадцять; треті, що п'ятдесят; а поки та вість докотилася до волинського города Володимира, то вийшло сто тисяч. Так і записав літописець на пергаменті. Так і залишилося в Галицько-Волинському літописі. А в Карпатах і на Прикарпатті виникли так звані «татарські» села, де осіли й зукраїнізувалися воїни хана Телебуги. Лишилися тільки прізвища: Соро-хан, Кай-кан, Полив-кан, Ката-май, Буджихан і літописне свідчення про події 1285 року...

...Ці мої нотатки й висновки дуже сподобалися професорові Верховинцю. Він любить повторювати, що у народній поезії інколи більше правди, ніж у історичних джерелах.

XXIII.

Ідемо з Іваном Сірковичем до Сокола по пісок. Так говориться лише, що до Сокола, бо насправді треба їхати за Сокіл. Сокіл на скалі (де стояв колись монастир Чесного Хреста, а при ньому — Нове Село), а під скалою — найчистіша ріка області Лімниця-Чва, що починається у далеких горах, за Осмолодою. З одного боку гори Сивулі витікає Молода — притока Лімниці, а з другого — Бистриця, і ці ріки брали в

обійми давній Галич. З Крилоської гори однакова відстань, що до Лімниці, що до Бистриці, що до Дністра, який жениться з Лімницею, Бистрицею та ще й з Луквою, і тече собі від гори Розлуч, до моря.

Лімниця у горах жорнує брили-каміння і через село письменника Івана Вагилевича Ясень несе до Дністра гальку, щебінь, пісок, які фільтрують її воду. Тут, між Калушем і Галичем, ріка спиняє свій шалений біг, і пісок осідає на дно. Велика вода його виносить на ріні. Можна їхати до Медині по пісок, а можна й поблизу Сокола, під горою навантажитись, де брали ми щебінь, який називають ще мачкою. Мачки сам навозив Іван Сіркович, коли брав її для колгоспу, а по пісок їдемо обидва, бо, якщо нема трактора «Беларусь» з черпалкою, то будемо шуфлями накидати на машину цей будівельний матеріал, без якого хати не вимуруєш, хоч дехто мурує і на глині — в кожного свій спосіб.

Іван конче хоче подивитися на Галицьку Браму, а тому їде Комаровом у бік Сапогова, минаючи сільські магазини, кафе, млин, пошту, середню школу, поблизу якої стоїть давня церква й росте велетенський дубище, під яким поет Антін Степанович Могильницький, можливо, творив поему «Манявський Скит». І я вже розказую Василю про Антона Степановича, звідки то взявся цей будитель галичан. Колись у Підгірках, під Калушем, був священиком Степан Могильницький. То було так давно, коли ще Наполеон надумав почати війну проти Росії собі на погибель. Наполеон у той час й проти Австрії воював, то й галичани гинули в тій війні. Антін Могильницький при Наполеоні лише народився. Хто міг сподіватися, що виросте в Підгірках поет-романтик, який після Львівської семінарії створить граматику української мови, напише поезії про рідну мову й рідною мовою напише знаменитого «Русина-вояка», і цей вірш декламуватимуть галицькі вуйки по стодолах на своїх концертах! А пізніше Могильницького перекинуть до Бабчого коло Солотвина. Він, переслідуваний, умре над Бистрицею, у селі Яблуньці, неподалік від Манявського Скита, про який творив свою поему, і залишив після себе чотирнадцятеро дітей! Не своєю смертю помер — коні сполошилися, віз перекинувся! Десь ходять по світу його нащадки, може, й не знаючи нічого про свого предка.

— А ми нині белькочемо, що трое дітей — багато! — заводить Іван Сіркович в машині, погладжуючи чорною долонею свою руду чуприву, і повертає вправо, минаючи зліва ставище, де колись теж було стійбище давніх людей, бо там будь-коли можна назбирати повно черепків і кременів, а тепер он пасеться худоба, і на те все дивиться зелено-викторів-

ська Підгора або Стінка, де, можливо, теж видобували колись білий камінь для галицьких палаців та церков.

Попереду — Вигода, що належить до села Сапогова. А за Сапоговом — Бринь, де була «Брама» під час найбільшого розквіту города Галича, і туди йшла головна дорога, що заросла нині. А ось поле серед лісу — справа. Поле, як поле, але назва його особлива — «Галицька Брама»! І належить це поле радгоспові «Галицький». І ніхто нині не може собі уявити, як виглядали колись охоронці давнього міста, що стояли тут, пильно службу несучи; одним дозволяли в'їжджати й входити до Галича, а інші не мали такого права. А друга «Брама Галицька» — це село Бринь! А третя — в селі Медині, де ферма колгоспна стоїть. І ось звідси, з Медині, ішла Солева дорога понад гору, яка дивиться на Лімницю. Але сіль — не глина. Сіль не залишає сліду, а ось кераміка практично вічна; літопис віків.

Іван Сіркович зупиняє машину, відчиняє дверцята машини, глибоко вдихає запахує повітря, зіскакує з підніжки на землю й мацає землю спітнілою рукою.

— Аби хоч намалювали були, як та Брама виглядала! А то зруйнували, як церкву в Довгопіллі за Верховиною, під якою художник Іван Труш малював портрет Івана Франка.

І він раптом починає декламувати:

— Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти на золотоківанім столі,
підпер гори Угорській своїми залізними полками,
заступив королеві путь,
затворив Дунаю ворота.
Меча придержи через те, що змарі!
Суддею будь до Дунаю!
Грози твої землями течуть,
отворяєш і Києву ворота,
стріляєш з отчого золотого стола
султанів за землями...
Стріляй, господине, Кончака,
поганого кощія,
за землю Руськую!
За рани Ігореві,
відважного Святославича!

Я дивився на нього, як на столичного артиста, що в Золотих Воротах, у Києві, теж читає цей уривок із «Золотого слова князя Святослава», безбожно перекручуючи слова поеми. У виконанні Івана Сірковича виходило краще й природніше, хоч він мав лишень одного-єдиного слухача в особі мене, Василя Чорнобривого. Але ми обидва мали ще це місце, де була «Галицька Брама» із позолоченою церковцею, яка згоріла разом із воротами чи зруйнувалася. Та нічого на

цьому світі не зникає безслідно. Іван Сіркович підняв обпалену цеглу, що виоралася із землі, знайшов шматочок скляного браслета, який колись носила на руці галичанка, попідкидав його на долоні, й знову почав читати напам'ять, але вже билину про Дюка Степановича з Галича Волинського:

Да по Києву он не спаряден шел,
Обуты-то у его лапотци — ты семи шелков,
И в эти лапотци были вплетены
Каменя все яфонты...
Да который же камень самоцветные
Стоит города всего Киева,
Опришно Знаменья Богородицы,
Да опришно прочих святителей...
Во пуговках литы люты звери,
Да во петельках шиты люты змеи...

— Кого тобі нагадує Дюк? — запитав Іван.

— Карпатського верховинця в постолах, — відповів я.
Іван читав далі:

— Кого нет сильнее та богатые,
Молодца-то Дюка да Степанова.
Двор у Дюка на семи верстах,
Да кругом двора да все булатный тын.

— Де створена ця старина?

— Пишуть дослідники, що в Галичі, — відповів я Іванові, й сам теж почав:

Да просыпал Добрыня ночью темную,
Наутро приехал он во Галич-град,
Да нашел три высоки три терема,
Не видал теремов таких на сем свете...

— А я в Добриневі, за Рогатином, був! — сказав Сіркович. — І в Олеші, і в Настащині, і в Темерівцях, і взагалі, я потроху набираюся ума-розуму. — Він заскочив до кабінки, натиснув на стартер. — Ну, Машко, давай попрацюємо трохи. Допоможемо одержимим наукою в особі історика Чорнобрювого, який колись дістане Нобелівську премію й усю пожертвує на реставрацію Успенського собору. — Він змінив інтонацію на серйозну. — То правда, що ти передаєш свою стару хату для музею просто неба, який створюється в Крилосі? І тобі за неї дають чотири тисячі?

— Хто це тобі такого намолов?

— Все село гомонить. Ніде такої давньої хати нема, як твоя.

— Тут ходив по селі якийсь кудий директор музею і скупував стару одягу. Але про хату не говорив нічого. Моя

бабця заробила собі грошей за червоні коралі, за сорочку з кватирковим вишиттям, за байборак, сіряк і крайку. Правда, щось мало той комерсант заплатив за коралі. Вони колись коштували пару волів.

— А по війні продавали ті коралі по три карбованці за шпурок. Один «археолог» з Ленінграда скуповував їх мішками, а нині вони на грами продаються в комісійних магазинах. Я ще поїду до того комерсанта, що нажився на добрі наших бабусь, — сказав Сіркович.

— Чи він один такий? Багато цінностей поцупили варяги з дипломами! А що вони не встигли, те свої чиновники нині донищують. Церкви освоюють... Там церкву розтягли, як он у нашому селі та у Вишкові, а там згоріла, як он у Гошеві та Ясені. Найстрашніше — провінційна затурканість!

— Покидьки епохи! — вилаявся Іван. — Варлаами... Їхні ж онуки їх прокленуть за те, що нищили свою культуру. Не все ж опіум для народу. Це ще й тисячоліття нашої культури. Найстрашніший опіум — опіум кар'єризму. Тобі не здається, що в нас є люди, які не хочуть перебудови! Ось сидить собі чиновничок, дістає непогану зарплату, ходить до окремого магазину по масло і м'ясо, хоч не виробляє його, й імітує-видумує щось таке, аби побачили, що він зайнятий по горло. І його слухають інші! Його просто бояться! Один боїться ярлика, а другий?.. А другий теж хоче якось вислужитись. Він не думає про те, що поки на посаді, доти щось важить, а проженуть, то так, ніби м'яч без духу, — не підскакує, і ніхто його навіть копнути не хоче. Отакі то й сталінізм гордили, і нині моляться по кутках до нього, мріють про єжових, лгод, берій...

— Може, й так!

— Та так! Але ти боїшся визнати це, бо ти теж уже коло них крутишся! Ось мине рік чи два, і станеш кандидатом, а там — доктором, професором, і вже ти — груба риба. Окремий магазин. За пачкою масла в черзі не стоятимеш на морозі. Хоч руку подаси мені, коли здибаємось серед міста? Хоч сина мого візьмеш на історичний? Бо там теж повно «подзвончиків»!

— А голову твій син має?

— У наш час цінуються не золоті голови, а залізни заді. Ось я сиджу собі й сиджу, а зарплата меві рахується. А скільки сидить таких, що взагалі нічого не роблять, хіба що нерви людям псують. Вісімнадцять чи дев'ятнадцять мільйонів чиновників... Аж страшно... В них є жінки, діти, тещі, шофери, друзі.

Іван виїжджав на дорогу, щоб звернути в бік Лімниці. Він сьогодні був не такий, як раніше. Бувало, Іван сипле приповідками, жартує, розмовляє з машиною, а тепер він про щось думає. Можливо, що думає про «Галицьку браму», а може, про свіжий вітер, яким повіяло після XXVII з'їзду КПСР. Віп, крім історії, любить ще бджіл, і я запитав, чи є цього року мед. Сіркович мовчав.

— Боїшся, щоб не попросив банку?

— Боюсь! Погинули мої бджоли!

— Кліщ? — запитав, відчуваючи на душі неприємний осад, що завів цю розмову.

— Спочатку був кліщ. Але я з ним борюся! Я щодня пхав у вулики горіхове листя, кропиву. А тепер щось інше. Хімікати! Я не знаю, чи є в нас хоч одна людина, яка б полічила виграш від підвищення врожаю зерна на центнер. Загинули тисячі бджолородин, тисячі центнерів риби. А де поділися раки? Куди все це котиться? Та мені здається, що саме вчені колись нам укоротять віка й собі теж... Колись люди закопували скарби в землю, а нині ми все відкопуємо із землі. Все тільки беремо й беремо! Все довкола забруднюємо. Як можна було навколо хімічного об'єднання будувати місто Калущ? Чи ми думаємо про своїх дітей і внуків? Про їхнє здоров'я? Що їм залишиться? Я кохаюсь у бджолярстві, а мій сусід має трактора. Мої бджоли летять на колгоспний ріпак брати мед, а він заганяє свого трактора і силосорізку косити ріпак на зелену масу худобі. І сусід молотить моїх бджіл! І моїх, і колгоспних, хоч мої і колгоспні бджоли запляюють його сад! Веселять його душу! А є ж постанова, аби косити ріпак уранці або ж надвечір, коли бджоли ще сплять, але хто хоче виконувати постанову? Недарма ж існують села із промовистими назвами — Медина, за Дністром — Медуха, за Бистрицею — Бортники... Були бджоли, був мед, віск без постанов одержували, продавали чужинцям...

— Та хіба тільки це?! Ще шуміли недавно високі липи уздовж наших шляхів. І нема лип, на яких медували бджоли. Порізали, повикорчовували, а нових не посадив ніхто. Найкращі чорноземні пішли під нові заводи та під'їзди до них. Під «матір городів руських», під Київ, — ядерні реактори... І під Чигирин.

— А ось скажи їм про це! Що почуєш? А скажуть, що в чорних фарбах бачиш нашу дійсність! Чи не так?! — Іван пригальмував коло могили й продовжив. — А все візьме земля! Все в могилу піде!

— Чиновник гадає, що історія починається від нього й на ньому закінчується!

— А чому ми не інакші? — запитав Іван.

— Тому, що ми всі щербаті. Від дитячого садка робимо дітей кібернетиками, а свої історії не вивчаємо, неначе соромимося її. Ми вже рідної пісні та мови соромимось! А колись і кібернетику, і генетику називали буржуазними науками. Чи когось покарано за це? А генетиків і кібернетиків карали, як ворогів. А про голод, що був у тридцять третьому, і про тридцять сьомий хіба не мовчали? Кого покарано за це? Радій, що вам полковника на посаду завгоспа не прислали, бо культуру в місті штовхають уперед запасники. Ну уяви собі, якби танцюристів, художників чи співаків доручили розробити план стратегічного наступу на якомусь там напрямку... Що сказали б військові? Обурилися б! А їм, бач, довіряють керувати культурою. Знаю одного, що у війну при штабі кіно крутив, а нині він найбільший діяч, бо ж язик у нього, як праник!.. Він по всіх президіях! Йому усі нагороди! А з війни нагород не привіс. А оті, що в рубцях від поранень, похитують головами: ну й ну!..

...Та треба було поспішати. Я очима обводив поля, на яких виднілися давні могили. Одна — тут, а три могили — в урочищі «Вузький Триб», одна — в «Малинівці», одна — у «Вовчому Куті», дві — у «Підконтоверсі Горішньому». Ще кілька було в урочищі, яке називалося колись «Під могилками», а потім і могили стали полем, і трактори майже зарівняли більше двадцяти могил. А он під самісіньким селом Соколом видніється Дупна могила, повз яку проходив Соляний шлях, і тут, мабуть, спочивали солевики, дозорці або й скоморохи чи гусярі. Вони орієнтувалися по цій могилі. А найчастіше пастушки любили це місце. Тут і польська колонія була, то й слово це могло прийти з польської мови. Але мені здається, що на цій могилі відбувалися тризнища. Звичай цей зберігся до наших днів. Коли вмирає гуцул, приходять молодь «привида гнати», тобто на «грушку» (слово це від «гра» утворилося). Серед багатьох ігор є звичай бити одного по задньому місці, аби він угадав, хто бив. Бавилися «дупака» і на вечорницях, і на весіллях, і на ягівці коло церкви, але найчастіше — на пасовищах пастухи гралися так. Можливо, що й від цієї гри названо Дупною могилу біля села Сокола, яке колись називалося Новим селом, бо ж старе поселення було пущено з димом лихою ордою.

Іван Сірович розказує, що колись чумаки возили сіль сюди, й тому гора Чумал над Мединею-селом, але я не хочу в це вірити, бо в нас чумаків називали солевиками й джумаками. Очевидно, що там був цвинтар, коли люди на чуму вмирали. Такий самий, але вже холерний, цвинтар був і у

Викторові, де ще по війні стояла трупарня, до якої завозили померлих у дорозі, а потім той цвинтар переорали і почали знову тут людей ховати. Такі самі цвинтарі були майже в кожному селі. Цвинтар, де хоронили тих, хто помер не від мору, був тим місцем, на якому часто збиралися люди, щоб пом'янути предків і близьких своїх.

І на Соколі у землі спочивають солевики, що вмирили у дорозі. Вони привозили з чужих земель дорогі речі для галицьких модниць. І про них ходили різні легенди й перекази, що вже майже затерлися в пам'яті людській.

Не затерся тільки звичай зустрічати гостей хлібом-сіллю.

...Так, Галич багатів на солі. Перша згадка про місто є в Печерському патерику¹, де йдеться про події 1098 року. Тоді з Галича не прийшли мажі із сіллю, була велика біда й скрута на Русі, попелом солили кияни.

«Галич старий, Галич багатий», — співали билинники-бояни від Карпат і аж до Білого моря, бо знали, що Угорські гори, як тоді називали Карпати на Русі (угорці називали їх Руськими), стоять на скарбах. Хоч ніхто тоді не здогадувався, що десятки мільйонів літ тому на місці гір було море, від якого залишилися великі пласти солі. Якщо на Загір'ї кам'яну сіль видовбували із землі, то на Підгір'ї биля соляні джерела, а з них черпали сировицю коновками, наливали в бочки, розвозили по містах і селах. Коли треба було везти далі, тоді із сировці виварювали сіль і ці солевики називалися зваричами. Як дорого коштувала в ті далекі літа гуска солі!

Пригадую, що при під'їзді до Крилоса стояв колись високий хрест, і батьки запитували своїх синів, везучи їх уперше до міста:

— Бачиш оцей чорний хрест?

— Бачу...

— А знаєш, чому він тут стоїть?

— Ні, не знаю.

— На цьому місці розбійники взяли життя в чоловіка за одну топку солі.

— Як? — завмиравш на возі, бо тобі привиджуються розбійники, що виходять з Кам'яного потоку чи з Білої глини, чи з лісу виходять, де Городище, з Дровнича-потока, з-за могили Меленя.

— Один чоловік з-за Дністра повів до міста воли продавати, а злодії вже його пасли. Він мав малого хлопчика з со-

¹ Збірка, що містить життя т. з. святих отців (звичайно монахів якогось-небудь монастиря).

бою. Того хлопчика дуже ноги боліли й він плакав, що не дійде додому. Батько попросив сусіда взяти сина на віз, і сховав синові за пазуху гроші, які вторгував за воли, а сам ще лишився в місті. Купив додому гуску солі, й вирушив пішки. А в лісі вже чатували на нього розбійники. «Давай гроші або життя!» — «Я не маю при собі грошей!» — «Не бреш! Ти нині продав воли!».

Розбійники катували чоловіка, але не знайшли при ньому грошей, і вбили його.

На тому місці було поставлено хрест, і кожній жінці, яка йшла до міста чи з міста, привиджувалося, що коло хреста чатують розбійники ті, які забрали в людини життя за топку солі.

А ту сіль виварив зварич у Калусі, Солотвині або Делятині. Може, й ближче, бо в Старуні теж варили сіль, і до Росільної, що серед Чорного лісу, який називався колись Печеніговим, ходили по сировицю. До Росільної у війну й по війні ходили й галичани, і приносили звідти оповідання про те, як колись мажарі возили сіль на Україну. Мали вони дерев'яні вози-мажі, а колеса робили з тисової деревини, яка була міцна-преміцна, як залізо. І служив чумакам орієнтиром Шлях Чумацький, який росіяни Молочним називають, а естонці — Пташиним.

А правим берегом річки Лімниці ішов колись Солевий шлях до Галича.

І були ще солеві дороги, які текли через ліси-темеї, через поля широкі, через ріки й потоки.

Про одну таку дорогу й пригоду на ній почув я розповідь у далекий певобняий рік, коли наші матері взяли коновки в руки, й пішли через ліси до Росільної, аби привести додому сировиці. Вони вернулися пізно ввечері. Одна дівчина з Долішнього кінця села не могла донести двох відер додому й залишила коновку із ропою в нас, і прийшла по неї аж уранці.

Того вечора я почув, як колись мій прапрадід Теодор Чорнобривий їхав з бочками по сировицю. Набрав у якомусь селі із кривиді ропа. Віз її додому. А дорога була далека! І десь у Гутищах, Грабівці чи в Завою ніч його захопила. А він так не любив по чужих хатах ночувати! Подумав собі: «Поки стемніє, то я до другого села доїду, та й назавтра скорочу собі дорогу». Коли заїхав у ліс, то зовсім стемнілося. Їхав лісом, довго їхав: а села не було та й не було. Аж дивиться солевик — щось блищить попереду! Вікно чиясь чи вовк світить очима? Коні йдуть стрімко — не звірі! А то слідів чоловік коло ватри. Зупинив солевик коней:

— Добрий вечір! Чи можу коло вас побути?

— Можеш.

Господар дав коням їсти, розв'язав свій вузлик з харчем, що жінка йому зрихтувала, поділився вечерею з лісовим чоловіком. Уже й па сон його хилить, але не лягає, бо незнайомиць вийняв великий віж і бавиться ним перед очима селянина. Цього пройняв великих страх. Але махнув рукою і каже:

— Я хочу відпочити.

Йде до воза, бере верету, стелить, та побачив колючу тернину, й виламав собі з неї галузку. Вже вкладається спати, а лісовий чоловік від вогню підходить з ножем до нього й говорить:

— Коні мої!

— Ні, чоловіче, поки я живий — коні мої.

Той не питає — можна? не можна? — обрізує шлеї, бере коней. А цей солевик хапає тернину, та й терниною як шварне його по очах! А тоді — по шиї! по шиї! по шиї! Злодій заревів, як бугай, схопився руками за очі та й покотився по траві. А фірман впряг коні, сів на віз до бочок та й поїхав лісом.

Мянув рік. Треба чоловікові знову їхати по сировицю. Іде він і думає собі: «Вже я недопущуся, аби в лісі почувати!». Ще сонце на небі, а він уже заїжджає на хутірець Суха Ліщина, повертає до файної хати, проситься на ніч. А на подвір'ї повно псів — не дають слова сказати — так дзявольть! Пішов син тата спитатися, чи можна приймати нічліжника.

— Можна!

Заїжджає солевик у двір, дає коням їсти. Просять його до хати. Він глянув на господаря — і забувся. Каже господар жінці:

— Приготуй вечерю.

Повечеряли. Сидять-говорять. Пора вже й на нічліг. Постелили йому в другій кімнаті, але він не спить — боїться. Перемучився до ранку, а вранці господар каже:

— Рік тому в Чорному лісі ти мене терниною вишвігав і лишив обкривавленого коло вогню...

— Не може того бути!

— Так було!

— Було, — признався нічліжник.

Тоді господар почав:

— Доки я був не битий, то любив нападати на людей, крав. Але коли я хотів забрати в тебе коні, то ти не розгубився і почав бити мене терниною, то отут, на шиї, перебив

мені злодійську жилку, і я відтоді став чесною людиною. Дякую тобі.

Господар подав руку гостеві — той поїхав, повіз солону ропу в бік Галича, і повіз туди ж оповідання, аби і його залишити мені в спадщину...

Коли ж то сталося? І чи взагалі було таке з прапрадідом моїм? Чи не з чумацького фольклору залишилося це оповідання? Могло народитися ще в середньовіччі, коли навколо Галича шуміли дрімучі ліси, які затримували вологу в ґрунті, і тому ріки текли повноводнішими, придатними для судноплавства. Не раз великі зливи змивали сіль із возів. А влітку 1164 року залила повінь аж 300 возів, які тягли воли — везли сіль з Удеча (теперішнього Жидачева). І стався хмаролом, як кажуть галичани. Страшні зливи впали на гори й на доли, великим валом покотила вода, вилилася на луки, на рівнини. Солевики вже доїжджали до міста, коли зішлися води Дністра й Гнилої Липи, морем заповнили рівнину, де тепер Галич-Заріка. Бикове болото, де нині колгоспні ферми, й де завжди багато гусей і качок, стало місцем загибелі трьох сотень людей та возів. Людей, волів, вози несло на Батюхове поле, де росли осоки, в бік теперішньої залізничної станції, викидало їх на дерева. Людей і вози знімали з дерев. Солі на возах вже не було. Сіль попливла з великою водою у солоне Чорне море. Було багато сліз солоних — батьків, матерів, вдів і дітей-сиріт. Але галичанам до сліз не звикати. Тут часто лилися солоні сльози, і нерідко саме через сіль, що була дорожча за золото.

Все тече, все змінюється, все минає. Залишається тільки земля. І на цій горі завжди добре родили поля та сади, галичани будували хати, копали глибокі криниці, садили квіти, женили хлопців, одружували дівчат, народжували дітей.

Синьоокі дівчата-соколянки в чотирнадцять років виходили заміж, і навколишні села сміялися із соколян, що в них такий звичай. За роки Радянської влади змінився цей звичай, бо і хлопці, і дівчата вчилися й вчаться по світах. У Соколі є свої вчителі, свої лікарі, свої інженери, свій медпункт, свій клуб, свій магазин. І ще є під Соکیلською горою великий профілакторій, де відпочивають і оздоровляються робітники та службовці Бурштинської ДРЕС. А влітку цей профілакторій, де пів-Сокола працює, стає піонерським табором дітей енергетиків.

З-під «Стінки» б'є ладна вода, яку закували в металеві труби й вона тече на кухню, в корпуси профілакторію, до плавального басейну, а зайва — стікає потоком до Лімниці.

Під горою просторо, гарно й світло. Особливо тоді гарно, коли цвітуть лугові трави, а бджоли та джмелі медово озвучують цю місцину над річкою. Голос піонерської сурми додається до щобету пташок, до дзижчання комах, до молодих голосів. Над Лімницею можна бути довго, і не надокучить. Але чекає нас робота, і тому Сіркович машиною з'їжджає над воду, де стоїть механічна лопата. Зупиняємось.

— Петре-е! — посилає свій дзвінкий голос Іван.

Нема нікого.

— Петре-е! Чортів сину...

Виходить з-за кущів черевань без майки на тілі й заспаний.

І повільно залазить в кабіну трактора, командує рукою, куди їхати, і вантажить пісок.

— Скільки належиться? — питаю його.

— А скільки маєш?

— Та маю лишень десятку.

— Десятки забагато, — втручається Сіркович.

— Давай сюди, — каже Петро.

Відаю десятку й чекаю, що він віддасть хоч би п'ятірку. Не вертає.

— Чого стоїте? — питає.

— А... здача?

— Здача буде завтра, а нині не дають здачі, — і вишкалює жовті зуби. Живіт, що обріс волоссям, ходить, ніби там ховається якийсь звір.

Я сідаю в кабіну. Іван не заводить машину. А незнайомий мені Петро уже далі лежить під лозовим кущем.

— Чому не рушась? — питаю Івана.

— Навіщо ти дав Ясінському десятку?

— А що?

— Він не віддасть.

— Ще навантажить.

— І не навантажить.

— Чому?

— Це такий чоловік, що з Христа ризи зніме.

— То чому ти мені не сказав?

— Забув. Але то ще не пізно. Я щось придумав.

— Що ти придумав?

— Ходімо, валупимо його.

— Як?

— А так, як нас учили. Наб'ємо за те, що куролуп. Трактор не його. Це річкова служба. Вони укріплюють береги Лімниці.

— І будемо в одній камері сидіти.

— Свідків нема.

— Та чорт з ним! Поїхали додому.

— Поїхали... поїхали... Та то вже не перший раз він бере такі гроші за пісок. Ніби то його ріка, ніби то його трактор. Мерзотник!..

Двигун завівся, і ми виїжджаємо на рінь, лугом вибираємось на дорогу, і тут, під горою, Іван питає мене, чи не поїхати нам через село Мединю, де колись стояли пасіки галицьких князів, де був перевіз через Ліменицю. А тепер за рікою село Перевозець — колишні Перевози. Тут, як і в усіх навколишніх селах, теж здавна жили люди, бо знаходяться кам'яні та бронзові сокирки, крем'яні ножики, товкачі, прясла, черепки з мисок та горнят. Хтось десь знаходив у воді кам'яного ідола, але загубився той бовван, і тільки у верхів'ї ріки знайдено голову змія, що зроблена з каменю, й завезено її до краєзнавчого музею.

А ще римські та грецькі монети хтось губив у Медині. Їх знаходили й знаходять ще й досі. Чомусь ті монети називають тут «Івановими головками». А ще цвіте на ринях квітка — «Іван Головатий». І цикорій чомусь названо «Петровим батогом». Вовче лико, що оживає цвітом у лютому-березні — божий боз (бузок), а є і «боже тіло» — ковила. В цих дивних назвах таяться давні вірування, осколки міфів наших предків. І думаєш тут, над Лімницею, що нема нині Селища серед лісу, але є ще за Лімницею Городище, яке обведене валом у вигляді підкови. Там, на двогектарній площі, колись збиралися галичани, щоб поклонитися своїм богам. Був тут і жрець, що знав багато різних тасмниць, але ми не знаємо, що сталося з останнім дієм, як і не відаєм, хто й коли зруйнував лісовий храм. Хіба що старий дід буде мудрувати: чув я від старих людей, що були якісь чародії чи дії, що вмлі ворожити, і тому-то село називається Колодіїв, тобто біля діїв. А чиї то могили в Селищах на Іванечковій горі та на полі «Жорінь»? Давні то могили. Невідомі. Лишень у недалекому селі Блюдниках, що на другому боці Лімниці, ще й нині родить ягоди Чагрів горб, нагадуючи нам про те, що тут жила Настася Чагрівна — коханка князя Ярослава Осмомисла.

Але ми з Іваном уже вертаємось від Лімниці через Комарів, аби швидше бути вдома, бо чекає нас тяжка робота. Літо, знаю, лишень блисне, а тому треба працювати тоді, коли день довгий. Восени й узимку день лишень до полудня — не напрацюєшся... Мені в цю хвилину хочеться, аби Іван ще говорив до своєї машини так, як він уміє приповідати. Але Сіркович мовчить і думає. Хай думає, коли

думається, бо і мені голова сохне від своїх клопотів, а ще від того, що Верховинець у вересні запитав мене про збірку галицьких легенд і переказів. Я би міг швидше зібрати книжку анекдотів — цей жанр у Галичі невмирущий, а легенд в уже значно менше. Не та доба!

XXIV.

Той учитель Дмитро Сидорак у інший час міг би бути великим комерсантом. До підвищення заробітної плати вчителям він утік зі школи до проектно-конструкторського інституту, потім кинувся писати п'єси, але їх ніхто не хотів ставити, і Дмитро вдався до інсценізацій. Він інсценізував би все, що можна інсценізувати, навіть телефонний довідник. Щоб мати багато вільного часу, Сидорак зробився директором неіснуючого музею проти неба, який створювався уже, як мінімум, тридцять років. Перші будови й перші експонати музею архітектури й побуту Гуцульщини з'явилися в Косові на горі ще наприкінці шістдесятих. Тоді купили в Яворові хату славетного різьбяр Шкрібляка, наскладали в середину експонатів, і все це згоріло. Навмисне чи ненавмисне?

Після пожежі в Косові, обласні керівники почали язиками створювати новий музей поблизу села Павлівки. Нарешті додумалися, що Крилос — найкраще місце, де можна показати людям архітектуру Бойківщини, Гуцульщини та всього Покуття, Опілля. Але історики запротестували проти будівництва музею на території старого дитинця, а радгосп «Галицький» не відпускав під об'єкт орну землю. І тоді дійшли висновку, що ліс стерпить усе. Поблизу Крилоса почали вирубувати дубину, зробили паркан — шиворіт-навиворіт, за яким інколи чаркувалося — розважалися жителі Крилоса, культпрацівники й гості. Тепер у кудого й меткого Дмитра Сидорака прибавилося клопоту, бо він повинен був щось робити. Тим часом у бойківському селі Полянці розкидали останню курну хату, яка існувала кілька століть, а вже півстоліття чекала, аби її забрали до музею; на Гуцульщині, в Криворівні, валилася хата старої Харучки, сучасниці Івана Франка, що прожила 104 роки; сподобалася Сидоракові й наша хата. Він просив-благав, аби її не торкати, а сам тихенько приготувався втекти з музею знову до школи, бо як учителям раптом підвищили заробітну плату, а ще залітували його інсценізацію про народного героя України. Бай-дуже, що з трагічної постаті зробився водевільний циганчук. Головне, що одержав гонорар, а що говорила люди — це йо-

го не обходило. Сидорак, плюнувши на все, став знову педагогом, хоч багато років переконував мене, що створить у Галичі унікальний музей, перед яким зблідне геть усе, що він — патріот, що він в душі — митець.

А тим часом павіть те, що було перевезено у крилоський ліс, гнило на купах, і хата моя журилася, коли її заберуть до музею. Мати все чекала й чекала, коли з'явиться на її подвір'ї «милий пан», як вона називала Сидорака, але в милого пана були вже миліші турботи. Мати говорила, що не можна хату класти на тому ж самому місці, де стара стояла, що не можна на зораному будуватися, бо життя буде перевернуте, як скиба, що не можна дерева викидати, а треба пересадити дерево, а коли вже викорчував старе, то все одно замість нього слід посадити молоде. Вона найперше посіяла жито, де мала бути нова хата, а стара поки що стояла, чекала, коли її перевезуть до музею.

Багато рад і порад вислухали ми від сусідів. Багато разів обійшов я нашу стару хату з високим солом'яним дахом. У стрісі хати гніздилися горобці та оси, що зі слини робили собі домівки, які мати називала капшуками. Під підвалинами мали свої нори миші та щурі. Під стайнею та столодою розгойдувалися кунци та тхорі. Бачили ми й ласицю, яку не можна було бити й не можна було згадувати про неї тоді, коли світло в хаті горить, бо то рукавичка божої матері, що стала звіркою. Вона сиділа під бузиновим корчем, у сутичі, або й у старій вербі, в лузі. Ондатри теж виводилися над річкою, під корінням ясенів. Тут і відра мала свої палати. Коли ж мороз заковував річку в кригу, ондатри знайшли собі дорогу до нашої комори, щоб поживитися зерном, заробленим у колгоспі на трудодні. Одну ондатру мати вбила поліном, але її родичі й далі приходили до комори на нічні трапези (голод страху не знає!).

І ось чекає своєї останньої години висока галицька хата, до якої вже ніколи не привезуть невістку. І молода невістка не розпрягатиме коней, не змотуватиме віжок у в'язку й не перекидатиме через високий дах так, щоб не зачепилися віжки за чорне ключиння, щоб не розпустилися й не спинилися на даху, бо це недобре знамення. Доживає свого віку й стара піч, яка була нашими яслами й дитячим садком, на якій спав Коцький на ім'я Мацько. Її вже не колупатиме моя сестра Віра, коли прийдуть свати. Піч вже не їхатиме на гиц у новорічну ніч, і Коминяр не підмазуватиме її розведеним попелом напередодні Нового року, коли ходитиме Маланка з Василем і він з ними. І старий сволок, на якому вирізьблено хрест і дату будівництва хати, опиняться або в

музеї, або піде на дрова й згорить з усіма таємницями. А за тим сволоком-селеменом, як і за кожним комином, не раз стояла «березова каша», щоб не дотягнулася до неї дитяча рука. Там і документи лежали. Або ж у скрині чи на кружку, зберігалися різні квитанції за сплачений податок, страхівку, здане м'ясо, молоко, яйця, вовну і т. д. І старий ложкарик опиниться в музеї на Крилосі. І чолова стіна ще держить старі образи: Ісуса Христа, Божу Матір, святих Миколу, Антонія... Мати моляться до них, косичить квітами, замаює масм на Зелені свята; Богородиці робить вівтарик у травні — останній відгомін колишніх маївок з веселими хрущами, яких вигублено хімікатами, і вони вже ніколи не гудуть над вишнями. А колись вечорами очі нам вибивали! А колись клень клював на хруща! А колись кури клювали хрущів і не могли переключувати. І ми з Іваном Сірковичем теж були хрущами на галицьких вишнях. Та посмутніли вишневі сади. І вишні, як і Перунові дуби, почали всихати у моїй галицькій стороні. І не стало пісень парубочих і дівочих, як і музики хрущів, натомість з'явилися слова нечувані, такі як: алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, зитверезник, чувак, чувиха, радіація... Почалася боротьба за тишу, а тим часом над головою з гуркотом мчать літаки; на гостинці не вщухає гул машин; ніхто не вимикає радіоприймача, якого названо баняком, що на стовпі, на колгоспній садибі. Замість парубочої пісні з'явилися магнітофони, з яких ллються одноманітні пісні Ротару й Пугачової, Майкла Джексона і якогось нового ідола, що завтра запанує над юною душею мого односельця, бо його рідну пісню не хоче випускати фірма «Мелодія», чи інша фірма, що фабрикує записи на магнітофонні касети, на диски. А величезна армія проповідників від культури вбиває і вбиватиме дітворі в голови, що своє — відсталість.

У новій хаті по-новому потече життя. Я з Сірковичем та з двома вуйками: Гринем та Іваном Бігунцями, копав рови під фундамент нижче старої хати, викидаючи на бік свіжу глину з черв'яками-дошовиками, які тут же ховалися в землю. Вуйки протягували довгий шнур, забивали палки, мудрували, чи виходить рівно, перемірювали ще раз, а ми з Іваном копали й копали, перекидаючись серйозними й жартівливими словами про те, що літній час украв у молодих вечірню годину для співу, сміху і поцілунків. Зекономпи й на цьому.

І ось уже викопано рови, забито-закидано їх камелями — рівняками, винесено з комірчини міхи з цементом, зроблено опалубку з дошок руками вуйка Івана. Цемент вдалося ви-

писати через райвиконком, діставати його довелося аж за Дністром, біля станції. Завідувач складом так крутив тобою, як циган сонцем, а коли вантажили торби на машину, то одного мішка цементу недолічилися.

— Був! Рахуйте ще раз! — примруживши око, брехав завідувач.

Мішки лежали на мішках і не хотілося перекидати їх знову, тим більше, що папір проривався, сірий порох збігав у кузов, вітер розносив його, а ще насувалася темна хмара з боку Бикового поля, й радили утікати, аби не скупав нас дощ. Гроші за двадцять мішків цементу внесено через господарський магазин, і цей залуківський завідувач нічого не думав, нічого не чув, нічого не хотів слухати; не мав часу, і не знав, і не хотів знати, де б це подівся мішок цементу. Чорт з ним! Поїхали! Правда, Сіркович сказав, що в цього шахрая завжди не вистачає одного — двох мішків, і треба було його примусити знайти недостачу, але хмара лізла, і ми втікали, аби не втратити і те, що вже лежало в машині. Поїхали попри станцію, де 1883 року на цілих десять хвилин зупинявся цісар Австро-Угорщини Франц-Йосиф, щоб окинути оком юлішню столицю Галицько-Волинського князівства, а при ньому «королівства Галиції й Лодомерії». Але що він міг побачити з Галича-Заріки? Хіба що Дністер, гору з руїнами замку, будинки, церкву Різдва над Дністром, костел Успення Богородиці. Був ще костел францісканців, збудований 1367 року, коли правив у Польщі король Казимир, отой, що полонив наш край, але цей костел, як свідчать, згорів. На місці костелу нині стоїть кінотеатр, на місці колишньої торговиці — сквер, а в сквері — пам'ятник Тарасові Шевченкові, де колись було багато сміття різного та січки по коліна, бо в січці газдині приносили яйця на продаж. Галицькі дітлахи, яких називали опришками, бенькартами, підсвинками, ловили тут же голубів на волосінь з кінських грив та хвостів, а тепер галицькі модниці обстригають коням хвости та гриви на шиньйони, тому вони й прокляті колгоспними їздовими та конюхами, бо немає в Галичі гіршого гріха, ніж оцей — обсмітити коня. А навпроти скверу, в якому на місці статуї Сталіна стоїть тепер Кобзар, перед самісінькою церквою Різдва давньоруською мовою виписано імена тих галичан, які помирали в австрійському концтаборі Талергоф. Їх багато! Зо три десятки...

А що ще є в Галичі? Є нові будинки. Невідомо, навіщо літак (старий МІГ) встановлено при в'їзді на новий міст. Коли звідси попрямує дорога на гору Калинівку, і хтось колись згадає, що тут, у кінці вулиці Ярослава Осмомисла, була

невеличка цегельня, так що Замкову гору цеглярі підкопали з двох боків. Дністровське заводууправління колись запише до своєї історії, що на Галич-горі, у глиняному кар'єрі, знайдено скарб монет. Звідси я теж возив цеглу матері на хату. З гори видко Хоростків, у якому 1662 року виник костел і монастир домініканів. Але був той монастир і загуб. Було у Галичі й Волослов'є, але нині ніхто не вірить у бога Волоса. І стояв ідол Сет-Оссини (можливо, що нек — осини), але його утопили в Дністрі. Начебто дволиким був цей ідол. Янус теж був з двома обличчями; мав молоде обличчя й старе, то могли галичани молоде лице сприйняти, як жіноче. Все змінилось! Все забулося. Все відійшло у Велику Країну історії. І на Королівському полі, де є озерця-охаби, абудували бойню та цех, у якому сік душать з яблук, які привозять іпколи аж із Литви, а в галицьких садах гниють яблука на купках, і не приймає їх заготконтора, бо не заплановано брати свої сортові яблука, але заплановано з Вільнюса возити дички.

Був у Залукві великий садівник Петро Терпеляк, що торгував саджанцями дерев по всьому Прикарпаттю та Подоллю. І якщо нині в садах потопає увесь Галич і всі села галицькі потопають у садах, то в цьому немала заслуга старого Терпеляка. Пізніше з'явилися нові садівники, що виходили сади в колгоспі імені Леніна, імені Франка, в радгоспі «Галицькому», але про найперших ніколи не можна забувати.

Сіркович міряє очима галицькі Лози, залуквянську Бахурівку, де пасуться тисячі гусей, качок, десятки корів і телят (а ще м'яча хлопці пасуть!) і каже:

— Іду два Дністра, три моста і ріку Лукву, аби попасти на Залукву!

Це він робить за кілька хвилин. Зліва лишається церква, де бували відпусти на Петра й Павла, справа — райоб'єднання «Сільгосптехніки», пам'ятник Богданові Хмельницькому — а машина мчить гостинцем у бік Четверків, і важко повірити, що колись на цих полях було сільце Воскресенське, навколо однойменної церкви. А було ж!..

...Привезений Сірковичем цемент змішався зі щебенем, а вода зробила з усього тісто, що називається мачкою або розчином. Шуфлі наші скреготали, шорхотіли об залізо, на якому місилось це будівельне тісто, яке ми відрами носили в дерев'яні «жолоби», тобто між опалубку, кидаючи туди й каміння. Наші предки не вміли випалювати цементу, але знали свої секрети при будівництві і палаців і соборів. На-

віль білок з яєць тримав споруду, падаючи їй особливої краси й міцності.

Вуйко Іван, вуйко Гриць, Сіркович, Петя Волосан — всі ми робили важку роботу — заливали фундамент. Сіркович іронізував:

— Лишилося нам почати й скінчити!

Перехожі бажали легкої роботи, бо знали, що добрий початок має добрий кінець. І добре, що приїхав з Донеччини Петя Волосан, який у моєму дитинстві був морячком на Чорній калабані (так виражається про море). З моря він привіз був патефон і щонеділі на нашій Середині крутив «Шахтарочку», «Ой хмелю», «Варяга», «Розпрягайте, хлопці...» Тепер Петя приїхав, аби впрягтися в нову роботу, бо не міг сидіти, склавши руки, допомагав нам:

— Я там п'ятдесят п'ять будинків вимурував! — хвалявся.

— Де там? — питав я муляра в беретці.

— В Донбасі! — закидав Волосан російською мовою.

На Донеччину він поїхав дуже скоро після служби на Флоті, й там пригорнула його якась молодиця з двома дітьми, а третє народила від Петі.

— Знаєш-понімаєш, Чорнобривий, — розказував він, — я там понюхав грубі гроші, бо ж у шахті робив. А ті гроші занюхала моя фіфа! І дала понюхати мені шкірки й дірки! І я пропав! Вона опитна була, а я — младаєць. Спочатку нічого! А потім лікарі заборотили в шахту лізти! І я пішов шабашити! І вона пішла шабашити! Я їй велику деньгу давав. А тоді — нема дурних! Зимою даю — сто на місяць, а вона требає більше. Я собі молоду бабйонку напивав. Її дітей я вже вивів на дорогу, а ще свого сінка устрою в технікум, і тоді піду! Квартиру лишу їй, а грошей не дам. Ти мені посовітуй, чи може вона відсудити в мене гроші?

— А ти багато маєш? — запитав його Іван Сіркович.

— Мені хватить! І синові хватить! А фіфі не дам ні рубля! Ліпше у Фонд Миру дати!

— І на пам'ятник полковникові Семенові Височану, — кажу йому.

Петро, переодягаючись у комбінезон, обдивлявся фундамент, що виріс на засіяному житом городці, який був колись током і грядкою. Коли переодягнувся, то поколував пальцем фундамент:

— А кури не роздзьобають?

— Фундамент сорок років твердне, — сказав вуйко Гриць Бігунець, і вже до мене: — Якби твій тато жив, то арадів би.

— Він якби вдрів те, що є в селі на столі в хаті, та й би впав знову,— говорить вуйко Іван.— Він возив яблука продавати, аби хліба купити. В перші роки нічого не міг чоловік у колгоспі заробити. А тепер усе є в людей, та все одно від землі молоді втікають, бо відбили охоту. Треба було податок заплатити, м'ясо здати, молоко здати, яйце здати, за щещу заплатити, на позику підписатися і за сто грамів на трудодень працювати в колгоспі. Страшно подумати, як то було!

Петро підганяв:

— Треба газдиню кликати, коли газди нема. Хазяйка! — гукнув.

Ми робили розчин, підсипаючи піску, аби не втекло «молочко», яке тримає цеглу. Зі старої хати вийшла мати з хлібом і з водою, поклала гроші на той ріг фундаменту, звідки сонце сходить; поклала перші чотири цеглини. Волосан поправив:

— На палець має бути цегла від цегли,— сказав задоволено усміхнувшись усім круглим обличчям.

Ми подавали цеглу, а вуйко Іван з Петром Волосаном клали, змащуючи розчином-мачкою стіну. Коли треба було «дев'ятки», то Волосан надбивав цеглину.

— Що ти за попсуй-майстер? Нащо цеглу псуєш? — жартував до Петра вуйко Іван.

— Так має бути! — втрутилася мати з порога.

— Ти дивися, аби нам у баняку було, а це най тебе не обходить! — дорікнув рідній сестрі вуйко Гриць, і мати зникла в старій хаті, де пеклося, варилося й смажилось на обід.

— Давай гальбу розтвору! — наказував мені Волосан.

— То вже й розчин міряється так, як пиво? — подав голос Іван Сіркович, машина якого була на ремонті, й він прийшов допомогти нам мурувати.

Ми з ним колотили вапно з піском, доливали до суміші води й орудували шуфлями, перекидували, перемішували. Були обидва до пояса голі, засмаглі, заляпані, веселі, здорові, задоволені.

— Давай грязі! — горлав зі стіни Волосан ще чорніший, ніж ми. Він, як і в молодості, був підстрижений «на бокс». — При такій організації труда я би на Донбасе нічого не зашабашив!

Ми з Сірковичем піднесли муляреві цілу катку розчину. Він зачерпнув те місиво відром, і став розливати по стіні.

— Пусте шабашити! — прорік вуйко Іван, який щодня їздив до міста на роботу. Він умів мурувати, класти підлогу, паркет, циклювати старі й нові підлоги й паркети; вмів по-

кривати дахи, вмів місити бетон, робити парканя, городити плоти, але найбільше любив копати криниці.

— Чого пусте? Я й державну роботу знаю! Ти скільки бабок зашибаш на роботі?

— Чистими сто п'ятдесят.

— Пусте! Я коби з фіфою розв'язався... Я колись був молодий, неопитний. А тепер я послав її на сорок — вісім! З торгашами тягається, коли я шабашу по області. А я одного разу приїхав і — зловив! І бив, як Сидорову козу! Думав: подасть у міліцію. Трухнув! А вона підрахувала, що їй то не вигідно. Я тоді теж почав свободну жваць. З Львівської області приїжджають дівчата на сезон. А я в неділю набираю цукерків, солодкого питва, йду на ферму просити, аби співали мені наших, карпатських, співанок. Кажу їм: «Їжте, пийте, дівчата! Я ваш земляк!». А вони: «Щось не подібні ви на земляка!» — «Та я вже п'ятнадцять лет тут! Шахтюрська душа!» А завідувач фермою ззаду каже: «Шабашницька душа!». А мене нібито хтось окропом облив, і хотів йому вмазати!..

— А жінка ваша як? — питає Сіркович.

— А мені то — по цимбалах! — перейняв нову приповідку Волосан.

— Пенсії не будеш мати, — мудрує вуйко Іван.

— Або ж я знаю, чи доживу до пенсії? Бо що то таке пенсіон? Пропуск на той світ? Пенсію дають у одну руку, а свічку — в другу. Я собі відклав на пенсіон.

Волосан сипав словами, але так же само швидко працювали його руки. Стіна росла, ми ледве встигали підносити розчин. Добре, що цегла була складена близько фундаменту, і обидва мулярі могли брати її прямо з куп. Складніше буде, коли почнеться мулярка з рихтування. Тоді вже носи й носи.

— Я маю запас! — гонорово повторив Петро.

— Багато? — з цікавості запитав я, трохи вражений тим, що цей чоловік, який у школі ледве їхав на трійки, зумів розбагатіти, а я — колишній відмінник, працюю в інституті, але заробляю трошки більше, ніж сторож. Є надія на дисертацію, яку такі ж самі, як і я, не титуловані викладачі, називають ще дворянською грамотою. Головне для них, щоб захиститися. А потім!.. Потім газетна замітка розцінюється в них, як наукова праця. Я довго не міг збагнути, чому наша обласна газета випускає цілу сторінку: «Університет здоров'я», чому доктори й кандидати медичних наук один наперед одного повчають, як то шкідливо курити, пити горілку і

не вилежати грип. Виявляється, що все це — наукова і громадська діяльність!

Поки ця виважував, Петро Волосан теж думав, чи говорити правду про свої капітали, чи промовчати.

— Та з п'ятдесят кусків буде! — прорік з висоти, як бог.

— А який задовгий кусок? — запитав Сіркович.

— Тисяча.

— І де ти стільки нагріб? — запитав вуйко Іван, на носі якого виступила дрібна роса.

— Гроші крила мають і літають, — сказав Волосан.

— Літають і з нашого села, і з усього району, і з області літають у Тюменську область та в Туркменію. Там, брате, дають заробити, але треба сі й увихати. Нафта і газ теж хочуть жертви. Є в мене один знайомий, що був диспетчером у аеропорту. І що ти собі гадаєш? Пішов з роботи! Переважали літак, почав злітати, і міг фургон Туполева разом з тюменцями гешнутися на землю. Чудом злетів. Не знаю, як в льотчиками, а диспетчера попросили з роботи. А такий жартівник, що кара божа. Його «стрийком» називають. Військовим льотчиком був! — говорив вуйко Іван, що й сам не проти був би полетіти на Північ, але йому не вдалося влаштуватися, бо в управлінні бурових робіт — добрі люди й довга черга. Влаштуватися на роботу там неможливо: управління братів і родичів — ось як вуйко розшифровує УБР.

— А де ви свої гроші зберігаєте? — випитував Волосана Іван Сіркович.

— На двох книжках. Боюся, аби фіфі не присудили. Я з нею вже всьо! Можуть, чи ні?

— Можуть! — сказав вуйко.

— А я чув, що не можуть! — спітнів Волосан. — Якби ти, Вася, був юристом, то порадив би як діяти, — звернувся до мене Петро.

— Позич половину мені, — запропонував вуйко Іван. — Я половину просвищу за рік, а за другу куплю машину, японський телевізор і розкручу дошок сестрі на хату. На підлогу, братчику, дошка має бути густа. Отако покладаєш, — показував вуйко, як має лежати дошка, — понюхаєш — має пахнути лісом. Колись були такі люди, що ходили з топірцями, постукували по деревах і говорили, на що піде матеріал. Тепер таких людей уже нема!

Всі замовкли, ніби згодилися з цим, бо кожен згадав свого батька, діда чи прадіда, бо кожному здалося, що його предки знали якісь великі тасмниці й забрали їх за собою, на той світ, і вже нема сили такої, яка могла б розгадати ті тасмниці. Ми мовчки носили розчин. Коли червоне сонце

забрело за вал, коли спала слека, і вечірні крики пастухів перемішалися з гулом машин і щебетом птаства, до нас придибала наша старенька бабця (так ми кликали її завжди), прийшов вуйків тесть Микола, Матвій прийшов — батько Петра Волосана, нашого теперішнього майстра-будівельника, що приїхав відпочивати, але найнявся до тяжкої праці — мурує нам хату. В старій хаті з кривою стіною і старими меблями було якось затишно, але й хата прочувала, що її дні вже зраховані. На столі стояло багато різних страв. Коли ми всі помилися, посідали, то вуйко Іван Бігунець перший узявся до вечері, скомандувавши:

— Вйо, бо дощ!

І всі почали їсти.

Тоді ще не було закону про боротьбу з пияцтвом і алкоголізмом. А якби той закон вийшов трохи раніше, то й вуйко Іван Бігунець став би трохи інакший. Тверезим він виглядав якийсь боязкий; знав тільки роботу, любив роботу, вмів її робити. І найбільше любив копати криниці! Якщо Волосан збудував більше п'ятдесяти будинків, то вуйко Іван викопав з півсотні криниць. Першу криницю на своєму подвір'ї викопав. За день заглибився на чотири метри, за другий — знов на чотири, потім ще два дні копав по три метри щодня, і бетонні труби з'їжджали на таку ж глибину, а водяної жили не було й не було. На четвертий день увечері щось завовчало на подвір'ї. Завовчало, загарчало, заревіло потужне джерело у Бігунцевій криниці! Вуйко тоді в хаті сидів. Аж страшно вуйкові зробилося, що вже кипіло джерело, а він гадав, що треба ще докопуватись до водяної жили. Тепер бетоновані труби — безпека для копача, а колись вуйко і копав, і мурував рінняками криницю заодне. Мав джаган, коновля дерев'яне для пиття води, мав шуфлю й рискаль. Відром тягали глину-мертвицю. Вже на одинадцять метрів був прокопався чоловік, коли його покликали обідати. Виїхав у відрі на поверхню, став руки мити... Як загуділо! Все зарвалося й пішло вниз — утворився котлован, де криниця мала бути. А найглибші наші криниці — то на Галич-Горі! Там вуйко теж напрацювався. Гриць Литвицький, самодіяльний поет з Галич-Гори, читав вуйкові свої вірші-гуморески про колишніх керівників району й оповідав йому про бригадира будівельної бригади з Галич-гори Михайла Лапчука, який тим з'яменитий, що має на подвір'ї своєму сорокаметровий колодязь, з dna якого зірки удень видно на небі. А в багача Краснодембського криниця таки мілкіша була — тридцять труб лишень упустив у галицьку землю. Вуйко каже, що на такій глибині збирається газ. Ударивш лопатою, а з dna димок

закуриться, і вже треба тікати, бо вода говорить до тебе, щось булькоче, щось хоче сказати, затримати, а ти утікаєш наверх!

Тепер, при вечері, вуйко Іван хотів виговоритися, бо починав нове:

— У Галичі жінка послала чоловіка до магазину по мук, а він гроші пропив. Йде додому в два боки. Діти галасують: «Мамо! Тато йде! Будемо їсти пироги!». А він став на поріг і грізно: «Хто хоче пирогів?!». А діти всі — по кутах!

— Йой, смутку, мій смутку! Що мені з тобою робити? — журиється вуйкова мати, а моя бабуся Ганнуся, хитаючись у крислі. — Йшов би ти ліпше додому...

— Та хіба я такий, як отой галицький Гриць, що віршики складає: «Мені, аби начальник був людина, то я його на плечах понесу!». А його з шофера зсунули. А возив начальство! А я так скажу: коли керівник — свиня, то ліпше гній возити, а не його!

— Чекай-чекай, тебе колись замкнуть до кременалу за твій язик! — погрожує моя мати, а вуйкова сестра, подаючи страви до столу.

— А я — не боюся! Мої діти вже великі!

— Та ти лишень одного масш! — озвався Волосан.

— А ти більше масш? Твоя аж трос вродила, але твоє лиш одне! Але я забув, що чий бик не був би, а телятко наше! А ти їй грошей не даєш! Фе! — габзить Волосана вуйко Іван.

— Та сядь уже каменем! — вмішуться моя мати. — Не даєш нікому слова сказати.

— Не можу, бо вечеря має піти мені в ноги! Це — аби жінка не біла! Вона вчора, як дала мені копняк, то до нині рука болить! — брехав на покірну й тиху вуйну Настасю вуйко Іван.

Волосан задоволено засвітив золотим зубом і прорік:

— Мало біла! Тебе треба клепати, як косу! Тебя нада в шахту!

— Чекай-чекай, ми ще потрясемо твої кишені! Буде ще грошова реформа! — погрожував вуйко Іван. — Ти — біда, я — біда, а біда біду обійде! Сподівався ще молоду дівку посватати? Та кому ти потрібний? Ти псам буди чистити не варта! Хвалиться, що тисячі має! А серце маєш?

Іванова мати, а моя бабуся, вже не могла слухати ці теревені свого сина, й тихо висунулася з хати надвір і ще молодечо почимчикувала через сад і через луг до річки, перебрела воду й пішла дорогою вдовж уже сміх городів, аж поки не сховали її дерева грушевого та яблуневого саду.

А в нашій хаті стало якось маркотно всім. Аж заговорив високий і худий Петрів батько — старий Волосан Матію, удовець:

— Та ти, Іване, копаєш людям криниці, муруєш хати, заробляєш на роботі великі гроші, молоко маєш своє, яйце курка знесе, город маєш — і все пускаєш за водою. Твій розум пішов у сміття!

Вуйко Іван відчув, що тепер його атакують два Волосани, і хоч вони були йому далекими родичами, вирішив не здаватися:

— Вуйку Матію, я вам таке скажу: на воді заробив — на воду пустив! А ви так не зробите! Ви яйце на обід візьмете, і назад у вузликуну принесете додому: не з'їсте яйко, коли роботи не було. Бо ви таке загнигорня! — пом'якшив слово вуйко Іван, шануючи Матієві літа і зважаючи на золотий зуб його сина, що недобре блиснув на нього. Вуйко Іван зантанцював по хаті, забігав, почав розмахувати руками, ніби збирався летіти в космос; його засмагле, але не чорне обличчя вкрилося дрібним потом, шия почервоніла, і навіть шкіра на голові під рідким руським волоссям теж зробилася волога й рожева. — Кому я маю шпарувати? — допитувався вуйко Іван у старого Матія Волосана. — Син мій уже свій хліб буде мати! Він у Німеччині служить! Я на свою жінку не нарікаю! Але я не взяв ту, що хотів! Коли любиш дівчину, то люби її, як свій кулак! — і вуйко Іван міцно затиснув пальці, поцілував кулак, і помахав ним, ніби грозив комусь за давню обиду. — Думаєте, я не любив? Я так поважав Анну, як своє серце! Мене ще від тоді серце не переставало боліти! Такої любові на світі не буде більше! Мене забрали служити...

— Правду кажеш! — ніби пробудився з якогось заціпеніння Петро Волосан. — Ми йшли разом служити! Але тебе нога боліла! Гіпс наклали, а мене на море брали. І мене Маруся провозжала, та не дождалася! Поїхала на сезон у восточні області й вийшла замуж...

— Він ще рік на кавалерку ходив у моєму жакеті, — вмішалася моя мати. — Не було за що купити одяжину. Колиски з пруття плів, до міста носив, аби хліба купити, бо в колгоспі нічого не платили. Колгосп сам ледве глипів. То лишень війна закінчилася. А він хотів ще до армії женитися, а їсти не було що.

— Труба дєло! — сказав Петро Волосан. — Нормальний того не зробить! А горець кавказький зробив! «Товарищ Сталин, ты большой ученый», — заспівав.

— Я любив її за очі й за розмову! — говорив вуйко Іван. — Вона любила слухати, як на скрипці грав, і любила мені оповідати про галицьких князів. Вона історичні книжки читала. Мене служити взяли до танків. Як птаха з гаю, взяли служити, а мама скрипку віднесла на базар і хліба купила... Балалайку діти поломили! — Тут я зіщулився увесь, очікуючи, що вуйко Іван вкаже на мене пальцем, бо то я порвав струни на балалайці; але вуйко своє вів далі. — І в серці моєму струна врвалася, коли мені написали, що Анну Балабух узяв... Я прийшов у відпустку, й увечері прибіг до неї під вікно. Анна лежала на ліжку, а її чоловік стояв коло печі. Я легенько нігтем по шибці дряпнув, аби вийшла, як і колись виходила. Вийшов чоловік. Закаменів на порозі. Я кажу йому: «Мені тебе не треба». А він ніж з кишені витяг. Я вихопив свій — з-за халяви. Анна вибігла надвір, стала межі нами, та й прошепотіла, аби ми йшли до хати, бо люди почують і будуть сміятися. Я не знав, що в хаті говорити. Побачив коржі з білої муки на поташу печені, що на столі були, на білому обрусі. Дуже пахли мені! Я в армії два роки не їв таких білих коржів, і сказав: «Дай корж, най раз укушу!» Я був п'яний! Балабух сказав: «Бери та й кусай!». Але я не коржа хотів. Я хотів слова її слухати, бо Анна здебеліла на ногах, коли мене побачила, та й сіла. Дивлюся на неї та й кажу: «Вставай, бо я хочу оцей корж з'їсти, але разом з тобою! Я мав разом з тобою весільний калач їсти з медом, але ти з ним з'їла і калач, і мед!». Губи її зломалися, але вона встала, і дві ниточки посоталися з її очей, піби з клубочків. Чоловік її сів на те місце, де вона сиділа, і дивився на нас, як Ірод на християнів. Я вийняв з кишені Аннину фотокартку, і ту хустину з голубами, що вона мені подарувала, коли я йшов служити. Хотів сльози їй втерти, але не посмів. Просила віддати хустину — не віддав. Сказав: «Надобраніч!» — і пішов по чорній траві до кладки. Собаки гавкали за мною, і сова вила на дубі. Я поїхав дослужувати, а після армії спалив і фотографію, і хустинку. Спалив тоді, коли вздрів її з малою дитиною. Я колиськи з лози вмів плести, і хотів Анниній дитині коляску зробити...

— Ти й мене навчив колиськи з пруття плести! — озвався Волосан. — Тямиш, як ми лазили по лугах за лозою? Ти все по вербах шибався, шукав грубого пруття на лапки та на лиштву. А як ти з верби падав?

— Того й нога мене заболіла!

— Я ті колиськи теж до міста носила продавати. А за торговаці гроші хліб купувала і цукор на самогонку. По

півднини стояла в чергах, на гранду йшла! Одного разу нас з Анною ніч застала у місті, й ми обидві верталися через ліс. Страшно нам було. А вона цілу дорогу про тебе, Іване, мені розповідала. Любила тебе...

— Я нині живу, а її вже нема,— думно сказав Іван.— Підірвалася, коли баняк з плити знімала. Самогонку робила, а міліція надійшла. Мертву дитину народила, а за дитиною пішла сама. Балабух лишився з першим сином, потім привів собі нову жінку. Тепер він — у місті, квартиру дістав від заводу. А на Аннинім подвір'ї яличка росте, що вона посадила. То вже велика ялиця вимахала. Спом'яну нині про неї, хай їй буде легше лежати... Ми всі там будемо! Нікого смерть не мине! Хай моя жінка сердиться або й ні, але я, коли помру, то таки до Анни перелізу, аби через сто гробів довелося лізти! Дивіться, далеко мене не ховайте від її могили, аби я старих мерців не побудив на тому світі! За мною плакати не треба! За мною має музика весільна так грати, аби всі танцювали! Отак-во! І вуйко пішов «гопака» по хаті!

Він плісав гарно й натхненно, так, як ото плісають дружки на весіллі, коли молодий з дружбами й боярами приходить по молоду. О ні, не приходять, а приїжджають. В оцих галицьких селах особливе весілля! Такі весілля гулялися колись у княжих палатах і боярських теремах, а смертні теж намагалися наслідувати княже весілля. Спочатку була злагода між батьками, а потім — сватання. І старости зі сватами йшли до хати, приповідаючи, а дівчина піч колупала. Парубок стояв під вікном чи під каглою, де й гарбуз міг чекати його. О ні, гарбузи не були в моді в Галичі! Тут інакше все робилося! За стіл сідали, гостилися, а вже потім ішла селом молода з дружкою, кланялася односельцям, і промовляла: «Просили тато й мама, і я прошу...» На весілля просила, а стрічки з косиці сягали землі, коли вона кланялася. І дружка з косицею просила іменем родичів молодої та іменем княгині й молодого князя! А молодий з дружкою гонорово заходив до хати, вітався й казав: «Я женюся! Прошу прийти до мене на весілля!» І окремо було весілля в молодого й у молодої грали окремо. Хіба не мали чим робити весілля, та й збивали докупн двое весіль. Але першого вечора плели вінки з яблук та барвінку. Прибивали ці три вінки з яблуками червоними до стелі, і називалися вони «селеменами». Я гадаю, що премудрий Соломон не мав ніякого відношення до галицьких весіль, а тому в словах «сили мене» більше правди. А ще сволок за горами називають селеменом. Трояке зілля — барвінок, і яблук семеро символізували вічну молодість, родючість, силу й все те, без чого не було б

сім'ї. А хлопці з дівчатами веселилися першого вечора й танцювали. А від молодого староста з женихом і друзбами та боярами приходив до молодої на «вінкобранне». Шили в молодой вінок (оце слово «шили» залишилося віддавна, коли чільця шили) і цієї ночі забирали цей вінок до молодого. Але перед цим молодому стару бабу підсували, замість нареченої, аби брав за жінку, а молода ховалася. Та після гощення вінок несли в кошику до молодого, а молода з друзками ще в косицях була. І тільки вранці дружби й бояри несли той вінок до молодої. На білому рантухові, на пшеничному хлібові несли вінок з піснями, а в хлібові гроші були поватикувані, які молода мусила зубами витягати. І дружба гарно віншував молоду з цим вінцем-барвінцем. Дружби та бояри гостилися, а молодій косу братчик чесав, вінок на голову клали, житом обсипали, і виправляли до шлюбу, бо молодий з гостями уже йшов чи їхав. Зустрічалися молоді — цілувалися. Йшли до попонька до церкви вінчатися, а тепер, замість попонька, вчителька-депутатка в Будинку культури шлюб дав. А молода після шлюбу цукерки дітям дарув, аби її життя солодким було. Ішли, співаючи, горі чи долів селом:

В Комарові заgrimіло, в Вихторові трісло,
В Комарові нема дівок, лиш саме каліцтво!

А в Комарові так само співали, лишень переставляли назви сіл. А підгородецькі хвалилися:

Ой той Криліс на горі, Підгородь в долині,
В Підгороддю такі дівки, як цвіт на калині.

Або ще так виходило:

Ой на Пітрич — по гриби, в Козину — по сіно,
На Залукву по дівчину, по багате віно.

І гомонять, що ямницькі люди до міста тягнуться, а сілецькі — забіяки, як і комарівські. Грають музики. А молодий своїх гостей уже повів додому, а молода повела своїх. Малий дітлах перейшов їй дорогу з калачем, мати водою скропила, житом обсипала, полою волохатого кожуха завела за стіл, аби доня багатою була. Отой кожух — це єдине, що залишилося від бога Волоса, а ще в назві весільних пісень-ладканок збереглося ім'я бога Лада, чи богині Лади. Ось ладканка галицька:

Аж здригнулися стіни, аж здригнулися стіни,
Як гостовьки за столи сіли...

Найсмачнійший калач з медом. Але тут не говорить нікто «калач», а тільки «колач». І хай вибачають мовознавці, але галицьке слово точніше, бо ж назва утворилася від слова «коло». Колач був круглий, а став плетений з трьох плетінок і на чотири кути. А на Гуцульщині колач і тепер круглий. І бублики колачиками називають.

А вже наситилися гості! Вже музиканти погостилися, й заграли скрипки та цимбали, і бубон розсипав своє: «бум! дзень-дзень!» Уже газди посходилися на вечірнє застолля, а їхні газдині з боярами та з парубками витанцювують. Правда, тепер газди з газдинями разом ідуть на весілля, а колись газдиня йшла вдень, а газда — ввечері. Музиканти вже виспівують:

Забава, забава, аж до рання!

Але ще треба молоду відвітати! І так само молодого треба обдарувати дарунком чи грошима! Хай гості молодій танцюють собі, а молодий нехай збирає своїх гостей і з каравасм їде по молоду! Зірвано «силимени». Пішли барвінкові вінки на прикрасу короваєві, на якому зверху зеленіє «гильце-деревце» або ж дерево життя — ялинка. Несуть гості чи везуть каравай, просяться весільні до хати, бо в них короткі свитки й померзли їм литки. Молодий мусить викупити молоду в її брата. А ще треба було дати викуп за дівчину парубкам з цього кутка села! Вже молодий сидить коло молоді. Уже танцюрист відтанцював «козака» з короваєм. Уже гостяться. Уже молодий косу втяв молодій. Уже мати зав'язала невістку на колінах у свого сина. Уже розходяться гості! О ні, ще треба привезти невістку! Спатимуть молодята в другій хаті чи в stodолі на сіні. А ввечері буде «пропій»! Будуть жарти веселі! Будуть молоду на кпини брати! Будуть ще через день вертатися до матері молоді!

Отаке бачив я, коли вуйко Іван женився. Один-єдиний син народився в нього. Вже той син находився по весіллях. Придивлявся до звичаїв. А вода не стоїть на місці. Змінює своє русло ріка. Змінюється село. Змінюються люди. Змінюються і звичаї. Та чомусь серце неспокійне у вуйка Івана, коли він слухав дискотечну музику:

— Через двадцять років у селі не знайдеш музиканта. Все перейде на магнітофони! Та ж колись хлопець носив мандоліну, скрипку, гармонію чи баян, а нині носить магнітофон! Що він слухає? Слухає «спейси», «АББу», «чінгісханів»! А хто співатиме наші пісні, якщо ми кинемо їх під ноги? Ворог нашу пісню не підніме! Не заспіває ворог нашої пісні! Ні «спейс» не заспіває, ні «АББа», ні «чінгісхани» не

заспівують! Не знають молоді співанок народних. А як наш Шевченко писав: «І чужого навчається й свого не цурайтесь!». «Аркана» не вміють танцювати! «Коломийки» не вміють!

І сів вуйко Іван. Був він утомлений, ніби криницю копав! Ніби добрався до чистої води...

І раптом він заплакав, що нема його наймолодшого брата, і всі заплакали: сестра, брат, і мені виступили сльози на очах, бо я згадав, як умирав мій наймолодший вуйко Славко.

— Я жити хочу! — злетів з його уст останній крик у сумній палаті обласної лікарні, обпікши моє серце.

І коли я приходжу на цвинтар, де лежить він поруч з Богданом Гармашем, то десь у верховітті дубів і лип навіть тепер відлуноює голос наймолодшого матириного брата Ярослава: «Я жити хочу!». Моє серце вкривається холодом, і звідти, з середини моїх грудей, піднімається ненависть до деяких лікарів. Дві бездарні дами лікували його — одна в Бурштині, а друга — в Івано-Франківську. Спочатку лікували пирки, потім печівку, нарешті серцеву недостатність, виписуючи щоденно по дві пригорщі таблеток, отруюючи ними молодий організм. Того літнього дня, коли всі гомоніли про події в Чехословаччині, коли мобілізували багатьох резервістів і повезли на Закарпаття, він умирав, не проживши й тридцяти.

— Я жити хочу!

Ми з вуйком одягали його в моргу, везли в домовині до села.

Щось важке пекло в грудях, а думка зачіпалася об ту сонячну літню днину, коли хлопці в ріці, під корінням вербовим, зпайшли зіржавілий карабін з обоймою патронів і пробували стріляти, але порох у патронах замок — не горів порох. Хлопці поодягалися, лиш вуйко не одягався. А ми, шестиричні пущівірінки, вчилися плавати. Заходили на глибоке, щоб було нам по шию і, зачавши голови у воду, пливли, як жаби, і за нами навпроти течії пливли верхоплавки-рибки.

Я серед шестиліток був найвищим ростом і заходив на найглибше. Та раптом!!! Там була яма-крутіж! Я не відчув під собою дна, і страх зціпив руки та ноги. Хотів вдихнути повітря, але вода паморочно вдарила в горло, в голову, тягарем наповнивши все моє тіло... Я захлинувся... Я тільки почув, як бабахнуло щось і, вигулькнувши з води, побачив вуйка Славка, який плив до мене, але Потоплавник уже тягнув на дно, і я отямився тільки на березі, коли з мене вийшла вода... А навколо було багато хлопців, і звідкись мати

взялася тут. Передчуваючи недобре, прибігла й почала бити мене, воскреслого. І нині я живу, а його нема. Іду на його могилу, а Бурштинська електростанція показує з-за гори три високі труби, немов Нептунові вила, нагадуючи про те, що мій вуйко доточив і своє життя до її світла.

Малим він хотів учитися в середній школі, але тоді, по війні, треба було заплатити за навчання у восьмому, дев'ятому та десятому класах, а в хаті не мали ні карбованця. Тоді, по війні, районні активісти ловили молодих хлопців, аби їхали вони на шахти Донеччини. Перших ловили й відправляли туди насильно, аби їх не зловили й не взяли із собою до Чорного лісу бандерівці. Та бандерівщина скінчилася. Коли ж побачили молоді галичани, що Донеччина — це далеко не галицьке пекло, хоч там і добувають чорне золото, то почали й самі вербуватися та їхати. Біля сільської Ради постійно висіли заклики-афіші про набір до фабрично-заводських училищ. Там видавали формену одягу, вчили й годували. До Горлівки вони поїхали обидва: Славко й Богдан Гармаш. Богдан вернувся, а Славка забрали після училища до армії. Він навчився там по крутих грузинських та вірменських дорогах водити машину, а після служби поїхав аж у Джезказган, де зустрів молоду дівчину-подолянку, що завербувалася туди з подільського села, щоб одержати паспорт. Я не знаю, як познайомилися вони, як зустрічалися. Я тільки знаю, коли він вертався з побачення від Олі, то його перейшли шайкою дружки його суперника. Били люто! Копали в живіт, копали по вирках, молотили по ребрах, а він тільки стогнав й руками намагався захистити найвразливіші місця. Його знайшли аж вранці непритомного, окрижавленого й виваленого в піску. Оля-подолянка кидала очком за іншим, за тим, що організував з ревнців оце побойще, але після того, що сталося, коли дізналася, за що й через що постраждав так Славко, прибігла до нього в лікарню. І прибігала щодня, якщо працювала на будові в другу зміну, й щовечора, якщо йшла в першу. Коли його виписали з лікарні, занесли до ЗАГСу заяву. Той інструктор по спорту, що теж любив Олю, сказав, що вб'є Славка. Через це молоде подружжя Бігунців, почувши по всесоюзному радіо повідомлення про те, що починається будівництво Бурштинської ДРЕС, взяло квитки на поїзд і приїхало до рідного Славкового села, до бабиного гнізда, вирішивши негайно будувати собі нову хату. Швидко влаштувалися вони на роботу, бо ж в той час на полі Широкому під Коростовицькою горою, де вилася в лозах річка Гнила Липа, почалося риття котлована. Спочатку прийшли сюди археологи, Володимир

Баран розкопав шість стародавніх курганів, знайшов там крем'яні та бронзові знаряддя праці, побутові речі, прикраси тих далеких наших предків, що жили тут чотири тисячі років до нас. Копали в Бурштині й інші археологи, зокрема М. І. Крушельницька, яка виявила тут сліди п'яти різночасових археологічних культур. Знайдено було житла поселенців липицької культури. До речі, ця культура відкрита була теж під час грандіозної будови, ще 1889 року, коли прокладали залізницю Рогатин-Тернопіль. Поблизу села Верхня Липиця галичани вручну рівняли гори й долини, де й натрапили на великий тілопальний могильник, який упродовж двох сезонів досліджував археолог І. Коперницький. Він тут виявив шістдесят тілопальних поховань, сліди трьох великих вогнищ та сім тілопокладень. Фібула говорила про те, що жили люди над Гнилою Липою від другого тисячоліття до нашої ери, жили й у скіфській час. Таких могильників і поселень було виявлено згодом кілька, які не мали подібних аналогів віде. В історичній науці з'явився новий термін «липицька культура», про яку раніше ніхто не чув, не знав, яка поставила перед спеціалістами більше питаль, ніж відповідей, бо ж невідомо, що сталосся з липицькими племенами, куди пішли вони, чи не пішли, в яку культуру переросли?.. Все забувається. Так само забувається нині й те, що вже наприкінці минулого століття ходили поїзди з Галича до Бережан, а зі Станіслава до Тернополя через Нижнів і Бучач, та в 1944 році фашисти перерубали ці живі артерії, й нікому нині не спаде на думку те, що час відновити ці гілки залізниці, хоч би для того, аби до Москви івано-франківці не їздили через Молдавію, а до Києва не їздили через Львів. Прикро, дуже прикро, що людська пам'ять коротка. Забувається, що на дні теперішнього Бурштинського моря до шістдесятих років двадцятого століття стояли могили, були в землі залишки поселень, різні знаряддя праці наших предків, прикраси та інші свідки минулих епох, які прошуміли над нашим краєм, про які нема вже й переказів. А про ближчі часи ще є, бо ж розказують, що замість старого Бурштина, знищеного ординцями, виникло Нове село, а потім знову з'явилося містечко Бурштин з пишним замком пана Скарбка, яким володіли деякий час противники Потоцьких — Сенявські, а потім Яблуновські, які відпустили «на волю» підступного хруня — кріпака Дзвінчука за те, що вбив Олексу Довбуша.

Коли Галичина відійшла під Австро-Угорську корону, підприємці почали тут видобувати алебастр. А коли почалася перша світова війна, то це задністрянське хлібне поле

знадобилося для одного з перших військових аеродромів. Восени 1915 року в Бурштині стояв штаб австрійського фронту. Зрозуміло, що перші військові літаки були поблизу головного командування, яке кидало живе «гарматне м'ясо» проти військ Брусилова. На розвалинах Австро-Угорської імперії виникла буржуазна Західно-Українська Народна Республіка, яка влилася в УНР і розвалилася під ударами відомобілізованих АНТАНТОЮ військ буржуазно-поміщицької Польщі, яка теж не витримала подуву свіжого вітру Великої Жовтневої революції. Через сімнадцять років після закінчення другої світової війни почалося на цьому місці будівництво енергетичного гіганта, що мав освітити гори й доли мого краю, послати струм за рубежі країни, дати силу фабрикам і заводам.

Під розпорядженням Ради Міністрів СРСР про затвердження проектного завдання на будівництво електростанції стояв підпис тоді заступника Голови Ради Міністрів СРСР (головою був Микита Сергійович Хрущов) Олексія Миколайовича Косигіна. Газети писали, що для роботи електростанції потрібна буде величезна кількість води, а тому поруч в об'єкті споруджується водоймище. Мій вуйко Ярослав Бігунець возив ґрунти з дна майбутнього Бурштинського моря. Одиниці, десятки, сотні кубометрів землі брав МАЗ з котлована і вдень і вночі, й переміщував на дамбу. А весна 1964-го була затяжна, дощова, холодна. Космонавтів Комарова, Феоктистова, Єгорова, з якими я зустрічався в Москві, коли став солдатом, у Бурштині зараховували почесними членами бригади. А потім космонавт Володимир Михайлович Комаров загинув при випробуванні корабля «Союз», а не відомий нікому шофер Ярослав Бігунець ліг до лікарні, бо його заболіло серце. Заболіло з радості, що народився син. Заболіло від важкої праці в Бурштині й дома, де він почав будувати собі гніздо, бо серце згадало, як били молодого хлопця в Джезказгані, як недоїдав він у Донецькому краї, як голодував у війну в селі під Галичем. Тепер добре годували його. Та особливо багато з'їдав він таблеток! Цілі пригорщі хімії виписували люди в білих халатах, і тоді не витримали такого навантаження нирки. Електростанція, яку починав будувати молодий Бігунець, виходила на проектну потужність, на березі моря виросло нове містечко Бурштин, по морю плавав катер «Галичанин», будівельників прославляли в газетах, по радіо, по телебаченню, а молодого робітника перевозили до обласного центру, давали уколи, приносили краплі, та ніхто не хотів сказати нам, що Бігунцеві потрібна операція. Коли нирки відмовили, й набрякле від

водянки тіло ще боролось за життя, я сидів біля нього в палаті, ще вірячи у всесилля найкращих на світі медиків, яких було найбільше на планеті на тисячу смертних, і думав про себе, чому я особисто не знаю сина колишнього легендарного районного лікаря Михайла Шекети — Мирослава, який у Києві, в клініці Миколи Амосова. Але і він уже не зміг би нічого вдіяти.

— Я жити хочу! — вмираючи, вигукнув мій вуйко Ярослав Бігунець, і лікарка — донечка чиновника обласного масштабу, яка допомогла йому вмерти, — сховалася, аби не бути при його смерті, хоч вважала, що винна не вона, але бурштинська, яка починала лікувати молодого робітника.

Коли виносили тіло з палати, хтось гірко прорік:

— Лікуватися за даром — даром лікуватися...

Ми перевезли його до села. На високій горі, де був у давні часи Миколаївський монастир, а ще раніше поганське святилище, грабар сільський — старий Панько — викопав йому могилу поруч з могилою Богдана Гармаша, і коли ми несли його на цвинтар, до могили, Бурштинська електростанція наставляла з-за гори свої три ріжки-труби, але сама не показувалася нам, бо не могла навіть вона своєю великою потужністю в два мільйони чотириста кіловат-годин енергії освітити ту вічну темряву, в яку відпливала труна з молодим тілом, що було орієнтоване головою на захід, де сідало тепле серпневе сонце того чорного для нас дня, де, за повір'ям наших предків, була країна вічного спокою...

XXV.

Не вистачило цегли на хату, і я поїхав домовлятися на Галич-гору, чи не продали б ще зо три тисячі штук. Ця цегельня при дорозі, а руїни Старостинського замку зліва. Та які там руїни?! Осколок стіни. Ще недавно ніхто не питав, чи можна брати, чи не можна брати каміння й цеглу з історичної пам'ятки. Тягли мої дорогі галичани, хто міг і скільки міг. І розтягли, немов розторочили на нитки святкову сорочку. Нема тепер у Галичі замку, лишень сіріс брила на горі, а під горою стільки вибрано землі на цеглу, що можна вимурувати ще тисячу таких самих замків, який був споруджений тут у двадцятих роках XVII століття. Вже не раз писала преса, аби відродити цей замок. Уже й охочі знайшлися, обіцяли обласні керівники: зробимо тут базу туристичну з рестораном, аби дохід був з будови! Але ж обіцянка-цяцянка... Пам'ятки завжди легше руйнувати, ніж реставрувати.

Скажімо, горять, руйнуються старі церкви, але рідко де горять тереми із лазнями-саунами, яких побудовано по Карпатах для найвищих гостей з Києва, з Москви, хоч найчастіше тут гостилися й парилися свої, доморощені, «гості» інколи з сім'ями, які уявляли себе, а дехто й уявляє, князьком чи боярином галицьким.

Мене теж гріла ідея, що перед реконструкцією замку археологи дослідять цю Замкову гору і знайдуть залишки палацу князя Данила Галицького. Я не можу допустити, що народ помилявся в своїх переказах. Вірили люди десятки, сотні років, що саме тут жив князь Данило. Та й угорський король Андрій писав папі римському, що галицький народ не тільки виступив проти свого короля Коломана, але й обліг замок, де перебував наш син з невеликим загоном. Тут відводять місце дворові боярина Судислава Бернатовича. Але молодші археологи бачать той двір Судиславів на Гробиськах або ж між Гробиськами й Шевченковим. Але чому тоді галицькі старости саме цю гору вибрали для свого замку? Чому так ретельно нищили стару забудову, розрівнювали все? Я вірю, що замкові льохи разом із тим культурним шаром землі, що заріс каштанами, липами й кущами заговорять ще до нас мовою доби Київської Русі. А може, й раніше тут було укріплення племінного князя чи його тисяцького?

Завідувача цегельнею не було ще, і я поліз на Замкову гору, щоб звідти глянути на місто, на Залукву, на Заріку, на Бовшів і на Бурштин. Так само тут колись стояв галицький князь і бачив зелені простори; і оцей Дністер, і оцю Лукву, що були тоді значно глибшими, рибнішими, чистішими.

Я стояв і бачив під горою лікарню, де до війни й по війні довгі роки служив лікарем Михайло Шекета, якого знали колись далеко за межами районного Галича.

Лікар Шекета народився в селі Поплавниках, яке так добре видно з Галич-гори. Він був найавторитетнішим чоловіком у районі, що вмів лікувати все. Коли його колеги за часів панування Польщі набивали торбици грішми, купували будинки, поля, то Шекета любив мало спати й багато грати в карти. Нерідко він програвав великі суми грошей, і, ніч не спавши, йшов до лікарні, приймав хворих, оперував. Він мав дивну звичку — сварити тих родичів, що привезли йому тяжкохворого:

— Кого ти мені привезла? Трупа?! — чистив мою матір. — Ти що собі думала раніше?

Мати плакала. Колеги дорікали Шекеті:

— Чого ви так з людьми розмовляєте? Треба навпаки, заспокоїти.

— А коли хворий помре під час операції? Хто тоді її заспокоїть? Хай буде готова до найгіршого! А буде йому легше, то буде і їй легше.

Батькові на тому місці, де билося його серце, росло якесь «дикє м'ясо». Шекета вирізав його під наркозом, і батько жив, ходив до конюшні, де годував і напував колгоспних коней, фірманив. Та скоро заболів його плунок. Батько покинув роботу, й лежав, марнів, жовк. Мати не знала, що хвороба в нього невиліковна!

— Кого ти мені привезла? Трупа! — знову кричав галицький головний лікар Михайло Шекета.

А мати дивилася на лікаря невинними благими очима, бо то батько не хотів їхати до нього, боявся, що не витримає другої операції, а тепер було вже занадто пізно оперувати. Батька повезли до Станіслава. Але після рентгену лікар відкликав маму вбік і сказав:

— Везіть його додому, готуйте, що треба. Пізно вже...

Та батько ще жив. Він дочекався березня, квітня, травня. Відпливала весна з великою водою, бо йшли тоді сильні дощі. Відпливав мій шостий клас, показувався випускний сьомий. Сподівався, що сестра перейде до п'ятого класу. Та в той день до нас, додому, прилізла «Бричка» — так ми прозивалися високої, худій і лихій учительці, яка не могла дня прожити, аби не вліпити лінійкою чи пеналом свого учня, якщо не вмів каліграфічно писати. Вона єдине, що добре вміла робити, — це бити учнів і проповідувати каліграфію. Урок з каліграфії для неї був вершиною уміння й знань. Моя сестра Оксана не вміла акуратно й рівно писати і через це в очах Брички вважалася найгіршою ученицею в її деморалізованому класі.

П'ятирічний брат Зенко сидів коло батька на ліжку, а півторарічна сестричка Віра колисалася в колисці, чи вже й спала.

Падав дощ, і гуляла по городах каламутна і велика вода, коли Бричка привезлася до нас сказати:

— Я вашу доньку не могу перевести до п'ятого класу! Вона пише, як курка лапкою!

Моїй сестрі на фермі біля колгоспних корів дуже знадобилися її уроки каліграфії, які так любила пані Туркова. Вона всіх дівчат називала паннами, а вони вчительку перехрестили на Бричку. Чоловік її кілька років був директором нашої школи. Здавалося нам, що він так само, як і ми, боїться своєї Брички, що мала доньку від іншого чоловіка, чи без чоловіка... Він посватав її вже з причепом. Коли померла стара директорка школи, його тимчасово назначили

на її місце, і тепер понад це подружжя ліпших педагогів не могло бути. Вони робили в школі що хотіли і як хотіли. Тепер Турковим хотілося проявити свою сильну руку, й мою сестру залишали на другий рік у тому ж самому класі.

— То залишайте! — відповіла мати й заплакала.

А за вікном ще слізніше заплакав дощ. Коли пішла Бричка, дощ перестав плакати, і в матері висохли сльози. Все насторожилося! Можливо тому насторожився весь світ, що батько відірвав голову від подушки, сів на постелі і синіми очима дивився в надвечірнє вікно, за яким зникла тінь Брички. Він довго, дуже довго мовчав, дивився, ніби хотів щось сказати цій учительці, та не встиг, бо вона пішла, зникла, пропала, здименіла, а він, який ніколи не вчився ні в якій школі, лишився безпомічним.

— Що з тобою? Скажи мені? — кинулася мати до батька.

Батько синіми очима дивився на вікно. І мені здалося, що з його очей починається синя даль, і тій далині немає ніде кінця.

— Заклич Гармаша... Я буду вмирати...

— Що ти говориш таке, Іване?!

— Серце болить...

Я кинувся по сусідах шукати крапель валер'яни, бо ліки скінчилися, але валер'яни не було ні в кого. Я знайшов ліки аж за рікою, в кравця, і біг, біг, біг назад, розтріскуючи босими ногами холодну дощову воду, на яку сів вологий і синій травневий вечір. Я широко відчинив хатні двері й остовпів на порозі...

...У хаті горіла свічка, голосила-заводила мати, плакала сестра і плакав Гармаш. Я кинувся давати батькові валер'яни.

— Не треба вже... Тато неживі...

Ці слова старий Гармаш неначе видихнув із себе. Та мені здалося, що батько ще поворухнувся, і я закричав:

— Вони живі-і!

Та тіло було холодне. Свічка парафінова горіла якось тьмяно. Червоне світло від свічки падало на батькове сиве волосся, й на сиві вуса на жовтому, худому й продовгуватому обличчі з ямкою на лівій щоці. На італійському фронті 1917 року десь там, де ріка П'яве тече через гори Альпи, сліпа куля поцілувала батька в ліву щоку й вилетіла через рот, бо батько, наступаючи на італійців, щось кричав своєму побратимові. Після поранення він прожив ще сорок літ, хоч міг умерти ще в тім бою, коли його поранило.

При свідомості батько попросився з родиною та близькими сусідами. Того звичаю дотримувється кожен вмираючий, коли він при пам'яті, бо інакше вмерлець не мав би спокою, а був би полишений на землі. В таке вірили й так говорили в нашому селі старі люди.

А потім мертвого посадили на низький стілець посеред хати й умивали та одягали в святошне вбрання. Тільки щоб не давали на той світ... Митель вилили в сутич, нижче саду, де росли вишні, черешні, черемхи, ясени, бузина й ожини. (Коли ховають молодих дівчат, то шиють їм на голови позолочений вінок з хрещатого барвінку, до рук дають хустку. Парубкові хустку прив'язують до пояса. І дівчині, і хлопцеві на палець накладають перстень з воску, замість золотої обручки). Газда відходив з цього світу інакше.

З церкви принесли «світло» — так кажуть про свічки. Паламар ударив у дзвін.

На колгоспному подвір'ї витесали домовину. Привіз її батьків побратим Луць Шимчишин. До створення колгоспу він супружив з батьком, потім конюхарили та фірманили разом. Тепер прощалися. Батько зі складеними навхрест руками лежав на катафалку-лаві, а свічки моргали й моргали вже другу ніч, паламар читав псалтир, жінки й газди сиділи й стиха говорили — згадували пережите.

Коли приходиш до нарядженого небіжчика, то не можна зразу вітатися з присутніми людьми. Молилися й говорили, що в горах при небіжчикові на переверненому горнці цілу ніч і цілий день лампа горить, що там кожний господар у своїй хаті кладе під порогом сокиру, звернену вістрям до поля, що зубком часнику роблять хрестики на чотирьох стінах, коли в селі є небіжчик. А ще не можна, кажуть, ні пити ту воду, ні вмиватися тою водою, що стояла почерез цілу ніч у хаті, де є мертвець. Так ось люди береглися від епідемії, хоч не закінчували вузів.

До домовини кладуть під голову небіжчикові ту сорочку, в якій він умер. Голова його лягає на подушку зі стружок-гимблівок, яких настругали майстри, тешучи домовину. А ще свяченого на Маковея (тобто в серпні) зілля різного поклада мати в подушку. Батькові положили шапку-баранку, яку залишив йому молдаванин 1947-го року за жито й кукурудзу. Тоді великий голод був у Молдавії. Тоді інший молдаванин замерз у вишеньках за селом, не дійшовши чотирьох метрів до першої хати, а багатьох замерзлих з дахів поїздів знімали. Тоді мати бачила голодного молдаванчика-хлопчика, що просив хліба в центрі міста під муром, а

над ним плакат був: «Дякуємо батькові Сталіну за сонячне дитинство!»

Старий, бородатий молдаванин, весь у інеї, як Дід Мороз, приліз, а не прийшов з лісу, бо вже не мав сили йти — заблудився опівночі. Жебрака пустили до хати, нагодували тим, що мали, постелили на лаві, накрили кожухом. Він цілу ніч кашляв і стогнав. Вранці всі поснідали. Мати внесла йому в комори жита й кукурудзи. Хотіла випитатися, чому він голодує, коли така багата Молдавія — течуть там молочні й медові ріки — та не знала його мови.

Молдаванин вийняв з мішка чорну смушеву шапку. Батько доплатив йому гривми. Молдаванин зрадів і пішов у глибокі сніги, бо десь чекала хліба його голодна сім'я. Чи приніс хліб своїм діточкам? Мати подивилася до кожуха, під яким він спав.

І войкнула! І кожух, і верета були вкриті шаром вошей.

І тоді впав на мене, малого, тиф. Я тільки пам'ятаю чорняву фельдшерку чи медсестру, що міряла температуру й дала мені укол, а опісля — нічого не пам'ятаю.

І ось через десять років чорна шапка-молдаванка лягав в домовину. Мати заводить-голосить. А Луць Шямчишин випив те вино, що тато перед смертю недопив, і почав сваритися з другом-небіжчиком, з моїм батьком, нащо він таке дурне зробив — умер навесні. А потім Луць заспівав на похороні:

Кажуть люди, що я умру, а я хочу знати:
Кілько жити на сім світі? Коли умирати?
Зістається срібло-золото, дорогії шати,
Трудно мені їх з собою на тамтой світ брати.
А хоть бя-м їх міг забрати, там того не треба,
Шtiri дошки, землі трошки, спасення із неба.
Як ударять во всі давори о смертній годині,
Поклонюся всьому світу, всій своїй родині.
Як упустять грішне тіло у глибокі доли,
Засипляться піском очі, не глянуть ніколи...

Третьої днини священник говорив про хатину край села, хоч у нашому селі всі хати крайні, бо село — по обох берегах річки на багато кілометрів, мов герган розтягнулося. І говорив про батька, що посиротив нас. І говорив про нашу матір — молоду вдову.

А батько лежав уже надворі. Виносячи з хати тіло, домовиною тричі стукнули об хатній та сівешній пороги, та й швидко двері зачинили. Кажуть, що після цих стуків мертвий уже не чує, що кругом нього діється, то й не чув батько слів священника, який скорботно говорив під завід-голо-

січня. Тоді сонце визирнуло з-за хмари подивитися на попонька в реверенді та й знову сховалося, аби суму-жалоби не бачити. Корову вивели зі стайні, щоб з господарем попрощалася.

Десямаком обсипають хату, аби небіжник не міг приступити до хати вночі, бо ж поки мак не вибирає мертвий, то не ввійде до хати. Першої ночі, вірили, душа вертається додому, тому й поминають її. І дев'ятого дня поминають, і сорокового, і через рік... І щороку правилися парастаси на цвинтарях.

І наслуховався, що мертвий колисав уночі дитину, стояв у кутку, двері відчиняв. А муху, що на святий вечір літала по хаті, приймали за душу померлого. Клади на вікно пшенички-куті й світло світили. Та тільки один рік від похорону має силу небіжчик — казали старі люди. А рік збігає дуже швидко. І через рік ти закінчуєш семирічку і мрієш стати астронавтом, бо тоді ще не знали слова «космонавт». Та замість ракети запропонують тобі на фермі коні, щоб підвозив січку коровам. І підеш фірманити, бо мати лежить хвора, а їй тільки тридцять восьмий рік.

А вечорами бігавш до восьмого класу на друге село. Дрімаш за партою, від тебе несе силосом, бо підмінюєш хвору матір на фермі, бо цього року, як і торік, як і позаторік, обіцяють багатий трудовдень, а він такий бідний, як ота бездітна баба Маланка, що над рікою живе.

Ходиш на колгоспну ферму годувати биків і телиць. Радіо заграє — встаєш. Мороз тріщить, сніг скрипить, місяць блищить, теплом дихає колгоспна стайня. Вона пахне січкою, жомом, сіном, худоб'ячим потом, гноєм, горобцями і молодим дівочим тілом — комсомольсько-молодіжна ферма. Горобці ще сплять, а худоба вже хоче їсти. Носиш кошиком січку, розтрясаєш по яслах. А вже їде підвода по гній, і то вилами, то шуфлею зсуваєш його на купки. Важко... Дуже важко... Якби-то батько сидів на возі! А батькову могилу вже замів коло церкви сніг.

Що я знаю про нього?

Лиш те, що чув від матері та від бабусі.

Іван Теодорович Чорнобривий народився 17 липня 1896 року. Другої днини по народженню його охрестив священник Лєгінь, який міг бути родом з Дубівців, що за Дністром, де вини лупають камінь і возять на Ямницький цементно-шиферний комбінат. Дивно, але повитухою в батька була моя прабабка по материній лінії — Теодора Панчук, що віддалася з Комарова за викторівського парубка, якого я називаю прадідом. Хто думав тоді, що оцей Іван ставе колись

мужем внуки оцієї повитухи, а я їхнім сином? Хто тоді про таке міг подумати? Але вчені кажуть, що перші Адам і Єва жили двісті тисяч років тому, і всі, хто приходив на світ за цей час і відходив, хто тепер живе — родичі.

Моїм дідом по батьковій лінії був Теодор Васильович Чорнобривий. Він народився 1849 року. Виходить, що зачали його мої невідомі прадід Василь і прабабка Марія у «весну народів», коли знесено було панщину в Галичині. Дідова дружина вмерла молодою, залишивши чотирьох синів і дочку. Було то 1897-го або 1898 року.

Зима стояла, снігом мело, а жінки з газдами зібралися йти до Сільця, до олійні. Наближались різдвяні свята. Пахло висмажене конопляне сім'я. Був досвіток, коли поковтали сусіди у вікно: «Маріє, збирайся й доганяй нас». А мати батькова, не поспідавши, вибігла з хати в сніги. Йшла з газдинями та з газдами через поле, йшла лісом, йшла через Дровнич-потік, що замерз був, йшла знову полем до Сільця, де була олійня. Олійник приніс холодної води й казав м'яти макух, щоб потім можна було завити його в онучу й покласти під прес. Марія Чорнобрива, сорокарічна жінка, м'яла, відчуваючи, як її покидають сили. Був то інфаркт, стенокардія чи інсульт? — невідомо. Може, й тромб прорвався до серця. Вона померла в чужому селі, залишивши після себе найстаршого Андрія; за ним йшов Петро, потім Марина, а найменші були — Семен та Іван, якому минуло тільки шість місяців. Отой мізинчик — то мій батько!

Дід Федір, якого звали Теодором, прожив з дітьми недовго — шість років. Він умер 3 вересня 1904 року, маючи всього-навсього 55 літ. Люди розповідають, що він кульгав, бо кінь наступив копитом чи копнув у ногу. Священик записав, що помер від запалення легенів, не прийнявши причастя з вини родичів. Не покликали попа діти, бо не вірили, що батько згорить від гарячки, а вони розлізуться помежи люди, мов мишенята. Андрій оженився в Горішньому кінці й візьме до себе найменшого Івана, мого батька. Та доброму Андрієві був відпущений короткий вік — помер, коли батькові пішов двадцятий. Другий брат Петро пішов учитися на ткача. Третій брат Семен пастушив у багачів. Сон ламав його на пасовищі, і він, щоб корова не бігла в шкоду, прив'язав шнурок до ноги. А корова збицкалася й потягла за собою хлопця, і витягла ногу із сугавів. Кривим zostався до смерті. Марина Велика навчилася кухарити, і ходила по весіллях варити. Кухарку вподобав собі музикант-скрипаль, і оженився з нею.

Але до весілля була ще війна велика, перша світова. І батько мій до війни наймитував то в дяка, то у війта, а коли

доріс, то взяли його аж до Пешта, а з Пешта до Італії завезли, і там, у Альпах, він годував вошей і захищав цісарську родину, бо ж Франц-Йосиф-цісар був уже неживий. Карл став цісарем, але йому було не до простого гармаша, який сидів у штетюнках в Альпах під кулями, що летіли з італійських укріплень. Коли розсипалася Австро-Угорська клаптинова імперія, поранений батько тікав додому. Його ще битимуть польські поліцаї та улани, аби вибити непокірний русинський дух. У 1939-му він піде до вечірньої школи, щоб навчитися читати й писати. Але коли селянинові за сорок, яка вже може бути наука?! Коли не навчили Іванка, то Івана вже не навчити. Але він перебуде і другу війну світову, і в 1944-ому підвозитиме зброю та продукти радянським воїнам у Карпатах. «Такий йому «льос» — випав» — говорила моя баба по матері...

А всі ті біди довели до того, що він помер ще молодим, залишивши нам стару хату, яка доживає свій вік.

А згодом помер і легендарний лікар Михайло Шекета. Молоді люди не знають уже нічого про нього, лишень перестарілі галичани досі хвалять хірурга. Тепер на всій Україні нема вже таких універсальних лікарів. І згадують, що Шекета любив історію Галича. І якщо до хірурга, терапевта, гінеколога і вся і вся в одній особі потрапляла людина, яка мала в голові трохи олії, то старий випитував і випитував його про старі боярські дворища, і позирав на Замкову гору, чи не там був двір боярпна Судислава. Йому показували у протилежний бік, де села Залуква й Гробиська. Велика сила була той Судислав. Коли повставав проти князя Данила, то іншого князя, Олександра Всеволодовича, кликав: «Я дам тобі Галич. Тв піди од брата». Князі вірили боярам, хоч оцьому Судиславові лишалися лічені тижні сидіти в Галичі на горі. Був спалений міст на Дністрі. Дев'ять тижнів чекав Данило з військом за рікою, ждучи льоду. Коли вдарили морози, замерз, мабуть, і Мозолів потік. Тоді війська легко підступили догорода.

І любив Шекета слухати про те, як через рік після цих подій був у Галичі Михайло Всеволодович чернігівський із сином Ростиславом, але коли пішли вони в похід на Київ і на Литву, то на Німецьких воротах, у теперішньому Крилосі, замайорів прапор князя Данила, а сам він в Богородичиному соборі вдруге зайняв стіл батька свого Романа Мстиславича. І про те слухав Шекета, що до 1420 року межі між Крилосом і Комаровом ще не було, аж галицький староста Андрій Цюлька встановлював її. А після цього Андрія Цюлька був у Галичі старостою Станіслав з Ходеча, отой, що тікав з

Галича аж підо Львів, коли Іван Муха вів свої полки на Галич, і здобув місто над Дністром, але під Рогатином переміг його цей Станіслав Ходецький, коли дістав королівську підмогу. Після смерті Ходецького сів у Галичі старостою Микола Струс, тобто Страус, а за ним — Потоцький...

Любив лікар приїхати й подивитися на ті місця, де ще на початку вісімнадцятого століття стояли монастирі, а при тих монастирях лікувалися хворі. Успенський монастир стояв отут, де Крилос, при церкві Успення; другий — був теж на Крилосі, при церкві Іллі; третій — при церкві Покрови, у Вікторові, де Вишня поляна; четвертий — при церкві Воздвиження Чесного Хреста, де нині село Сокіл; п'ятий — при церкві Успення Богородиці, в селі Пітричі, що за лісом. Так думали давні дослідники Галича.

І дивувався Шекета, головний лікар галицької районної лікарні, що Воскресенська церква на Крилосі, за Мозолевим потоком, була круглою, і в Побережжі такою ж була Борисоглібська церква, а «Полігон» — не вежа, як гадалося майже сто років дослідникам Галича, а теж церковний фундамент, що зберігся з давніх часів. Біля церков були й цвинтарі. А тепер міські кладовища виносять подалі від населених пунктів. Над тілами померлих не висипають могил. Усе рідше кладуть хрести, а встановлюють різної форми надгробні пам'ятники. Буває, що грабар копає для покійника могилу, й видобуває із землі кремені, черепки, стріли. Трапляється, що на старому цвинтаріщі добудеться пляшечка з оковитою, яку при похоронах поставили комусь до домовини, і тоді присяде грабар, покрутить у руці ту пляшечку, вбвтне рідину в руці, понюхає, а потім перехреститься, аби всевишній відпустив йому гріха, аби і власті простили порушення Указу про пиятику в громадському місці, переверне ту пляшечку й видудлить з неї всю «отруту». Принесуть грабареві обідати, а він, уже веселий, приміряє гріб чужий до свого кудого росту, і ніякий чорт йому не страшний, хоч навколо спить багато померлого люду, праведного і грішного.

Коли цікавий ти, то він проведе до могили Заслуженого лікаря УРСР Михайла Шекети, бо ж знає, де той лежить.

— Всі ми із землі вийшли і в землю підемо, — скаже грабар. — І тільки люди не хочуть цього зрозуміти, бо гризуться, вкорочують один одному віку, сподіваються, що будуть два віки на землі жити, а природа відміряла кожному «від» і «до». І роби, що хочеш, але хабаря смерть не візьме, начальства не послухає, брехні не повірить... То є велика правда на землі — вмєрти.

І навіть князь Данило не відкупився від смерті. Дістав рак губи й помер 1264 року. Тут він був похований, тут.

— Та ж не тут, а в Холмі,— станеш доводити.

Але старий грабар витягає з кишені стару-престару книжку Бартоломея Зіморовича «Історія міста Львова» й почне читати: «Через два роки 1282 р. (князь) Лев, бажаючи вимолити прощення у тіней своїх предків, що певною мірою його тривожило, з військовою пишнотою переніс тіло свого батька Данила, що перед п'ятнадцятьма роками з королівською достойністю було поховане в Галичі.

Щоб надати більшої пишноти цьому обрядові, з усієї Русі були скликані священники, володарі та лицарі, а також були запрошені селезці й татарські хани, які прибули з численним почтом.

І як тільки настав день похорону, попереду йшла траурна рать з хоругвами, зі зброєю вниз похиленою, а серед них були сурмачі, які хрипливими звуками подразнювали вуха. За ними провадили кілька пар коней, вкритих вишиваними попонами. Тут же несли стяги й зброю, здобуту у ворогів. Далі боком довгою колоною йшли ченці, руські церковники, одягнені в ряся, які хором співали похоронні пісні.

Були також найняті жалібниці-плакальниці, щоб викликати скорботу й плач. Вони били себе по голові кулаками, рвали волосся, нігтями ранили щоки й облудним плачем імітуючи невимовний відчай, спонукали простий люд до сліз...

Перед самими марами найбільш благородні несли дві корони: княжу й королівську. Першу — народну, другу — хитро одержану від пролегата найвищого пастиря (тобто папи).

Похоронний катафалк, подібний до тріумфальних воріт, оздоблений був знаменами й здобиччю, здобутою у ворогів.

Після закінчення траурного богослужіння, відправленого за руським звичаєм, нарешті кінець усім печалям поклав поминальний обід»...

Це писав той історик, який захищав інтереси польського короля й шляхти, але йому треба вірити, бо він ближче стояв до тринадцятого століття, ніж ми, а правдивіших свідчень своїх літописців час не пощадив.

Минуть літа. Відійдемо і ми з цього світу. Прийдуть нові покоління. Серед них будуть історики, демографи, етнографи, і, звичайно, літератори. Вони по архівах будуть вибирувати цифри, вчитуватимуться в статті, щоб збагнути, як ми жили, що найхарактернішим було в другій половині двадцятого століття для прикарпатського села та міста. Я нині допоможу їм, бо скажу, що ніколи ще так не перебу-

довувалися наші села й міста, як тепер. Якщо славетний батько Галич в шістдесяті роки хвалився своїм п'ятитисячним жителем, то його син Львів по чисельності населення сягав до мільйона, а Івано-Франківськ за тридцять-сорок років побільшав в три-чотири рази й теж виходив на чверть мільйона, хоч його можна назвати тільки праправнуком Галича та внуком Львова. «Маленький Сталінград» — Тернопіль — ішов у майбутнє поруч з містом Франковим, і обидва вони задумувалися над тим парадоксом віку, що невідоме колись селище Бурштин, завдяки електростанції, стало вдвоє-втричі більшим за Галич. Це перемогою називають журналісти.

Але й поразок-помилочок було не менше, ніж перемог. Нас багато літ учили, що не треба чекати милості від природи, а перемагати її. Ці слова належать Іванові Мічуріну, іменем якого названо колгосп, який об'єднав Викторів, Височанку, Сапогів, Бриць, Мединю. Я чомусь переконаний, що таких слів Мічурін не говорив, що йому приписали ці слова в той час, коли ліс рубали й тріски летіли, коли навіть геніальний Олександр Довженко пішов на компроміс із совістю, переробивши фільм про цього Мічуріна. В Москві, сивий професор говорив:

— Я бачив той перший, ще не перероблений фільм. На перегляді я ховався за порт'єру, аби не помітили мене, зайвого... А в першому ряду сидів академік з водянистими очима, дивився на екран, морщився від геніально відзнятих кадрів, а потім говорив: «Я не бачу тут Мічуріна. Не бачу передового досвіду. Я тільки бачу, що треба перетворювати природу суспільства...» Цей поцінувач мистецтва ще щось бльокотів... В усі часи були й будуть такі поцінувачі...— зітхнув професор.

І про це нехай знають наші нащадки. І про неперспективні села нехай знають, які були приречені на вмирання тільки через те, що комусь хотілось, аби життя йшло так, наче під лінійку. Неперспективні Пітрич, Шевченкове, Сокіл повинні були зникнути. Але вони не зникли, хоч ослабли фізично, тому що молодь ринула до міст. Правдами й неправдами шукали прописку в містах, влаштовувалися кур'єрами, друкарками, писарчуками; одружувалися й розлучалися, вибивали й купували квартири, бо один тільки бог знає, як то принизливо діяло на молоду людину одне слово «селюк» або «дерьовня», або ж «роги»... Слово має страшну силу! Прізвисько прилипає до людини на все життя, інколи — на ціле покоління, на весь рід. Коли людина перебралася із села до міста, то прізвисько це губиться, стирається,

гине. Дмитришин Славко став у місті Ярославом Дмитровичем, а Бусьчишина Афія — Гафією Софронівною...

А ще були такі села, які позникали з карти України, бо чинущі виконували плани по переселенню в Одеську, Миколаївську, Кіровоградську, Херсонську області. Деякі приречені на загибель села відродилися, як ось: Рибне, Глинки, Хороцеве... А де поділися Посіч, Гутиська, Седлище?.. Було примусове переселення сіл для виконання плану...

Міста розрослися, переможені людиною річки зміліли! Річки хочуть очиститися від міських і сільських нечистот, від бензину, від мазуту, від мінеральних добрив, але без допомоги людини цього річкам самим не осилити.

Але і село оновилося. Особливо перспективне, особливо газифіковане, особливо приміське, або те, що має залізничний зв'язок із великим містом.

На нашій землі ніколи не вмере село, бо коли б не стало його, то не стало б і міста. Були вже такі, що садові дерева обкладали податками, що й з кози примушували шерсть здавати. І пішла сокира по садах! І коса доторкнулася до козячого горла! Чому ми завозимо яблука та грушки з-за рубежа, а свої гноїмо по садах? Чому інша корова дає менше молока, ніж коза? Чому тільки в піснях залишилися половинські кози?

Минуть десятиліття, і з'являться дослідження про перебудову сіл і міст, про те, що Бурштинська електростанція освітила найглухіші закутки Прикарпаття і Карпат, що газ прийшов у села, що галичани працювали в усіх куточках Радянського Союзу, їздили до інших країн, але вже як емігранти. Емігранти верталися на батьківську землю власними очима глянути, як змінився рідний край. Вони через давній Галич добиралися до Івано-Франківська, бо ж маршрут туристський називався «Франковими дорогами». Ці туристи прилетіли з Канади. Серед них були й ті, що народилися вже в країні кленового листа, але пам'ятали про те, що коріння їхнє на цій землі. Вони хотіли знати все про діда-прадіда... А земля предківська змінилася.

Війни гуляли краєм! Архіви горіли-палали! Незнищеними були пісні. Ті пісні світилися в устах наших предків, а тепло предківських уст знають і правнуки. Чуєте, як співають молоді люди?

Ой вийшов місяць із-за хмари,
Долину ясно освітив.
Як освітив він ту долину,
То й знов за хмару ся схилив.

В долині тій стоїть хатина,
В хатині вогничок горить.
Там мати доню вговоряє —
Доня заплакана стоїть.

Мені здається, що ця пісня творилася у котромусь з галицьких сіл. Якщо не перший варіант творився, то шліфувався він у наддністрянських селах, у Галичі, де голосисті галичани об'єдналися в капелу. Співають галицькі «Дністровські зорі» на сценах будинків культури, по радіо й телебаченню. Є спів, є танець, є музика, є смуток, є нудьга, є плач і в піт... Мені треба теж попотіти, поки збудую хату матері.

Для нової хати було завузько на тому місці, де батько колись вистругав тік, де стояв оборіг, під яким так смачно спалося влітку на сіні. Чотири оборожини стріляло в небо, і на оборожині любила кувати зозуля, любили воркувати горлиці, любила скрекотати сорока, віщуючи прихід гостей, любив бубнити дятел, і навіть ворона сідала на оборожину й каркала, співаючи по-своєму про красу українського літа. Коли достигали черешні, ми не могли обігнатися від горобців, від шпаків, від галок. Вони на цілий день лишали Галич та Івано-Франківськ і прилітали до села смуштити ягоди. Вони нас будили в оборозі на сіні. А потім свіпки з оборога з'їла корова-яловега, бо ж батько хворів, і сіна не вистачало, щоб дотягнути до зеленої паші. Навесні мати ходила до лісу нежир збирати похід куці — торішню траву, яку не викосила коса. Корова, худя як драбина, хотіла їсти, мукала, а в стодолі, причеплений до хліва, миша з розуму зійшла, бо одне зеренце знайшла. Батько оту споруду — стодолу зі стайнею — називав «шопою». Коли вже не було оборога, то я спав у стодолі, на сіні, до білих приморозків. Тепер доведеться нам розвалити цю стару споруду. Та поки що розвалимо комірчину, де була довга полиця, жердка, стара діжка, скриня й куфер, бочівка. Скриня поламалася й згоріла, і згоріли вирізьблені на вікові й на боках громові знаки та інші знаки, що колись були зрозумілими для наших предків. То був, мабуть, такий календар, по якому люди уміли вилічувати дні свят. Ота шестипелюсткова «ружка» в колі — то шість днів тижня, а коло — неділя, бо ж неділя — день сонця. Отаким шестипелюстковим було й київське капище, розкопане археологом Хвойкою, а галицьке капище зруйнували, не знайти його нині на Крилосі. А може, ще є в землі сліди галицького капища? Бо ж поки що розкопано тільки півтори відсотка галицького дитинця! Що ж ховається в землі? Що нас чекає завтра?

Тут, де наша хата, капищ не могло бути. Тут і будиноків не було. Росли кущі, дерева, худоба паслася над потоком та над річкою. Збудували хатину під стріхою, добудували комірчину через сіни з прицілом, що колись син приведе невістку або ж пристане зять, то щоб він пробив собі вікно в комірчині, вимурував піч і жив там, поки свою хату збудує. Для наших нащадків цікаво буде оглянути в музеї просто неба отаку галицьку хату з комірчиною. І нам цікаво.

Люди були колись інакшими, ніж ми. Вони не боялися за завтрашній день планети, а нам страшно від того, що земля може згоріти й вибухнути, так, як американський корабель «Челінджер», що може статися страшніша катастрофа, як на атомній електростанції в Чорнобилі, страшніша, як недавнє отруєння людей у Калуші, як потоплення корабля «Адмірал Нахимов», як отруєння Дністра. Мені робиться лячно за людську безпечність. Але є й інакші люди. Простий лікар з Кобиляк, що на Полтавщині, який узяв собі за дружину галичанку з одієї Гори, подарувавши їй своє прізвище Касян, масажами бореться за те, щоб каліку поставити на ноги, а заздрісник строчить на нього пасквілі. А інший людиноненависник — випердиш епохи, вбиває десятки, сотні, тисячі людей, і готов убити мільйони, отруюючи повітря, воду, землю.

Яксь жахлива людська недосконалість може привести планету до загибелі. І в той же час є величезна армія миролюбців, яка не спить, а бореться за збереження миру й життя на землі.

І в той же час є люди, як отой галицький шофер Гриць Литвицький, що не вмів шанувати чинущ, і цим накликає на себе громи й блискавки.

Але буває Гриць і серйозним. Тоді він розказує, що колись отут, де Клепачівка, мешкала Гелена Завадська. Вона розказувала про підземні ходи, які прошивають усю Замкову гору. В ті підземні каверни люди мріяли проникнути віками, але не вдавалося нікому побачити, що там є, в тих підземеллях. Галицький священик ішов у пивниці з процесією і свічками, але протяг гасив свічки. Він побачив тільки, що в ніші стояв залізний сторож і не пускав у гліб підземелля. Священик вернувся. Та два сміливці-галичани вирішили дійти до кінця загадкових ходів. Коли вже відійшли далеко вперед, почули якийсь металевий скрип. Хлопці мали електричний ліхтарик, присвітили й побачили перед собою металевого чоловіка з косою. Він був заведений і коливався так, як маятник у годиннику. Ніхто не міг проникнути в підземелля, бо

металевий чоловік косив кожного, хто пробував пройти поза нього.

А молоді галичани — Кулібаба й Дяконів пролізли туди з боку цегельні, де провалювалася стежка, й знайшли стару вітліту книжку. Вони спалили її, бо не вміли прочитати старі письмена.

А Сегіни в Галичі — з угорського племені, як і Белеї. Є навіть хутір Сегени на Галич-горі, де ліс Гвардиянщина. Там знайдено старий меч, серп кам'яний, сокиру кам'яну.

Навпроти цегельні, на Горі, є кладовище. Там у склепі гусар лежав. Галицькі злодії відкрили різьблену домовину, що була зсередини обита синім оксамитом, і вкрали два пістолі позолочені й шаблю. Що зробили з ними — ніхто не скаже.

А одна галичаночка поїхала до Канади й бурдель там тримала. А коли вмерла, то через Інкюрколегію її родичі дістали десять машин. Їздять з пихою, але поваги до них нема.

Розповідає Гриць про все це, читає свої вірші, а потім вгадує:

— Був колись на Гробиськах Ромко Хрестоносець. Мав він своє власне прізвище — Токарський, але народився з метеликами в голові, пас з дітьми худобу над Дністром, бавився з ними. Був межі дітьми ростом найбільший, а розумом найслабший, і назвали його Ватажком. Коли виріс, все по похоронах ходив. Коли з попом людину ховали, він на цвинтар хрест ніс, і через це назвали Ромка Хрестоносцем.

Голову колгоспу імені Івана Франка ховали за новими звичаями, і Ромка Хрестоносця ніхто не запрошував на похорон. Він прийшов, став коло порога й почав голосяти:

— Що голово? Встань! Встань, голово! Люди колгоспу конюшину тягнуть з поля, солому, а ти тут лежиш! Я би тобі ще щось більше сказав, але ти мене бив...

А голову цього побив якийсь офіцер-рибалка над Дністром, коли той замахнувся на стару жінку, що несла гичку з поля.

— То не так б'ється, — сказав. — Я покажу тобі, як б'ється!

Потім Ромка Хрестоносця кинь ударив. Він ліг на мокру землю, бо дуже боляло його. Поховали й Хрестоносця-Токарського там, де й голову колгоспу, і колись час зарівняє обидві могили: голови й пастуха. Один крутив селом, а другий бичкам хвосту крутив, а смерть зрівняла обидвох, як і князів зі смертними зрівняла.

І після нас будуть нові люди, що понесуть пам'ять про давній Галич.

Вони і не знатимуть про те, що оця замкова стіна служила стрільницею-тиром для польських жовнірів між двома світовими війнами.

І ще ніхто не знатиме, як колись двох молодих галичан ходили попід каштани й липи й великим Мисленним Деревом піднімалася над ними Мрія. Мріяли зробити цей світ кращим. Вони ще не знали про те, що зелене Дерево Мрії перетворюється у Дерево Життя і на тому дереві дванадцять гілок; що це Дерево родить тільки тоді, коли напоїш його своєю кров'ю й потом своїм. Кров людська — не водиця, і піт — не водиця, і ми на рідній землі — не пасинки.

Гладка стежка виляса з Галича на гору, немов би кликала сюди поета й фольклориста Івана Вагилевича, якому в ці дні в його рідному селі Ясені на Лімниці, там, за Перегінськом, ставили пам'ятну кам'яну брилу. Через його село десь аж з передскіфської доби йшли золоті воли із золотими плугами. Ми в Марією так любили цю колядку. А ще ми колядували про молодців красних, які говорили:

Ой ходім, браття, до ковальчиків,
До ковальчиків, до золотників,
Най нам покують мідяні човни,
Мідяні човни, золоті весла,
Та ми ся пустим на Чорно море,
На Чорно море, під Царів-город.

Виходить, що бойки, гуцули й подоляни плавали аж до Царгорода (Костянтинополя-Стамбула). А ще живуть у Галичині колядки про красних молодців, як, наприклад, оця:

Ой в Дністрі, в Дністрі, у перевозі...

Був перевіз — був і перевізник, а нині змілів Дністер-батько, що й возом легко переїхати його. Лишень, коли розгуляються води, вертається могуча сила до Дністра, що й перевозу в Галичі не видко...

Я стояв і дивився з гори в бік Перевізного броду.

І раптом серце забилося! Сюди йшла Марія. Вона була ще під горою, але очі мої тримали її став на прицілі, кликали, манили на Замкову гору. Звідки вона взялася тут пині? Я ступив крок... другий...

Я радів, що Марія розповість мені про Звенигород, де закінчилися розкопки. Там дзвеніла слава й про Галич, рік заснування якого загубився десь, і ніяк не вдається знайти кінця тої нитки, щоб сказати галичанам: «Пора святкувати ювілей міста». Скільки йому? 1250, 1500 чи 2000 літ!?

Я збігав по сходах з гори, але очі мої вже не бачили Марії. Де вона? Куди пішла? У яку вуличку завернула? Я хотів їй розповісти одну романтичну історію, яка сталася в Га-

лицькому замку ще на початку сімнадцятого століття. Я це не вигадав. Я прочитав про це в книжці польського історика Владислава Лодзінського «Правем і левим». Якийсь Вебер видав цю працю у Львові 1903 року. Є в ній сторінки й про цей замок, який стояв на Галицькій горі. Тут пролилося багато крові, але одного разу сталася романтична подія, що могла би лягти в основу цікавого роману.

Я хочу переповісти її, і нехай ця маленька повість нагадає моїм сучасникам про те, що і в XVII столітті кохали молоді люди так само палко, як і тепер.

Почну цю маленьку повість з того, що в 1621 році татари увірвалися до Галича з трьох сторін, і пограбували, і спалили, і вирізали, і полонили місто. Галицьким старостою був тоді каменецький каштелян Микола Струс. Якщо доведеться Марії мандрувати Тернопільщиною, то хай знає, що село Струсів, яке було колись містечком, де діє прекрасна народна самодіяльна капела бандуристів, належало саме цьому Миколі-старості. Він був жонатим на багатій Софії з Оржехова, що народила йому трьох дочок. Найстарша Струсівна Гальшка (Ельжбета) була заміжною за подолянцем Калиновським. Ця Гальшка-Ельжбета, на відміну від матері, мала не дочок, а трьох синів: Адама, Мартина, Юрія. В селищі Букачівцях ще й нині показують пальцем на Замчисько, де була тоді резиденція Юрія Калиновського, яку охороняли гайдуки й козаки під рукою найманого пана капітана. Другий син Мартин Калиновський був воеводою черняхівським і гетьманом коронним. Найтепераментнішим серед трьох Мартинових синів вродився Адам, титулований вінницьким старостою.

Саме він укоротив віку своєму дідові Миколі Струсу. Такого ще не чула й не виділа Галицька земля, аби небіж сватав свою тітку: Адам закохався в дідову доньку Христину, а дідова донька Христина в сестринця Адама.

— Ти не вийдеш мені з цього замку! — лютував Микола Струс, найповажніший і найвірніший друг великого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Струс саме закінчив тоді перебудову галицького замку, й тепер не боявся ні турка, ні татарина, ні волоха, ні угра. Він навіть розпустив сотню рейтарів, яка несла сторожову службу під рукою ротмістра.

Обійдеться Галич і без найманців. Завеликі витрати утримувати аж сотню вояків. Замок і так з'їв більше дванадцяти тисяч волів, коли його будували на цій неприступній горі.

Струс побачив, що набагато вигідніше мати таких ось, як Гнат Височан з Вікторова, під рукою якого є завжди сотня

добрях козаків, готова стати проти ворогів. Та й син Семен у нього доростає. Буде не гірший вояка, як батько. Єдине, що просять у нього Гнат — дозволити заснувати Слободу між Вікторовом і Боднаровом. Дозволить! Бо він, Струс, має свою домашню мороку.

Коли галицький староста дізнався про роман між його рідним онуком і його рідною дочкою, то категорично заборонив Адамові появлятися в Галичі.

Але кохання броду не питало. Грубезні замкові стіни виявилися безсилими перед ним. В Христини була повірниця Софія Рудницька, яка про все знала, що діється у дівочому серці. І якщо дочці батько забороняв виходити з кам'яного мішка, який не могли здобути й ординці, то Софія взяла на себе роль зв'язкової між Христиною і Адамом. Калиновський поклявся, що він викраде із замку кохану тітоньку й таємно обвінчається з нею.

Микола Струс сміявся з онука, бо розумів, що керує ним не здоровий глузд, а сп'яніле серце.

А внук тим часом збирав своїх гайдуків — сербів і волонів, — щоб порадитися з ними, як проникнути до галицького замку, щоб викрасти «кохану цютку¹ Кшисю». До Галича вирішили пливати чайками, а тому треба було добре веслувати, бо ж течія Дністра стрімка. Свій план Адам вирішив здійснити під час земського з'їзду, коли в місті збереться шляхта з усього краю. Тоді Адам Калиновський зможе пробратися до замку непоміченим. Та й у старости галицького буде багато своїх клопотів.

Тривожної ночі, коли чайки підпливали до міста, міцно спав галицький староста Микола Струс, бо ж треба бути свіжим на з'їзді, а з вечора він трохи випанувався з гостями, що завітали до нього. Міцно спала й сторожа, бо ж Зося Рудницька і їх почастивала, як належить, в той вечір, коли бенкетували пани. Перепало й слугам. Спали всі в замку. Не спав тільки Адам Калиновський зі своїми гайдуками, й пани Христина не спала.

Неподалік від Галицького замку є місце, що називається «Калинівка». Можливо, що саме сюди пробирався Адам Калиновський, бо ж із північної й західної сторони Замкова гора дуже стрімка й охоронялася вона найпильніше. Крім цього, у вежах утримували в'язнів. Але в цю ніч тут не було нікого.

Дуже міцно спали Микола Струс із своєю жонкою Софією, коли не почув, як у мурах продовбували діри. Дешевий метал крушить цеглу й камінь, а в замку Христина Струсівна та

¹ Тітку (польськ.).

Софія Рудницька пакували золото, срібло, коштовне каміння, дівочий гардероб — все те, що приготували їй батьки, як ніно. В цю ніч Христина, дочка галицького старости, прощалася з рідними стінами. Тепер її чекало місце в човні, водяна дорога, а далі — Поділля. Христина не така, як її сестри. Хай панує Анна з Олександром Сенєньським у Поморянах, а Христина житиме з коханим Адамом, який ладен умерти за неї, а вона за нього. А як Христина повинна тепер кликати свою старшу сестру Гальшку-Ельжбету? Мамою? Рідна сестра — її мати-свекруха? Жах!!! Але діри в стінах уже попродавбувані. Вона чує Адамові кроки. Схвильована біжить йому назустріч. Завмирає в обіймах.

— Швидше! Швидше! — підганяє її Адам.

Гайдуки виносять все, що приготовлено Струсівною та Рудницькою. Адам підносить свічку й бачить: на стіні блищить зброя. Ні, цього він не залишить старому вояці, рідному дідові Миколі Струсові, що був неблаганним, коли Калиновський попросив руки його дочки. Тепер онук мстив за все. Він знімав зі стіни дорогу зброю, передавав її своїм слугам, а ті виносили її надвір. Останніми виходили Христина з Адамом. Пробиралися спочатку горою, потім спускалися з гори поміж кущі, йшли лугом, де полошили птахів. І ніхто ще в місті не знав нічого! Хіба що собаки завюхали неладне й дуже гавкали і в Галичі, і в Залукві, і за рікою. Гавкали собаки у Пітричі, Козині й Дубівцях, коли човни пропливали попри ці села, несучи в невідоме закоханих Адама й Христину Калиновських — племінника й тітку. В тій стороні, куди пливли вони, вже вставало сонце, а в галицькому замку всі ще міцно спали, бо старосту Струса чекав важкий день.

Першими повставали в замку слуги й помітили, що цієї ночі щось таке сталося, що й не снилося нікому! Вони кинулися до покою, де спала панна Кшися, але там її не було! Підняли рейвах! Побудили панів.

Старий вояка, Микола Струс, усього міг сподіватися від дочки Христини і від онука Адама, але такої ганьби не чекав. Його не могли обхитрити турки, татари, козаки, опришки, а рідна Кшися виріхтувала й ославила на всю Річ Посполиту. Він читав її прощального листа, відчуваючи, як щось надривається в старому тілі.

І важко сказати, як би склалася доля роду Потоцьких, коли б Микола Струс не помер. Помер він раптово. Смерть галицького старости наблизили рідні дочка з онуком. І став у Галичі старостою Станіслав Потоцький, батько Андрія, засновника міста Станіслава. Вдова по чоловікові Софія Струсова доживала віку на Поділлі, а коли померла, то все добро за-

хопила її дочка Анна з чоловіком, Олександром Сенєнським, і перевезла до Помор'я. Потім почалася ворожнеча й суди між Сенєнськими, з одного боку, та Калиновськими — з другого. Посол до сейму Адам Калиновський був тоді у Варшаві, коли вмирала його бабуся й теща, а тому вчинок Сенєнських він розцінив як грабіж. Калиновський скаржився королеві, що Сенєнськими забрано 70 півбочок меду, 30 бочок риби соленої, кільканадцять бочок ситих медів, списи, гаківниці, порох, мушкети, табуни коней, стада худоби — всього на 500 000 злотих. Король не допоміг.

Тоді Адам Калиновський з найманими сербами, волохами й українцями напав на швабра. Пізніше він прославився тим, що у Варшаві поранив українського воєводу Івана Даниловича й мав бути вигнанцем-банітом, та король Владислав IV його пощадив.

Бо мало крові втратив воєвода Данилович. Мине небагато часу, і ці Потоцькі та Калиновські проллють ріки й моря невинної крові українського народу, який підніметься на боротьбу проти них під проводом Богдана Хмельницького, і на боці Хмельницького виступлять тисячі і тисячі галичан...

Та це відбувалося давно, а тепер я ходив містом, шукаючи, де сховалася Марія, яку щойно бачив ось тут, коло кінотеатру «Дністер». Вона не могла так швидко, поки я збігав із гори, поїхати до села чи до Львова. Я стояв і чекав, відчуваючи, що мені вже треба йти до цегельні, бо нарешті повинен з'явитися на Галич-горі той всесильний начальник, від якого залежить, чи продадуть, чи не продадуть три тисячі штук цегли, через яку стоїть робота. Але цегла не втече. Мені ще хотілося вздріти Марію, і я чипів у самому центрі Галича, мов стовпець, аж поки не побачив, що вона, така ж гожа, як і колись була, йде тротуаром прямо на мене, ще не помічаючи, що її чекають. Я зрозумів, що Марія була там, де ще недавно стояла караїмська божниця-кінесса, яку не пощадили галицькі керівники, як і вулицю Караїмську, як і залуквянську каплицю, збудовану на честь скасування панщини.

Вона йшла задумана й прекрасна.

І раптом ми зустрілися віч-на-віч...

Зупинилася...

Я ступив крок їй навстріч...

Та про цю зустріч я не розказав нікому, навіть Верховинцеві...

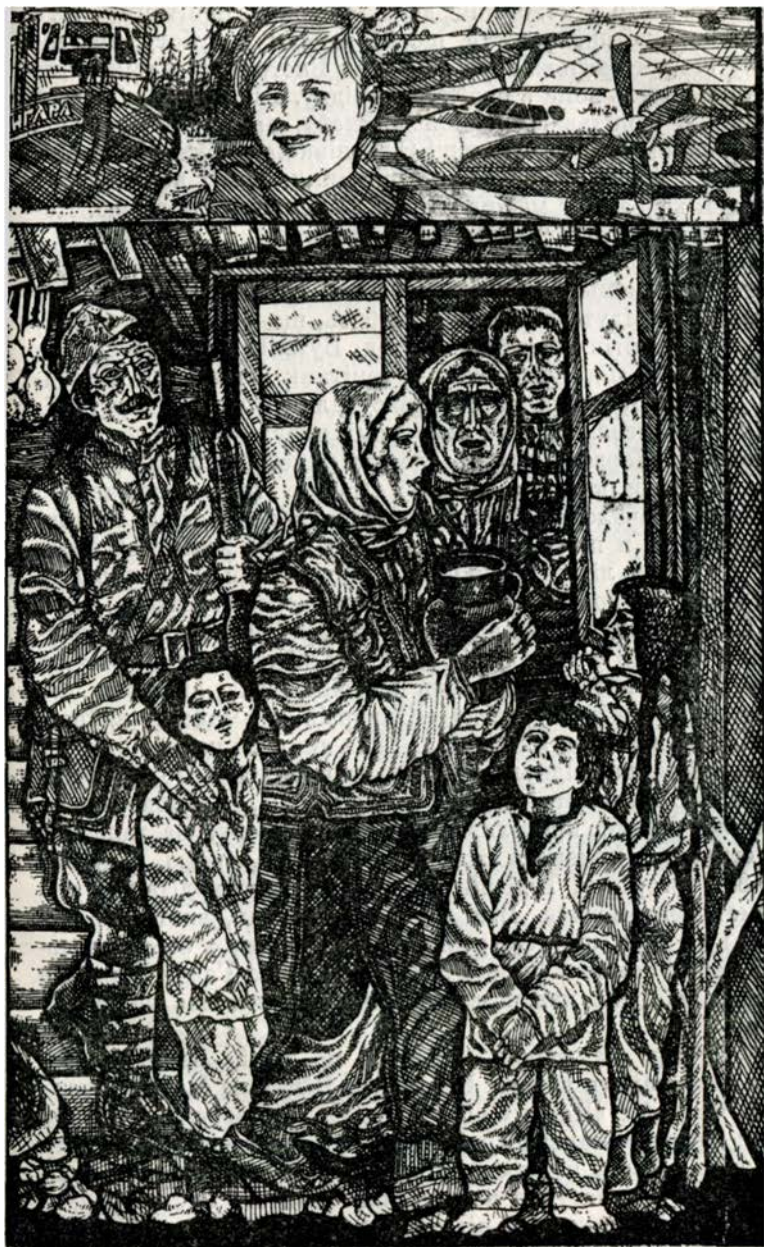
І був колись у русинів бог війн — Вій! І кожна війна страшна тим, що в неї вбивчий погляд, від якого неможливо вберегтися людям, що несе вона слези, біль, муку, втрати, лихо, горе... Друга світова війна почалася першого вересня 1939 року. Від вересневих днів, коли Галичина й Волинь возз'єдналися з Радянською Україною, під горами стояв спокій; хіба що гуцулів переселяли з-над Черемоша в спорожнілі хати польських колоністів, яких виселено в Сибір, бо ж вісімсот метрів надрічкової території вважалися прикордонною зоною, адже ж за Черемошем панувала боярська Румунія. Хотіли — не хотіли люди, але навесні з-над ріки довелося вступитися. Але ж Буковина влітку 1940 року теж була возз'єднана, і тільки Закарпатська Україна ще лишалася під п'ятою угорських хортистів, які, вчинивши страшну різню загірських українців, тепер цілилися ринути своїми дивізіями за Карпати, сподіваючись на те, що Гітлер вділить певну пайку України й для Угорщини. Після того, як Буковина стала Радянською, гуцули-переселенці покинули під Галичем хати, й вернулися в свої Ростоки, за Кутами, й спокійно газдували собі ще цілий рік, аж поки не почалася Велика Вітчизняна. Короткі бої з німцями, угорцями та румунами, які вели прикордонники Окремої Коломийської прикордонної комендатури, залишилися тільки епізодом у історії краю. Але війна проорала такий глибокий слід, що про неї будуть писати й через тисячу років.

Сказати, що ніхто не сподівався війни, було б неправдою. Під Станіславом швидко перебудовувався військовий аеродром, де базувався 12-й винищувальний авіапункт. Поки йшла реконструкція й будівництво злітних смуг, літаки «І-153», або ж «Чайки», чергували на польовому аеродромі поблизу Бовшева, за Дністром. Тут служили ті льотчики, які ще недавно літали в небі Іспанії та над озером Хасан, які знали, що таке війна, не з книжок, і не з кінофільмів. Сюди, до Бовшева, для проходження військової служби направлений був двадцятидворічний молодший лейтенант-білорус Леонід Георгійович Бутеліп. Він, навчаючись у Одеській льотній школі, і не мріяв потрапити у верхів'я Дністра; не знав, що зустрінє тут земляка-мінчанина Володимира Ардашнікова, який часто випитуватиме його й про село Родю під Мінськом, де народився Льоня 18 серпня 1919 року, і про матір Тетяну Єфремівну, і про батька Георгія Семеновича, і про сестричок Надійку та Марійку, і про брата Анатолія, що теж закінчив школу пілотів у білому місті над

Чорним морем. А ще згадували вони дівчат-одеситок, і залилися до дівчат-галичанок, але в звільнення відпускали їх рідко, бо відчувалося, що за Львовом, на заході, і над Карпатами, на півдні, збиралися густі хмари. Хлопці літали! Скоро Леоніда Бутеліна, оцього русявого, трохи нахмуреного хлопця, було викликано на розмову до командира полку полковника-українця Осадчого. Білорусу запропонували стати командиром ланки, бо ж, як-не-як, літав він уже майже рік, знав, що таке небо, і як діяти в небі. І ось три «Чайки» часто плавали в повітрі над Дністром, і над Опіллям, виробляючи «мертві петлі», бо ж саме в цьому краї, десь за Львовом — говорилося на заняттях — описав першу «мертву» петлю ще царський льотчик Нестеров. Він здійснив і перший у історії таран. Хто знає, чи не з цього задністрянського аеродрому злетів той німець, літак якого був знищений Нестеровим. Про це гомоніли військові льотчики, і йому, Леонідові, хотілося теж випробувати себе в справжньому бою, але до всіх довели суворий наказ: навіть якби з'явилися в небі німецькі літаки, в бій не вступати, не піддаватися на провокацію противника, що навмисне шукає приводу для початку війни. Це насторожувало, сердило, мучило, але наказ не обговорюється: за всіх думав батько Сталін, а Бутеліну треба вчитися й вчитися. І він вивчився, сам мав вчити молодших, які ось-ось прибудуть у полк після льотних шкіл.

21 червня 1941 року, в суботу сполудня, над Підгір'ям в'явилися німецькі літаки-розвідники, але по них не стріляли, щоб «не спровокувати війну». Не били по німецьких літаках і зенітки. Та й не було кому вести вогонь, бо ж батареї виїхали на полігон, на навчальні стрільби.

В Станіславі лишилася одна-єдина зенітна батарея лейтенанта Муравйова. Офіцер Олександр Муравйов, уродженець села Долгуші Старицького району Калінінської області, не знав і не бачив свого ровесника-білоруса Леоніда Бутеліна, як і той не знав, що ровесник-артилерист одного року з ним закінчував Оршівське училище зенітної артилерії. Муравйов направлений був до Києва, з Києва — до Дрогобича, де народився славетний ректор Болонського університету Юрій Дрогобич, а на початку травня 1941 року був призначений командиром 2-ої зенітної батареї 227-го окремого зенітного дивізіону 12-ої армії, штаб якої знаходився в Станіславі, командував нею генерал Понєдєлін. Тоді, у червні 1941 року, він зі своїми воїнами стояв на околиці міста Станіслава, між селами Софіївкою та Вовчинцем, де нині вулиця імені його батареї. Вони охороняли залізничний

вокзал та місто в межиріччі двох Бистриць. Зенітників, як і льотчиків, насторожило те, що 21 червня, в суботу, три німецькі літаки раптово з'явилися над Бистрицею. Сумніву не було, що ведуть вони з повітря розвідку. «Чи можна відкрити вогонь?» — запитав Муравйов у штабу армії. «Не можна, щоб не спровокувати сутичку! Є вказівка!» — була відповідь. Батарейку з повітря, мабуть, не помітили. Там і вочували за лозами й вербами у межиріччі під Вовчинецькою горою. Короткий літній сон обірвався на світанку.

Між четвертою і п'ятою годинами було оголошено бойову тривогу: «Німецькі літаки великими групами пересікають кордон. Вони ідуть на місто!» Мабуть, що в один час вискакували з наметів льотчик Леонід Бутелін (у Бовшеві, на аеродромі), й під Вовчинцем — зенітник Олександр Муравйов. Далекоміри гармашів зафіксували ті літаки, що долітали до Бовшева. Там, на аеродромі, вибухи бомб сколихнули повітря. Червона ракета злетіла у небо, й Леонід Бутелін, як і вчили, кинувся до своєї «Чайки», ще не знаючи про те, що вже почалося... Тільки тепер він збагнув, чому то цілу ніч не спали в штабі, чому то й він довго не міг заснути, чому то вчора літали порушники з хрестами у галицькому небі. Коли біг до «Чайки», чув гуркіт ворожого птаха, який з-за Перемишля прямував саме сюди, орієнтуючись за течією Дністра, що спав у сивій імлі, але наддністриянци вже не спали. Німшинецький учитель Матвій Тутка, відчувши, як стогне літне небо під вагою «Юнкерсів» і «Чайок», вийшов надвір. Він побачив, як літак «I-153» кинувся напереріз двом «Юнкерсам», що відкололися від дванадцятки. Це був Леонідів літак. Кулеметні черги прошили небо, та «Юнкерса» не зачепили. Леонід прицілювся ще раз, натиснув на гашетку, випустивши з кулемета одну чергу, другу, третю... І «Юнкерс-88» загорівся! Тоді він кинувся за другим літаком, але кулемет його мовчав. Він, молодий льотчик, вистріляв усі набої, і не знав, що далі робити. А «Юнкерс» з бомбами летів. І перші бомби з іншого літака впали на Галич. Тоді він надумав собі, що кожен військовий льотчик має ще право вибору.

— Я йду на таран, — доповів по радіо землі й кинувся наздоганяти ворога. Вчитель із Німшина Матвій Тутка бачив, як гвинт «Чайки» обрубав хвіст «Юнкерса», й обидва літаки каменем полетіли до землі. Було п'ятнадцять хвилин на шосту... Через кілька днів газета «Красная звезда» повідомила, що авіачастина полковника Осадчого має на рахунок 142 збиті фашистські літаки, а лейтенант Леонід Бутелін першим у війні таранив німецький літак і загинув героїчною

смертю. Кореспондент тоді не знав, що першими такими ж героями були Дмитро Кокорев та Іван Іванов, а всього за той день над територією Радянського Союзу здійснено тринадцять повітряних таранів.

У той самий час, коли падав з неба Леонід Бутелін, його ровесник Олександр Муравйов за тридцять кілометрів від Бовшева подав команду зенітникам: «До бою!», бо ж «Юнкерси-88» з важким гуркотом сунули на Станіслав. Командир батареї доповів про це оперативному черговому й запитав, що робити. «Я виясню», — сказав той, та більше не відзивався. «Літаки входять у зону артвогню!» — кричав по телефону лейтенант, та оперативник не подав голосу. Тоді Муравйов скомандував: «Відкрити вогонь! Бойовими заряджай! Вогонь!» І ранкове небо здригнулося від грому. Був один залп, другий, третій... Тільки тоді заколихався один із літаків і пішов до землі, а п'ять парашутів повисли в небі. «Взяти солдатів і захопити в полон парашутистів!» — розпоряджався далі командир батареї. Військова машина вискочила на дорогу, а далі помчала в поле, де сідали німецькі парашутисти. Тим часом ескадрилья німецьких бомбардувальників розпалася на дві групи: одні полетіли бомбити вокзал і аеродром, а друга посунула прасувати батарею. Бомби падали на поле, але одна розірвалася поруч і пошкодила гармату. З'явилися поранені. На зенітних стволах горіла фарба. Два хижакі на бриючому польоті пронеслися над головами зенітників, обстрілюючи позицію з гармат і кулеметів. У тому страшному ревиську зенітка старшого сержанта Кузьменкова далі плювала вогнем по літаках, і один з них тут же вривався у землю. Бій закінчився. Доки привезли полонених парашутистів, з другого літака повітягали мертвих. Полонених було п'ятеро. Два офіцери мали на грудях хрести. Один з них розмовляв по-російськи.

— Яка була у вас мета? — допитували його.

— Перед нами поставлене завдання бомбардувати військові частини, вокзал і міські квартали.

— А чому квартали?

— Щоб посіяти панику! Війна ж!

— А вийшло інакше.

— Я літав над Югославією, над Іспанією, і доля милувала. Я хотів би побачити того, хто мене збив!

— Збили мої солдати, — сказав лейтенант Муравйов.

— Хайль Гітлер! Перемога буде за нами! — з викликом вигукнув німецький льотчик.

— Де ви навчилися російської мови? — запитав його Муравйов.

— Я деякий час проживав у Ленінграді,— сказав. З'явилися контррозвідники і тут же полонених повели кудись, а Муравйов поїхав назад на батарею, бо ж тепер у нього не було сумніву, що почалася справжня війна. Бутеліна ж в той день поховали на лівому боці Дністра, а по війні перезахоронили на правому, в Галичі. Муравйов із батареєю відходив на схід. Між Білобожницею і Чортковом довелося стримувати наступ німецьких танків. Через місяць його викликали до Москви, де сам Калінін за перші бої вручив лейтенантові орден Червоної Зірки. А далі гармашам з боями довелося відступати аж до Волги. І йшли туди ж ті галичани, яких теж було мобілізовано на війну. З одного тільки Викторова пішло на війну 130 хлопців і молодих газд. А он у Крилосі, в Підгородді, якраз навпроти Галицької могили, спиною до давнього дитинця й до річки Лукви, що в'ється попід гору, видніється нині білий воїн, бо такою ж білою була весна в рік Великої Перемоги. Тут, на Писаному Камені, викарбувано: «Вічна слава воїнам-односельцям, які загинули за Радянську Батьківщину в 1941—1945 рр.:

Андрушак Федір Васильович
Бойчук Йосиф Петрович
Бацвін Михайло Назарович
Вороб'юк Афанас Якович
Дідух Гнат Миколайович
Головка Володимир Юстинович
Духович Олексій Васильович
Данилюк Гнат Львович
Малькевич Дмитро Олексійович
Маланій Іван Олексійович
Михальчук Олексій Іванович
Райовський Іван Петрович
Станчевський Павльо Федорович
Федорняк Костянтин Костянтинович
Федорняк Петро Ксенофонтович
Федорняк Тарас Федорович
Федорняк Семен Антонович
Фіголь Григорій Кирилович
Фіголь Захарій Андрійович
Фіголь Прокіп Петрович...»

Одні пішли на війну влітку 1941 року, а інші влітку 1944-го. І в ті ж роки на цих горбатих і рівнинних теренах точилися великі бої з гітлерівцями й хортистами. Біля пам'ятника зустрічаєш колишніх фронтовиків і слухаєш розповіді про те, що й майбутній космонавт Георгій Береговий у війну літав у галицькому небі, і довідуєшся, що тут діялося на початку великої війни.

Останніми відходили з гір прикордонники. Ті зеленокапкетники, які ще вчора, 30 червня 1941 року, стримували

хортистів на ріці Стрий, нині, першого липня, були вже під Галичем. «Що робити? Куди йти?» — мудрували командири в зеленому лісі, де особовий склад підрозділів відпочивав. Думали-гадали, як перебиратися за Дністер. Міст на ріці ще стояв, і на Галич-Заріку були скеровані погляди всіх прикордонників.

Але раптом заговорили автомати! Що б то могло статися? Невже гітлерівці, захопивши Львів, пішли на Галич? Ні, німецькі стратеги серед білого дня викинули на полі десант. Парашутисти не сподівалися, що в лісі зібраних значні сили прикордонників, але, побачивши намети, обстріляли їх. Капітан Щербаков дістав наказ знищити парашутистів. Прикордонники вийшли з лісу й ланцюгом розсипалися по полю. Другий підрозділ пішов на тих, які направлялися захопити міст у Галичі. Спалахнув короткий, але гострий бій. Капітан Щербаков незадовго доповідав, що десантники ліквідовані. Тепер командира 13-го стрілецького корпусу турбувало, куди йти. Львів був уже в руках гітлерівців. Вирішили рухатися уздовж Дністра, на Монастириськ, куди іншою дорогою, через Нижнів, ішли теж відступаючі війська та евакуйовані. В Галичі, за рікою, на деякий час залишався ще саперний взвод і кілька прикордонників, якими командував старший лейтенант Михайло Наумов. Ще ніхто не міг знати тоді, і сам Наумов не міг знати, що в Галичі його поранять, що він одужає, що буде командиром партизанського загону, що потім очолить кавалерійське з'єднання, в яким проведе кілька глибоких рейдів у тил ворога на Правобережній і на Західній Україні, що стане Героєм Радянського Союзу й генерал-майором. Про нього будуть написані книжки, і сам він напише книжку спогадів.

І згадає Михайло Наумов день 2 липня, коли він лежав біля залізного мосту в Галичі й прислухався до гуркоту машин, що наближалися зі сторони гір. Уже сонце схилилося до заходу, та воно ще бачило, як в старовинному місті вдарили автомати, гвинтівки. І коли хортисти з гітлерівцями наблизилися до мосту, страшної сили вибух струснув повітря! Це Наумов підірвав галицький міст, а сам відійшов на схід.

А Галич лишився під фашистською п'ятою. Вороги тут чинили страшні звірства.

Це було в Галичі 1942 року, коли гітлерівці разом зі своїми хрунями-прислужниками загнали євреїв на пором. Фашисти говорили їм, що перевозять за Дністер, до залізничної станції, та коли вплив пором посеред ріки, то скомандували:

— Рятуйся, хто вміє плавати, бо далі пором не піде!

І люди стрибали у воду, а руді автомати сипали смерть з порома. І Дністер зробився червоним від крові. І вода поглинала тіла убитих, а десь далеко-далеко українські селяни виймали з ріки мертвих, і, оглядаючись, зі страхом, хоронили їх.

Гітлерівці мали мету — сягнути Уралу. Гітлер загравав і з українськими націоналістами, які в перші дні війни оголосили у Львові «самостійну Україну». «Україна» проіснувала два чи три тижні. А потім гітлерівці розігнали всіх «самостійників». Щодо України в гітлерівчуків були свої плани. Тут уявлялася середина третього Рейху. Та це була їхня фата моргана.

В «Історії міст і сіл (Івано-Франківська область)» є такі рядки: «10 березня 1944 року на території Слобідки-Більшівцівської місцеві антифашисти вбили двох гестапівців. 13 березня в Більшівцях було вбито слідчого-гестапівця, який приїхав для розслідування справи.

14 березня 1944 року фашисти вчинили масове винищення населення в Більшівцях. На світанку великий загін гестапівців, есесівців з танками й гарматами оточив селище... Понад 400 осіб було вбито цього жахливого дня в Більшівцях і Слобідці-Більшівцівській»...

Колись хтось може подумати, що загинуло й не відродилося село Слобідка-Більшівцівська. О ні! Воно жило, росло й з'єдналося із Більшівцями, стало вулицею, забувши про старовинну Комонну дорогу, яка бігла з Галича до Києва! Та ніколи не забудуть у селищі про залізницю, що колись стелилася через Більшівці. Тією дорогою вдосвіта 14 березня 1944 року з танками й гарматами прибули карателі.

— Більшівці... Бошовець... Бушувець... — вимовляють мої уста різні назви старовинного містечка, і я в цім слові намагався знайти назву слов'янського бога Буса, що уособлював родючість і веселощі, але тверезий розум протривить цьому.

Я зустрічаю ще молоду жінку Ярославу Павлик із глибоким шрамом на чолі й запитую її, що зробили з трупами гітлерівців, убитих тут 10 березня 1944 року?

— Я чула від матері, що на них накидали соломи й спалили. За це німці розстріляли Віктора Засідка. Люди наші боялися кари й утікали до Бовшева, але в Більшівцях і Слобідці було тихо й верталися назад. Батько теж ховався в Бовшеві, але 13 березня прийшов додому. Та вдосвіта, коли ще всі спали, на станцію приповзло два ешелони рудої наводочі.

Далі я бачу, як Іван Павлик пробує тікати із Слобідки, але його село, як і Більшівці, оточене. Горять будинки, лунають постріли, рвуться гранати. Німці арештовують його, як і десятки інших чоловіків, і ведуть до містечка, до церкви.

— Гальт! Гальт! — гавкають по дворах, виганяючи на дорогу дідусів, бабусь, жінок з дітьми й чоловіків. Вигнали й Павличку з малими дітьми. Півторарічна Славця плакала, й гітлерівець у неї запустив каменем. Дитина впала на безрезневий сніг, і з чола забулькала червона кров...

Петро Белей прокинувся, коли розвиднялося. Йому приснився дід і зірки на півночі. Дід заграв на скрипці й сон пропав. Взяв відро й пішов до походящої ями по картоплю. Але коли почув постріли й побачив, що вулицею ходять якісь неспокійні люди, то в самих кальсонах підійшов до паркана. «Що?» — «Фронт», — сказав молодий чоловік. «Не, то будуть, певне, десяткувати хлопців», — сказав старий дід. — «Ховаймося!». Белей побіг з відром до хати: «Носіть усе до ями». Напередодні він розібрав загату, і за хатою стояв скиртюх соломи. Почув, що там щось так гуде, ніби заведена машина. Не йшов дивитися, бо всі носили до ями, що могли, заставляли вхід балією. Нарешті побіг за хату. Горів скиртюх, але диму майже не було, бо весняна земля вбирала тепло й дим у себе. Загорілася хата... стайня. Скипіли кінь і корова... Але він уже того не бачив, бо прибіг швагер Леон Леочко й повідомив, що німці чоловіків арештовують і убивають. Кинулися понад річку Бібелку-Нараївку. В лузі купама лежало нарубане гілля, і оба швагри поховалися за купу того ріщя. «Що робити?» — запитав Петра Леочко. «Ховаймо голови під гілля». — «Та коли ноги видко»... Надлетів німецький літак, і вони поскакали в Бібелку. Води було по шию. Брели попід берегом, а далі бігли на хутір Транти, щоб сховатися й зігрітися. Коли з'явився літак, то посеред поля сховалися за купи гною. На Трантах їм дали переодягнутися в сухе, і в добрих людей вони пересиділи до вечора. Люди гомоніли, що в Більшівцях усіх українців позаганяли до церкви, а поляків — до костела, й хочуть підірвати їх мінами. Потім німці дістали новий наказ; тих, що вбили, то вбили, а інших — жінок з дітьми, старих відпустили; молодих чоловіків везли до Станіслава.

— Пізно ввечері, — розповідає Белей, — я вертався додому. Німців уже не було в селі. Хати й стайні ще догоряли. Страшно було йти Більшівцями, бо там — труп, там — труп... Лабинський Василь у пивниці, куди німак кинув гранату, спікся, як струк кукурудзи. З ним ще двадцять шестеро

осіб згоріли: діди, баби; малі діти були при грудях жіночих мертві й обгорілі. Через деякий час ми дізналися, що заложників — арештантів пороострілювали в Станіславі. Втекли тільки двох: Степан Николин і Петро Белей. Ні не я, а другий такий самий, як і я, лишень що я — Дмитрів син, а він — Василів. Уже не жив. По тій акції був ще великий сніг... А тоді воскрес Николин.

Я йду до Степана Николина, до теперішнього бухгалтера Галицького міжколгоспного комбінату комунального господарства, й по дорозі розмовляю з кожним зустрічним, щоб дізнатися, як то було в Більшівцях навесні, 14 березня 1944-го. Чую, що:

— Не виліз із власної пивниці ще молодий Федір Кварцяний. Він гадав, що німці не знайдуть його там. Та пивниця стала гробницею і йому, і дружині, і дітям...

— Заживо спалені молоді дівчата Марія Терпелива, Марія Белей, її сестра.

— Іван Маслій гадав, що сховається в stodолі, та куля наздогнала його на порозі.

— Борняковські — чоловік, жінка, діти — боялися вийти з хати, і всіх їх перестріляв кат-фашист.

— З мертвої Надії Сегинович один із представників «вищої раси» стягнув нові чоботи, але невідомо, чи привіз він їх своїй ффрау чи фройліні, чи пропив у Станіславові... Ще одну дівчину теж застрелили за червоні чобітки...

— Жінка з дитиною вискочила з колони, яку гнали до церкви, кинулася тікати через цвинтар, але спіткнулася і вже не встала. Плакала дитина, та кований чобіт заспокоїв і її там...

— Степан Віцько з жінкою і дитиною згорів у своїй stodолі.

— Леон Лашків поза палаючим будинком тікав додому, де лишилася жінка з дітьми, а за ним гнався гітлерівець. Газда не мав де сховатися, вдрів перед собою криницю Слободянів і, не роздумуючи, скочив на дно. Слободянка гадала, що то чоловік її опинився в глибокій криниці...

— Петро Лабинський з дружиною й трьома дітьми згорів у хаті...

— А Іван Калин з матір'ю, з батьком, з жінкою, з малими дітьми, з двома братами й братовою, з сестрою теж сховався до пивниці. Прибігли до нього й сусіди. Німці вислідили всіх і закидали гранатами...

— Микола Фігурка взяв п'ятнадцятирічного сина й вибіг на вулицю, але кулі скопили обох.

— Брати Перегінці гадали, що в молотарку карателі не полізуть. Гітлерівці їй справді в барабан машини не заглянули, але запалили в stodолі солому, їй брати Перегінці скинули в машині...

...Коли почалася війна, Степан Николин мав сімнадцять літ. Він спав міцним сном, коли двадцятидворічний Леонід Бутелін пішов на таран німецького літака. Через день Степан копав окопи за Більшівцями, де червоноармійці мали зустрічати фашистів вогнем. Звідси видно було Галич, як на долоні. Та окопи не знадобилися бійцям. Його наречену Павлину гітлерівці вивезли до Німеччини. Коли вернулася у відпустку, оженився з нею. Мали сина малого... Не спав син тієї ночі... Передчувала дитина лихо...

Вдосвіта Николина розбудив сусід-тезка на прізвисько Кален: «Більшівці горять! З усіх боків обложили нас німці!». Відразу схопився на ноги. Порадився з жінкою: візьмуть дитину їй сховаються до ями, в якій тримали бараболю. Та якось треба було дістатися до матері, яка майже нічого не бачила. Придбала сама до сина. «Що, мамо, робиться?» — «Страшне, діти, робиться. Гонять людей до церкви, стріляють». А людей уже не зганяли, а звозили на машинах із Слобідки. Мати від сина пішла додому. Николин вийшов надвір, коли забігли гітлерівці — забирали худобу, птицю, хатні речі. Підбігли до Николина. Жінка ще встигла кинути йому плащ, як замкнулися наручники, їй під конвоєм Степана повели гостинцем у бік церкви. По боках дороги лежали вбиті, бо хто ступив крок убік, того розстрілювали на місці. Николин ще не знав, що серед трупів на дорозі лежить тіло і його невидючої матері, яка верталася від нього до своєї хати їй не дійшла. До церкви привели їй Степанову дружину Павлину з малим сином на руках. «Нас тут підірвуть або сплять!» — заговорили арештовані. Та через дві години до церкви ввірвалися фашисти їй почали молотити всіх прикладами їй нагайками, щоб розділити на дві частини: жінок, старих, дітей — в один бік, чоловіків і хлопців — у другий.

Коли правиться в церкві, то по одну сторону стоять жінки (це бабинець), а по другу — чоловіки. Гітлерівці чоловіків вишикували попері стіни, а жінок, старих і дітей зігнали в цей «бабинець».

— Ти! Ти! Ти! — показував нагайкою офіцер на дужих галичанів. — Будете копати яму!

Їх було двадцять, цих перших, одібраних, що повинні були викопати спільну могилу. Та був ще в Більшівцях чех Лянкорт, якого німці вважали за «фольксдойче». Начебто він потелефонував до Бережан, і звідти приїхав незнайомий

чиновник, який розпорядився, щоб припинили копати могилу.

Перекладач говорив:

— Сто п'ять ваших чоловіків забираємо до Станіслава, як заложників! Після слідства винні будуть розстріляні, а невинних випустимо!

Молодих під конвоєм шести взводів солдат повели на станцію, де стояли сім товарних вагонів.

Везли з Більшівців худобу, курей, гусей, награбовані речі домашнього вжитку і сто п'ять осіб — цвіт Слобідки й Більшівців. Інші стверджують, що заарештували й повезли до Станіслава сто сім хлопців і газд з містечка й села. Рідав Дністер, що вже вони не вернуться назад ніколи. Верталися тільки жінки з дітьми на чорні згарища своїх обійсть.

Ходили під станіславську тюрму.

А станіславська тюрма на Зосиній Волі. Це онучка галицького старости, засновника Станіслава, називалася Зоською. Вона батька Йосифа просила-благала, щоб три будиночки для вбогих калік збудував. Вулицю називали Каліцькою. А коли Потоцька Зося молодою померла, вулицю називали Зосина Воля.

Давно, ще за «небожки Австрії», виросла на Зосиній Волі страшна неволя, що добре служила і панській Польщі, і німцям служить, бо ось везуть сюди 105 заложників. Недовго тут сидітимуть, днів дев'ять-десять. Головний кат Ганс Крігер має цілі скрині катівського знаряддя. Коли не бояться його нагаїв, то є електричний струм; коли не допоможе струм, то є пістолети, автомати, кулемети.

Розстрілювали в'язнів за містом, на Кабанці,— так ліс називається поблизу Павелчого, на горі.

Тепер був береазень, розкисло все — машиною не проїдеш. Тепер можна розстрілювати будь-де. Наприклад, під єврейською синагогою, коло театру, праворуч від пам'ятника Адамові Міцкевичу, як рік тому розстріляли три десятки таких самих заложників, що зібралися на прем'єру опери композитора Ярослава Барвича «Шаріка». Можна розстрілювати па вокзальній площі або під угринівською школою, де якийсь хлопчина вигукнув: «Передайте матері до Лисця, що я нині закінчив своє життя!», і його скосила автоматна черга.

Тільки в шістдесяті роки слідчі органи докопалися й виявили Ганса Крігера, шефа станіславського гестапо. На суді вдавав невинного. Такими ж невинними зробилися колишній окружний староста капітан-доктор Альбрехт, що 7 серпня 1941 року прийняв владу від такого ж ката, угорського полковника Лерера. Лерер від початку липня був на Підгір'ї

царем і богом. Місячне панування союзника закінчилося. Тепер тут починали свою діяльність Крігер, Альбрехт, начальник обласного господарського управління, підполковник СС Сірк... Здавалося, що Крігер зогниє в ув'язненні за свої злочини, але Крігера в середні вісімдесятих — випустили з тюрми.

Чи пам'ятає він нині своїх підлеглих з гестапо — Шотта, Тауша, Бранта, Міллера, Маурера, Дауста?

Мав би пам'ятати Ганс Крігер, як його підлеглий Шотт привозив чотирьох своїх дітей у єврейське гетто, щоб вони дивилися, як розстрілюють євреїв. Цим вишкребкам було тоді від семи до тринадцяти років. Сміялися й плескали в долоні, коли гинули люди. Чи й нині вони сміються й плещуть у долоні, згадуючи Галичину?

А гестапівець Грімм наказував матері-єврейці тримати так дитину на руках, щоб серця їхні співпадали. Одним пострілом убив дитину й матір.

А Ганс Крігер організував був «млин смерті» в Станіславі, де навіть кості перемелювали, коли наближалася Радянська Армія. Тіла розстріляних палили, кості мололи, висипали костяну муку в млинівку. Для цього було привезено зі Львова спеціальну команду в'язнів із 105 осіб. Дивна арифметика: зі Слобідки й Більшівців узяли 105 заложників, а зі Львова привезли 105 в'язнів, щоб стерти сліди розстріляних на «фабриці смерті».

Сімдесят сім в'язнів, яких взяли з Більшівців, помістили в одній камері. Коли всі вони стояли, то залишалось два метри вільної площі, а коли лягали, то половина приречених стояла. Лягали одні на одних, щоб хоч забутись вві сні. Николина двічі викликали на допит. Слідчі мали повні скрині катівського знаряддя, застосовували на допитах електричний струм, та тепер катам ніколи використовувати ці засоби, бо Радянська Армія наступала. Але Николин ішов на допит зі страхом. Говорили в камері, що гестапівці надрочують на в'язнів псів. Він справді у кабінеті слідчого побачив вівчарку. Гітлерівець мав і перекладача. Коли слідчий ударив Николина, він перелетів через крісло й упав коло вівчарки, що лежала на підлозі. Гітлерівець намагався виявити підпільну організацію. Та всі говорили, що нічого не знають.

Удень, 23 березня, незнайомий єврей передав одну цигарку і попередив:

— Товариші, готуйтеся! Сьогодні всі підете до «купелю».

Це слово означало страту, бо гітлерівці, щоб стягнути з в'язнів одяг, брехали їм, що вони пойдуть до лазні. Сімдесят сім приречених викурили одну цигарку й стали чекати

вечора. Ввечері у дверях камери з'явилися німці. За списком викликали вісім осіб. Серед них був і Николин. З другої камери вивели теж восьмеро в'язнів, з третьої теж...

23 березня, вночі, вивели всіх на подвір'я тюрми. Наказали роздягатися. Николин оглянувся: до двохсот в'язнів стояло під муром, як ті білі бузьки, що вернулися з вирію. Бузьки прилітають 19 березня, а ці, що в самих сорочках і підштаниках стоять на холоді, відлетять сьогодні, 23 березня 1944 року. Якийсь німець підходив до кожного й дротом скручував назад руки. Другий кліщами стягував міцніше дріт. Не менше сорока п'яти в'язнів спакували на криту брезентом машину, доповнили групу двома дівчатами. Одна, бачив по одязі, була з гір, а другу Николин упізнав: Короташ, учителька з Бовшева. Представник «цивілізованої» нації не посмів дівчатам дротом скручувати руки — так кинули їх на машину. Коло Степана Николина лежав Іван Павлик із Слобідки, оця вчителька Короташ, якийсь Мишко — росіянин, що був на фронті солдатом чи офіцером і потрапив у полон, чи з полону тікав і зловили його, ув'язнили в ставінславській тюрмі, чи ковпаківець, і ось...

Везли. Три конвоїри були відділені планкою.

— Спробуй розкрутити дріт, — попросив Николин учительку.

Дівчина визволила руки Николину, Павликові, Мишкові. Конвоїри почули, що під брезентом щось твориться, і одипвготив эверху прикладом. Застогнав хтось. Машина тим часом звернула вліво, в'їхала в браму, за високий паркан. То було єврейське кладовище, а тепер — «фабрика смерті». Машина зупинилася біля рова, над яким лежала дошка. І ось першого в'язня вигнали з машини, він став на дошку, гітлерівець вистрелив з пістолета в потилицю й той упав на дно рова. Виводили з машини по двох. Одного розстрілюють, а другий чекає черги...

А дівчата на машині тим часом встигли розкрутити кільком чоловікам руки. Настала черга йти росіянинові Михайлові.

— Тікаємо, — шепоче Николин, бо бачить, що брама за машиною не зачинилася.

— Кудя убежишь? Все равно погибнешь...

Михайло зіскакує з машини, а за ним — Николин. І раптом цей незнайомий Михайло кидається на гітлерівця. Закам'янів убивця, коли побачив, що в того розв'язані руки. Німцеві на допомогу кидаються інші конвоїри, а з машини вискакують приречені, збивають їх з ніг, і майже голі розбігаються в різні боки. Николин попереду! Вартові чомусь

не стріляють, мабуть, щоб не побити своїх. Николин бачить розчахнуту браму. Свинцевий град косить Івана Павлика зі Слободи. Косить дівчат. Але Николин уже за воротами. Він щодуху біжить ровом чи потоком. То млинівка! Падає, рачки повзе. Повз так з півкілометра, і раптом здогадався, що за слідом можуть пустити собак. Николин бачить перед собою печеру. То крига намерзла була на високій воді, а потім вода спала й лід завис. Він останніми зусиллями запихає своє змордоване тіло в крижану нору, щоб оберетися від вівчарок. Коли полізе пес, то битиме собаку ногами.

І раптом блиснуло світло, що відбилося від чийогось вікна. То направили в цей бік прожектор і навмання пустили кулеметні й автоматні черги — били по втікачах, і по ньому. Гітлерівці сюди не йшли. Боялися? Чи треба було знищити тих, яких привезли? Николин у крижаній печері відчув, як його, майже голого, сковує холод. Замерзав. Поворухнувся, і крига затріщала, розбилася, мов скло. Повз по гострому льоду, аби біла сорочка не видала його. Він зорієнтувався, що знаходиться поблизу гарбарні Маргошеса. Ще перед першою світовою війною євреї Маргошес заснував тут свій завод. На першій світовій війні він страшенно розбагатів. Коли почалася друга світова — утратив майже все своє майно, і тільки син його від гітлерівців переховувався по селянських хатах у Загвізду. Николин думав, чи пробиратися за Бистрицю — що було рівнозначно загибелі, — чи шукати сховку тут? Він пробіг ще кілька сот метрів, заскочив до чийогось двору, відчинив стайню й зарився в холодну, але запашну солому. Вдосвіта відчинилися двері — господар ішов годувати корову.

— Не бійтеся мене, — почув господар чийсь голос, і з сомоми виліз майже голий чоловік.

— Ти звідки тут узявся?

— З тамтого світу. Вчора... Дайте мені якогось лаха, і щось з'їсти. Я вам якось віддячусь, як живий буду, — сказав Николин.

Поляк Костецький привів україниці Николину якусь стару одягу, приніс поснідати, і сказав сидіти у стайні до вечора. Ввечері незнайома жінка йшла до Загвіздя, й Николин пішов разом з нею за ріку. Провела його через кладку на Бистриці, завела додому, дала повечеряти, принесла від сусіда бритву, аби поголився. Николин одразу помолодшав на багато літ — зробився майже парубком.

До Дністра добирався лісами. Із Загвіздя дійшов до Виктора, з Викторова до Блюдників, а далі — до Ганівців. На

човні переплив на лівий бік, а вже в Слобідці його оточили жінки:

— Де паші?

Мовчав. Йшов додому. Але жінки دنبали за ним слідом, і скоро все подвір'я заповнили дружини, батьки, діти більшовіцьких і слобідських заложників, яких гітлерівці узяли разом з ним. Сто чотирьох не було, а сто п'ятий вернувся. Він ще не може нічого розказати, але розкаже, як на його очах упали Луць Засідко, Іван Сигинович, Павло Лабинський, Степан Павлик, Іван Гулій. А жіночі очі питали: «А чому ти не з ними? Чому ти тут? Чя не купив ти собі життя ціною їхньої смерті?» Був Костецький свідком, але по війні переселився до Польщі. Була ще жінка в Загвзіді, що переховала його від вечора до ранку. Був Нюрнберзький процес, але без участі Степана Николина.

...Уже вступили на Прикарпаття свої. 74-й стрілецький корпус Першої гвардійської армії ішов на Галич. Наступали з-за Дністра, з боку Поділля, хоч інші підрозділи 18-ї армії Першого Українського фронту ще в березні прорвалися за Дністер, здобули Городенку, Коломию, Святин і майже три місяці вели на Підгір'ї тяжкі бої. Влітку навіть не військовим стало видко, що Львів і Станіслав ось-ось будуть визволені, і якщо вдарити на Галич, то звідси близько до тієї дороги, яка веде на Калуш, куди втікатимуть фашисти.

Хортисти укріпилися на високому правому березі Дністра. Командарм Першої гвардійської армії генерал-полковник Андрій Гречко, той самий Гречко, що після війни стане Міністром Оборони СРСР, наказав наступати на Галич. То було 20 липня 1944 року.

В сучасному Івано-Франківську є вулиця Івана Герасимова. Але не кожний знає, що полковник Герасимов командував тоді 147-ою стрілецькою дивізією, яка наступала через галицькі села Семаківці, Дубівці. Справа билися ще дві дивізії під командуванням генерала Бежка й полковника Іванчури. Військові вже бачили на другому боці Дністра Галич, Пітрич, Козину... І нині живе в селі Пітричі колишній тракторист Чаграк, що пише п'єси для села й для своєї душі. Одного разу приїхав він до міста, щоб показати свої спроби в театрі й заодне розповісти, що його родовід тягнеться від старого Чагра, батька Настасі, яку любив князь Ярослав Осмомисл. І ось цей Чаграк уже пам'ятає, як міни падали на Пітрич і Козину, як під покровом ночі радянські бійці перепливали Дністер. Правда, Чаграк не знав про те, що 600-им стрілецьким полком командував Іван Саксєв, що

став по війні почесним галичанином за той нічний бій, який точився на Дністрі 24 липня 1944 року. Але Чаграк знає: під пеленою туману воїни переправилися на високий правий берег Дністра. Саксеєв на зустрічах з населенням розповідав, що в перших двох човнах було тридцять воїнів. Ці перші найкоротшої ночі раптом захопили дванадцять хортистів. Інші скажено відбивалися. Вони потопили один із човнів. В ньому, за другим заходом, пливла інша група бійців. Інший човен вернувся по підкріпленню. З човнів робили пороми. На них вантажили гармати, міномети, вози. Коні неохоче забредали в нічну воду й пливли, ховаючись за острівкемпу, нижче якої виднівся залізничний міст, що був знищений. А трохи вище острова два рідні брати Іванови пробралися на правий берег Дністра, і з кулемета сікли по ворогах. Хортисти били по них з мінометів, але їм не вдавалося накрити цих двох відчайдуш, що й хвилини не сиділи на місці. І ось нарешті замовк кулемет Іванових. Але за цей час багато воїнів перебралося за ріку. Побратими підхопили кулеметників на руки, але вони були вже мертві. В кишенях знайшли тільки записки: «Якщо загинемо, просимо вважати нас комуністами».

А на схід від Галича уже встигли перебраться на високий берег командир батальйону капітан Матюк, командир мінометної роти капітан Бондар. Ні, не самі, а з бійцями форсували Дністер. Скоро вже немалий плацдарм був у руках 600-го стрілецького полку. Сонце припікало, туман падав до землі та води; над головами з'явився німецький літак-розвідник.

— Наступати!

Пітрицька гора здригнулася від вигуку «ура!». Далі рвалися міни й гарматні снаряди, далі сікли автомати й кулемети, стогнали поранені, мовчали убиті. Угорці кинулися тікати від Дністра через густі ліси, старою княжою дорогою, куди тікали з Галича їхні далекі предки ще в середньовіччі. В потоці Дровничі вони погубили свої гармати, вози, рації. Деякі ще відбивалися в Галичі й за Галичем. Командир корпусу генерал Шведдрін наказував, не зупиняючись, здобути Калущ.

Потоки, що збігають до Лукви й Луквиці, повижолобливали глибокі дебри, і в них поховалися від куль сільські газди й газдині з дітьми та худобою, старня — діди й баби, підлітки. Хлопці й жонаті через тиждень-другий підуть на фронт, а ті, яких встигли призвати в перші дві війни, вже лежали вбитими, погоріли в крематоріях концтаборів, воювали далі, або працювали на заводах Челябінська й Кара-

ганди, в шахтах; були такі, що вступили до Польської Армії Людової і наближали Перемогу, ідучи на Захід.

Та з Галича наступати довелося на південний захід.

Кілька німецьких «пантер» прорвалося до Викторова, й по них вдарили з реактивних мінометів — «катюш». Там, де Миколаївська церква, де стояла колись сигнальна чуга, горіло село, а вище горішньої церкви строчили із засідки автомати, падали солдати.

За ніч 600-ий полк, що визволив давню столицю князівства, дійшов через «Галицьку Брану» до села Підгірок, яке прилягало до Калуша. Віковічні дуби мовчазно стояли над пам'ятником Іванові Франкові, а родичі самого Франка, які тут жили, не знали, де подітися їм під свинцевим вогнем.

27 липня був визволений теперішній Івано-Франківськ. І в цей же день дорога на Калуш була перерізана — гітлерівці й хортисти в паніці сунули через Чорний ліс, на захід, де їх теж громияли. Фашистське командування вирішило зробити все, щоб відкинути наступаючі підрозділи до Дністра. З Калуша вдарили гармати. Двадцять танків полізли на позиції першого батальйону 600-го полку. За ними йшли автоматники. Танки пророскочили через окопи, і тоді почалася січа між нашими і фашистськими піхотинцями. Вдарили протитанкові гармати. Протягом години німці втратили сім танків.

Коли сонце, надивившись на кривавий бенкет, сідало за гору, йшли в атаку ще 30 німецьких танків, а за ними й піхота. Наші почали відступати. Фашисти знову захопили село Підгірки і ту саму Студінку, де 1648 року повстанці-височанці розгромили замок місцевого пана.

Наш 600-ий полк займав вигідну позицію на горі за Лимницею, де стоїть нині село Бабин Зарічний, яке навесні 1944 року було вщент спалене карателями, а до сорока бабинських чоловіків гітлерівці забрали до сусіднього Боднарова, яке вважалося волосним центром, й там, коло станції, розстріляли їх на пострах іншим галичанам. Один заложник утік з-під розстрілу.

Тут, на Бабинській горі, не знали ще бійці, що в Підгірках залишилася відрізаною 100-та окрема армійська рота. В цій роті служили дві Надії — саниструктори Гусєва й Ключєва. Перша Надя мала двадцять два роки, а друга була на рік молодшою. Перша народилася в Єльці на Орловщині, а друга — в Чечено-Інгушетії, на станції Сліпцовській. Надя Гусєва від час переправи через Дністер та при штурмі Галича й Калуша вжила з-під куль вісімнадцять важ-

копоранених. На війні тричі було поранено й Надю Ключву. Була вона й контужена.

І ось тут, під Калушем, де один з підрозділів — сота рота стояла не на життя, а на смерть — дівчата могли врятуватися втечею. Але вони не мали права залишити важкопоранених — Олександрова, Попова... (інші прізвища в акті не зафіксовані, а тільки проставлено число 20, і написано, що поранених фашисти били, відрізували їм руки, виколювали очі, виривали язики). Двох Надій-санітарок знайшли з ранами від багнетів. Рани в Ключвої були на персах, яких ще не торкалися дитячі губки, були й на голові. Наді Гусєвій хортисти виколили очі, відрізаали пальці на лівій руці, перса...

Санітарки-дівчата сплять вічним сном на горі Височанці, в Калуші, а разом з ними лежать сотні й сотні їхніх бойових побратимів, що поховані тут після здобуття міста на Підгір'ї, назва якого пішла від слова «Калуш» — кий, палиця, паля.

Тут, на могилі, згадують калушани й молодшого лейтенанта Олександра Корякова, який між Бринем і Боднарвом з протитанкової рушниці підбив німецьку самохідку, а потім з пістолетом у руці вискочив на ворожу машину, що вже палала, й перестріляв увесь екіпаж. Та один з німецьких танкістів ще встиг вистрілити в молодшого лейтенанта, якому виповнився двадцять один рік. В Боднарві на могилі командира взводу протитанкових рушниць п'ятнадцятого стрілецького полку молодшого лейтенанта Корякова, якому посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, виросла черешня, і коли перезахоронювали воїна, його останки добували з-під коріння цього прекрасного дерева, яке щовесни веселить своїм цвітом все Підгір'я аж по Дністер, і все Поділля за Дністром, і всю Україну...

...А коли достигли в Більшівцях черешні, збирався йти на війну Степан Теодорович Николин, який у березні втік з-під розстрілу. Спочатку його вчили, як треба воювати. Він скоро став кулеметником 318-го стрілецького полку Першого Українського фронту. Разом із другом Олексою Голяком, уродженцем галицького села Кукільників, стояв у обороні під Дуклею. Тоді, 17 листопада 1944 року, поступила команда атакувати ворожі позиції. Голяк упав і не встав. Упав і Николин — куля прошила живіт. Та санітари вивесли його з поля бою. Була операція. Був шпиталь. Була жадана Перемога.

Коли повернувся додому, працював бухгалтером і підрахував, що за три роки окупації фашисти закатували в

Його містечку, яке за шість кілометрів від Галича, 1941 чоловіка (дивне співпадіння з роком їхнього нападу на нашу країну), ще 123 осіб вивезли до Німеччини, а його дружина була 124-ою. А скільки сиріт лишилося! А який грабіж вони вчинили! Отак Николин думає собі, ідучи зі мною своїми Більшівцями. Стоїмо коло меморіалу полеглим... Так багато імен, так багато...

А потім переходимо до буденних справ, до дня нинішнього, бо ж усім людям якось жити. Я допитуюсь в нього, де можна купити кахлю на печі, і він радить поїхати до Яблунова, бо там роблять найкращі кахельні печі. Я дякую йому, сідаю на автобус, і, ідучи в бік Яблунова, щоб допитися про кахель, бачу ціле море червоних маків на полях, де не в одній війні падали воїни. Кажуть, що маки із солдатської крові, а волошки — то очі, що закрилися разом з небесною блакиттю. Небо немовби схлипує над галицькими далями, де ти ріс, виріс, кохав, кохавеш, твориш і будеш творити в ім'я любові. Ти не варяг на своїй Батьківщині! Не Іван без роду-племени! Батьківщина в тобі й навколо тебе. Кожна кровиночка відчуває живий зв'язок з кожною грудочкою землі, з кожною билиною, з кожним деревцем, з кожною зіркою, що сяє над твоєю головою. Люби це, доки живеш. Не зражайся батька-матері, мови й поля свого! Люби... Так заповідав мені мій професор Верховинець.

XXVII.

Дивний оцей чоловік Петро Никифорович Сопільник, дуже дивний: невисокий, кремезний, з посивілими вусами, а ще всім незадоволений. В п'ятдесяти-шістдесяті роки він був інакшим. Тоді Косівський технікум народних художніх промислів рахувався ще училищем, і працював у ньому Євген Якович Сагайдачний, художник, педагог і збирач творів гуцульського народного мистецтва. Його невеличка квартира в центрі Косова була вщерть забита народними скарбами, і дружина Сагайдачного — Зоя після смерті Євгена Яковича часто розказувала мені про свої походи з чоловіком в горах. Євген Якович умер 1961-го, і потім по Косову ходили плитки, нібито вдова продає твори із збірки колекціонером. Але це була брехня. Поетеса Марія Влад добре знала цю жінку й спростувала чутки. У Косові краса гуцульська має, крім світла, ще й довгу темну тінь. Тут нічого не важить, скажімо, знести пам'ятник Кобзареві, який був відкритий гуцулами ще 1914 року, а потім оправдовуватися перед громадськістю, що не знали, що не розуміли, що

помилилися; заборонити славнозвісний косівський ярмарок, або вкрати тисячі державних грошей. Здрігнулося серце, коли я прочитав у газеті, що учні Косівського технікуму художніх народних промислів, якісь Зіновій Дорошенко й Василь Слободян, обкрадали церкви. Дорошенко, який народився й ріс у Тязеві, зі своїм другом Слободяном приїхали й до Викторова, влізли до церкви Миколаївської, що стоїть там, де був монастир, а ще раніше стояв храм Велеса чи Стрибога, де ростуть тисячолітні дуби, де все дихає історією. Ці два неuki викрали позолочену чашу, старовинне євангеліє, касету з грішми.

Ми з Петром Никифоровичем Сопільником згадуємо цю дику подію, що трапилася навесні 1969 року. Я допитуюся у нього, колишнього викладача цього навчального закладу, як так могло статися, що учні, які готувалися бути художниками, обкрадали церкви? Він розказує мені про викладачів, серед яких теж траплялися злодії. Вони по церквах не лазили, але брали за вступ хабарі, писали одні на одних наклепницькі листи, щоб скомпрометувати колегу, щоб зайняти його місце. Був ґрунт для таких, як Слободян і Дорошенко. Цих викрили, засудили. А хто спалив хату Шкрібляка з експонатами для музею просто у Косові на горі? Хто поніс за це покарання? Дивно якимось пояснював усе Кошелюк, тодішній директор: батько його, рідний батько, був сторожем, запалив пічку і загорілася стіна, а далі пішло все в димом! Невідомо тільки чи все з'їв вогонь, чи щось залишилось. В одній керівній дами незабаром з'явилася «Волга», хоч на свій заробіток вона не могла купити таку машину. А Кошелюка і його батька піхто не судив.

Я розказую Сопільнику, що в крилоській школі зберігалися знайдені у селі срібні монети, різні експонати. Тут був своєрідний краєзнавчий музей. З клопотанням від лєнінградського історика Михайла Каргера приїхав до Крилоса нібито його аспірант. Писалося на папері, що професор просить дати йому на вивчення цей скарб арабських монет та інші експонати; обіцялося: приїде влітку на розкопки й привезе всі до одної реліквії.

...Коли археологи з'являються на теренах давнього Галича, це завжди значна подія. Знали й Каргера в Галичі, який після війни досліджував Золотий Тік у Крилосі: копав він зо два сезони і в інших місцях. На Золотому Тоці стоїть і нині одна-єдина хата — Ганни Духович (чоловік її, Семен, уже помер). Вона-бо добре пам'ятає, як восени 1956 року посварилася з Каргером. Гонористий був археолог, владний:

— Звільнити город до понеділка! — наказав.

А вона не встигла вибрати картоплю. Каргер дав команду експедиції копати. Зчинився рейвах. Духовичка побігла до сільської Ради:

— Земля державна! — доводив археолог. — Нам треба працювати.

Але був ще й представник державної влади — голова, який захищав інтереси й громадян Крилоса. Довелося підкоритися, почекати. А через кілька днів картоплю викопали і тоді настав час археологів. Духовичка була вражена, що на її городі добулося до двадцяти людських скелетів, черепи, наконечники стріл...

А через рік-два у Галицькому райкомі партії та райвиконкомі з'явився Каргерів «аспірант». Ніхто не засумнівався, що все це може бути афера, що аспірант звичайнісінький злодюга. Керівна дама з галицького райкому посадила «аспіранта» в машину й разом поїхали до Крилоса, до директора школи:

— Передайте всі до одної монети, всі інші знаходки до Ленінграда. Каргер нам передає привіт, і готуйтесь його зустрічати — їде на розкопки.

«Аспірант» чемно попрощався й зник з Галича, хоч обіцяв другого дня завітати до районного керівництва, а ще обіцяв обстежити фундаменти деяких соборів. Від Каргера не було ні привіту, ні одвіту. Йому чемно написали листа з цікавинкою, чи вручив аспірант скарб давніх монет? Каргер відповів, що про срібні монети нічого не знає і нікого він не просив везти йому в Ленінград ці монети. Він ще писав, що на розкопки до Галича не приїде, бо хворів, і тепер Галичем цікавляться інші археологи. Тоді йому написали різкого листа: «Верніть забране!».

Професор з Ленінграду відповів так само різко: «Я нічого не брав, нікому не доручав брати, ніякої розписки не давав і якщо й надалі мене тероризуватимете, то буду змушений звернутися до суду, щоб захистити свою честь». До Ленінграда поїхав крилоський учитель, але Каргер не захотів з ним навіть розмовляти. Вчитель пригрозив — з'явився в Галичі... Не з'являвся до смерті Каргер... Після «вояжу» аспіранта у вікторівській церкві побували Дорошенко і Слободян. Після них ще хтось заліз у храм, і вирізав із рами старовинний образ Авраама та Ісаака. Тут був зображений батько Авраам, що веде в жертву богові свого сина. Розмір полотна 100 × 80 см. Був і третій грабіж: вирізали з рами ікону «Рождество Пречистої Діви Марії» (розмір 60 × 50 см). Крім образів, пограбували ще деякі ре-

чі. Цих «інтелектуалів» не зловлено, де знаходяться вкрадені твори, невідомо.

Були такі ж самі або й ще більші зlodії й у минулому. Тягнули золото, тягнули срібло, тягнули мистецькі твори. А скільки з'являлося тут дилетантів-археологів, що шукали єдиного в Галичі — коштовностей! А скільки могил розрито й так залишено! А що сталося з тими знахідками, які вивезли до Америк та Австралій ті археологи, що орієнтувалися на німецький режим? Вони сподівалися великої ласки від «вуйка Гітлера», сатрапи якого не одного галичанина пустили за Дністерською водою, поставили до стіни під єврейською божницею в Станіславі, під школою в Угринові Долішньому, пустили з димом в Більшівцях і Слобідці та в Бабині Зарічному над Лімницею, засипали ще живими на Кабанці під Павлівкою чи в самому Станіславі, за теперішнім міським озером, на Галицькій горі та в Лозах, над Дністром.

Отак ми балакали собі із Сопільником, ідучи через Глинниці, через Ксьондзів потік та через поле на Чорній горі до Ксьондзової млаки, звідки випливає потічок, що живить Мозолів потік, який називається і Ставним. Ми оглядали сліди давніх ставів, де біла хвостом та риба, що йшла до княжого та до митрополичого столів, а заодно тут збиралася вода, аби поновлювати гаті в Мозоловому потоці. Другий потічок добігає від Обшарків, де ще в цьому столітті жили Сербини.

Сопільник вів мене на Крилос, аби я міг подивитися, як виглядає його пам'ятний знак Галичу — «Меч і Рало».

О, як довго народжувався цей твір! Ще тоді, коли Сопільник переїхав з Косова до Івано-Франківська, він, уродженець Полтавщини, захопився ідеєю цього пам'ятника. Його ескіз вражав. Були претенденти на співавторство. Було, що претенденти в співавтори робилися гальмами, і скульптор не міг добитися, аби «Меч і Рало» з'явився на постаменті в Крилосі на горі. Де пам'ятний знак мав стояти? В самому дитинці, де є нова Успенська церква й фундаменти старої, на яких гніздяться давня каплиця, де Золотий Тік, Княжа криниця? Пізніше дійшли згоди, що «Меч і Рало» буде стояти в іншому місці, при гостинці, що біжить між Львовом та Івано-Франківськом. Повинно так бути, щоб кожен подорожній міг прочитати уздовж велетенського меча літописне свідчення про городи руські й про Галич. А на велетенському ралі будуть зображені міфологічні персонажі, давньоруські воїни, орачі, літописець. Сопільник запрошував подивитися на його роботу ще в чорному варіанті. Він настійно телефонував прийти до скульптурної майстерні по вулиці Євчука й «може, щось порадити». З моїм добрим другом ми пішли повз

кладонище, де спить Августин Євчук, який 17 вересня 1939 року вивісив червоний прапор на ратуші в Станіславі. Тоді ж у цьому будинку його застрелив білоруський офіцер. Ми пішли вклонитися могилі революціонера, коло якої в почесній варті стояли школярі. Ми вклонилися тут і могили письменника Дмитра Макогоня, батька Ірини Вільде, а тоді завернули до скульптурного цеху художнього комбінату. Сопільник нас чекав. У цій старій халабуді, яка називалася цехом, було так незатишно (не те слово!) й брудно, що ескіз пам'ятника, ніби аж світився своєю повизною, свіжістю й величчю. Сопільник говорив, що нарешті... нарешті... нарешті... виділено кошти на спорудження пам'ятного знака, і він уже знає, що пам'ятник стоятиме навпроти майбутнього музею народної архітектури та побуту Івано-Франківщини, який поки-що мав у штаті одну-єдину одиницю — директора, й поставлений не по-газдівському високий паркан з частоколу. «Меч і рало» стоятиме там, де стояла церква пророка Іллі, фундамент якої і нині є в землі, а з колишнього саду лишилися тільки одні-єдині сливка та яблуна. І тільки дікі дерева від Обічі-яру шепотять нині про бога Перуна (йому був присвячений дуб, під яким горіло священне вогнище з дубових полін, і його оберігав волхв-дій). Дивно якимось, що тепер на місці святилища картопля родиться. Вище городу народжувався пам'ятний знак Галичу. Сопільник посилав сто чортів у печінки якомусь заслуженому працівникові лісу, що дотягнув роботу до зими, і пам'ятник доводиться робити аж тепер, коли падає сніг. Скульптор уже додав до цементу 5000 курячих яєць у жертву, щоб міцно стояв знак, а ще додасть 7000. На Крилоській горі постійно працював калорифер, аби не замерз бетон, а листопад 1985-го сміявся зі скульптора, з його тривоги: він обіцяв скору зиму з тріскачими морозами. І вже летіли білі мухи, й білий заєць вискочив в Глинницях з-під куща та й побіг до лісу, а колгоспниці на Чорній горі, що вже біліла, ще збирали льон. Якась незнайома жінка з дочкою поспішали до лісу догрібати листя, аби мати чим взимку стелити під худобу. А ми, інтелігенти, говорили про Галицю, яка могла бути символом давнього Галича, що від неї могла утворитися назва міста й землі, і прямували на Галицину могилу. Скульптор каявся, що вчасно не подумав про неї, що обов'язково вирізьбить цей геральдичний знак. Ми говорили й про «Слово о полку Ігоревім» і про те, що пам'ятний знак буде споруджено в рік святкування 800-річчя «Слова». Аякже! В творі діють і Роман Мстиславич, і Ярослав Осмомисл, і його дочка Єфросинія, ім'я якої в перекладі

означає «веселість, радість»! І сини Ярославни та Ігореві були князями на цій землі, і тінь Володимира, брата Ярослави, ходила десь тут... Чи не в отій раці кам'яній були останки Володимира?! Добули її поблизу фундаментів Успенського собору, в саду. Осмомислів саркофаг зберігається в Іваго-Франківському краєзнавчому музеї, а цей, другий, тут, у Крилоському музеї, зберігається. Проста рака з тесаного каменю...

Ми говорили про давню історію, а на полі, коло ліска «Тиндика», сучасні жінки-колгоспниці збирали льон, аби не припав він снігом. Коли ми доходили до цих жінок, то Сопільник, розтягуючи слова, перекиривляв якогось майстра, що робив опалубку й упоминався від скульптора могорича:

— Що мені ваш пам'ятник? Якби ви тут півлітру поставили замість цього меча — ото було би щось!

А саме тоді над'їхав лісник на коні, і зупинився, обдивився знак з усіх боків, а кінь його стояв, опустивши голову.

— Ото бачите, і коневі байдуже, не лише вам, — сказав Сопільник.

Той сплюнув:

— Піду двері робити, хоч півлітра буде.

І пішов.

Я подумав: ще треба комусь і двері змайструвати. Так було завжди. Навіть тоді, коли починали мурувати Успенський собор, то один з робітників говорив, що лупає каміння, другий — що теше його, третій — що возить, і тільки четвертий сказав грекові-гостеві: «Ми будуємо храм». Майстер не винен, що він такий. Винні умови, в яких ріс, винні умови, в яких росли його батьки й предки, винна школа, винні всі ми. А хто винен, що на цій горі, на цьому полі, де колись гарцювали княжі вершники, нині вісім жінок збирають соломку льону, яку вкриває білий сніг?

— Було нас у ланці двадцять і вісім жінок, а лишилося восьмеро. Решта повмирали, пішли на пенсію, а ділянка ні не вмирає, ні на пенсію не йде, — так говорила ланкова-льонарка й поглядала на дорогу, що бігла селом до Галича. А друга дорога бігла від села до Івано-Франківська. Молоді люди не пішли із села до міста, а поїхали разом з міцними руками, з веселим сміхом, з ясними головами. За ними не пішли ділянки. Та навіть, коли міські люди вертаються до поля на день-два, як шефи, то любов у них уже шефська, а земля хоче материнської і батьківської любові. Завжди була і буде проблема батьків і дітей, мого і нашого... Ми із скульптором Сопільником теж уміємо орати, косити, впрягати коней, але пішли із своїх сіл до міста. Він пішов з пол-

тавського села, я — з галицького. Ми не боїмося села, але в селі не знайдеш потрібної книжки навіть про мій рідний Галич, не зустрінеш людини, з якою можна було б порадитися, не сховаєш і не виставиш експонатів, які знайдені тут. Виставляли, знаходили шедеври, але вони зникали кудись. Можливо, що село буде колись інакшим, як уже тепер інакші передові села, бо вже при школах створюються кімнати-музеї, але ще йому треба живої плоти й крові, молодой сили й молодой любові, газу чи інакшого палива на зиму.

З різними думками в голові я продирався крізь грабину, яку за день, за два вирубають, пеньки викорчують, щоб не губився вигляд меча й рала, і тоді, немов на долоні, відкривється весь «Прокаліїв сад» — сад пророка Іллі, що раніше міг бути садом Перуна. Правда, місцеві жителі кажуть чомусь «Пекалів сад».

Археологів дивує фундамент церкви Іллі. Це в основі була кругла каплиця-ротонда. До неї зі сходу прилягала менша апсида, а від заходу — майже квадратний притвор. Мури цього притвору мали до 160 сантиметрів — непробивна нічим стіна, а ось круглі стіни дещо тонші. На фундамент брали ріняки з Лукви, або з Бистриці, чи з Дністра. Таке саме каміння й тепер іде на фундаменти у самому Крилосі, в Галичі, та в усіх довколишніх селах. І ми з мамою бродили по воді, викидали камені на береги, а потім скидали на купи те каміння, яке ще називають галькою. В нас це — ріняки. Ми це каміння на хату возили тачкою. Робота «руки врывала», але молоді руки тягару не чують. Вони почують усе на старість, як ото бабині руки почули, бо ж боліли-боліли, крутило їх...

Церква Іллі мала 19 метрів 75 сантиметрів завдовжки і 9 метрів 50 сантиметрів завширшки. Можливо, що таким були й дохристиянські храми. На будівництво йшли й тесані блоки з піскуватого вапняка, якого тут є багато. А звідки завозилися залізнi гранчасті чопи, олово, яким заливали ці чопи над входними дверима? Що сталося з дверима всіх цих церков? Куди їх вивезли завойовники? Кому продали? А скарби ті, що були в церкві, погоріли або розграбували їх!

А нині ми захоплюємось культурою Японії. Японію від подібного погрому врятував цунамі, що розметав монгольські кораблі по морю. На нашу землю багато разів налітали вогненні цунамі то із заходу, то із сходу, то з півдня, то з півночі... Але найстрашніший, страшніший за японський цунамі, свій власний циклон глупіства-безглуздіства, коли люди ладні трошити-громити все довкруг, підрубуючи своє власне коріння. Ніколи не покарано жодного дурня, хто ви-

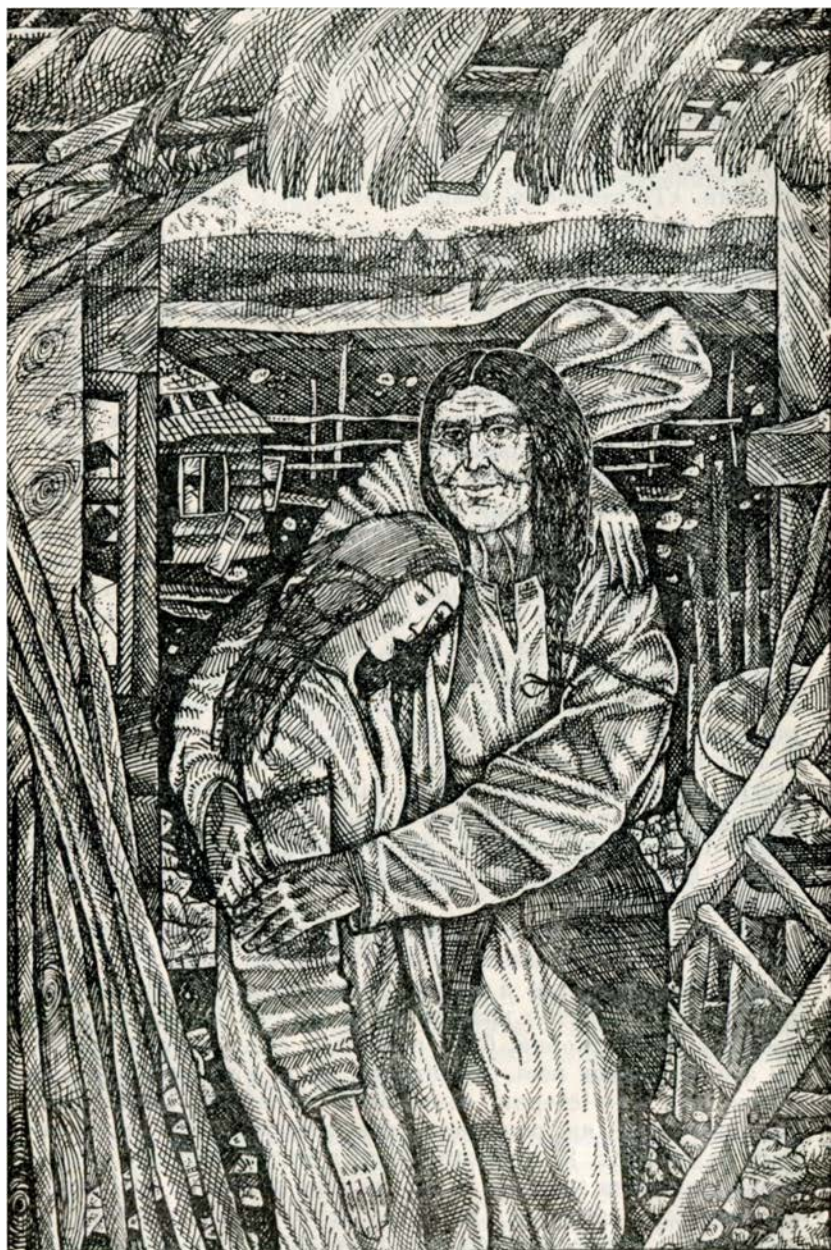
кидав на гора свої дикі ідеї. Сьогодні чпнодрал руйнує пам'ятки, а завтра вбиває любов до землі. Вбиває повільно. Спочатку в школі оглушує дитину нікудишньою програмою, а завтра вже сміється з її любові до обрядової пісні, до мови, до звичаю, до матері-землі. А та пісня впродовж тисячоліть була тією золотою ниткою, яка єднала людину із землею. Без знання історії вмирає і любов до народних святощів і святинь. Ми, сільські діти, виростали в труднощах, в холоді й голоді, але ніхто від нас не міг забрати поезії, якою дихала природа. Ми — сільські діти, а селянин вірив, що коли він сідає до вечері, то й худоба в стайні говорить людською мовою, і ніс їй гостинця, і дітей навчав, аби й вони святого вечора у соломі говорили так, як і його худоба в стайні говорить. А чи має тепер дитяче серце вечір родинної любові, чистоти, святості? Хіба полюбиш чуже, не полюбивши свого?

Я це відчував на Крилоській горі, коли відкривали пам'ятний знак Галичу — «Меч і рало». Сільський музикант, що цілу добу грав на весіллі, йшов до того собору людей, які зійшлися і з'їхалися на свято. Тут так пасувало відкрити мітинг рідною мовою, але районний чиновник злякався, що рідне слово може зіпсувати йому службову кар'єру, і хоч його діди й прадіди були з близького села, почав глаголити, що «солов'ї поють, а льони шелестять». Він ще плутався в учорашнім. А день був новий! Була доба перебудови, що наступила після XXVII з'їзду КПРС. Дай боже і йому розум та гідність людську.

І ось! Вересневої днини, такої самої днини, яка була й у 1939 році, перерізано стрічку. Відбулося відкриття пам'ятника. Пам'ятний знак міг бути й кращим. Тут недоробив щось скульптор, недодумав архітектор. Але галичани робили все, аби свято було святом. Вони співали! На цей холм виходили князі Ярослав Осмомисл і Данило Галицький з воїнами! Тут читала свій монолог Роксолана! Тут галичани зустрічали червоних воїнів! Тут ветерани згадували про війну! Тут новий день говорив, що нині треба роззброюватися! Що нині не можна жити тільки емоціями! Тільки амбіціями! Що нині не можна дозволяти політикапам бавитися долею планети!

З того великого гурмища людей, які зібралися на Крилосі, я якось вилуцився і разом з Марією, що приїхала зі Львова на відкриття пам'ятника, пішов за гостинець, на схід, де посеред лісу зводилися перші будинки «Музею народної архітектури й побуту Прикарпаття». Там стояла гуцульська хата, яку перевезли сюди із Ворохти, з тих місць, де втратив свою орду хан Телебуга, де діяв Олекса Довбуш,

де виходили з оточення ковпаківці. В цій хаті жив чоловік, який повернувся з Великої Вітчизняної війни калікою. Помер самотнім, і хата стала власністю лісокомбінату. Коли працівники музею приїхали торгуватися за цей будинок, директор запитав: «А табличка стоятиме, що ми подарували для музею цю хату?» — «Навіть дві», — сказали музейні працівники. «То забирайте безплатно». А ім'я чоловіка, власника хата, забули...

А ось оця, друга, хата-гражда, з полонини Госемина, що належить до Устерік, що над Черемошем. В ній жив Микола Волошинюк. Коли забирали цю хату, стайню, коleshню та всі прибудова, то знайшли форму на скрипці (був майстром скрипок господар, чи його предки були майстрами), і два міхи старих постолів забрали з хатою, яка побудована ще того року, коли Наполеон воював з Австрією та з Росією. А ось і наддністрянська хата із stodолою!.. А ось бойківська!.. Я ходив і шукав місця для старої батьківської хати, яку я вирішив подарувати для цього музею. Мені лишень не давала спокою та думка, що дилиннiя, стовпи, підвалини, платви були поточені короїдом, спорохнявіли, лиш тільки крокви продимлилися наскрізь, і могли ще стояти зо сто років. Я хотів зустріти когось з музейних працівників, аби порадитися про все, але нікого не бачив, лишень вітер шугав у листі, слухаючи гомін та музику свята... Марія теж слухала шелест вітру й чомусь не хотіла, аби я говорив про Сопільника. Їй не сподобався його пам'ятник. А ще не сподобалося те, що він постійно носить у пазузі японський магнітофон, і треба того чи не треба, фіксує «для історії» людські розмови, начебто він працює кореспондентом Центрального радіо. Потім вона сказала, що матеріал, з якого зроблено «Меч і Рало», недовговічний, і про це треба було подумати найперше авторіві.

Потім ми присіли під дубом і раптом мені стало страшно, коли уявив, що якась лиха душа може піднести сірник, і весь цей музей піде з димом! Чому саме це місце вибрано під музей? Є десятки кращих місць на горі й під горою, на доброму овиді. Можна було перевезти сюди цінніші споруди або збудувати нові, добротніші. Та зі мною ніхто не радився, хоч я — історик, завтрашній кандидат. Вирішували все інші люди, які вважають себе великими доті, поки сидять на посадах. Я — малий! Але і в малій людини є велике серце, що може вмістити в собі велику любов до цієї землі, до історії, до природи, до цього безконечного всесвіту, де вмирають і народжуються цілі галактики, де все перебуває у постійному русі й оновленні. І якщо я живу на рідній зем-

лі, то приріс до неї корінням великої любові, і ніхто не посміє обрубати моє коріння, бо я захищатиму його до смерті.

Все почуте, прочитане, записане мною жило в мені. Я відчув, що ніхто не зможе забрати того, чого я навчився, що знаю — ні вогонь, ні вода, ні розбійник. Мені тільки не вистачало Верховинця. Він помер так раптово! Але зі мною була Марія! І ця Марія знала, що я обіцяв Верховинцеві написати книгу про Галич.

Ми вийшли з лісу і, стоячи на горі, пильно вдивлялися в далечинь, де виднілися поле й ліс, названі «Галицькою Брамою». Переказ твердив, що Брама — новітня назва, а колись були там Золоті Ворота.

Та Золоті Ворота є в Києві, а тут нехай буде Галицька Брама!

Бо й Галич і галицька земля були воротами Києва і Київської Русі.

Та й нині моя земля — західні ворота моєї великої України.

Ворота майже в самому центрі Європи...

— Ти ще не одружуєшся? — раптом запитала Марія.

— Та ще запрошення з Палацу щастя не приходило...

— Час уже аби прийшло...

— Шафа на голову не паде, — намагаюсь і далі відбутися жартом, сам не розуміючи значення цього галицького фразеологізму, що народився по війні.

— А як з дисертацією? — запитала Марія по тривалій паузі.

— Ніяк! Треба шукати нового керівника. Верховинець помер. Звелів спалити себе, а прах з урною поховати в могилі дружини, бо той цвинтар уже закритий...

Марія раптом рвучко відкрила сумочку й мовила:

— А я для тебе щось маю!

Подала переплетений рукопис.

— Що це?

— Рукопис не виданої монографії ще одного дослідника Галича Йосипа Пеленського. Прочитай. Він твердить, що знайшов фундаменти палацу галицьких князів. На тому місці тепер обійстя колгоспників.

— Не вірю!

— Вір не вір, але перевір. Він з Ярославом Пастернаком полемізує. Серед археологів і тоді точилися війни і тепер точаться. Прочитай і поверни рукопис. Його знайшов в архіві Львівського інституту суспільних наук симпатичний молодий чоловік Юрко Лукомський.

Ще одне джерело, яке не пробило вчасно сталінської криги й досі залишилося для нас невідомим! Але ж рукопися, кажуть, не горять. І ось ця знахідка в моїх руках! Я нахилюся над нею, як над Княжою криницею, щоб напитися живлющої води.

І ми з Марією пішли селом, у бік справжньої криниці, бо під тією горою, де витікала вона, спали в землі ще не розкопані фундаменти щойно відкритого храму чи монастиря, а Марія ще не бачила їх. Нічого, що брама забуття зачинилася багато віків назад! Спробуємо її відімкнути або хоч трохи відхилити, щоб заглянути в минуле рідної землі.

1979—1988 рр.

Івано-Франківськ

Литературно-художественное издание

Пушик Степан Григорьевич

ГАЛИЧСКИЕ ВРАТА

Роман

(На украинском языке)

Художник *Пеник Иван Георгиевич*

Ужгород, издательство «Карпаты»

Редактор *Т. В. Лисун*

Худож. редактор *В. О. Томашевський*

Техн. редактор *Н. Т. Яремчук*

Корректор *І. М. Ребрик*

ИБ № 2148

Здано до склад. 04.08.88. Підписано до друку 28.12.88.

ББ 02310. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 1.

Звичайна нова гарнітура. Висок. друк.

Умов. друк. арк. 21,84. Умов. ф.-відб. 22,28. Облік.-вид. арк. 25,64.

Тираж 65 000 пр. Зам. 8—253. Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво «Карпати».

294000, Ужгород, пл. Радянська, 3.

Київська книжкова фабрика,

252054, Київ-54, вул. Воровського, 24.

Пушик С. Г.
П91 Галицька брама: Роман / Худож. І. Г. Пенник.— Ужгород: Карпати, 1989.— 411 с.: іл.
ISBN 5-7757-0121-6

Новий роман українського письменника з Івано-Франківщини. Це художнє дослідження складної історичної долі, що випала трудящим Галичини, волелюбство і боротьба яких проти загарбників-поневолювачів знайшла відображення у фольклорних скарбах, архітектурі, живопису, прикладному мистецтві, літературі, численних пам'ятках історіографії. Автор розкриває нерозривний зв'язок минулого і сучасності, спадкоємність культурних традицій, яскраво висвічує новий радянський день краю.

П 4702640201—007 43—89
M215(04)—89

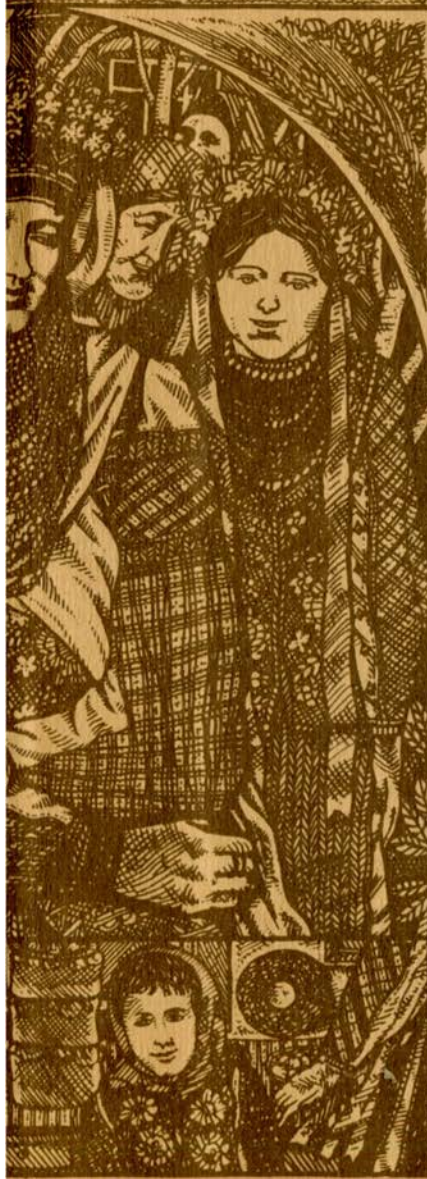
ББК 84Ук7-4

ПОКУТСЬК

ВЕСИЛНЯ

2 крб 10к